

माझे वारा वर्षांचे काम

उर्फ

ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास

मा. ३६८

मा. ३६८

SHRI. CHA. PRATAPSIKH
MAHARAJ (THORALE)
NAGAR WACHNALAYA, SATARA.

087512

लेखक व प्रकाशक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर एम्. ए. पीएच्. डी.

नगर

१ स्वर्णनालय

सातारा

किंमत दीड रुपया.

ग्रंथ स्थानकेड - ११/११

दाखल नं. - २५५१२

पाने - १६६

किंमत - ११.५०

दिनांक -

मुद्रक-डॉ. श्री. व्यं. केतकर, ज्ञानकोश प्रेस, ८४१ सशशिव पुणे.

नगर वाचनालय प्रकाशित
संगणकीय कृती

अनुक्रमणिका

मूलग्रंथ

प्रकरणे	पृष्ठ	प्रकरणे	पृष्ठ
१ प्रास्ताविक	१	१० ज्ञानकोश आणि वैदिक संशोधन	१३५
२ कल्पनेची उत्पत्ति	४	११ मुद्रणकालातील संपादन	१४६
३ स्थापनेनंतरचे दहा वर्षे	३३	१२ ज्ञानकोश आणि वैयक्तिक प्राप्ति	१५२
४ नागपूर येथील इतिहास	३९	१३ ज्ञानकोशाच्या कार्यातील माझे साहाय्यक	१५६
५ पुणे येथील पहिली तीन वर्षे	६८	१४ ज्ञानकोश व महामंद प्रकरण	१६९
६ मुद्रणाचा इतिहास	९०	१५ उपसंहार	१८३
७ गिऱ्हाडकी	९८		
८ संपादकीय वृत्ति	१०४		
९ संपादकीय अंतर्व्यवस्था	१२३		

परिशिष्टे

१ घटनेचा योजना	१	११ ज्ञानकोशसंस्थेची संपत्ति व तिचे शिक्षणसंस्था व ज्ञानोत्पादक संस्था या दृष्टीने अवलोकन	५०
२ संपादनखत्याचे नियम	२८	१२ पाथ्ये यांचे आक्षेप	५७
३ कार्यक्रमाबद्दल संपादकीय योजना	३०	१३ आक्षेपांस उत्तर	७०
४ दूर्याभावामुळे दसरांतच राहिलेली योजना	३३	१४ पाथ्ये यांचे प्रत्युत्तर	७५
५ धर्मशास्त्रीय प्रश्न व ज्ञानकोशकारांची अडचण	३५	१५ ग्रंथोत्पत्तीनंतर टीका-स्वतंत्र हिंदी अर्थ-शाखाची आवश्यकता	८१
६ व्यापारी वर्गास विनंति	३८	१६ महाराष्ट्रकाव्य व ज्ञानकोश	९१
७ महाराष्ट्रातील नृत्याभिज्ञ स्त्रीपुरुषांस अक्ष	४०	१७ जर्मन शब्दांचे उच्चार	९८
८ सर्व जातींच्या पुढ्यांच्या विनंति	४३	१८ परकीय शब्दांचे उच्चार	१०१
९ वाचनस्थान ग्रंथालय जोडण्याची योजना	४५	१९ केसरीकारांची ज्ञान-कोशविषयक वृत्ति	१०४
कार्याचे धोरण आणि पद्धति	४७	२० ज्ञानकोश आणि जाति विषयक वादविवाद	१२८

प्रस्तावना ✓

माझे गेल्या बारा वर्षांतील काम उर्फ ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास हा देण्याचा प्रयत्न येथे करित आहे. या इतिहासामध्ये वाचकांस उपयुक्त भाग कांहीं आहे काय हे वाचकच सांगू शकतील. हे पुस्तक लिहितांना मी आपल्या मनांत हे कोणासाठी लिहित आहे असे विचारल्यास असे सांगतां येईल की ज्ञानकोशासारखा मोठा ग्रंथ करूं इच्छिणारा जो कोणी असेल त्यास आपला अनुभव सांगावा अशी कल्पना मनांत ठेवून हे पुस्तक लिहिले आहे. हे केवळ आत्मचरित्रात्मक पुस्तक नव्हे. आत्मचरित्रात्मक पुस्तक लिहावयाचे असते तर ज्ञानकोशाच्या धंद्याशी असंबद्ध अशा वैयक्तिक गोष्टी सविस्तर मांडल्या असत्या व त्या लोकांस वरमणुकीच्याहि झाल्या असत्या. मी त्यांत आपली संपूर्ण लेखनविषयक कामगिरीहि मांडली नाही. कारण ती मांडावयाची असती तर ती माझ्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागला असता व त्यांचे स्वागत निरनिराळ्या लोकांकडून कसकसे झाले, त्यांचा तरफदारी व निंदा करणारी मंडळी कोणकोणत्या प्रकारची म्हणजे कोणकोणत्या पूर्वग्रहाची होती इत्यादि गोष्टींविषयी चर्चा करावी लागली असती, माझ्या लग्नाच्या वेळच्या वर्तमानपत्रांतील टीका वगैरे गोष्टींस स्थल द्यावे लागले असते. अर्थात हे पुस्तक लिहितांना दृष्टि अगदी नियमित ठेवली आहे. भारी ज्ञानकोशाकारास जी जी माहिती उपयोगी पडेल असे वाटले ती ती सर्व माहिती एकत्र करून यांत घातली आहे. ज्ञानकोशाच्या पुनर्मुद्रणाचा प्रसंग सुमारे २०१२९ वर्षांनी येईल त्यावेळस माझा अनुभव सांगण्यास मी असेनच अशी खात्री नाही व त्या वेळस आजच्या आठवणी नाहीशा होतील व आजनी सांगू शकू शकू शकू शकू नाहीशी होतील. तर आपल्या आठवणी ताज्या आहेत तोपर्यंत तितक्या पद्धतशीर लिहून काढतां येतील तितक्या लिहून काढून हे अवश्य आहे.

इतिहास सांगावयाचा म्हणजे विसरलेलीं भांडणें पुन्हां उकरून काढावयाचीं असेंहि होतें आणि आज मी पाठीमागच्या भांडणांचा जो इतिहास दिला आहे त्याचा हेतु एका काळीं जो पक्ष माझ्या विरुद्ध होता त्या पक्षाविरुद्ध लोकमत बनवावे असा नाही आणि मी स्वतः

तर विरुद्धपक्षानें जे मला अपाय केले त्यांविषयींचा विषाद सोडून दिला आहे. तीं भांडणें देण्याचा हेतु एवढाच कीं एखाद्या सत्कार्यांत देखील द्वैत कसे उत्पन्न होते हें लोकांस कळावें व आज जे लोक आपले मित्र आहेत ते उद्यां शत्रू होऊं नयेत याबद्दल जी काय खबरदारी घ्यावयाची ती घ्यावी एवढाच आहे. विरुद्ध पक्षाच्या मंडळीच्या विरुद्ध मी कोणतेंहि असत्य लिहिलें नाहीं. किंबहुना त्यांची बाजू त्यांच्या तर्फेनें जितकी समजून घेतां येईल तितकी घ्यावी अशा तऱ्हेचा प्रयत्न मनाशीं करून इतिहास दिला आहे. इतकें करूनहि त्यांस जर अन्याय झाला असेल तर तो माझ्या गैरसमजुतीमुळे झाला आहे, दृष्टेमुळे झाला नाहीं असें समजावें.

परिशिष्टांत ज्ञानकोशाच्या अंतर्गत व्यवस्थेसंबंधानें माहिती देणारीं अनेक पत्रकें छापलीं आहेत व त्याबरोबर अनेक टीकाहि प्रसिद्ध केल्या आहेत. खरोखर महत्त्वाच्या टीका आतां यापुढेच व्हावयाच्या. जितक्या अधिक टीका होतील तितक्या त्या आमच्या हिताच्याच होतील असें मी समजतो. आमच्याविरुद्ध होणाऱ्या टीकांचें पुनर्मुद्रण आम्ही मुद्दाम केले आहे, त्यावरून आम्ही विरुद्ध टीकांचें किती प्रेमानें स्वागत करतो हा हे वाचकांनां दिसून येईल. व येथे मी टीकाकारांस असें जाहीरपणें आवाहन करतो कीं टीकाकारांनीं आपली टीका आमच्याकडे पाठविण्यास कधीं विसरूं नये. सर्व टीकांचा संग्रह करून त्या पुनरावृत्ति काढणाराच्या हातीं घ्यावयाच्या आहेत.

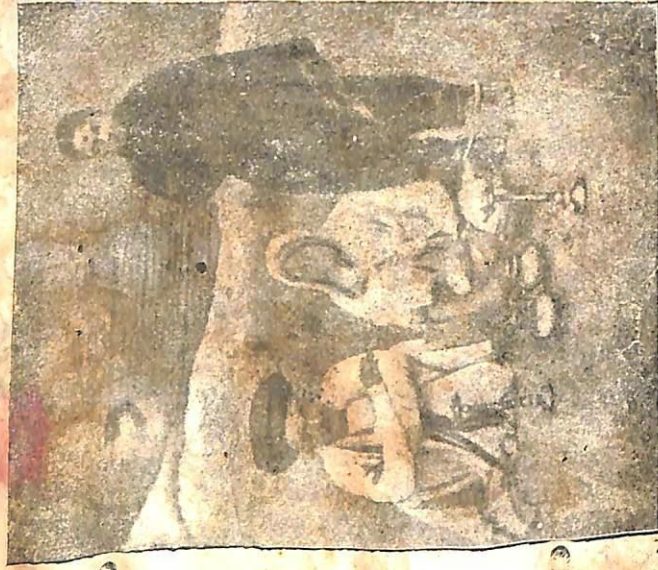
श्री. वि. व्यंकटेश केतकर

ज्ञानकोशसंडळातील कार्यकर्ते

जून १९२०

डॉ. केतकर यांचे वडील व मातुश्री

डॉ. केतकर यांचे वडील व मातुश्री

डॉ. केतकर यांचे बंधूचे कुटुंब

डॉ. केतकर यांचे बंधूचे कुटुंब

माझे वारा वर्षांचे काम

उर्फ

ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास

प्रकरण १ लें.

प्रास्ताविक

ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास लिहावा आणि त्यामध्ये ज्ञानकोश तयार करण्याच्या कामामध्ये जे मला अनुभव आले ते एके ठिकाणी प्रथम करून ठेवावेत असे ज्ञानकोशमंडळाच्या अनेक हितचिंतकांकडून आणि अभिमानी मंडळीकडून लिहून आले. माझ्याहि मनांत हा इतिहास लिहावा अशी इच्छा होती, आणि त्यामुळे ही सूचना आली ती माझ्या मनांतील हृदयतच व्यक्त करणारी होती असे मला वाटले. ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास लिहावयाचा म्हटला म्हणजे आत्मप्रशंसा सपाटून करावयाची एवढेच त्या पुस्तकाचे स्वरूप ठेवावे अशी मात्र इच्छा नाही. जेव्हां लेखक आपल्या कामविषयी लिहिणार तेव्हां मी किती दुषार आहे हे दाखविण्याची तो संधी घेणारच व हा आत्मप्रशंसा करणारा लेखक आहे म्हणून इतर मंडळी त्याची टर उडविणार. या सर्व गोष्टी लक्षांत ठेऊन कथनास प्रारंभ केला पाहिजे. आत्मचरित्रात्मक लेख लिहिण्याचे दुसरे एक कारण असे असते की आत्मचरित्रकारास ज्या व्यक्तींनी बोलकारले असेल त्यांचे त्याबद्दल उद्दे काढणे किंवा त्या आत्मचरित्रकारावर जे दोषारोप झाले असतील त्यांपासून त्यांच्या बचाव करणे या गोष्टी करण्यासाठी त्यास संधा मिळत.

आत्मप्रशंसेची ही अत्यंत स्वाभाविक संधी मी मुळीच गमावू इच्छित नाही. एवढे मात्र म्हणू नये की एखादे काम पुरे झाल्यानंतर आपण पाठीमागच्या इतिहासमंडळे जेव्हा पुरे लागतो, तेव्हां आपले व इतरांचे जे पूर्वी प्रसंग घडले असतील विषयी काही अनेक निष्कार बुद्धीने पाहू लागतो, आणि यामुळे कार्य संपून झाल्यानंतरच्या इतिहास लेखास केवळ आपली स्तुति व इतरांस शिष्या यांच्या संग्रहाने स्वरूप येत नाही.

ज्ञानकोश ही एक यशस्वी कामगिरी होय. अनेक यो. ना तयार होतात त्यांपैकी ही अनेक अडचणींमुळे कागदावरच राहतात. काही योजनांस

प्रारंभ होतो व त्यासंबंधाने काम मध्येच पडून रहाते. यामुळे जें काम यशस्वी होतें त्या कामाकडे लोकांचें लक्ष सहज अधिक जातें. आणि तें काम यशस्वी तऱ्हेनें कसें पार पडलें याविषयी जिज्ञासा होते. आणि त्या जिज्ञासेमुळेच काम फत्ते करणारास आत्मप्रशंसा करण्याचा अधिकार आहे असें समजून ती करण्याची संधी उरुसुक श्रोते आनंदाने देतात. मी या संधीचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याचें येथें योजिलें आहे. खरोखर पहातां ज्ञानकोशाचें काम फत्ते झाले ही गोष्ट महाराष्ट्रीय परंपरेशीं विसंगत नाही. ज्या काळांत महाराष्ट्रियांनीं अर्ध्याअधिक हिंदुस्थानावर राज्य केले, दोन तीन लाख फौज लढाईवर नेली तो काल गेल्यामुळे आतां अगदीं सामान्य कृति करणाऱ्यास देखील महत्त्व आलें आहे; त्यामुळे वऱ्याच लोकांस ही कामगिरी मोठी वाटत असेल. पण विचार करतां या काळांत देखील ही कामगिरी केवळ अपूर्व नाही.

ग्रंथस्वरूपाचीं मोठमोठालीं कामे करणाऱ्या मंडळींची उदाहरणे यापूर्वीच झाली आहेत. वामनराव आपटे यांचे कोश पहावे किंवा रघुनाथ शास्त्री गोडबोले यांचे प्राचीन व अर्वाचीन कोश पहावे. त्याचप्रमाणे गीर्वाणलघुकोशकार ओक व निळोपंत रानडे यांचे कोश पहावे, तर असें दिसून येईल कीं हीं सर्व कामे त्या त्या मंडळींनीं तडीस नेली आहेत. चिपळूणकर मंडळींच्या रा. ठकारांनीं महाभारताच्या भाषांतराच्या प्रसिद्धीचें कामहि तडीस नेलें आहे. या अनेक गोष्टींवरून एखादा मोठा सुंदर ग्रंथ तयार करण्याचें काम करावयास महाराष्ट्र असमर्थ आहे अशांतला भाग नव्हे. ज्ञानकोशाचें काम इतर कामांपेक्षां अधिक मोठें होतें व त्यामुळे त्यांत अडचणीहि जास्त. त्या पण हा ग्रंथ तयार करण्यास अवश्य असणारे व्यवहाराचें पूर्वशिक्षण या कार्याच्या योजकापाशीं अधिक होतें. त्यामुळे जास्त मोठें काम हातीं घेऊन तें काम पार पाडतां आले. अनेक अडचणी आल्या असून त्यांतून पार पडून आपले काम शेवटार घेण्यास लागणारी चिकीटी रा. वामनराव आपटे रानडे किंवा ज. वि. आक यांच्यामध्ये माझ्यापेक्षां कमी होती असें मला मुळींच वाटत नाही. ती जर त्यांचेपाशीं नसती तर त्यांच्याकडून झाली ती कामगिरी झालीच नसती. त्यांच्या व माझ्या कामांमध्ये मला मुख्य फरक दिसतो तो केवळ उद्दिष्ट हेतूस व्यावहारिक स्वरूप कसें घ्याव्याचे या बाबतीतला आहे. “आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः” हें मय केव्हां

कोठें उत्पन्न झालें असेल तें असो. आजच्या महाराष्ट्रासंबंधानें तें मुळींच लागू नाही. इतर प्रांतांपेक्षां महाराष्ट्रामध्ये आरंभ केलेले दीर्घ काम पुरें करण्याची चिकाटी जास्तच आहे असें अनेक प्रांतांचे अवलोकन करतां म्हणतां येईल. जरी महाराष्ट्रांतली मडळी कामें तडीस नेणारी आहेत तरी आपण कामें अर्धीच टाकणार आहोंत असा खुद्द महाराष्ट्रीयंचा समज होण्यास कारण काय वरें आहे? माझ्या मतें मुख्य कारण असें आहे कीं तो दृग्भ्रम दुसऱ्याच एका अवलोकनामुळे उत्पन्न झालेला आहे. माणसें जीं कार्य करतात त्यापेक्षां योजना जास्त करतात. आणि कार्यकर्ती माणसें योजना करतात किंवा कामास आरंभ करतात त्यापैकीं कांहीं नियमित योजनांच यत्नस्वी होतात. जेव्हां आपण एखाद्या लोकांविषयी विचार करूं लागतो तेव्हां त्या लोकांच्या फसलेल्या योजनांवरून किंमत न करतां त्यांच्या पार पडलेल्या योजनांवरूनच किंमत केली पाहिजे. चिकाटीच्या बाबतींमध्ये महाराष्ट्र हिंदुस्थानांतील इतर लोकांपेक्षां खात्रीनें कमी नाही. जनता भोंवताली विरुद्ध असतां नेटानें काम करणारीं माणसें महाराष्ट्रांत आहेतच. प्रो. कर्वे यांनीं आपलें उद्दिष्ट काम करण्याचा नेट जितकीं वर्षे दाखविला तितकीं वर्षे मला दाखवितां आला तर मला खरोखरच आनंद वाटे. दाखवितां येईल किंवा नाही हे भवितव्याच्या ढगांत दडलेलें आहे.

ज्ञानकोशाचें कार्य यशस्वी झालें आहे असें अजूनहिं म्हणतां येत नाही. सध्यां सुमारे ३६००० च्या कर्जाची जबाबदारी माझ्यावर आहे. आणि या जबाबदारींतून जेव्हां मी पूर्ण मुक्त होईन तेव्हां मी आपलें कार्य यशस्वी तऱ्हेनें संपविलें असें समजेन. सध्यां मला यशस्वितेवर हक्क सांगतां येणार नाही. हातीं घेतलेलें वाङ्मयात्मक कार्य पुरें झालें एवढें मात्र खरें.

ज्ञानकोशाच्या इतिहासाचीं अंगें अनेक आहेत. या इतिहासाचे साधारणपणे (१) कल्पनेची उत्पत्ति; (२) कार्यास प्रवृत्ती; (३) मंडळाची स्थापना; (४) संपादकीय कल्पना; (५) व्यावहारिक कल्पना; (६) नाग-पूर येथील इतिहास; (७) निरनिराळ्या लोकांचें साहाय्य; (८) कार्यातील अडचणी; (९) संपादकांचा मुशाहिरा; (१०) ज्ञानकोश व जाती; (११) ज्ञानकोश व नवीन संशोधन; (१२) ज्ञानकोशकारांच्या दृष्टींचीं कांहीं अंगें; (१३) ज्ञानकोश आणि इतर वाङ्मय; (१४) ज्ञानकोशाची आर्थिक व्यवस्था; (१५) ज्ञानकोशांतील महत्त्वाचे कार्यकारी; (१६) ज्ञानकोशावरील

आक्षेपक; (१७) संपादकीय वैगुण्ये; (१८) मंडळाची पुनर्घटना या अनेक अंगांवर कांहीं टीपा लिहिल्यास त्यांत कांहीं उपयुक्त अनुभव सांठवून ठेवितां येईल असे वाटते.

प्रकरण २ रें.

कल्पनेची उप्ताचे

ज्ञानकोशाच्या कल्पनेचा प्रारंभ माझ्या मनांत केव्हां झाला याविषयी आत्मपरीक्षण करितां असे आठवते कीं, उमरावतीच्या सिटी लायब्ररीस तेथील एका विद्वान वाकिलांनीं (रा. मोरोपंत मराठे?) एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकाची एक प्रत नजर केली तेव्हांपासून झाला. यावेळेस म्हणजे १८९७ च्या सुमारास ही पुस्तके मीं प्रथम पाहिलीं आणि त्यावेळेस त्या ग्रंथाचा उपयोग करून घेण्याइतके जरी माझे शिक्षण वाटले नव्हते तरी त्या ग्रंथाचे स्थूल स्वरूप माझ्या चांगलेच लक्षांत आले, आणि असा ग्रंथ मराठींत असावा असे वाटले. त्याच सुमारास एक मौजेची गोष्ट घडून आली ती अशी: मी हायस्कूलमध्ये असतां साधारण बहुश्रुत असा विद्यार्थी आहे अशी माझी प्रसिद्धि झाली होती आणि त्या प्रसिद्धीस कारण म्हटले म्हणजे आमच्या वर्गाचे मास्तर रा. नारायण वामन थत्ते वी. ए. (हे पुढे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे प्राहक झाले) यांनीं मला कौतुकाने "एनसायक्लोपीडिया" हे नांव दिले, व त्यामुळे कांहीं स्नेहीमंडळी माझी थट्टा करण्याकरितां मला एनसायक्लोपीडिया म्हणू लागली होती. या गोष्टीचा माझ्या मनावर प्रेरक परिणाम कितपत झाला असेल हे सागतां येत नाही; तथापि आत्मपरीक्षणास सुरवात झाल्यामुळे जी गोष्ट आठवली तिचा यथे लक्षण केला आहे एवढेच. एनसायक्लोपीडिया सारखा ग्रंथ मराठींत असावा असे त्यावेळेस मी कांहींजणापाशीं बोललो होतो हेहि आठवते. त्यानंतर मी एनसायक्लोपीडिया अगदीं विसरून गेलों होतो असे म्हणण्यास कांहीं हरकात नाही. तथापि १९०६ मध्ये म्हणजे प्रथम एनसायक्लोपीडिया पाहिल्यानंतर ९ वर्षांनीं अमेरिकेंतील कार्नेल युनिव्हर्सिटीमध्ये माझा प्रवेश झाला, आणि त्यावेळेस अनेक एनसायक्लोपीडिया वारंवार चाळण्याचें काम पडले आणि त्यावेळेस देखील असे ग्रंथ मराठींत नाहींत याचें मला दुःख होत असे. तथापि कार्नेल युनिव्हर्सिटीमध्ये असतां या प्रकारच्या ग्रंथाची घडवणूक आपणच घ्यावी ही कल्पना मनांत उद्भवली नाही.

इ.स. १९०८ मध्ये दुसरी टर्म हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये होती. तेथे असतां सायक्लोपीडियाविषयी विचार पुनः आला आणि त्यास कारणेहि झालीं. नेल्सन कंपनीने " लूज लीफ एनसायक्लोपीडिया " काढला होता आणि त्या एनसायक्लोपीडियाचा विक्रय करणारा एक गृहस्थ हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये गिऱ्हाइकें मिळविण्यासाठी आला. त्यावेळेस मी एम्. ए. झालेला होतो, आणि जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग लिहित होतो. आणि त्यामुळे संशोधनपद्धतीशी माझा परिचय झाला होता. आणि माझ्यांत एखादा लेख अगदीं आजतागाईत आहे किंवा नाहीं हें वाङ्मयसूचीसारखे संदर्भ ग्रंथ पाहून तपासण्याइतकें ज्ञान उत्पन्न झालें होतें. त्यावेळेस नेल्सन सायक्लोपीडियाच्या कंपनीने अशी जाहिरात दिली होती कीं आमचा एनसायक्लोपीडिया घेतला तर तो मागसलेला कधींच रहाणार नाहीं; कारण जसजसे शोध होतील तसतशीं आम्ही नवीन पानें छापीत जाऊं, आणि जुन्या पानांच्या ऐवजीं तीं पानें घालण्याची संधी वाचकांस देऊं. या कंपनीच्या बाण्याचा उच्चार अर्थात् प्रचारकाकडून झाला आणि त्यामुळे मी त्यांचे लेख कितपत आजतागाईत आहेत त्याची तपासणी त्यांच्या देखतच केली. तेव्हां त्या सायक्लोपीडियांतील वैशिष्ट्य खरोखर मजकुराचा आजतागाईतपणा नसून बांधणीत होतें हें माझ्या चांगलेच नजरेस आलें. त्या सायक्लोपीडियांतील प्रत्येक पान स्वतंत्र होतें; आणि पाठीला शिबण नव्हती तर प्रत्येक पानास बाजूला मोठालीं भोके पाडलीं होती व तीं भोके जाडी तार किंवा सळई जाईल अशा बेताचीं होती व तीं सर्व पानें सळईनें ओढलीं होती, म्हणजे त्यांत वाटेळ तेव्हां वाटेळ तें पान काढून टाकून नवीन पान घालतां याचें अशी सोय केली होती. केवळ ह्या सोयीमुळे ग्रंथ नेहमीं आज तागाईत राहिल व तो तसा ठेवण्यास ग्रंथाचें संपादकमंडळ तयार आहे असा भास उत्पन्न होत होता. तथापि जर आपण मजकुराचें परीक्षण करूं लागलों तर असें दिसून येई कीं बराचसा मजकूर काळजीपूर्वक लिहिला नव्हता. हिंदुस्थानविषयक अनेक लेखांमध्ये इतकें दुर्लक्ष झालें होतें कीं, हे लेख कोणी तरी अगदींच अनाधिकारी माणसानें लिहिले आहेत असें भासून आल्याशिवाय रहात नसे व त्याप्रमाणेंच मी अर्थशास्त्रावरील लेखहि पाहिले तेव्हां कित्येक निनांवी लेखकांनीं कांहीं तरी कोठला तरी मजकूर घेऊन कसा तरी लेख तयार केला आहे असें वाटे.

मला गिन्हाइक वनविण्याच्या उद्देशाने जेव्हा तो कॅनव्हासर प्रयत्न करू लागला तेव्हा मी अनेक दोष दाखवून दिले, आणि त्यामुळे आमच्या इमारतीत राहणाऱ्या पदवीधर विद्यार्थ्यांनी त्या ग्रंथाकडे अनुकूल दृष्टीने पाहिले नाही. याप्रमाणे त्या विक्रेत्याची निराशा झाल्यावर तो माझ्याकडे आला आणि “तुम्हाला जर लेखकमंडळांत ध्यावयाचा कंपनीने विचार केला तर तुम्ही येण्याचा विचार कराल काय?” अशी पृच्छा केली. मी त्यास आपली संमति दर्शविली; व पुढे त्या ग्रंथाच्या मुख्य संपादकाकडून तीच पृच्छा करण्यांत आली. त्यानंतर मी संमतीचे उत्तरहि लिहिले. परंतु पत्रव्यवहार यापुढे मुळीच केला नाही; तथापि या ग्रंथाच्या संपादकमंडळांत आपण जाऊ आणि आपण दोन पैसे मिळवू या अपेक्षेने आपणांस परिचित असलेल्या विषयांपैकी कोणकोणत्या विषयावर नवीन लेख पाहिजेत याचे टांचणहि केले होते. पण मुख्य संपादकाकडून माझ्या पत्रास जबाब न आल्यामुळे ते सर्व जागच्या जागीच राहिले. तथापि चालू मजकूर रद्द करून आणि नवीन मजकूर करण्याचे कंत्राट मिळवावे या अपेक्षेने त्या ग्रंथातील काही भागांचे बारीक परीक्षण मात्र झाले यांत शंका नाही.

हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये असतां कोशरचनेच्या कृतीशी मला परिचित करणारी याशिवाय दुसरी गोष्ट घडून झाली ती अशी:—वेव्हेस्टरच्या मोठ्या शब्दकोशाचे त्यावेळचे संपादक डॉ. लॉग यांनी ही डिकशनरी कशी संपादित आहे आणि जान्ससनच्या काळापासून कोश करणारांनी काय काय खटपटी केल्या इत्यादि विषयावर हारवर्ड युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांपुढे एक व्याख्यान दिले.

ते व्याख्यान रात्री साडे आठ वाजतां सुरू झाले आणि प्रश्नात्तरे होत होत कार्यक्रम १०॥ ला संपला, तेव्हा डॉ. लॉग यांस मी आपल्याच खोळांत येऊन निजण्यास आमंत्रण केले, आणि दूर जाण्याच्या ऐवजी जवळच्याच ठिकाणी निजायची सोय झाली तर बरी असे वाटून ते त्यांनी पत्करले. आम्ही दोघेजण माझ्या खोळांत आल्यानंतर आम्ही काफी केली; आणि रात्री दोन वाजेपर्यंत गप्पा मारीत बसलो. तेव्हा त्यांनी डिकशनरीच्या धंद्यांतील बऱ्याच मौजा सांगितल्या आणि आफीसच्या अंतर्व्यवस्थेची माहितीहि सांगितली. त्यावेळेस त्यांनी मला विचारले की तुम्ही इतकी खोदखोदून माहिती कां विचारतां; तुम्हांला शब्दकोश

करावयाचा आहे काय; तेव्हां मी त्यांस असे सांगितले. आठवते की हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि भाषेस शब्दकोशापेक्षां एनसायक्लोपीडिआची जास्त आवश्यकता आहे. आणि नंतर शब्दकोशाचा काल येईल. अगोदर भाषेत सर्व प्रकारचे लिखाण तयार व्हावे आणि नंतर त्यांत आलेले शब्द निवडले जावे हा कार्यक्रम भाषेची प्रगती साधण्याच्या दृष्टीने योग्य होईल. हे गप्पांचे साल १९०९ होते.

इ. स. १९०९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग छापला, त्याणि आक्टोबरमध्ये कार्नेल युनिव्हर्सिटीत परत गेलों. संशोधनपद्धतीशी परिचय जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग तयार केला त्यामुळे बराच झाला होता, आणि आपण समाजशास्त्रीय, शासनशास्त्रीय आणि अर्थशास्त्रीय संशोधन चांगल्या प्रकारे करूं असा आत्मविश्वास आतांपर्यंत प्रोफेसरांच्या आदेशाने जे अनेक निबंध लिहिले, त्यामुळे उत्पन्न झाला होता. तथापि याच सुमारास मी एक जिआलॉजीवर पुस्तक वाचलें तेव्हां भूस्तरशास्त्रास लागू पडणारे अनेक नियम सामाजिक घडामोडींचे स्पष्टीकरण करण्यासहि कसे लागू पडतात व ते समाजशास्त्रज्ञांनी कसे दाखवून दिले नाहीत हे मनास पटलें आणि यानंतर असे वाटलें की सामाजिक शास्त्रांच्या अनेक शाखांविषयी आपण स्वतःच्या परिश्रमाने अभ्यास करण्यास समर्थ आहों; तर आपणास जर खरे समाजशास्त्री बनावयाचें असेल तर केवळ समाजशास्त्रावरील पुस्तके वाचीत बसण्यांत काय अर्थ आहे? त्या पुस्तकांचे लेखकहि मला अर्धवट लोक आहेत असे भासूं लागलें. त्यांची पुस्तके वाचण्यापेक्षां अनेक शास्त्रांचे प्राथमिक ज्ञान मिळविलें तर तें अधिक उपयुक्त होईल. या प्रकारच्या कल्पना मनांत येऊन समाजशास्त्र व शासनशास्त्र यांच्या प्रोफेसरांच्या कोणत्याहि व्याख्यानास न जातां भूस्तरशास्त्र, जीवशास्त्र (बायोलॉजी), पुस्तकवर्णनशास्त्र (बिबुलिओग्री), इतिहाससंशोधनशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र इत्यादि विषयांवरच्या पहिल्या वर्गांत जाऊन व्याख्याने ऐकत बसलों. कार्नेल युनिव्हर्सिटीत एक नियम असा असे की पदवीधर विद्यार्थ्याला त्यानें अमुक वर्गांना हजर राहिलें पाहिजे अशी त्यावर सक्ती नस, व वाटेल त्या वर्गांत जाऊन बसावयास त्यास मोकळीक असे. त्याच्या अभ्यासांत त्याला मदत करण्यासाठी जी कमेटी असते आणि

जी पुढे त्याची परीक्षक होते त्या कमेटीच्या मंडळीचे म्हणणे त्याने ऐकलेच पाहिजे असे नाही. आणि या नियमाचा फायदा घेऊन मी आपणांस वाटतील त्या विषयांच्या (प्रोफेसरांस वाटतील त्या विषयांना नव्हेत) व्याख्यानांस हजर रहात होतो. याबद्दल माझ्या राजकारणाचे प्रोफेसर डॉ. जे. डब्ल्यू. जेक्स यांनी माझी कानउघाडणी देखील केली, पण तुमच्या गेल्या वर्षीच्या व्याख्यानांस वसून माझा विशेष फायदा झाला नाही असें मी त्यांस सांगितलें, व त्यांस असेंहि सांगितलें कीं तुम्ही जें सांगतां तें मला स्वतःच्या अभ्यासाने मिळवितां येईल, पण भूस्तरशास्त्र, प्राणिशास्त्र इत्यादि जीं प्रायोगिक शास्त्रे आहेत त्यांचा अभ्यास मला स्वतंत्र रीतीने करतां येणार नाही. म्हणून मी त्या विषयांच्या व्याख्यानांस जातो. पुढे प्रो. जेक्स यांनी हा प्रश्न माझ्या कमेटीपुढे काढला आणि त्यावेळेस मला माझ्या पद्धतीने समाजशास्त्राचा अभ्यास करावयाचा आहे आणि त्या अभ्यासासाठी या इतर शास्त्रांचें ज्ञान अवश्य आहे इत्यादि गोष्टी मी सांगितल्या. माझ्या अभ्यासावर नजर ठेवणाऱ्या कमेटीचे (प्रत्येक विद्यार्थी आपापली कमेटी स्वतः निवडतो) अध्यक्ष प्रो. विल्काक्स हे होते. त्यांनीं माझे म्हणणे ऐकून घेऊन मला जसे वाटत असेल तसे मी करावे असा निकाल दिला. प्रो. विल्काक्स यांचा निकाल महत्त्वाचा होता. कारण माझे मुख्य समाजशास्त्र होते, राजकारण नव्हतें, त्यामुळे प्रो. जेक्स यांना जास्त बोलतां येईना. प्रो. विल्काक्स यांची वृत्ति अशी होती कीं, प्रत्येक विद्यार्थ्याने आपल्या इच्छेप्रमाणे अभ्यास करावा आणि ठेचा खातखात शिकावे; त्यामुळे त्यांनीं मला ठेचा खाण्याचे स्वातंत्र्य दिलें आणि मी वाटेल ते विषय अभ्यासू लागलों. परिणाम असा झाला कीं, १९१० सालच्या जून महिन्यांत जी माझी पीएच्. डी. ची परीक्षा घेण्यांत आली त्या परीक्षेत मी नापास झालों. पण त्याबरोबर हेहि कबूल केलें पाहिजे कीं, या वाटेल तिकडे भटकण्यामुळे मला अनेक विषयांची प्रास्ताविक ओळख होऊन ज्ञानकोश रचनेच्या कार्यास न कळत मी तयार झालों.

१९१० सालीं जून जुलै मध्ये मद्रा इंटर न्याशनल सायक्लोपीडियाच्या अंतर्व्यवस्थेची माहिती वरीच कळली. त्या सालीं मी त्या ज्ञानकोशाचा मागणी उत्पन्न करणारा म्हणून थोडे काम केलें; इंटरनेशनल सायक्लोपीडियाचे प्रकाशक डॉ. डी. मीड आणि कॅ. हे जेव्हां कॅनव्हासर म्हणून

मंडळीनां पाठवीत असत तेव्हां ते अमेरिकेंतील निरनिराळे ज्ञानकोश दाखवीत. आणि त्याबरोबर आपल्या ग्रंथाशीं बाजारांत स्पर्धा करणाऱ्या दुसऱ्या ज्ञानकोशाच्या उणीवा दाखवीत; आणि आपला ज्ञानकोश इतरांपेक्षां उच्च कसा आहे याचें स्पष्टीकरण करीत. गिन्हाइकें मिळविणाऱ्या चमूस या सर्व गोष्टींची चांगली माहिती असावी यासाठीं त्या कंपनीनें एक पुस्तक तयार केलें होतें तें होतकरू प्रचारकास वाचावयास देत असत; आणि प्रत्येकाकडून गिन्हाइक भेटला म्हणजे बोलणें कसें करावें याविषयीचे ठराविक मंत्र म्हणवून घेत असत. त्या मंत्रांतील अर्थ साधारण येंप्रमाणें होता:-या एनसायक्लोपीडियाचीं पाने इतकीं झालीं आहेत, भाग इतके, लेखक असे असे आहेत, लोकमत असें उत्तम आहे, यावर अमक्यांत लेखकांचे अभिप्राय पहा, तमक्याचे पहा, हा ग्रंथ तुम्हाला इतक्या इतक्या गुणांमुळें उपयोगी पडेण, वगैरे गोष्टी होत्या. त्यांच्या विक्री करणाऱ्या मंडळीमध्ये अगदीं वेताचें शिक्षण झालेल्या मंडळीपासून अनेक प्रोफेसरांपर्यंत लोक होते. या डॉड मंडळी कंपनीचे एनसायक्लोपीडियाचे गिन्हाइक मिळवे तयार करण्याचे वर्ग पाहिले, त्या वर्गांत एक दोन दिवस जाऊन बसलों, त्यांचे वशीकरणाचे महामंत्र पाठ केले, आणि दोन आठवडे कॅनव्हासिंगचे कामहि केले. पहिल्या आठवड्यांत एकहि गिन्हाइक मिळालें नाहीं. रहाणांचे व वाहनाचे पैसे फुकट गेले. १२ दिवस सतत मेहनत केल्यानंतर एक गिन्हाइक मिळालें; व पुढें लागोपाठ तीन गिन्हाइकें मिळालीं. पुढें कॅनव्हासरचें काम सोडून दिलें, पण उपयुक्त अनुभव मात्र मिळाला तो कायमचा झाला. जीं चार गिन्हाइकें मिळालीं तीं सर्व गरीबांतील होतीं, आणि त्यावरून असें वाटू लागलें कीं हप्त्यानें पैसे भरावयाची सोय केल्यास अगदीं गरीब सुशिक्षित मंडळीची ज्ञानकोश घेण्याकडे प्रवृत्ति होईल. इंटर नॅशनल सायक्लोपीडियाकडे काम करीत असतांना जी अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट समजली ती गोष्ट हीच होय, असें मी समजतों.

अमेरिकन एनसायक्लोपीडियाकडे काम करीत असल्यामुळें त्यांनीं एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकाचे दोष दाखविणारें एक पत्रकहि तयार केलें होतें. त्या पत्रकात त्या कंपनीनें असें दाखविलें होतें कीं ब्रिटानिका हा इंग्रज लोकांसाठीं इंग्रज दृष्टीनें लिहिलेला ग्रंथ आहे, त्यांत अमेरिकेविषयीं माहेती पूर्वग्रहदूषित आणि अपुरी आहे, इंग्लंडांतील सामान्य व्यक्तींस

देखील स्थान मिळाले आहे आणि अमेरिकेतील प्रख्यात मंडळांकडे देखील संपादकांचे दुर्लक्ष झाले आहे, तर हा ग्रंथ अमेरिकन गरजा पुरविणारा नव्हे आणि त्यांतील पूर्वग्रहदूषित दृष्टीमुळे अमेरिकन तरुणांपुढे ठवण्यास हा ग्रंथ निरुपयोगी आहे. ते सर्व मुद्दे खरेच होते, पण इंग्लंडांतील गिन्हाईकीकडे लक्ष देऊन जो ग्रंथ बनविण्यांत आला तो अमेरिकन लोकांस उपयुक्त कसा होणार? तथापि स्पर्धा करणाऱ्या ग्रंथास अमेरिकन बाजारांतून हुसकून लावण्यासाठी तयार केलेल्या वाड्मयाच्या वाचनाचा असा उपयोग झाला की, प्रत्येक राष्ट्रास निरनिराळ्या तऱ्हेचा एनसायक्लोपीडिया लागतो हे तत्त्व मनास पटले. ✓

ब्रिटानिकाच दोष

ब्रिटानिकाच्या ज्या आवृत्तींतील दोष दाखवून देऊन डोंड मीड आणि कंपनीने कॅनव्हासिंग सुरू केले ती आवृत्ति नववी होती. ही आवृत्ति छापणे १८७५ मध्ये सुरू झाले ते १८८९ मध्ये संपले म्हणजे छपावयासच चौदा वर्षे लागलीं. डोंड मीड कंपनीने असेहि दाखवून दिले की, १८७५ मध्ये छपावयास घेतलेला वराचसा मजकूर १८६५ च्या सुमारास तयार झाला होता. म्हणजे हा ग्रंथ निघाला त्याच वेळस अगदी मागसलेला झाला होता.

जन्मतःच म्हातारा

ब्रिटानिका ग्रंथाची नवीन आवृत्ति १९११ च्या सुमारास निघाली. ती आवृत्ति देखील मला कांहीं कारणांमुळे तपासून पहावी लागली. तथापि ही आवृत्ति इतकी एकाएकी कशी निघाली याचेहि मला आश्चर्यच वाटले. कारण मला अशी माहिती होती की, ब्रिटानिकाची नवी आवृत्ति काढतांना अमेरिकन गिन्हाईकी पटकावण्यासाठी एक ऑफिस अमेरिकेत उघडण्यांत आले होते आणि त्या ऑफिसांत वराच खर्च करून अनेक अमेरिकन लेखकांकडून लिहविलेले लेख जमा करण्यांत आले होते. हे लेख ज्या इमारतींत ठेवले होते ती इमारत जळून गेल्याने या कंपनीचे बरेच नुकसान झाले आहे. याशिवाय १९१० मध्ये डोंड मीड आणि कंपनी यांच्या ऑफिसांतील सेल्समन तयार करणाऱ्या गृहस्थाकडून असेहि कळले होते की, ब्रिटानिकाच्या मालकीसाठी पूर्वीच्या कंपनीच्या भागीदारांत भांडणे लागून दोघाहि पक्षांनीं कोर्टांतील कडजांत हजारों पाँड खर्च केले आहेत. आणि या स्थितीत

हस्तलिखितहि जळून गेलें यामुळें ब्रिटानिका इंटर न्याशनल सायक्लोपीडियाशीं स्पर्धा करण्यास पुढें सरसावेल असें दिसत नाहीं. हींमाहिती मला होती. आणि त्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं म्हणजे १९१० च्या जून, जुलैमध्ये ब्रिटानिकाच्या ११ व्या आवृत्तीची जाहिरात फडकलेली पाहिली तेव्हां ती जाहिरात पाहून मला खरोखरच आश्चर्य वाटलें. डबघाईस आलेलें प्रकरण एकदम सांवरलें कसें याचा अचंबा वाटूं लागला पण पुढें चौकशी करतां असें समजलें कीं, या अकराव्या आवृत्तीच्या उत्पादनास अमेरिकन भांडवल आणि अमेरिकन तडफ उपयोगी पडली आहे.

हे कार्य इतक्या तडफानें झालें कीं, १ वर्षांत ब्रिटानिकाचे व्हाल्यूम खरोखरच बाहेर पडले नववी आवृत्ति पाहिली आणि अकरावी पाहिली तर तडफीमध्ये जमीन अस्मानाचें अंतर दिसून येतें.

इंग्लंडमध्ये मी मे १९११ ते सप्टेंबर १९१२ पर्यंत होतो. तेथें अर्थ-नियम पत्रामध्ये पुस्तकांचे रिव्ह्यू लिहिण्याचें काम पुष्कळ दिवस केलें व तेथील स्टॅटिस्टिकल असोसिएशन, रायल एशियाटिक सोसायटी इत्यादि संस्थांच्या बैठकींत जात असें त्यामुळें ब्रिटानिकांतील अनेक लेखकांच्या गांठी पडल्या. मिसेस केतकर यांची ओळख प्रथम इंग्लंडमध्येच झाली. इंग्लंडहून स्वदेशीं आल्यानंतर १ जुलै १९१३ पासून १।७।१४ पर्यंत कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत पोस्ट ग्राज्युएट विद्यार्थ्यांना राजकारण आणि अर्थशास्त्र शिकवीत होतो.

१९१४ च्या मे महिन्याच्या शेवटीं कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची नोकरी सोडून मी मुंबईस आलों आणि तेथे कांहीं दिवस सरदारगृहांत रहात होतो, आणि त्यावेळेस लेखनसंपादनाच्या व्यवसायांत आपण पडावे अशी इच्छा होती. यावेळेस देखील मुद्रणाच्या धंद्यांत पडावे ही इच्छा नव्हती तर आपलें कार्यक्षेत्र लेखन आणि ग्रंथप्रकाशन एवढेंच ठेवावे असें मनांत योजिलें होतें. प्रकाशनांत देखील पुस्तकप्रकाशनाचें व खप-विण्याचें काम करण्याचा इरादा नव्हता. यावेळेस ज्या मनांत अनेकयोजना आल्या त्यामध्ये एक इंग्रजी व एक मराठी अशीं दोन मासिके काढावीत ही एक योजना होती. आणि त्यावेळेस तसें मासिक काढावे म्हणून डॉ. शिलोत्री यांचा आग्रह होता. डॉ. शिलोत्री यांनीं हिंदुस्थानाकडे येतांना एक प्रगमनशील विचारांचें इंग्रजी मासिक काढण्यासाठीं माझे

मन वळवावें अशी मनांत योजना केली होती. व त्याचें त्यांनीं “पायलट” (Pilot) असें नांव मनांत योजून टाकलें होतें. हीं इंप्रजी मासिकाची कल्पना मला इतकी पसंत नव्हती आणि याचें कारण मासिकांमध्ये स्पर्धा काय आहे आणि त्याला काय खर्च लागतो याची माहिती मॉडर्न रिव्ह्यू वरच्या अनुभवावरून वरीच झाली होती. कलकत्याला पूर्वी जें एक वर्ष चालविलें होतें त्या वर्षांत मॉडर्न रिव्ह्यूचे संपादक रा. रामानंद चातर्जी यांचा चांगलीच ओळख झाली, व त्यांना मॉडर्न रिव्ह्यूची एकंदर कथा सांगितली होती, त्यावरून मासिक इंप्रजींत काढल्यास त्यांत किफायत होण्यास किती काळ लागेल याविषयी वरीच स्पष्ट कल्पना होती. ✓

या माहिऱ्यापासून सप्टेंबरपर्यंत जो काळ गेला त्या काळामध्ये मुंबई-हून पुण्यास जाणें येणें चालूच होतें. व वेकार मनुष्य ज्याप्रमाणें मनांत अनेक योजना करितो त्याप्रमाणें माझ्या मनाची स्थिति होती. एवढें मात्र निश्चित होतें कीं आपणांस जे काय करावयाचें असेल म्हणजे जें आपल्या आवडीचें असेल तेंच करावयाचें. आपल्या संशोधकशक्तीचा उपयोग पुढाल पिढीस करून द्यावा हें काम मी मनांत योजिलें होतें पण तसल्या-प्रकारचें काम मिळण्याची संधी नव्हती. तसलें काम मिळावयाचें म्हणजे युनिव्हर्सिटी प्रोफेसरची जागा मिळणे पण हें युनिव्हर्सिटींन संशोधन विद्येचा प्रचार करावयाचें ठरविलें तरच शक्य होतें पण तसें कांहीं झालें नाहीं. मी स्वतःला जरी युनिव्हर्सिटी प्रोफेसरामारख्या मोठ्या जागेलाला यक समजत होतों तरी अधिकारी लोक मला लायक समजत नव्हते. माझ्या योग्यतेसंबंधानें माझे उच्च मत सकारण होतें. १९१४ सालापर्यंत समाजशास्त्रीय, शासनशास्त्रीय, अर्थशास्त्रीय व संशोधनपद्धतीचें शिक्षण देण्याची पद्धत इंग्लंडांत सुरू झाली नव्हती आणि त्यामुळे इंग्लिश युनिव्हर्सिटीयांतून बाहेर पडणारे पदवीधर किंवा तिकडून येणारे इंप्रज शिक्षक माझ्याइतके शिक्षणाचे नव्हते तथापि इकडील युनिव्हर्सिटीयांमधून ते इंप्रज असल्यामुळे आणि संशोधनविद्येशी अपरिचित असल्यामुळे संशोधनाच्या आवश्यकतेचा काळ इकडे अजून आला नाहीं असें ते म्हणत आणि त्यांच्या तंत्रानें इतर लोक चालत.

सरकारची अनुदार बुद्धि मला फारशी भोवली नाहीं. कारण सरकारकडे जोकरांसाठी मी अर्जच केलेला नव्हता. उलट मध्यप्रांतसरकारची वृत्ति

मला नोकरी द्यावी या तऱ्हेची होती आणि याचें कारण वऱ्हाडचे कमिशनर मि. स्टॉडेन यांची माझ्याविषयीं स्नेहबुद्धि होती हें होय. सरकारची अनुदार वृत्ति भोंवली नाहीं हें खरें. पण आपल्या लोकांची इंग्लंडपूजा मात्र भोंवली. इंग्लंडच्या साध्या पदवीधरांची मान्यता माझ्यापेक्षां जास्त आपल्या लोकांकडूनच हेई, एवढेंच नव्हे तर माझ्यानंतर आलेल्या ब्रिटिश युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांपेक्षां किंबहुना लंडन युनिव्हर्सिटीच्या डी. एस. सी. पेक्षां माझा शिक्षणमूलक अधिकार अधिक आहे, अशी माझी भावना; तर अमेरिकन युनिव्हर्सिटीच्या अत्युच्च पदवीधरांनां देखील ब्रिटिश युनिव्हर्सिटीयांच्या सामान्य किंवा अत्यंत कनिष्ठ पदवीधरांपेक्षां कमी समजण्याची सरकारची वृत्ति व तीच बरोबर कांहिचि माहिती नसलेल्या आपल्या देशी गृहस्थांची वृत्ति असल्यामुळें सरकारी अगर निमसरकारी शिक्षणसंस्थांत माझा सौदा न जुळणें स्वाभाविक होतें. या प्रकारच्या कारणामुळें एका ठिकाणीं माझा सौदा जुळला नाहीं. ✓

माझी किंमत मी सभोंवतालच्या हिंदु व इंग्रज शिक्षकांपेक्षां अधिक समजत होतों आणि अंडर ग्रॅज्युएट विद्यार्थ्यांनां पढविण्याचें काम करण्याची माझी तयारी नव्हती, तर फक्त युनिव्हर्सिटीमध्ये पोस्टग्रॅज्युएट विद्यार्थ्यांनां शिकविण्याचें काम पत्करण्याचें योजिलें होतें पण तें काम मिळालें नाहीं. कलकत्याला काम केलें, पण तेथें सर अशुतोष मुकर्जींनीं माझ्याविषयीं लबाडी केली असा माझा समज असल्यामुळें कलकत्याखेरीज इतर ठिकाणीं म्हणजे मुंबई, मद्रास व अलाहाबाद येथील युनिव्हर्सिटीयांकडे मी अर्ज केले होते, व त्यावेळेस तिन्ही ठिकाणीं अर्जाचा निकाल होण्यास बराच वेळ लागून शेवटीं इंग्रज गृहस्थ नेमले गेले. युनिव्हर्सिटीयांमध्ये माझ्यापेक्षां जास्त लायकीच्या मंडळांचे अर्जच आले नव्हते तथापि मला त्यापैकीं कोणतीहि जागा मिळण्याचा योगायोग नव्हता. युनिव्हर्सिटीयांकडून ताबडतोब निकाल न होतां प्रकरण लांबणीवर टाकलें गेलें. अर्थात मला आपल्या भवितव्याचा निकाल ताबडतोब करावयाचा होता आणि त्यामुळें युनिव्हर्सिटीयांकडून उत्तर काय येतें याची वाट न पाहातां मी आपलें भवितव्य स्वतःच ठरविण्याच्या विचारास लागलों. माझी ज्ञानकोशाकडे प्रवृत्ति होण्यास माझी कांहीं अंशीं स्वतः पत्करलेली वेकारी कारणज्ञाली असावी असें वाटतें.

कांहीं दिवसांनीं लोकमान्यांची सुटका झाली. त्यादिवशीं मी पुण्या-
सच होतो आणि त्यांची अनायासे भेट पहिल्याच दिवशीं झाली.
त्यावेळेस मला पुढे काय करावयाचें आहे याविषयीं कांहीं बोलणें झालें
नाहीं मी विशेषकरून त्यांनीं तुरुंगवासांत जो अभ्यास केला त्या-
संबंधानें बोललों. त्यावेळेस त्यांनीं फ्रेंच, जर्मन आणि पाली या तीन
भाषांचा अभ्यास केला होता.

लढाई सुरू झाली तेव्हां मी मुंबईस रहात होतो आणि त्यावेळेस
माझे स्नेही डॉ. शिलेत्री आणि मी एकत्रच रहात होतो आणि
मधून मधून पुण्यास येत होतो. त्यावेळेस पुण्यांतील अनेक मंडळींच्या
ओळखी झाल्या. कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांची ओळख याच
वेळेस दृढ झाली. भारतेतिहाससंशोधक मंडळांतील सरदार तात्यासाहेब
मेहेंदळे, प्रो. दत्तो वामन पोतदार इत्यादि अनेक आस्थेवाईक मंडळीशीं
ओळखी झाल्या. त्या वेळेस रा. राजवाडे वरेच दिवस पुण्यांतच असत
किंवा निदान मंडळाच्या पाक्षिक सभांस येत असत, त्यामुळे त्या संस्थेत
कर्तव्यजागृति विशेष दिसत होती. आणि त्या खेपांत पुण्यांतील आणखी
कांहीं मंडळींच्या ओळखी दृढ झाल्या. ज्या जुन्या ओळखी दृढ झाल्या
त्यामध्ये रा. रा. अच्युतराव भट यांच्या ओळखीचा उल्लेख केला पाहिजे.

रा. अच्युतराव भट यांचें धंदेवाईक तत्त्वज्ञान

रा. अच्युतराव भट यांची ज्ञानकोशाच्या हितासाठीं झालेली कामगिरी
मोठीच आहे आणि तिचें वर्णन यथाक्रम पुढे होईलच. तथापि त्यांनीं
दुसरी जी कामगिरी केली ती त्यांस नकळत अशीच केली. त्यांनीं
आपला अनुभव असा सांगितला कीं, ४ आण्यांचें पुस्तक खपविण्या
पेक्षां १० रु चें पुस्तक काढून खपवणें सोपें; कारण ४ आण्यांचें पुस्तक
फारसे महत्त्वाचें नसणार; तेव्हां त्याचें महत्त्व गिन्ह्याईकास समजूनल
कसें देणार? लहान लहान पुस्तके जेव्हां एखादी चळवळ चालू असे
तेव्हांच खपावयाचीं, एकीं खपावयाचीं नाहींत; लहान धार्मिक पुस्तके मात्र
कांहीं खपतील. लहान शालोपयोगी पुस्तके, तीं घेण्याची विद्यार्थ्यांवर
जवळ जवळ सक्ती असल्यामुळे स्वाभाविकच खपावयाचीं, तथापि त्यांब्य-
तिरिक्त पुस्तके खपविणें झाल्यास लहान लहान पुस्तकांपेक्षां मोठीं पुस्तके
खपविणें सोपें जातें. अच्युतरावांच्या या विधानामुळे मला अंधुकपणें
दिसणारें सत्य एकदम स्पष्ट दिसूं लागल्यासारखें झालें. जितके पुस्तक

मोठे तितके तें खपविण्यास सोपें हें प्रथम दर्शनीं आश्चर्याचें वाटेल पण तसें नाहीं. मोठीं पुस्तकां खपण्यास कारणेहि आहेत त्यांपैकीं एक मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे मोठ्या पुस्तकांच्या विक्रयासाठीं कराव्या लागणाऱ्या खर्चाकरितां जास्त रक्कम वाजूला काढितां येते. व त्यामुळे एखादा विक्रीसाठीं मनुष्य पाठविणें शक्य होतें हें होय.

ज्ञानकोश रचनेसारख्या कठिण कार्याकडे जी प्रवृत्ति झाली ती सुखासुखी झाली नाहीं. ज्ञानकोश व्हावा असें वाटत होतें हें खरें पण तेवढ्यानें कार्याकडे प्रेरणा होत नाहीं. मनुष्यप्राणी सुखाचा आणि अल्प परिश्रमाचा मार्ग शोधित असतो; आणि कष्टतर मार्गाकडे एका-एकीं प्रवृत्त होत नाहीं. माझी या कार्याकडे जी प्रवृत्ति झाली ती होण्यास केवळ भाषाप्रेम एवढेंच कारण होते, असें मला आज तरी वाटत नाहीं; ज्यावेळेस काम सुरू केलें त्यावेळेस आपण केवळ भाषाप्रेमामुळे इकडे वळलों आहोंत असें वाटत होतें एवढेंच नव्हे तर इंग्रजी राज्याचा हेतु इंग्रजी भाषेस संस्कृत भाषेचें स्थान देऊन मराठी भाषेला शूद्र भाषेचें स्थान द्यावयाचें आहे हाच आहे आणि हा हेतु आपण विध्वंसून टाकला पाहिजे असें वाटत होतें.

१९१४ सालीं डिसेंबर महिन्यांत मी मद्रासच्या काँग्रेसला गेलों होतो आणि तेथें हिंदुस्थानचे देश व विभाग भाषेच्या तत्वावर पाडावे इत्यादि मतांचा प्रसार करण्यासाठीं एक पत्रक छापून तेथील प्रतिनिधींमध्ये वाटलें; त्यामुळे तेथील आंध्र मंडळीपैकीं बऱ्याच मंडळीची ओळख झाली. त्यांमध्येच रा. रा. डॉ. अच्यन्त लक्ष्मीपति यांच्याशीं ओळख झाली, व त्यानंतर मद्रासहून सिलोनला गेलों होतो, व सिलोनहून परत आल्यानंतर इंडियन सायन्स काँग्रेसला हजर राहण्यासाठीं पुनः मद्रासला परत आलों, तेव्हां डॉ. लक्ष्मीपति यांच्याकडे उतरलों होतो व त्यांच्याकडे उतरल्यामुळे ज्ञानकोशाची जी कल्पना होती तिला चालना मिळाली. डॉ. लक्ष्मीपति यांनीं व दुसऱ्या कांहीं मित्रांनीं मिळून तेलगू ज्ञानकोशाचें काम अगोदरच सुरू केलें होतें व त्यांतिल कांहीं अंक माझ्या नजरेस पडले.

तेलगु ज्ञानकोश

तेलगू ज्ञानकोशाचे मुख्य संपादक कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव हे होते. कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव हे पूर्वी मराठी लेखक म्हणून प्रसिद्ध

होते. त्यांचे लक्ष मराठीकडून तेलगूकडे वळविण्यास त्यांची वहीण कारण झाली असे म्हणतात. कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव यांचा नागपूरशी निकट संबंध आहे. ते प्रथम नागपूरसच शिक्षण घेऊन प्रसिद्ध झाले, आणि त्यांची जन्मभाषा तेलगू असल्यामुळे तेलगू वाङ्मयाची महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध करण्याकडे त्यांनी कांही प्रयत्न केले. कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव यांचे भाचे रा. रा. भवानीशंकर नियोगी हे तर अस्सल नागपुरी म्हणून मोडतात आणि नागपूर म्यु. पालिटीचे ते अध्यक्ष आहेत. एवंच मराठी व तेलगू या दोही ज्ञानकोशाच्या उत्पादकत्वाचा संबंध नागपूरशी येतो हा योगायोग आहे. लक्ष्मणपतींच्याकडे १९१५ च्या जानेवारी १५ नंतर उतरले होते पण माझ्या मनांत जी एक विचारक्रांति झाली ती सिलोनमध्ये हिंडत असतां झाली.

१९१५ च्या जानुआरी महिन्याच्या पहिल्या तारखेस सिंहलद्वीपांत गेलों तेव्हां तेथें ज्या कांहीं गोष्टी दृष्टीस पडल्या त्यावरून हिंदुस्थानांतील भारी संस्कृतचिं स्वरूप कसे होईल याविषयी निरनिराळ्या कल्पना मनांत येऊ लागल्या. तेथें १९११ सालींच शिक्षण हिंदुस्थानापेक्षां जास्त होतें. प्रौढ विवाह अगदी सामान्य झाले होते आणि त्यावेळेस मद्रास इलाख्यामध्ये ऋतुप्रार्तानंतर डोणारे हिंदु स्त्रियांचे विवाह कायेदेशीर धरले जावेत म्हणून एक विल ना. शास्त्री यांनी मद्रास कौन्सिलांत आणले होते. सिंहलद्वीप हें शिक्षणदृष्टीने किंवा सामाजिक दृष्टीने हिंदुस्थानच्या बरेच पुढें गेलेलें असल्यामुळे तेथें आज जी स्थिति दृष्टीस पडते ती उद्यां हिंदुस्थानांत दृष्टीस पडेल अशी स्वप्ने मला दिसू लागली. आणि एकंदर आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या सिंहलद्वीप जरा पुढें गेले तरी राष्ट्रीय भावनांच्या दृष्टीने त्या देशाचा अपकर्ष झाला आहे असें मला वाटूं लागले आणि ती स्थिति बदलण्यासाठी देशांत जोराची चळवळ पाहिजे म्हणून प्रयत्न करावा असें मला वाटूं लागले.

सिंहलद्वीपामध्ये ख्रिस्ती आणि बौद्ध यांच्यामध्ये सामाजिक वियुक्तता नाही.

राष्ट्रीय अरिस्टॉक्रेसी आणि देशभाषासंबंधन

गोडगम जातीची ख्रिस्ती मंडळी आणि बौद्ध मंडळी एकमेकांशीं लग्न करतात आणि तेथील एक विद्वान पुढारी डा. हेवावितरण(यांची व माझी लंडन येथेच ओळख झाली होती) असें म्हणत की ख्रिस्ती झालेला मनुष्य

पतित झाला अशी भावना खिस्ती मंडळींत नाही, बौद्धांतहि नाही. उलट तो प्रगतीच्या मार्गालाच लागला असे सामान्य जनास वाटू लागते, हा नैतिक अपकर्ष बौद्ध समाजांत झालेला दिसला. याशिवाय हेहि दिसून आले कीं, दोन सिंहली जातीची मंडळी एकमेकाशीं लग्ने करीत नव्हती पण ती बघेर म्हणजे युरेशियन लोकांशीं लग्ने करीत. याचा परिणाम असा व्हावयाचा कीं, इंग्रज हे सिंहली समाजाचे केंद्र होणार आणि सामाजिक दृष्ट्या देखील इंग्रजाचा दर्जा सिंहली लोकांपेक्षां उच्च ठरणार आणि जर इंग्रजी भाषेस देशांत प्रामुख्याचे स्थान राहिले तर समाजाचा नेता, व उच्च संस्कृतीचा वाहक या नात्याने इंग्रजाचे अस्तित्व देशांत मान्य होणार, पाश्चात्य भाषेस प्राधान्य चालूच राहिले तर ती बोलणारा इंग्रज ब्राह्मण ठरणार आणि सुशिक्षित देशी मनुष्य केवळ इंग्रजाची खराब नकल असा तयार होऊन तो इंग्रजांचा शूद्र होणार. तर देशी संस्कृतीची म्हणजे देशी वाङ्मय आणि देश्य ललित कला यांचे देशांत प्रामुख्य राहिले तरच देशांतील लोकांची सामाजिक उच्चता कायम राहिल. परक्या भाषेची उच्चता देशांत राहू दिली तर ती भाषा ज्यांची जन्मभाषा आहे त्यांचे उच्च जातित्व देशास मान्य करावे लागेल. तर या क्रियेस जोराने प्रतिबंध केला पाहिजे. हिंदूमध्ये जातिभेद आहे आणि राज्य जरी परक्यांचे आहे, तरी त्यामुळे क्षत्रियवर्ग कायतो स्थानभ्रष्ट झाला. पण ब्राह्मणवर्गाचे देशावर प्रामुख्य राहिले. परराष्ट्रीय आस आपले सामाजिक उच्चत्व देण्याची अधोगति देशांत अजून उत्पन्न झाली नाही तर आपल्या भाषेचे देशांत प्रामुख्य राखल्याने इंग्रजांच्या सवंध जातीला समाजाचा उच्च वर्ग वनू देण्यामुळे जी राष्ट्रीय अधोगति उत्पन्न होईल, तीतून तरी आपला समाज बचावेल. परकीय राष्ट्रास आपली सामाजिक उच्च जात म्हणून कबूल करण्याचे भवितव्य अनेक प्रकारे करून टाळले पाहिजे असे मनाने घेतले आणि त्याला माझ्या मनांत जी सुधारणात्रयी वागत होती तो एकच उपाय आहे, असे दिसू लागले. देशामध्ये देश्य भाषेचे स्वामित्व राहिले तरच त्या भाषा उत्तम तऱ्हेने बोलणाऱ्या आणि लिहिणाऱ्या वर्गाचे स्वामित्व राहिल ही कल्पना मनांत चांगली बिंबली आणि नवीन तऱ्हेचे विचार देशांत पसरविण्यास मन उद्युक्त झाले, आणि कांहीं दिवस सुधारणा त्रयीचा प्रचार करावा असा निश्चय झाला.

अरिस्टाक्रसीचे स्वरूप

सिलोनमध्ये प्रवास करीत असता अशी एक गोष्ट दिसून आली की सिंहली समाजामध्ये प्रौढविवाह जरी पूर्णपणे स्थापित झाला आहे तरी प्रीतिविवाह स्थापित झालेला नाही. आणि स्त्रीपुरुषांचा ओळख ज्या समाजांत होते असा समाज म्हटला म्हणजे तेथील यूरोपियन आणि बर्बेरांचा समाज होय. यूरोपियन लोकांचा समाज बराचसा स्वयंपूर्ण आहे. त्यांत बर्बेर लोकांसहि मज्जाव आहे पण बर्बेर लोकांच्या समाजामध्ये यूरोपियन लोकांच्या चालीरीतींचे बरेच अनुकरण झाले आहे व त्यांच्या सामाजिक फंक्शन्समध्ये म्हणजे संस्थामध्ये श्रीमंत वर्गांतल्या सिंहली आणि तामिळ लोकांचाहि प्रवेश होतो. सिंहली लोकांमध्ये व तामिळ लोकांमध्ये जरी लग्नाचे वय आणि शिक्षण हीं वाढलीं आहेत तरी स्त्रीपुरुषांचा सामाजिक परिचय करून देणाऱ्या संस्था न वाढल्यामुळे वेष्टाल, गोईगम किंवा करावा यांसारख्या सुशिक्षित जातींमध्ये देखील परस्पर लग्न्यवहार तर नाहीच पण स्त्रीपुरुषांच्या ओळखी देखील होत नाहीत. त्यामुळे पुष्कळशा तरुण सिंहली किंवा तामिळ मंडळींची या बर्बेरांच्या म्हणजे युरेशियनांच्या समाजांत आपला प्रवेश करून घेण्याची प्रवृत्ति होते. आणि त्यामुळे या समाजाचे उच्चत्व देशी लोकांच्या मनावर ठसते. या सर्व गोष्टी मी पाहिल्या तेव्हां माझ्या मनांत जी गोष्ट आली ती ही, की प्रत्येक देशांत त्या देशाच्या उच्च संस्कृतीची वाहक अशी जी अरिस्टाक्रसी पाहिजे; तशी तयार होण्यास त्या समाजामध्ये स्त्रीपुरुषसंबंध देखील खुला पाहिजे. कारण ज्या समाजांत हा खुला संबंध असतो तो समाज अधिक आकर्षक होतो, आणि त्यामुळे त्या समाजांत शिरावे अशा इतरांस इच्छा उत्पन्न होते. “अरिस्टाक्रसी” होऊं इच्छिणाऱ्या समाजांने केवळ लखोटबंद राहून उपयोगी नाही तर इतरांना आपणांत समाविष्ट होण्याची संधि दिली पाहिजे आणि आपल्या वर्गांत समाविष्ट होण्याची इतरांची इच्छा जिवंत ठेवली पाहिजे. ब्राह्मणांत शिरावे अशी ब्राह्मणतरांची इच्छा असल्यास त्यांस संधि द्यावी. ब्राह्मण समाज अधिकाधिक आकर्षक करावा व त्या समाजामध्ये इतर जातींतील चांगल्या व्यक्तींना येण्यास संधि मिळावी. असें केल्याने ब्राह्मण जात ही केवळ जात न रहातां समाजाचा उच्च वर्ग होईल; म्हणजे देशामध्ये इंग्रजांस हिंदु समाजाची उच्च जात बन् द्यावयाचे नाही; तो मान

राखण्याचा ब्राह्मणांनीं प्रयत्न करावयाचा व देशामध्ये इंग्रजांनां सामाजिक प्रामुख्य मिळू नये म्हणून देशी भाषेचेंच प्रामुख्य देशांत राखावयाचें आणि तें देखील इतकें कीं प्रत्येक भागांत जे परके लोक येतील त्यांनां देखील देख्य लोकांशीं सादश्य उत्पन्न व्हावें ही आवश्यकता वाटावी.

यासाठीं उपाय म्हटला म्हणजे देशाचे विभाग भाषेच्या तत्त्वानुसार व्हावे, प्रांतिक राज्यकारभार देशी भाषेंत व्हावा, तो देखील इतका कीं गव्हर्नरनें इंग्रजींत सही केली तर ती बेकायदेशीर ठरावी, देशभाषेंत हायकोर्टाचे निवाडे व्हावे म्हणजे देशी सामान्य भाषांनां कायदेशीर भाषेचा संस्कार होईल, आणि इंग्रज कायदेपंडितांचें देशांत प्रामुख्य रहाणार नाहीं आणि त्याबरोबर त्यांचें नैतिक प्रामुख्यहि रहाणार नाहीं.

सायन्स काँग्रेसच्या वेळेस मी मद्रासला होतों. पण त्यावेळेस माझा मुक्काम कायतो ९।६ दिवस होता. त्यावेळेस मी डॉ. लक्ष्मीपति यांच्याकडे उतरलों होतों पण त्यावेळेस त्यांची "आंध्रविज्ञानसर्वस्वम्"ची योजना मी पाहिली नाहीं. मद्रासला सायन्स काँग्रेसला गेलों त्यावेळेस हिंदु आयकोनोग्राफीचे कर्ते टी. गोपीनाथराव यांची ओळख झाली, आणि त्यांनीं मला त्रावणकोर पहाण्यास बोलावले. तेव्हां मी तें आमंत्रण स्वीकारलें आणि त्यांच्या नंतर २।३ दिवसांनीं त्रिवेंद्रम् येथें पोहोंचलों. तेथें देखील आणखी एका गोष्टीचें अवलोकन झालें आणि तें म्हटलें म्हणजे तेथें स्त्रियांनां जरी स्वातंत्र्य बरेंच आहे तरी तेथें अनुनयपद्धति उत्पन्न झाली नाहीं. त्रावणकोरहून कोचीनला गेलों. तेथें एर्नाकुलम, त्रिचुर इत्यादि मुक्कामीं होतों. त्रिचुर येथें तेथील एशालाजिस्ट ए. के. अनंत कृष्ण एय्यर यांच्याकडे पाहुणा होतों. त्रावणकोर येथील गोपीनाथ रावांमुळें आणि त्रिचुर येथील रा. ऐय्यरांमुळें तेथील मल्याळी लोकांच्या समाजाची माहिती चांगल्या प्रकारें झाली. तेथें असें दिसून आलें कीं, जरी त्यांच्यामध्ये प्रौढविवाह आहे आणि प्रीतिविवाह होतो तरी प्रीतिविवाह ही गोष्ट जनसंमत धरली जात नाहीं. त्रावणकोरचे दिवाण रा. कृष्णन् नायर यांनीं तर प्रीतिविवाहाचें अस्तित्व नायर समाजांत नाहीं व नायर आणि ब्राह्मण यांच्या विवाहपद्धतींत जणु काय फरकच नाहीं असें दाखविण्याची त्यांची इच्छा होती. म्हणजे जेथें स्त्रीस्वातंत्र्य आहे व

नैतिक विचार अगदी स्वतंत्र आहेत. तेथील हिंदु समाजांत देखील अनुनयपद्धतीची कल्पना रुजत नाही. याचें कारण समाजाच्या ब्राह्मण अरिस्टोक्रसीने ती मान्य केली नाही हें होय असें वाटूं लागलें.

ना. गोखल्यांचा मृत्यु

त्रिचुर येथें असतां नामदार गोखल्यांच्या मृत्यूचें वर्तमान एकलें. व तेव्हां एक तऱ्हेची मनाला जागृति झाल्यासारखें झालें. महाराष्ट्रांतील एक महत्त्वाचा मनुष्य दिवंगत होतो आणि आपण केवळ अनिश्चयी मनुष्यासारखें भ्रमण करीत आहों, जग हें पुढें दररोज चाललें आहे, हिंदुस्थान मात्र मागे आहे आणि आपण त्याच्या प्रगतीसाठीं काय करीत आहोंत इत्यादि विचार मनांत जागृत झाले आणि गोखल्यांच्या मृत्यूची बातमी आल्यानंतर एकदोन दिवसांनीं त्रिचुर सोडलें आणि मद्रासला गेलें. यावेळेसहि डॉ. लक्ष्मीपतींच्याकडे उतरलों होतो आणि आंध्रांच्या ज्ञानकोशाची माहेती मला याच वेळेस झाली.

डॉ. लक्ष्मीपति आणि त्यांच्या सुशील पत्नी

डॉ. लक्ष्मीपति हे पुण्यास वैद्यक संमेलनाच्या वेळीं आले होते त्यामुळे त्यांची ओळख कांहीं महाराष्ट्रीयान्स असेलच. डॉ. लक्ष्मीपति हे तेलुगुज्ञानकोशाचे मुख्य संपादक नव्हते, मुख्य संपादक रा. रा. के. व्हा. लक्ष्मणराव एम्. ए. हे होते. तथापि या ग्रंथाची सर्व व्यवस्था पहाण्याचें काम डॉक्टर लक्ष्मीपति हेच करीत होते. हें काम करण्यासाठीं जो प्रास्ताविक खर्च लागावयाचा तो चार मंडळींनीं कांहीं महिने शंभर रुपये दरमहाप्रमाणें पैसे घाटून केला. या कामाची योजना साधारणतः येणेंप्रमाणें होती: एका रुपयास १०० पानें ज्ञानकोशाचीं धावयाचीं आणि शंभर पृष्ठांचा एक असे साठ अंक काढून पुस्तक साठ रुपयांत धावयाचें. त्यांच्या ग्रंथाला या योजनेनें सातशें वर्गणीदार मिळाले. आणि त्यामुळे त्यांचें काम चालेल असा त्यांस विश्वासहि वाटूं लागला, त्यांनीं अनेक पुस्तकांचें पद्धतशीर पृथक्करण करावयाचें आणि त्यांत विषय पडतील तसे पडूं धावयाचे अशी योजना न करतां अगोदरच अजमासानें विषय ठरवून त्या त्या विषयांवर लेख लिहिण्याची योजना केली. ही कल्पना आणि आम्ही ज्ञानकोश तयार करतांना योजलेली कल्पना यांची तुलना ज्ञानकोशाच्या

प्रथमच्या योजनेतच केली आहे (ही योजना परिशिष्ट म्हणून पुढे छापली आहेच). डॉ. लक्ष्मीपतींच्याकडे यावेळेस बरेच दिवस म्हणजे निदान दोन आठवडे राहिले, आणि ते दिवस मोठ्या आनंदाचे गेले. डॉ. लक्ष्मीपती म्हणजे आपली प्रगति अनेक दिशांनी व्हावी म्हणून उत्साह बाळगणारे, आणि वाङ्मय, राजकारण, वैद्यकशास्त्र, सामाजिक सुधारणा यांसारख्या सर्व प्रकारच्या गोष्टींत आस्था बाळगणारे गृहस्थ असल्यामुळे त्यांच्याशी संभाषण मनास उल्लसित करित असे आणि त्यांच्या सुशील पत्नी या सुशिक्षित आणि सुखभावी आंध्र कुलवधूचा उत्तम नमुना होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. आणि या दोहोंच्या संबंधाने माझ्या मनांत एक तऱ्हेचा आदर उत्पन्न झाला. त्यावेळेस आंध्रमंडळीमध्ये मुलींचे रजोदर्शनोत्तर विवाह क्वचितच होत आणि मिसेस लक्ष्मीपति यांचे लग्न त्या इंटरमिजिएट झाल्यानंतर झाले, आणि दोघांचा परिचय झाल्यानंतर झाले आणि नवरा आणि बायको ही दोघे ब्राह्मण पण निराळ्या पोटजातीतली होती त्यामुळे हे कुटुंब तेथील सामाजिक दृष्टीने अत्यंत प्रगमनशील मंडळींत मोडले जाई. डॉ. लक्ष्मीपति यांच्याकडे असतांना आंध्र देशांतील प्रमुख लेखकवर्गाच्या ओळखी झाल्या, आणि त्यावेळेस आणि मी “आंध्रांमध्ये गीर्वाणाविषयक जागृति” विविधज्ञानविस्तारांत पाठविण्यासाठी लेख तयार केला, (वि. वि. एप्रिल १९१९).

यावेळेस डॉ. लक्ष्मीपतींच्या आंध्रविज्ञानसर्वस्वमूच्या व्यवस्थेचे गुण व त्याप्रमाणे दोषहि कळून आहे. अंक वेळेवर निघत ना, आणि दोन अंक एकदम देण्याचीहि प्रवृत्ति झाली. पण तीमुळे नुकसानहि मोसावे लागले. व्ही. पी. दोन रुपयांची केली म्हणूनच कित्येकांनी नाकारली. असेहि दिसून आले की ज्या अनेक ग्राहकांनी पहिला अंक घेतला त्यांनी दुसरा अंक घेतला नाही आणि ज्यांनी दुसरा घेतला त्यांनी तिसरा घेतला नाही त्यामुळे संच बिघडले आणि असेच चालू राहिले तर काम शेवट पर्यंत तडीस कसे जाईल याची शंका डॉ. लक्ष्मीपतींनाच वाटू लागलेली दिसली; तेव्हां रुपरुपायास एकेक अंक विकावयास काढणे हा योग्य मार्ग नव्हे असे मनांत मी ठरविले. या सर्व गोष्टींचे अवलोकन मराठी ज्ञानकोशाच्या यशाला कारण आहे असे मी समजतो. आपल्या आंध्र मित्रांस आलेले अपयश आमच्या यशास कारण झाले आहे.

आंध्र आणि महाराष्ट्र

आंध्रांचा हा प्रयत्न पाहून मनाला एक तऱ्हेचे ईर्ष्येचे उत्तेजन मिळाले. आंध्रांच्या मध्ये शिक्षण कमी आहे अशी माझी त्यावेळेस समजूत होती आणि आंध्रांपैकी निजाम हद्दीत असलेला भाग महाराष्ट्राच्या निजाम हद्दीत असलेल्या भागापैकी जास्त आहे आणि त्यामुळे बऱ्याच भागांत आंध्रवाङ्मयाला अपकर्षक अशी स्थिति आहे असे दिसून येत होते, आणि अर्वाचीन आंध्रवाङ्मय त्याच्या योग्यतेकडे पाहिले तर ते मराठीपेक्षा कमी दर्जाचे आहे असे भासल्याशिवाय रहात नसे; असे असूनहि आंध्रांनी ज्ञानकोश तयार करण्याची कंबर बांधली तर महाराष्ट्राला तसे करतां येणार नाही काय, असा विचार उत्पन्न झाला; व माझा स्वतःच्या योग्यतेसंबंधाने मोठा आत्मविश्वास होताच. तर आपण जर ज्ञानकोशरचनेचे काम अंगावर घेतले तर आंध्रांपेक्षा ते अधिक चांगले आणि अधिक यशस्वी खातीने करू असे वाटले. तथापि यावेळेस देखील ज्ञानकोश काढण्याचे अंगावर घेण्याचा कायमचा निश्चय झाला नाही. अजून माझे मन स्वकीय संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी सामाजिक व राजकीय चळवळ करण्याकडेसच होते. आणि मद्रास येथे मी जीं व्याख्याने दिली ती याविषयावरच होती. त्या व्याख्यानांचे अहवाल तेथील स्थानिक दैनिकांत प्रसिद्ध झाले होते आणि त्यामुळे माझ्या मतां-विषयी आणि विचारांविषयी आंध्र मंडळींत वरीच जिज्ञासा उत्पन्न झाली होती. त्यामुळे मच्छलीपट्टणच्या मंडळींनी मला व्याख्यानास येण्यास आमंत्रण केले. तेथे व्याख्याने झाली ती संभाषणस्वरूपाची होती आणि त्या व्याख्यानांत आंध्रांच्या भाषांविशिष्ट प्रांताच्या तत्त्वास नव्या तत्त्व-ज्ञानाची जोड मिळाली.

आंध्रांच्या देशांत असतां त्यांनीं माझा जो सत्कार केला आणि त्यांच्या चळवळीस जो मी जोर दिला त्यासंबंधाने सविस्तर माहिती देणे तो केवळ आत्मचरित्राचा भाग होईल. तो ज्ञानकोशाच्या इतिहासाचा भाग होणार नाही आणि यासाठी त्याची विशेष माहिती येथे देतां येत नाही. एवढेच सांगतां येईल की, आपल्या समाजाची संस्कृति कायम राखण्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आणि तीसाठी सुधारणा-त्रयीचे महत्त्व आंध्रांना बरेच पटले. इंग्रजी भाषेने समाजांत एक दुर्बल एकीचा सङ्घर्ष वर्ग उत्पन्न होईल पण एक जात जितकी परस्पर बद्ध असते तितक्या एकीचा वर्ग तयार करावयाचा असला तर तो स्थानिक

संस्कृतीच्या महत्त्वस्थापनेने समाजांत जें दृढीकरण उत्पन्न होतें त्यानेच होईल आणि भिन्न लोक स्थानिक समाजाशीं एकजीव होण्याचा प्रयत्न अधिकाधिक करतील.

तर थोडक्यांत सांगायचाचें कीं हिंदुस्थानाच्या प्रत्येक भागांत स्थानिक संस्कृतीचें महत्त्व स्थापन करण्यासाठीं जी एक भावना माझ्या मनांत उत्पन्न झाली आणि ज्या भावनेचा प्रसार मी इतरांत उत्पन्न करीत होतो ती भावना ज्ञानकोशाच्या उत्पत्तीस बऱ्याच अंशी कारण झाली. या भावना उत्पन्न करण्यासाठीं मी संस्कृतमध्ये व्याख्यानेंहि दिलीं आणि समाजसंघटनेवर कांहीं संस्कृत श्लोकहि तयार करून त्यांचा प्रचार आंध्र देशांत, वेङ्गवाडा, गुंतूर नरसरापेठ, राजमहेंद्री, काकीनाडा, विजयानगर इत्यादि ठिकाणें हिंडून आणि उत्कलांतील गंजम, कटक, जगन्नाथपुरी इत्यादि गांवे हिंडून केला आणि नंतर कलकत्ता व रायपूर येथे जाऊन नागपुरास आलों आणि तेथे ज्ञानकोशाची कल्पना मांडली आणि कार्याला लागलों. रायपूर येथे माझा जन्म झाला असल्यामुळे यावेळेस रायपूर पाहून मला मोठा आनंद झाला. नागपूरलाच ज्ञानकोशाची कल्पना कां मांडली याविषयी थोडेसें विवेचन अप्रस्तुत होणार नाही.

कार्य पुण्यास कां सुरू केलें नाहीं?

ज्ञानकोशाचा कार्यक्रम पुण्यांत सुरू न करतां नागपुरासच सुरू कां केला याविषयी थोडासा खुलासा केला पाहिजे. प्रारंभीचा कार्यक्रम नागपुरासच सुरू करण्यांत अनेक सोयी होत्या. पुण्यास संस्था पुष्कळ आहेत, नागपूर व मध्यप्रांत येथे महत्त्वाची संस्था नाहीं याविषयी नागपूरच्या कांहीं मंडळींस खेद वाटे. पुण्यास संस्था निघाव्यात आणि त्यांनीं वऱ्हाड नागपूराकडे वर्गणांसाठीं यावे ही गोष्ट गैर आहे असें पुष्कळ लोकांस वाटू लागलें. होतें. माझ्या मनांतहि हीच भावना होती. मला पुण्याचा अभिमान नव्हता, मला महाराष्ट्राचा अभिमान होता आणि त्यांतल्या त्यांत पूर्वेकडील महाराष्ट्राचा अभिमान होता. वऱ्हाड नागपूरनें एखादें असें कार्य करून दाखवावें कीं, जें हिंदुस्थानांत गाजेल असें मलाहि वाटत होतें. या माझ्या प्रांतिक देशाभिमानामुळे माझी नागपुरासच काम करावें ही प्रवृत्ति झाली पण या प्रांतिक अभिमाना शिवाय दुसरींहि कारणें होती. पुण्यास जर हा कार्यक्रम सुरू केला असतां तर हें कार्य पक्षविषयक प्रश्नांतच गणलें गेलें

नगर वाचनालय सातारा

अंगणकीकृत

असतें. त्यावेळेस लो. टिळक जिवंत होते आणि लो. टिळक ही एक व्याक्ति अशी होती कीं, तिला आंत ध्यावें तरी पंचाईत व वगळावें तरी पंचाईत. लोकमान्य आंत असले तर ज्ञानकोश हा ग्रंथ विशिष्ट पक्षाचा होणार असें लोकांनां वाटलें असतें. आणि त्या वेळच्या वातावरणांत विशेषकरून मवाळपक्षानें त्यास उपद्रव दिला असता. कांहीं कारणामुळें मला त्यावेळेस जहाल पक्षाचे धरण्यांत येत असे. आणि त्याला कारण काय तर “स्वार्थत्यागाची मीमांसा” हा लेख. फर्ग्यूसन कॉलेजच्या कांहीं मंडळीना तो लेख केवळ मवाळांची टवाळी करण्याकरतां आहे असें वाटलें. या लेखामध्ये केवळ स्वार्थत्याग हा केव्हां उपयोगी पडेल, केव्हां शहाणपणाचा, केव्हां निरुपयोगी याविषयीं तत्त्वे दिली होतीं व फर्ग्यूसन कॉलेजचें उदाहरण केवळ डोळ्यासमोरचें म्हणून दिलें होतें. परंतु या कॉलेजच्या अभिमानी मंडळीचा असा समज झाला कीं, माझा मुख्य हेतु फर्ग्यूसन कॉलेजची टवाळी करणें हा आहे, व तत्त्वांची मांडणी केवळ उपबृंहण होण्यासाठीं आहे. सुबोधपत्रिकेनें तर त्या लेखावर टीका करतांना डॉ. केतकर हे जहालांचे पुढारी होऊं पहात आहेत असा मजवर आरोप केला. फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये सर्वच मंडळी अगदीं विरुद्ध होती अशांतला मुळींच भाग नाही. कारण प्रो. पटवर्धन, डॉ. गुणे वगैरे मंडळींनीं त्या लेखाचें स्वागत चांगल्या प्रकारें केलें.

केसरीमध्ये जातिभेदावर जो लेख लिहिला होता तो लेख देखील मला विशिष्ट पक्षांत घालण्यास कारण झाला. तसला लेख लिहिण्याचें धैर्य मला झालें नसतें असें डॉ. भांडाकर देखील माझ्यापाशीं म्हणाले होते, व तो लेख आज जर कोणी वाचून पाहिला तर जे विचार त्यावेळचे इष्टे सुधारक देखील व्यक्त करावयास भितील अशा विचारानें तो भरलेला आहे. पण तो लेखहि माझ्यावर जहालपणाचा शिक्रा मारण्यास कारण झाला होता, आणि याचें कारण एवढेंच कीं, बुद्दाला वाईट म्हटलें. बुद्दाला वाईट म्हणणारा लेखक ब्राह्मण्याची तरफदारी करणारा होय. आणि अर्थात् तो जुन्या मताचा आहे असा त्यावरून कांहीं उदारमतवाद्यांनीं आपला मुद्दाम समज करून घेतला. आणि जुन्या मताचा म्हणजे राष्ट्रीय म्हणजे मवाळांच्याविरुद्ध अशी कित्येकांची विचारपद्धति होती. परंतु बुद्दाला वाईट कां म्हटलें याच्या कारणांकडे लक्ष दिलें नाही. माझा बुद्दावर जो आक्षेप होता तो असा कीं, बुद्ध

नागपुर का पसंत केलें.

शहर वाचनालय, सातारा. २५

हा जातिभेद मोडाय्यास उद्युक्ते झालेला नसून जातिभेदाची तळी उचलून धरण्यास हाता. आणि तो समतेचा भोक्ता नसून केवळ ब्राह्मणद्वेषा असा हाता, ब्राह्मणद्वेष म्हणजे जातिभेदाचा द्वेष नव्हे. तथापि इतका खोलवर विचार न करतां बुद्ध्यास वाईट म्हणणारा मनुष्य सुधारणेला विरोधी आहे असें धोपट मार्गानें लोक ठरवीत असत. व त्या मतांनुसारच लोक माझे वर्गीकरण करूं पहात. पुण्यामुंबईतील लोकांच्या विचारांवर असल्या विचारांची खरपूड होती पण ती खरपूड पूर्वेकडील महाराष्ट्रांत फारशी पसरली नव्हती. पूर्वेकडील महाराष्ट्र अधिक मोकळ्या मनानें विचार करणारें होतें आणि पश्चिमेकडून जे विचारप्रवाह येत त्याला बेताचाच मान देणारें होतें व तथें टिळक व गोखले या दोघांनां हि त्याच व्यक्तींकडून सारखाच मान मिळें. या गोष्टींमुळें ज्ञानकोश काढावयास पुणें हें स्थल योग्य नव्हे, प्रारंभीच फार अडचणी येतील असें मला वाटलें आणि नागपूर ही जागा पसंत केली.

श्री. ए. के. के. नागपूर कां पसंत केलें

310
305

नागपूर ही जागा पसंत करण्याचें दुसरें एक कारण होते. आणि तें कारण म्हटलें म्हणजे माझे वऱ्हाड मध्यप्रांतावरील प्रेम हें होय. माझा जन्म रायपूरला झाला आणि माझे बरेचसे शिक्षण उमरावतीस झालें आणि त्यामुळें मी आपणांस उमरावतीचा म्हणवीत असें; आणि उमरावतीच्या माझ्या भिन्नमंडळीवदल मला मोठा अभिमान वाटत असे. धीर वामनराव, कै. शामराव देशपांडे वगैरे मंडळी माझ्या बरोवरीचीच. उमरावती हायस्कूलचे माझ्याबरोबरचे विद्यार्थी वऱ्हाडांतच वसती करून राहिलेले आणि यामुळें या सर्व मंडळीशीं माझ्या ओळखीहि होत्या व त्यांसहि माझ्याविषयीं अभिमान असे. व जेव्हां मी ज्ञानकोशाची योजना तयार केली आणि ती कांहीं मंडळीनां कळविली तेव्हां या कार्यास आपण मदत करावी ही भावना त्यांच्यामध्ये स्वाभाविकपणें उत्पन्न झाली. याप्रमाणें वऱ्हाडांतील मंडळी व मी यांचा येणेंप्रमाणें आपलेपणाचा संबंध असल्यामुळें वऱ्हाडांतील मंडळीस मला मदत करावी या तऱ्हेची बुद्धि होती.

शिवाय नागपूर ही जागा पसंत करण्याचें कारण म्हटलें म्हणजे कांहीं अंशीं तो योगायोग जुळून आला हें होय. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची

नोकरी सोडल्यानंतर मी दीड वर्ष हिंदुस्थान हिंडत होतो आणि मद्रास कडे विशेषे करून आंध्र देशांत भाषेचे तत्वानुसार देशविभाग पाडण्यासाठी जी चळवळ सुरू झाली तिला जोर देत होतो, हे मागे सांगितलेच आहे. आंध्रामध्ये ही चळवळ जोराची उत्पन्न करून मी ओरिसांत गेलो. व तेथेहि उत्कल चळवळीला टेंकू दिला. त्यानंतर मी कांहीं दिवस कलकत्याला होतो. व तेथून मध्ये रायपूरला मुकाम करून मी नागपुरास आलो कलकत्यास असताना तेथील लायब्ररींत बसून एक मध्य प्रांताविषयी व्याख्यान तयार केले. त्या व्याख्यानांत मुख्य मुद्दा असा होता कीं मध्यप्रांतास हिंदुस्थान सरकाराकडून पुरेसा पैसा मिळत नाही. आणि बंगाल प्रांताला मात्र जास्त मिळतो. आणि खरोखर मध्य प्रांतालाच मदतीची गरज जास्त आहे हे. जें व्याख्यान मी तयार केले तें बरेंच आंकडे वगैरे देऊन तयार केले होते आणि ते व्याख्यान नागपुरास आल्यानंतर प्रथम दिल्याने नागपूरच्या मंडळीवर एकदम छाप पडली. या व्याख्यानाला गर्दी सपाटून होती व हा व्याख्यानांतील मुद्दा नागपूरच्या पुढ्यांच्या तोंपर्यंत मुळीच लक्षांत आलेला नव्हता. आणि नागपूर सरकार आपला कारभार गच्चाळ रीतीने करित आहे अशा रीतीने त्या व्याख्यानांत मांडणी केली होती. त्यानंतर नागपूर युनिव्हर्सिटीवर एक व्याख्यान दिलें. आणि त्या व्याख्यानाचाहि परिणाम बराच झाला. परंतु त्या व्याख्यानाचा दुसराहि परिणाम झाला. आणि तो म्हटला म्हणजे मध्यप्रांतांतील ज्या यूरोपीयन अधिकाऱ्यांची मी सरकारी नोकरींत शिरावे अशी इच्छा होती किंबहुना आप्रह होता त्यांची ती इच्छा नाहीशी झाली. नागपूरला असतांच तेथे ज्ञानकोशाची कल्पना मी जाहीर केली. आणि त्यावेळेस एक कच्ची याजना देखील तयार केली. ती योजना करतांना ज्या गृहस्थानें विशेष मेहनत घेतली ते गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. पांडुरंगपंत जोशी हे होत. ही ज्यावेळेस योजना तेथील लोकांच्या पुढें मांडली तेव्हां एक मौजेचा, महत्त्वाकांक्षी परंतु फाजील महत्त्वाकांक्षी व त्यामुळे हास्यास्पद कार्यक्रम म्हणूनच कांहीं मंडळीनां वाटले.

परंतु कांहीं मंडळींनी जरी कार्यक्रम हास्यास्पद असला तरी तो हातांत घेऊन कामाला लागावे; अपयश येणारच. तरी येणार हें समजूनच काम हातीं घ्यावे असे म्हणणारी मंडळी होती. आणि अशा

मंडळीमध्ये तेथील अनेक पुढारी होते. त्यांत डॉ. मुंजे, डॉ. चोळकर व माधवराव पाध्ये वगैरेंचा उल्लेख करता येईल. एवंच, नागपूरनें या कल्पनेचें प्रथम स्वागत केलें व त्यामुळे नागपुरास कार्यारंभ व्हावा हेंच युक्त होतें.

देशी भाषांतून शिक्षणाची चळवळ

नागपूरहून सप्टेंबरच्या सुरवातीला उमरावतीला आलों त्यावेळेस मी दुसरें एक काम अंगावर घेतलें होतें. तें म्हटलें म्हणजे नागपूर युनिव्हर्सिटी स्थापन होणार होती तींत सर्व शिक्षण देशी भाषांतून करावें ही चळवळ होय. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं नागपूरला प्राबिन्शिअल कान्फरन्स भरणार होती. व युनिव्हर्सिटीसंबंधानें ज्या सूचना कोणास करावयाच्या असतील त्यांची अखेरची तारीख देखील त्या प्राबिन्शिअल कान्फरन्सच्या अगोदर कांहीं दिवस होती. तेव्हां ही कल्पना बऱ्याच लोकांस मान्य करून द्यावी आणि बऱ्याच सुशिक्षित लोकांच्या सहीनें ती मांडावी म्हणून लोकमत मिळविण्यासाठीं वऱ्हाडभर हिंडलों आणि सुमारे ३।४ शें सुशिक्षितांच्या सहाय्यांनीं ती सूचना सरकारकडे पाठविली. यावेळेस मी वऱ्हाडभर हिंडलों त्यामुळे पुष्कळशा मंडळीशीं ओळखी झाल्या आणि त्यांचें मराठी व हिंदी भाषांत उच्च शिक्षण मिळावें या कल्पनेस पाठवळ मिळालें. याच सुमारास जेव्हां प्राबिन्शिअल कान्फरन्ससाठीं अध्यक्ष कोण करावा म्हणून नावें मागविलीं होती त्यावेळेस अध्यक्ष्याच्या पदासाठीं माझेहि नांव कांहीं जणांकडून सुचविण्यांत आलें. यात्ररून थोडक्याच दिवसांत मला कांहीं समाज अनुकूल झाला होता हें दिसलें. त्यावेळेस अध्यक्षपद कै. ना. शुक्ल यांस मिळालें होतें. पण अध्यक्ष्याच्या जागीं माझे नांव सुचविलें गेलें ही जाहिरात देखील माझे थोडेसें महत्त्व वाढविण्यास कारण झाली असावी.

फर्ग्युसनचे प्रोफेसर

नागपूरची प्राबिन्शनशिअल कान्फरन्स (ऑक्टोबर १९१६) आटपल्यानंतर पुन्हां कांहीं दिवस उमरावतीस राहून मी मुंबईस काँग्रेससाठीं गेलों आणि तेथें देखील ज्ञानकोशाची कल्पना खासगी तऱ्हेनें जाहीर केली. आणि अनेकांचें साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर म्हणजे जानेवारीच्या प्रारंभाला पुण्यास गेलों तेव्हां फर्ग्युसन

कालेजमध्ये तेथील मंडळीचे सहाय्य मागावयास गेलें तेव्हां त्या मंडळीना थोडेसें आश्चर्य वाटलें. त्याचवेळेस कांहीं मंडळी म्हणावयास लागले कीं, आमच्यावर टीका करतां आणि पुन्हां आमचें सहाय्यहि मागतों. मीं सांगितलें कीं असें करूं नये हें कोणत्या शास्त्रांत सांगितलें आहे. त्यावेळेस फरग्युसनच्या ज्या प्रोफेसरांवरोवर मी चहा घेत होतो, त्यांत प्रो. धर्मानंद कोसंबाहि होते. त्यांनाहि मी लेखक होण्याबद्दल विनंति केली तेव्हां ते म्हणाले कीं मला तुम्ही वादविवादास अयोग्य समजतां आणि मग माझ्यापाशीं लेख मागण्यास कां येतां. मी त्यांस म्हटलें कीं तुमच्याशीं वादविवाद करणें सोडून दिलें कारण वादविवादास लागणाऱ्या औचित्याच्या कल्पना तुम्हीं सोडून दिल्या होत्या हें होय. तेव्हां ते म्हणाले आम्हाला जर औचित्याच्या कल्पना नाहींत तर आम्हाला लिहायला कशाळा सांगता? मीं त्यांस उत्तर दिलें कीं मी तुम्हांस पाली वाङ्मयावर लिहावयाला सांगणार आहे; औचित्याच्या कल्पनांवर निराळा लेखक पाहीन! पण हें उत्तर प्रो. धर्मानंदांस आवडलें नाहीं. त्यांनीं पुढें तुम्ही सारस्वतांचा द्वेष करतां वगैरे आरोप करण्यास सुरवात केली व मीं त्यांस शेवटीं कंटाळून आपण भांडणाची तारीख जरा कांहीं दिवसांनंतर ठरवू असें सांगितलें. त्यावेळेस कै. प्रो. पटवर्धन यांनीं मात्र आपलें वर्तन वादविवादाच्या मैदानांतील अद्दल खेळगड्याप्रमाणें केलें. ते म्हणाले “तुम्ही आमच्यावर टीका करतां काय? तुम्हीहि कधीं सांपडाल, मग तुमची मी अशी काढतो कीं तुम्हाला आठवणच राहिल.” हें ते हंसत हंसत आणि माझ्या कपांत चहा अधिकाधिक ओतीत म्हणाले. तेव्हां इतर मंडळीहि हंसू लागली. आणि प्रो. पटवर्धनांच्याविषयी माझ्या मनांत एकदम प्रेम उत्पन्न झालें.

डॉ. भांडारकर

त्याच वेळेस मी डॉ. भांडारकरांच्याकडे गेलों. त्यांच्याकडे घेऊन जाण्याची कृपा आमचे मित्र सरदार मेहेंदळे यांनीं केली होती. त्यावेळेस डॉ. भांडारकर माझ्याविषयी अत्यंत वाईट कल्पना घेऊन बसले होते. माझीं पुस्तकें न वाचतां माझ्याविषयीं त्यांनीं मत बनविलें होतें: तेव्हां प्रथम डॉ. भांडारकरांनीं माझ्याशीं सहकारिता करण्याचें नाकारलें पण शेवटीं कांहीं लेख तपासून देण्याचें कबूल केलें. त्यावेळेस आमचें भाषण

एकमेकांवर लहान सहान हल्ले करणारें आणि त्यामुळें जरा मौजेचें झालें आणि त्यामुळें मला बरोबर घेऊन गेलों ही गोष्ट बरी झाली कीं वाईट झाली असें सरदार मेहेदळ्यांस झालें असावें. पण शेवटीं डॉ. भांडारकरांचें मन बरेच खुलें झाले आणि सरदार मेहेदळ्यांनां देखील थोडेंसें बरें वाटलें.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश आणि बाळ गंगाधर टिळक

१९१६ च्या जानेवारींतच काँग्रेसनंतर लोकमान्यांनाहि भेटलों होतों त्या संस्मरणीय प्रसंगी लोकमान्यांनीं ज्ञानकोशाची योजना पार पडणार नाही. ती पार पाडणें अत्यंत कठिण गोष्ट आहे, इत्यादि गोष्टी सांगितल्या. तेव्हां त्यांस मीं म्हटलें कीं, ज्ञानकोश तयार करावा कीं न करावा याविषयीं तुम्हाला सल्ला विचारावयास आलों नाहीं, तुम्हीं काय मदत देऊ शकाल एवढेंच विचारावयास आलों आहे.

कार्य करावयाचें यासंबंधाचे निश्चयाचे शब्द ऐकून लोकमान्यांस आनंद झाला व ते म्हणाले कीं निश्चय ठरलाच असला तर जी काय मदत करावयाची ती मी आनंदानें करीन, स्वतः तुमच्याकरतां कांहीं लेख लिहीन, केसरींतून तुमच्या कार्याची जाहिरात करीन आणि जी काय स्वतः द्रव्याची मदत करतां येईल ती करीन आणि जे अनेक लोक भेटायला येतील त्यांच्याशीं तुमच्यासंबंधानें बोलें. या प्रकारें काय मदतीची अपेक्षा करावी हें त्यांनीं सांगितलें आणि दुसरा कांहीं उपदेश केला त्याचें स्थूल स्वरूप येणेंप्रमाणें: लोकमान्य म्हणाले कीं “आपण डॉ. भांडारकरांनां भेटा; दुसऱ्या अनेक मंडळींनां भेटा; सर्वांचा सल्ला घ्या पण लेख स्वीकारतांनां कडक नजर ठेवा. पुष्कळ मंडळी लेख लिहितांना वाटेल तसे भरकटत असतात आणि पुष्कळशा मंडळींचा विद्वान म्हणून गौरवहि झालेला असतो आणि तो आमच्यासारख्यांनां हि करावा लागतो पण त्या गौरवानें फसूं नका. पुष्कळ मंडळींनां आम्ही विद्वान म्हणून सरटिकिकिटें देतो तीं वासरांत लंगडी गाय शहाणी या नात्यानें देतो, व तसें उत्तेजनार्थ द्यावेंहि लागतें पण ज्ञानकोश तयार करतांनां तुम्हाला अत्यंत निष्ठुरतेनें वागलें पाहिजे. लोकांचें लेख तुम्हाला तपासावे लागतील आणि मोठ-मोठ्या मंडळींनां दुखवावें लागेल.” मीं त्यांस उत्तर दिलें कीं “जेव्हां लेख दुसऱ्याच्या नांवावर येणार तेव्हां त्यांत आम्ही जबाबदारी त्यांच्या-वरच टाकणार, तर आम्हीं लेखांत व्यक्त होणाऱ्या मतांबद्दल फिकीर कां

वाळगावी." टिळक म्हणाले की "जबाबदार आणि चांगला लेखक असेल आणि तो पूर्वग्रहदूषित नसेल तर तसे करण्यास हरकत नाही पण तुम्हांस अशी माणसे कोठून मिळणार आणि किती मिळणार?" तेव्हां मी म्हटले "चांगली संशोधक माणसे थोडीच आहेत. काहीं भागावर राजवाडे आणि खरे, काहीं भागावर आपण स्वतः आणि काहीं भागावर डॉ. भांडारकर यांस अधिकारी लेखक धरून त्यांचे लेख जसेच्या तसेच स्वीकारावयास हरकत नाही पण इतरांच्या लेखांवर बारीक नजर ठेवावीच लागेल." तेव्हां ते म्हणाले "की सर्वांच्याच लेखांवर ठेवावी लागेल, तुम्हाला भांडारकरांना वगळावयाचे असेल तर वगळा, मी त्यासंबंधाने काहीं म्हणत नाही पण माझ्यासंबंधाने मी सांगतो की मला देखील वाटेल तसे लिहिण्याचे स्वातंत्र्य देतां कामा नये. तसेच राजवाड्यांनाहि देतां कामा नये. आम्हां दोघांच्याहि लेखांवर तुम्ही कात्री चालविली तर तुम्ही आपले कर्तव्यच केले असे मी समजेन."

ज्ञानकोशांत लोकमान्य टिळक लेख लिहिणार होते पण त्यांस कार्यबाहुल्यामुळे वेळ मिळाला नाही. ज्ञानकोशाच्या दुसऱ्या भागांत जो वेदविषयक मजकूर आला आहे त्याविषयी त्यांच्याशीं देखील मधून मधून चर्चा होत असे.

लोकमान्यांची भेट घेतली व पुण्यास समाजशास्त्रावर व्याख्यानेंहि झोडली; त्या व्याख्यानांचा गडबडगुंडा गोपवारा केसरींत सांपडेल. मी १९११-१६ च्या सुमारास उमरावतीला व तेथून नागपूरला गेलों व तेथे जानेवारी महिन्यांतच ज्ञानकोश काढण्यासाठीं वाकरोडवरील कोपण्याच्या दाते यांच्या घरांत भाड्यानें जागा घेतली.

नागपूरला मी प्रथमतः ज्ञानकोशाची योजना मांडली तेव्हां ज्ञानकोश करावयाचा तो एक ट्रस्ट म्हणून करावा आणि ट्रस्टींपाशीं वर्गणी गोळा करणारांनीं फंड आणून द्यावा आणि त्या ट्रस्टींनीं मधून मधून रकम पास करून ती कामाकडे द्यावी अशा तऱ्हेची योजना ज्ञानकोशाची सहानुभूति वाळगणाच्या नागपूरच्या मंडळींत होती. व ज्ञानकोशाचे ट्रस्टी होण्यासाठीं अनेक मंडळी कबूल होती. पण ट्रस्टी होण्यास मी जी एक अट घालित होतो त्या अटीस कोणी कबूल नव्हते आणि ती अट म्हटली म्हणजे ज्ञानकोशमंडळास दोन दोन हजार रुपये ट्रस्टी होणाऱ्या मंडळींनीं द्यावेत ही होती; पण ती अट ट्रस्टी होण्यास तयार

असलेल्या मंडळीपैकीं कोणासहि मान्य नव्हती. त्यावेळची बैठक कांहीं एक न ठरवितां खलास झाली. ज्ञानकोशाची योजना अव्यवहार्य आहे असें मत बनवून मंडळी घरोघर गेली. मात्र त्यांत कांहीं अपवाद होते. डॉ. चोळकर म्हणाले, कीं तुम्ही कंपनी कां काढीत नाहीं. कंपनी काढावी व लोकांनां, आगाऊ वर्गणीदार होणाराम अमुक फायदा मिळेल असे कांहीं तरी कळवावें आणि लोकांच्या हप्त्याहप्त्यानें वर्गण्या ध्याव्यात आणि त्या पैशावर ज्ञानकोश काढावा—ही कल्पनांते सहज बोलून गेले. ही कल्पना मींहि अगोदर कांहीं मंडळीपुढें मांडली होती. पण ही कल्पना कोणासच पसंत पडली नव्हती. ज्ञानकोशाच्या पवित्र कामाला कंपनीचा धंदेवाईकपणा नको असें लोकांचें मत होतें. डॉ. चोळकरांनीं जात जातां ही कल्पना केव्हां मांडली कीं जेव्हां आपण याच्यावर पुढें बोलूं असें मी त्यांस सांगितलें, व त्यांस घाई असल्यामुळें तेहि निवून गेले.

लोकांची अनुकूलता कशी अजमावली.

नागपुरांतल्या “बड्या बड्या” मंडळींची बैठक खलास झाल्यानंतर त्या बैठकींत काय ठरलें याविषयीं जिज्ञासा असलेली “छोटी” मंडळी आली. ती मंडळी कांहीं तरी इष्ट ठरलें असेल अशा अपेक्षेनें व उत्साहानें आली होती. त्या मंडळीमध्ये कांहीं कायद्याचे विद्यार्थी होते व कांहीं नुकतेच कॉलेजांतून बाहेर पडलेले मास्तर होते. त्या मंडळींनां मीं प्रश्न केला कीं जर तुम्हांला १०० रु. भरावयास सांगितले आणि ते रुपये ९ वर्षांत भरावे म्हणून संधि दिली तर तुम्ही ज्ञानकोश घ्याल किंवा नाहीं. तरुण मंडळीमध्ये प्रथम भेटावयास आलेले गृहस्थ रा. नारायणराव पंढरपूरकर हे होते ते म्हणाले कीं, अवश्य घेऊं, हप्त्याहप्त्यानें पैसे भरण्याची सवड असली तर माझ्यासारख्या थोड्या प्रातीच्या मनुष्याला देखील ज्ञानकोश घेणें अशक्य नाहीं. आणि दरमहा ४।९ रुपये भरून मी स्वतः जरूर घेईन. रा. नारायणरावास मीं विचारलें कीं, जर हा आपण ट्रस्ट केला तर तुम्ही त्यास केवळ वर्गणी म्हणून काय रकम द्याल. तेव्हां त्यांनीं ९ रु. च्या आंतली रकम सांगितली. अर्थात या बोलण्यावरून लोकांची प्रवृत्ति काय आहे हें सहज दिसून आलें. मी इंटर नॅशनल एन्सायक्लोपीडियासाठीं गिन्हाइकी मिळवण्याचें काम अमेरिकेंत केलेंच होतें. आणि त्यावेळेस मला असें दिमून आले कीं, प्राथमिक

शाळेतल्या मास्तर व मास्तरणी यांच्या गळ्यांत एन्सायक्लोपीडिया बांधतां येतो. त्यांना हस्प्यानें पैसे भरण्याची मात्र सवड पाहिजे. तोंच अनुभव हिंदुस्थानांत देखील येऊ शकेल असें नारायणराव पंढरपूरकर यांच्या बोलण्यावरून वाटू लागले. नारायणराव पंढरपूरकर निघून गेल्यानंतर दुसरे वंहीं कायद्याचे विद्यार्थी आले. त्यांना देखील मी तोंच प्रश्न केला आणि त्यांनीं देखील तींच उत्तरे दिलीं. यावरून मला असें वाटू लागले कीं, १०१६० रु. पगाराच्या सामान्य पदवीधरांमध्ये जर उत्साह उत्पन्न करतां येतो तर ज्ञानकोशाची कल्पना अशक्य कां समजावी. ज्ञानकोशाला पैशाची अडचण पडणार नाही. आपण १००००० रु. गोळा करूं शकूं अशी मनांत खात्री उत्पन्न झाली. या बैठकीला माधवराव पाध्ये हजर नव्हते. या रात्रीला मी कंपनीची संपूर्ण योजना तयार केली. ती अशी:—१००००० रुपयांचे. कंपनीचे शेअर्स करावेत व १०० वर्गणादाच्या विकाव्यात; व या दोहोंकडून उत्पन्न सरासरी १००००० रु. येईल. या एक लाखांत खर्च कसा बसवावयाचा त्याचेहि स्थूल कोष्टक केले. त्यावेळेस कागदाचा भाव ४४ धरला होता. आणि एक हजार प्रती छापण्यास सुमारे ४००००० रु. खर्च येईल, असा हिशोब काढला. व ६००००० रु. संपादकीय व व्यवस्थाखर्च म्हणून धरले होते. त्याचेवेळेस १००० पर्यंत गिऱ्हाइकीं वाढूं शकेल अशी कल्पना करून दुसरा एक हिशोब बसविला होता.

रा. पाध्ये, रा. फडके व श्री. गंगावाई पेंडसे

दुसरे दिवशीं ही योजना माधवराव पाध्ये यांस दाखविली, त्यांस ती पसंत पडली व त्यांनीं १५ शेअर्स घेऊन डायरेक्टर होण्याचें कबूल केले. व १५ शेअर्स घेण्यास मी तयार आहे असें मला पत्रहि लिहून दिलें. ते पत्र घेऊन आकोल्यास रा. फडके यांचेकडे गेलों; ते मला पाठिवा देतील ही माझी खात्री होती. कां कीं ते माझे आप्त असून पूर्वीपासून हितचिंतक आहेत. रा. फडके यांचेकडे मला जावयाचेंच होते. कां कीं त्यांनीं आपल्या दुसऱ्या मुलाच्या मुंजीसाठीं मला आमंत्रण केले होते. मुंज आटोपल्यानंतर त्यांचें व माझे बोलणें झालें, व त्यांनीं १५०० रु. चे शेअर्स घेण्याचें कबूल केले. तेथेंच खामगावचे वकील व रा. फडके यांचे श्वशुर रा. दत्तोपंत पेंडसे होह आले होते, व दत्तोपंत पेंडसे यांनीं मला लहानपणापासून पाहिलें असल्यामुळे आणि माझ्याविषयीं कौतुक करणाऱ्या

मंडळीपैकीं ते एक असल्यामुळे त्यांनीं देखील या कार्यास आपली पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केली. दत्तोपंत पेंडसे यांनीं आपल्या हयातींत ज्ञानकोशास काय मदत केली व त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या पत्नीने (श्री. गंगाबाई पेंडसे यानी) मदत काय केली याचा उल्लेख पुढे प्रसंगानुसार येईलच.

ज्ञानकोशमंडळाच्या सुरवातीस माझे २५ शेअर्स, रा. माधवराव पाध्ये यांचे १५ शेअर्स व रा. नारायण खेंडराव फडके वकील अकोला. यांचे १५ शेअर्स अशी जोड झाल्यामुळे कंपनीस मूर्त स्वरूप येणे शक्य झाले. माझ्या इच्छेस पहिल्या प्रथम दुजोरा देण्याचे श्रेय जर कोणास असेल तर ते नागपूरचे प्रसिद्ध वकील महादेव कृष्ण पाध्ये बी. ए. बी. एल्. संपादक उद्यम यांचेकडे आहे. महादेव कृष्ण पाध्ये हे माझे पहिले साहाय्यक होत. आणि त्यांच्या या साहाय्याबद्दल मला माझी कृतज्ञता व्यक्त केली पाहिजे. पुढे कंपनीच्या व्यवहारांत भांडणे झालीं आणि कांहीं लबाड मंडळींचे पुढारीपण माधवराव पाध्यांनीं केलें आणि हें करतांना त्यांनीं मजवर बरेच शिटोडे टाकले आणि कंपनीच्या कामासहि नुकसान पोहोचविलें तरी देखील ते माझे पहिले साहाय्यक होते ही गोष्ट मी कधीच विसरलों नाहीं.

प्रकरण ३ रें.

स्थापनेनंतरचे दीड वर्ष

माझे भांडवल

ज्ञानकोशमंडळाची जी एकंदर रचना झाली त्या रचनेवरच ज्ञानकोशमंडळाचे यश बऱ्याच अंशी अवलंबून आहे. प्रथम १०००० भांडवलाची लिमिटेड कंपनी म्हणून नोंदण्यांत आली. या कंपनीमध्ये असेच पहिल्यापासून धोरण ठेविले होते कीं कांहीं मंडळींची सत्ता पहिल्यापासून शेवटपर्यंत रहावी. या हेतूनेच कंपनीमध्ये कायमचे चालक निघेजण होते. व यासाठीं जादा चालक दोहोपेक्षां जास्त नसावेत म्हणून नियम "आर्टिकल्स"मध्ये घालण्यांत आला. जादा चालक कोणताहि शेअरहोल्डर होऊ शकेल. याचा परिणाम इष्ट झाला नाहीं व त्यामुळे त्यांचे कंपनींत भांडवल कांहींच नाहीं व जे केवळ भांडवल

न घालतां चळवळ करूं इच्छितात अशा लोकांस आंत गडबड करण्यास वांव मिळाली. परंतु पुढें अनुभवानें म्हणा किंवा परिस्थितीमुळें म्हणा कंपनीचें हें वैगुण्य नाहींसें झालें. आणि ज्ञानकोशमंडळास २००० पर्यंत रक्कम ज्यानीं कर्जाऊ दिली आहे किंवा कंपनीच्या कर्जाबद्दल जे २००० पर्यंत जामीन आहेत अशा मंडळीपैकींच जादा चालक निवडवित असा ठराव कंपनीनें केल्यामुळें कंपनीचे कामास स्थिरता उत्पन्न झाली. कंपनी प्रथम ९०००० भांडवलाची होती व तें भांडवल १०० रु. चा एक शेअर याप्रमाणें विभागलें गेलें होतें. कायम चालकांनीं १९ किंवा जास्त शेअर घ्यावे असा नियम होता व मी स्वतः २९ शेअर घेतले होते. या २९ शेअरवर शेकडा ३० पर्यंत रक्कम पहिल्या वर्षीच भरणें प्राप्त होतें. म्हणजे कंपनी माझ्या ७९० रु. भांडवलावर निघाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कां कीं उरलेली रक्कम म्हणजे १७९० रु. मला पुढील ३ वर्षांत भरावयाचे होते. म्हणजे मला ते माझ्या पगारांतून भरण्याची संधी होती. एवंच ७९० रु. भांडवलावर मला एक मोठी कंपनी स्थापन करतां आली. हिचें भांडवल पुढें एक लाख झालें आणि ज्ञानकोश रचनेची उलाढाल साडेतीन लाखांवर झाली. या सर्वांचा प्रारंभ किती लहान होता हें या सर्व गोष्टींकडे पाहिलें असतां लक्षांत येईल. ज्ञानकोशमंडळामध्ये पुढें कांहीं मंडळी माझ्या-विरुद्ध झाली तरी २९ शेअरांच्या मतांमुळें मला आपले अधिकार शेवट पर्यंत कायम ठेवतां आले. माझे उच्चाटण करण्याचा इतरांकडून प्रयत्न झाला नाहीं असें नाहीं. प्रयत्न पुष्कळ झाला. परंतु त्या मंडळीनां मते कमी पडल्यामुळें व त्यांस कंपनीच्या कायद्याचें चांगलें ज्ञान नसल्यामुळें त्यांच्या प्रयत्नास यश आलें नाहीं. मी २९०० रुपयांचे शेअर घेतले होते त्यामुळेंच दोन गृहस्थांनीं १९०० चे शेअर घेतले. नाहीं तर त्यांनीं ती रक्कम आंत घातली नसती. मी २९०० पर्यंत रक्कम घातली कारण मी नोकर म्हणून रहाणार होतो. रा. पाध्ये यांनीं कांहीं अंशीं छापण्याचें काम मिळविण्याच्या इच्छेनें रक्कम घातली असावी तर रा. फडके यांनीं मला मदत करावयाची म्हणून हे पैसे आंत घातले असावेत. रा. पाध्ये व फडके या दोघांनां कार्याचें महत्त्व नव्हतें असें म्हणावयास मी तयार नाहीं. तथापि जास्त प्रबल भावना कोणती असावी याविषयीं माझे भर दिलेलें मत झालें आहे.

कार्यारंभ

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लि. ही कंपनी ३० मे १९१६ रोजी नोंदण्यासाठी पाठविली, व त्यानंतर २ जून रोजी कंपनीच्या संस्थापकांची सभा बोलाविली. त्यावेळेस बहुतेक सर्व मंडळी हजर होती. त्या सभेत डॉ. केतकर यांना पगार म्हणून किंवा खर्चाकरतां म्हणून दरमहा ५० रु. द्यावयाचे ठरले. दरमहा २० रु. चा एक कारकूनहि देण्यांत आला. त्यानंतर पुढची सभा १ जुलै रोजी भरली. त्या एका महिन्यामध्ये दोघाजणांचेच कारकुनीसाठी अर्ज आले होते. हे सांगण्याचे कारण असे की आमच्याकडे नोकरी करण्यासाठी यावे इतपत सुद्धा विश्वास साध्या कारकुनास वाटत नव्हता. त्यानंतरची सभा आगस्ट ५ रोजी भरली. कंपनी नोंदल्याचे साक्षीपत्रक आल्यानंतर हीच पहिली सभा असल्याकारणाने त्या सभेमध्ये सुरवातीपासूनची हकीगत देण्यांत आली ती येणेप्रमाणे:—

(१) ज्ञानकोशासंबंधाची चळवळ प्रथम १९१५ च्या आगष्ट महिन्यांत निघाली.

(२) ता. २६ जानेवारी १९१६ रोजी हे कार्य करण्याचा निश्चय करून प्रस्तुत घर घेतले (वाकर रोडवरील रा. दाते यांचा बंगला).

(३) ता. १४ फेब्रुवारी १९१६ रोजी यासंबंधाने पहिली सभा बोलावण्यांत आली.

(४) ता. २० फेब्रुवारी रोजी कंपनी स्थापन करण्याचे रा. निळकंठराव उधोजी यांचे घरी ठरले, व कंपनीची योजना देखील तेथे जमलेल्या लोकांत मान्य झाली.

(५) ता. २५ एप्रिल १९१६ रोजी मेमोरँडम व आर्टिकल्स यावर सहा करून कंपनी रजिस्टर करण्याचा प्रयत्न केला पण कांहीं चुकांमुळे त्यावेळीं (त्या कागदांचा) स्वाकार झाला नाही.

(६) ता. १५ मे १९१६ रोजी कंपनी रजिस्ट्रेशनकरतां मेमोरँडम व आर्टिकल्स बदलून पुनः पाठविली.

(७) ता. ३० मे १९१६ रोजी प्रॉस्पेक्टस फाईल केला.

(८) ता. ८ जुलै रोजी कंपनी रजिस्टर झाली. व १२ जुलै रोजी कंपनीचे सरटिफिकेट मिळाले. याच सभेत डॉ. केतकर यांस मंडळाचे मॅनेजर व सेक्रेटरी नेमिले.

२० नोव्हेंबर १९१६ च्या सभेत एकंदर २३८ शेअर खपले असा उल्लेख आहे.

६।१।१९१७ रोजी कंपनीच्या शेअरचे "अॅलोटमेंट" झाले, यावेळेस एकंदर २४१ शेअर "अॅलोट" झाले.

३।३।१९१७ रोजीच्या चालक मंडळाच्या सभेत हिशोब जुन्या महाजनी पद्धतप्रमाणे ठेवावे असे ठरले.

३।१।३।१७ रोजीच्या सभेत ज्ञानकोशाची संपूर्ण योजना (परिशिष्ट १ पहा) डायरेक्टरांपुढे ठेवण्यांत आली, व याच सभेत डॉ. केतकर यांस १ एप्रिल पासून ९० च्या ऐवजी १०० रु. महिना द्यावयाचे ठरले.

३।१।३।१७ च्या सभेच्या पूर्वी गुडी पाडव्याच्या शुभ मुहुर्तावर एक कार्याभिवृत्तीसाठी जाहीर सभा रा. व. ठाकूर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्या सभेची हकीकत अनेक पत्रांतून त्या वेळेस आली. ✓

ज्ञानकोशाच्या योजनेतच कांहीं महत्त्वाचीं अंगे होती त्यांचे स्पष्टीकरण केले पाहिजे. शेअर होल्डर प्रथम ९०० करावयाचे होते तर वर्गणीदार ९०० करावयाचे होते. ९०० शेअर होल्डरांना रक्कम एकदम भरावयाची नव्हती तर चार वर्षांत भरावयाची होती. तर शेअर होल्डरांना असे सांगतां येई की जर शेअरहोल्डर किंवा ग्राहक वाढत नाहीत अगर संपादकीय काम चांगले चालत नाही असे तुम्हांस आढळून आले तर तुम्ही पुढे कंपनी चालू देऊ नये. तुम्हाला ती बंद करतां येईल म्हणजे तुम्ही आज फक्त तीस रुपयेच (अर्जाबरोबर पांच व अॅलोटमेंट नंतर पंचवीस) घोष्यांत घालीत आहांत जास्त घालीत नाही. वर्गणीदार करतांना लोकांना असे सांगतां येई की हिस्सेदारांनी तीस रुपये भरले आहेत. प्रत्येक हिस्सेदाराची उरलेली जबाबदारी सत्तर रुपयांची आहे. वर्गणीदारांची रक्कम बुडण्याची भीतीच नाही कारण तुम्ही वर्गणीदार एका वर्षांत १९।२० रुपये भरणार. एक शेअरहोल्डर तीन वर्गणीदारांनी पहिल्या वर्षी भरलेली रक्कम भरून देऊ शकतो म्हणजे आमच्या दोनशें शेअरांमुळे उत्पन्न होणारी सिक्युरिटी खपून जाण्यासाठी वर्गणीदार सहाशें झाले पाहिजेत आणि त्यांनी प्रत्येकीं वीस-पंचवीस रुपये भरले पाहिजेत. म्हणजे ६०० वर्गणीदारांकडून एक वर्षाचा हप्ता येईपर्यंत तुमची संपूर्ण रक्कम अगदी सुरक्षित आहे. व ६०० गिन्हाइकी झाली तर काम मुळी यशस्वीच होतें. कारण त्याच्या योगानें जवळ

जवळ लाख रुपये उत्पन्न होतात. ही आमची मांडणी पुष्कळांस पटत होती. आणि यासाठी "मिनिमम सबस्क्रिप्शन" (जितक्या रकमेचे शेअर कंपनीच्या स्थापनेपासून १२० दिवसांत भरले नाहीत तर कंपनी मोडून टाकणे अवश्य आहे अशी रकम) फक्त १५००० ठेवली होती. १५००० रुपयांचे शेअर १५०; म्हणजे १५० शेअर खपले तर कंपनी मिनिमम सबस्क्रिप्शन जमली नाही म्हणून मोडण्याचें भय नाही. कंपनी नोंदली गेली ती नोंदतांनाच ६४ शेअर जमा झाले होते, आणि पुढल्या १२० दिवसांत फक्त ८६ शेअर विकावयाचे होते. हे जर विकतां आले नसते तर कंपनी मोडणे बंद पडूं नये म्हणून ४३० रुपये फार तर भरावे लागले असते व ते आपल्या नांवावर करून घ्यावे लागले असते तथापि तसा प्रसंग आलाच नाही. १२० दिवसांत २०५ शेअर खपले आणि कंपनीला धंदा करण्यास परवानगी मिळण्यापूर्वी म्हणजे २४।३।१७ पूर्वी २५४ शेअर खपले होते. यानंतर वर्गणीदार करण्याला परवानगी मिळविली तर तेव्हांपासून स्ट्याच्यूटरी रिपोर्टांच्या दिवसापर्यंत ३०५ शेअर खपले आणि ५७ वर्गणीदार झाले.

कार्यारंभापूर्वी २५४ शेअर खपले म्हणजे लोकांकडून यावयाचे रुपये २५४०० त्यांपैकी १८२५ रुपये कायते खर्च झाले होते म्हणजे लोकांच्याकडून सक्तीने वसूल करतां येण्याजोगें २३५७५ रु. इतके झाले होते. म्हणजे १००० वर्गणीदारांस तेव्हास रुपयेपर्यंत भरणे करण्यास तारण उत्पन्न झालें होतें म्हणजे कंपनी स्थापन होऊन काम करावयास परवानगी मिळाली त्याच वेळेस भक्कम पायावर उभी केली गेली होती आणि यामुळेच तिला पुढें काम निश्चयानें करतां आलें.

ज्ञानकोशमंडळाचें ऑफिस वाकररोडवर होतें तें फेब्रुवारी १९१७ मध्ये घनतोलीस काण्यांच्या बंगल्यांत आलें. या बंगल्यासमोर आमच्या सोईसाठी पोस्टऑफीसने एक पत्राची पेठी दिली ती ज्ञानकोशाचें स्मारक म्हणून अजून तेथेंच आहे. कार्यारंभास कंपनीस परवानगी ४।३।१७ ला मिळाली त्याच्या पूर्वीच्या कालामध्ये आम्ही संपादकीय काम कांहींच केलें नाही असें नाही. रा. गो. चि. तांबे बी. ए. एल्. एल्. बी.; रा. रामचंद्र त्रि. देशमुख, बी. एजी.; रा. गणेश वासुदेव विद्वांस, बी. ए.; विनायक लक्ष्मण घटने, बी. ए.; रा. शंकर ग. खांडेकर, एम्. ए. इत्यादि मंडळी कांहीं काम व्हालंटीअर म्हणून करूं लागली पण मी त्यांस कामाचा

हिशोब ठेवण्यास सांगितलें आणि कंपनीचे काम सुरू झालें तेव्हां कांहीं ठराविक दराप्रमाणें पैसेहि दिले. ३१।३।१७ रोजीं जो समारंभ झाला त्यावेळेस रा. व. ठाकूर हे अध्यक्ष होते आणि त्यावेळचीं सर्व भाषणें (कर्नल ग्लाउडनखेरीज) मराठींत झालीं त्यावेळेस अनेक मंडळींनीं मिळून जें खासगी काम करून ठेवलें तें लोकांत पहावयासाठीं मांडलें होतें. ✓

सरकारची वृत्ति

ज्ञानकोशमंडळाच्या प्रारंभापासून नागपूरच्या सरकारास काय वाटत असावें हें नक्की सांगतां येत नाहीं. कंपनी नोंदली गेली पण ती नोंदण्यासच फार वेळ लागला. आणि ती नोंदण्यापूर्वी कंपनीच्या रजिस्ट्रारचा दुसऱ्या खात्याशीं कांहीं पत्रव्यवहार झालेला मला माहीत आहे. त्यावेळचे डायरेक्टर मि. मेहयू यांनीं मला विचारलें कीं या कंपनींत सरकारचा किंवा युरोपियन लोकांचा संबंध कांहीं नसावा असें तुम्हीं योजिलें आहे काय? त्यांच्या प्रश्नाला “नाहीं” म्हणून उत्तर दिलें व ही पब्लिक कंपनी आहे वाटेला त्याला हींत शेअर घेतां येईल तुम्हांलाहि शेअर हॉल्डर व्हावयास हरकत नाहीं असें मी सांगितलें. त्याचप्रमाणें त्यावेळचे चीफ कमिशनर सर बेंजामिन रॉबर्टसन यांना ही कंपनी म्हणजे कांहीं फार पुढें गेलेले राजकीय विचार प्रदर्शित करण्याचे एक यंत्र होईल काय अशी धास्ती पडली होती. सर बेंजामिन रॉबर्टसन यांनीं व्हाडचे त्यावेळचे कमिशनर बी. पी. स्टॅडेन यांजकडून मला पत्र लिहविलें होतें कीं मी चीफ कमिशनरला भेटावयास जावें अशी चीफ कमिशनरांची इच्छा आहे. त्याप्रमाणें मी ना. रॉबर्टसन यांस भेटावयास गेलों तेव्हां तुम्हां “पॉलिटिक्स” यांत घालणार आहां काय? म्हणून मला प्रश्न केला. व तुमच्या कंपनीविषयीं मला थोडीशी शंका वाटत आहे, कां कीं त्या कंपनीमध्ये मुंज व ओगले यासारखे राजकीय मतांत जास्त पुढें गेलेल्या मतांचे लोक आहेत. तेव्हां मी त्यांना सांगितलें कीं, ज्ञानकोश म्हटला म्हणजे त्यांत कोणतेच विषय गमळतां येत नाहींत. पॉलिटिक्स राहणारच, मात्र पक्षविषयक राजकीय मत मांडण्याचा प्रयत्न होणार नाहीं. राजकीय बाबतीमध्ये अगदीं त्रयस्थपणाची म्हणजे न्यूट्रॅलिटीची वृत्ति राहिल. सर बेंजामिन म्हणाले, “न्यूट्रॅलिटी” राहिल ना? न्यूट्रॅलिटी हा शब्द चांगला आहे. माझे मनांत काय जें व्यक्त करावयाचें तें हेंच होतें. उदाहरणार्थ चेंबर्स एनसायक्लोपीडिया

पहा, त्यांत पॉलिटिक्स वगळलें नाहीं. पण त्यांत त्यांनीं दोन्ही बाजू दिल्या आहेत. तुमचें तसेंच होईल ना? मी तुम्हाला एवढें आगाऊ सांगून ठेवतो कीं जर न्यूट्रॅलिटी राहिली नाहीं तर मी पुस्तक शाळांकरतां घेऊं शकणार नाहीं. मीं त्यांस सांगितलें कीं केवळ पांडित्याच्या अपेक्षेमुळचें (Reasons of Scholarship alone) न्यूट्रॅलिटी बाळगण्यांत येईल. व्हालंटीयर मंडळींनीं काम केलें त्याचे पैसे स्ट्याचूटरी मीटिंगनंतर देण्यांत आले.

प्रकरण ४ थें.

नागपूर येथील इतिहास (जुलै १९१९ पर्यंत)

(१) कार्यारंभापासून स्ट्याचूटरी मीटिंगपर्यंत

(१४।१७ ते १६।१।१७)

रा. दाते यांची नेमणूक झाल्याचा उल्लेख १।१।१९१७ च्या सभेच्या अहवालांत आहे. तथापि त्यांची नेमणूक प्रथमतः मार्च १ पासूनच झाली होती. व ते प्रथमतः महिना दोन महिने रहाण्याच्या उद्देशानें आले होते व मे महिन्यामध्ये नागपूरची बरीच मंडळी पुण्याकडे गेली होती. त्यावेळेस कांहीं वकील मंडळीस १०० रु. पगार देऊन गिऱ्हाइकी जमविण्यास पाठविलें होतें. अशा मंडळींत रा. नीळकंठ बळवंत भवाळकर व रा. (प्रो.) श्रीकृष्ण नीळकंठ चाफेकर, रा. नारायणराव आळिकर, व रा. वामनराव चितळे हीं मंडळी होती व त्यांत चितळे खेरीज करून बाकी कोणास यश आलें नाहीं असा पुढें उल्लेख आहे. याच सभेत संपादन खात्याचे मुख्य नियम पास झाले (परिशिष्ट १ पहा) आणि मंत्री, विभाग-संपादक, लेखक इत्यादिकांचीं कर्तव्येहि विशद करण्यांत आलीं. त्यांतिल मंत्रिमंडळाची योजना केवळ कागदावरच राहिली असें पुढच्या इतिहासावरून म्हणावें लागेल. इतर नियम साधारणपणें बऱ्या प्रकारें पाळण्यांत आले. पुढच्या सभेत (३-८-१७) कांहीं संपादकीय नेमणुका दिल्या आहेत. त्यांत डॉ. भाजेकर (मुंबई), प्रो. कानिटकर (पुणे), डॉ. गुणे-प्रो. अमृतराव (मद्रास), वैद्य पंचानन कवडे, डॉ. श्रीरंग मोरेश्वर साने, दिवाकर यशवंत फाटक (मुंबई), रा. टी. आर. तळवळकर (वडोदें).

प्रो. दामले (कानपूर), रा. कुंटे इंजिनीअर (ग्वाल्हेर), प्रो. आजरेकर, प्रो. रावबहादूर केळकर, प्रो. हाटे, प्रो. डी. व्ही. वाळ नागपूर, यांचा उल्लेख आहे. परंतु ज्यांचे कार्यकर्तृत्व शेवटपर्यंत टिकले अशा मंडळींचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास रा. दिवाकर यशवंत फाटक, प्रो. दामले, प्रो. आजरेकर, प्रो. रा. व. केळकर, प्रो. हाटे इतक्यांचा उल्लेख करता येईल. ज्यांनी थोडेसे काम केले अशा मंडळींत डॉ. भाजेकर व डॉ. साने यांचा उल्लेख करता येईल.

कंपनीच्या कार्यारंभापासून म्हणजे एप्रिल १९१७ पासून सप्टेंबर १९१७ पर्यंत ऑफीसमध्ये गोषवारे काढण्याचे काम चालूच होते. पण या कार्यातील एक मुख्य कार्य म्हटले म्हणजे महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीचे (प्रस्तावनाखेरीज) हस्तालिखित संपूर्ण तयार झाले हे होय. या वाङ्मयसूचीसंबंधाने डायरेक्टरांचा ठराव कांहीं झाला नाही, पण छापण्याची योजना पसंत केल्याचा ठराव ३।८।१७ च्या सभेत आहे. वाङ्मयसूची तयार करण्याचा ठराव झाला नाही याचे कारण ते कार्य ज्ञानकोशाच्या संपादनकार्याचे उपांग म्हणून सुरू झाले व ते सुरू करतांना आपल्या उपयोगाकरतां माहिती जमवून ठेवणे एवढाच आमचा उद्देश होता. ३।८।१७ च्याच सभेमध्ये हिस्लॉप कॉलेजांतील त्या कॉलेजच्या नोकरीतून सुटलेले प्रो. देग्वेकर यांस मंडळांत घेण्याचा ठराव उल्लेखित आहे. तथापि मंडळांत येण्याचा उद्देश प्रो. देग्वेकर यांनी कांहीं खाजगी कारणामुळे रहित केला. प्रो. देग्वेकर एम्. ए. एम्. एस्सी. व एल्एल्. बी. झालेले गृहस्थ आहेत व हे जर आले असते तर मंडळास त्यांचा उपयोग फार चांगला झाला असता अशी अपेक्षा होती. याच एप्रिलनंतरच्या सहामाहीत रा. व. नारायणराव केळकर यांसहि ज्ञानकोशमंडळांत आणण्याची खटपट चालू होती. व त्यांचेकडे व्यवस्थापकाचे काम सोंपवावे व केवळ संपादन खात्याकडेच लक्ष देण्यास मला सवड मिळावी अशी माझी इच्छा होती. व रा. व. नारायणराव केळकर यांनी यावयाचे कबूलहि केले होते. परंतु पुढे त्यांस कोऑपरेटिव्ह सोसायटीचे गव्हर्नर म्हणून ६०० रु. पगाराची जागा मिळाली व त्यामुळे त्यांचे आमचेकडे येणे झाले नाही. रा. व. केळकर यांनी हे काम न करतां जबाबदार आणि कर्तृत्ववान दिवाण म्हणून पुढे यावे असा योगायोग होता.

ज्ञानकोशाची योजना—प्रो. भानु व पटवर्धन

ज्ञानकोशमंडळास रजिस्ट्रारकडून काम करण्यास परवानगी मिळाल्या-
नंतरच्या सहामाहींत म्हणजे स्टॅच्यायुटरी मीटिंगपूर्वीच्या काळांत जीं कामें
झालीं त्यांचा स्थूल आढावा घ्यावयाचा म्हणजे योजना पद्धतशीर तयार
होऊन चोहोंकडे वाटली गेली. तिचा निर्देश प्रथम करावा लागेल. इंदु-
प्रकाश पत्राखेरीज तीवर कोणी चांगली टीकाहि केली नाही. त्यावेळेस
इंदुप्रकाशाचें काम प्रो. भानु पहात होते व योजनेवरील टीका त्यांची
होती असें समजतें. त्या योजनेंत सहकार्य करण्यासाठीं व तीवर टीका
करण्यासाठीं मुद्दाम विनंतीपत्रें गेलीं होती. पण त्या योजनेवर चांगली टीका
फारशी झाली नाही. ती योजना निरनिराळ्या युनिव्हर्सिटीयांकडे पाठविण्यांत
आली पण त्या योजनेवर मत देण्याचें काम मद्रास युनिव्हर्सिटीशिवाय दुसरे
कोणी केलें नाही. मद्रास युनिव्हर्सिटीनें मात्र तिच्या मराठीच्या बोर्डा-
वरील दोघां गृहस्थांचीं मते कळविलीं. मद्रास युनिव्हर्सिटीतर्फें मत व्यक्त
करणारांत हैद्राबादचे शिक्षण खात्यांतील रा. अत्रे बी. ए. हे एक होते
आणि दुसरे प्रोफेसर पटवर्धन (फरग्युसन) हे होते. रा. अत्रे यांची सूचना
म्हणजे केवळ सहानुभूति व्यक्त करणारा अभिप्राय होता; पण प्रो. पट-
वर्धन यांनीं मात्र योजनेवर सपाटून टीका केली होती ती टीका माझ्या
कडे आल्यानंतर मी प्रो. पटवर्धनांचे आभार मानले, व मी सांपडलों
म्हणजे जो टीकेचा चांगला मार देणार तो हाच काय म्हणून त्यांस
विचारलें. तेव्हां त्यांनीं लिहिलें कीं, तुमच्या योजनेची तपासणी केली
तेव्हां टीकेचा मार घावयाचें विसरून गेलों होतों, आणि जो टीका
योजनेवर केली ती त्यावेळेस जें वाटलें त्यावरून केली; सपाटून टीकेचा
मार अजून पुढेंच यावयाचा आहे असें उत्तर लिहिलें. प्रो. पटवर्धन
यांचें तें खुल्या दिलाचें उत्तर मला फार आवडलें.

स्टॅच्युटरी सभा १६।९।१९१७ रोजीं भरली. ही सभा म्हणजे कंप-
नीस आपला धंदा सुरू करावयास जें सर्टिफिकेट मिळतें त्यानंतर
सहा महिन्यांच्या आंत भरावी लागते व या सभेच्या अगोदर सात
दिवसांची नोटिस द्यावी लागते व अगदीं आजतागाईत हिशोब द्यावा
लागतो. या रिपोर्टांत ३१ आगस्ट १९१७ पर्यंत अहवाल दिला होता.
ता. ३१ आगस्ट १९१७ रोजीं म्हणजे कंपनीच्या स्थापनेसाठीं नागपूरला

आल्यापासून पावणेदोन वर्षांत प्रगति इतकी थोडी झाली की, कंपनीच्या स्थापनेपासून एकंदर द्रव्याची आयात आठ हजार रुपये देखील झाली नव्हती. या सभेच्या सुमारासच ज्ञानकोशमंडळामध्ये कारस्थाने उभारलीं जाण्यास सुरुवात स्पष्टपणे झाली. तथापि कारस्थान सुरू झाले आहे याची जाणीव मला बराच काळ नव्हती. द्वैतास खरोखर वाङ्मयसूचीच्या छपाईच्या करारापासून म्हणजे महिनाभर अगोदरपासून सुरुवात झाली.

वाङ्मयसूचि

ज्ञानकोशमंडळाच्या कामाचें पहिलें दृश्य फल वाङ्मयसूचि हें होय. प्रत्येक वाङ्मयाचा जेव्हां पद्धतशीर अभ्यास होऊं लागतो तेव्हां संप्रह, सूचीकरण इत्यादि क्रिया अवश्य होतात. वेदांच्या संहिता झाल्याबरोबर अनुक्रमणीची आवश्यकता भासून ती तयार झालीच आणि त्यानंतर वेदांगांची म्हणजे वैदिक शास्त्रांची रचना किंवा वाढ झाली. महाराष्ट्रीय वाङ्मयाचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे पूर्वी काय झालें आहे याची पद्धतशीर मोजदाद झालीच पाहिजे ती करणें म्हणजेच वाङ्मयसूचि करणें होय. मराठी वाङ्मयाभ्यासानें या बाबतींत अपूर्वता पटकावली आहे. मराठींत जशी वाङ्मयसूचि आहे तशी दुसऱ्या कोणत्याहि हिंदुस्थानांतील भाषांत नाही. आमच्या वाङ्मयसूचीमध्ये १८१० पासून झालेल्या पुस्तकांची नोंद आहे. वाङ्मयसूचि करण्यासाठीं साहित्य म्हाटलें म्हणजे सरकारी रिपोर्ट हे मुख्य होत. तथापि हे रिपोर्ट फार अपुरे पडतात.

मराठी भाषेंत पुस्तकें केवळ मुंबई इलाख्यांतच प्रसिद्ध होतात असें नाही. तर हिंदुस्थानांतील बहुतेक भागांत मराठी पुस्तकें प्रसिद्ध होतात. मुंबई इलाख्याचे रिपोर्ट बऱ्या स्थितींत आहेत पण त्यांतहि अनेक पुस्तकें निर्देशिलीं नाहीत. बरेच दिवस सक्तीनें नोंदणी करण्याचा कायदाच नव्हता. आणि त्यामुळें अनेक पुस्तकें सरकारी नोंदणींतून वगळलीं गेलीं. तीं आमच्या सूचींत सांपडतील. मराठी पुस्तकें विशेषेंकरून मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, वऱ्हाड आणि मराठी संस्थानें आणि गोंवें इतक्या ठिकाणीं प्रसिद्ध होतात पण पुष्कळशा महत्त्वाच्या संस्थानांत मराठी पुस्तकांची नोंदच ठेवली जात नाही. कोल्हापूर येथे बरीच महत्त्वाचीं मराठी पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं पण त्यांची

नोंद नाही. वऱ्हाडची नोंद नाहीशीं करण्यांत आली आणि पुस्तकें जाहीर रीतीनें रदी म्हणून लिळांव करण्यांत आलीं. अशा स्थितींत जेथें सरकारी नोंद नाही तेथें खासगी चौकशी करावी लागली. या यादींत सरकारजमा पुस्तकें देखील खुणेनें दाखविलीं आहेत व यादींतल्या पुस्तकांपैकीं मुंबईच्या ग्रंथसंग्रहालयांत कोणते आहे हेहि दाखविलें आहे. वाङ्मयसूचीसारख्या पुस्तकाचें महत्त्व ज्ञानकोशकारांच्या दृष्टीनें फार मोठें होतें. मराठींत काय आहे याचा पत्ता आम्हांला लागला आणि जेव्हां कोणत्याहि विषयावर मराठींत असलेल्या लेखाकडे त्याच्या महत्त्वाच्या अभावामुळें दुर्लक्ष करण्याचे प्रसंग आले तेव्हां आम्ही त्या लेखाकडे त्याच्या अस्तित्वाच्या अज्ञानानें दुर्लक्ष केले अशा आक्षेपाचें कारण राहिलें नाही. आमच्यापाशीं पद्धतशीर यादी नसती तर महत्त्वाच्या लेखांकडे देखील दुर्लक्ष झालें असतें यांत शंका नाही.

सूचीचें संपादन व विक्री

वाङ्मयसूचीचें हस्तलिखिताचें काम किती खर्चानें व वेगानें तयार झालें याची थोडी माहिती दिली असतां मौजेची होईल. वाङ्मयसूचीस सुमारे ३॥ हजारांपासून चार हजारांपर्यंत खर्च झाला, आणि तिच्या प्रती ९०० काढल्या होत्या. त्यामुळें प्रत्येक प्रत आम्हांस सुमारे ७॥ रुपयांस पडली त्यांपैकीं सुमारे १०० प्रती ९ रुपये भरणान्या आगाऊ वर्गणीदारांकडे गेल्या. आणि पुढें कांहीं प्रती ७॥ रुपयांस, कांहीं १२॥ रुपयांस व कांहीं पंधरा रुपयांस गेल्या. अतां सूचींची किंमत १७॥ रु. आहे व प्रती १० पेक्षां कमी शिल्लक आहेत. येणेंप्रमाणें वाङ्मयसूचीवर झालेला खर्च बहुतेक वसूल होऊन येईल असें वाटतें. पण ही वसूली होण्यास १२ वर्षे लागलीं. खर्च झालेल्या रकमेवर व्याज आकारल्यास पूर्ण वसूली व्हावयाचीच नाही.

वाङ्मयसूची करण्यासाठीं सुमारे ६०००० चिठ्या लिहाव्या लागल्या. हे काम तीन महिन्यांत झालें. कांहीं काम नागपुरास झालें पण मुख्य काम पुणे-मुंबई येथें झालें. मुंबईस मराठी ग्रंथसंग्रहालयापाशीं जो ग्रंथसंभार (मासिकसंभार) होता त्यावरून मासिकाच्या लेखांची यादी करतां आली. रा. रामचंद्र त्रिंबक देशमुख बी. ए. जी. यांनीं अलीकडच्या कांहीं वर्षांत झालेल्या पुस्तकांची यादी ठाण्यास कलेक्टर कचेरींत बसून केली.

आणि १८१० पासून १९०० पर्यंतच्या पुस्तकांची यादी डेक्कन व्हर्ना-
क्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीने अगोदरच केली होती. त्या गादीवरून
रा. दाते यांनी केतकरांच्या अनाथ विद्यार्थीगृहांतील बरेच विद्यार्थी
वेऊन चिठ्या तयार केल्या. त्या यादीचा उपयोग करण्याची आम्हांस
सासायिटान परवानगी दिली. त्याबद्दल ज्ञानकोशमंडळ त्या संस्थेच्या
अधिकाऱ्यांचे ऋणी आहे. आम्ही असेंहि म्हणू की वाङ्मयसूची तयार
करण्याचें निदान एकदशांश श्रेय त्यांचें आहे.

अर्वाचीन पाखंडें

वाङ्मयसूचीचें महत्त्व लोकांनां जितपत वाटेल असें वाटलें त्यापेक्षां
जास्त वाटत आहे असें दिसून आलें. वाङ्मयसूचीचा उपयोग पुष्कळ
लोकांनां झाला आणि त्या पुस्तकाचा खपहि अपेक्षेपेक्षां अधिक झाला.
जास्तप्रती काढल्या असत्या तर बरे झालें असतें असें आतां वाटूं लागलें.
वाङ्मयसूचीची तपासणी देखील थोडीबहुत झाली. रा. भिंड (भोर)
यांनीं तींतील काव्यांची यादी तपासून तीवर विचार करणारा एक लेख
विस्तारांत प्रसिद्ध केला आणि सूचीच्या साहाय्यानें एकंदर वाङ्म-
याचा आढावा घेणारा एक लेख बडोद्याच्या रा. दंडवते यांनीं नवयुगांत
प्रसिद्ध केला. वाङ्मयसूचीच्या वर्गीकरणपद्धतीमुळें थोडीशी टीकाहि
झाली. ब्रह्मसमाज वगैरे पुस्तके "अर्वाचीन पाखंडें" या सदराखालीं
वर्गिलीं गेल्यामुळें सुबोधपत्रिकेनें रागाचा लेख लिहिला. पाखंड हें
"हेरेसी"चें भाषांतर आहे. धार्मिक वाङ्मयाचें वर्गीकरण करतांना मुख्य
मते आणि हेरेसीज असें वर्गीकरण करण्याची यूरोपीय ग्रंथवर्णनशास्त्र-
ज्ञांची पद्धति आहे. जें मत मुख्यापासून भिन्न पण अगदींच बाहेरचें
नव्हें तें "हेरेसी" होय. आणि आम्ही "पाखंड" हा शब्द त्याच अर्थानें
योजिला होता. असो, या अर्थाच्या निदर्शक दुसरा एखादा चांगला शब्द
सुचविल्यास आम्ही पुढच्या प्रसंगीं त्याचा उपयोग करूं इच्छितों. पाखंडी
हा शब्द मी द्वेषबुद्धीनें लिहिला असणें शक्यच नाही. कारण प्रचलित
बहुमतापेक्षां भिन्न मत बाळगणें हें मी गैर कधींच धरीत नाही. पाखंडी या
शब्दापासून "नास्तिक" असा अर्थ सूचित होतो म्हणून तो शब्द नको
असें कित्येक प्रार्थनांनीं मला सांगितलें. पण हें त्यांचें रागावणें माझ्या मते
अनुदार भावनेचें दर्शक आहे. "नास्तिक" ही देखील मी शिवी धरीत
नाहीं. हे सर्व वर्गवर्णनाचे शब्द आहेत माझ्या मते हिंदु, मुसलमान, जैन,

हे जसे वर्गवर्णनाचे शब्द आहेत. तसेच पाखंडी, नास्तिक हेहि वर्गवर्णनाचेच शब्द आहेत. एखाद्या हिंदूस कोणी जैन समजल्यास जसे रागावण्याचे कारण नाही तसेच नास्तिक समजल्यासहि रागावण्याचे कारण नाही. मी ज्यांना पाखंडी म्हणेन त्यांविषयीं माझ्या मनांत प्रेम नसेल असेहि नाही. ख्रिस्ती संप्रदायांतील युनिटेरियन या पंथाबद्दल माझ्या मनांत प्रेम वाटते, पण त्यांचे वर्गीकरण करावयाचे झाले तर ते ख्रिस्ती संप्रदायांतील पाखंडांतच मी करीन. असो ही माझी वृत्ति रा. यज्ञेश्वरपंत भांडारकर, द्वारकानाथपंत वैद्य यांसारख्या लोकांनाहि सांगितली पण त्यांचे या स्पष्टीकरणाने समाधान झालेसे वाटत नाही.

गृहकलहास सुरुवात

ता. ३।८।१७ च्या सुमारास वाङ्मयसूचि छापण्यास रा. पाध्ये यांनीं घेतली आणि महिनाभर छापण्यास सुरुवातच केली नाही आणि माझी माणसें तुमचे काम न छापण्याबद्दल संप करीत आहेत इत्यादि गोष्टी रा. पाध्ये (आमचे अध्यक्ष आणि मुद्रक) यांनीं सांगावयाला सुरुवात केली. आणि याचे कारण करार केलेला टाईप नव्हता हे होय. व ते त्यांना लपवावयाचे होते. हे त्यांनीं लपवावयाचा प्रयत्न न करतां सरळपणे सांगितले असते तर बरे झाले असते व पुढचे द्वैत वांचलेहि असते. पण खरी अडचण कळविण्यास त्यांना जो संकोच वाटला त्याचा वाईट परिणाम झाला. त्यांनीं खरे लपविण्यासाठीं त्यांच्या माणसांचा समजूत करा असें मला सांगितले. मी त्यांच्या माणसांशीं बोललों तेव्हां मला संपाचे अस्तित्व मुळींच दिसून आले नाही. तेव्हां मी उलट रा. पाध्ये यांसच नोटीस दिली कीं, तुम्ही जर ४८ तासांच्या आंत काम सुरू करणार नाही तर तुमचे काम काढून घेऊं. याप्रमाणें नोटीस देऊन मी गोंडिया बालाघाटकडे प्रवासास गेलों आणि ३।४ दिवसांनीं परत आलों तों रा. पाध्ये अगदीं संतापून गेले होते व दुसरे एक डिरेक्टर त्यांच्या तर्फेनें माझ्यावर चिडले. हेच डिरेक्टर पूर्वी रा. पाध्ये यांना काम देण्याबद्दल मला दोष देत होते. तेव्हांपासून रा. पाध्ये यांनीं दुसरे डिरेक्टर आपल्या तर्फेचे करून घेऊन मला पकडीत ठेवावयाचा प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली होती. हे आज अगदीं स्पष्ट होतें. त्यांना ज्ञानकोशाचा चालक असा हवा होता कीं, जो

त्यांच्या छापखान्याच्या सोईप्रमाणे चालेल, जो आपल्या सोईप्रमाणे छापखान्याला वागावयास लावील असा गैरसोईचा ज्ञानकोशसंपादक नको होता. तेव्हां डॉ. केतकर फार स्वतंत्रपणे वागतो, हा कोणाचे कांहीं एक ऐकायचा नाही इत्यादि गोष्टी बोलण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. आणि डॉ. केतकर हा कांहीं तरी कारणामुळे तावडीत सांपडला पाहिजे असें म्हणून कांहीं मंडळी वाट पहात होती; आणि स्टायच्युटरीच्या अगोदर झालेल्या मीटिंगमध्ये अमुक मंडळी निवडून यावी याबद्दल खटपट करित होती. त्यांची ही खटपट माझ्या लक्षांत त्यावेळेस आलीच नाही. स्टायच्युटरी मीटिंग नंतरहि मी जेव्हां वाड्मयसूची लवकर छापली जावी म्हणून निकड लावूं लागलों तेव्हां ग. पाध्ये यांनीं असाहि डाव मांडला की, माझे आणि त्यांच्या छापखान्याचे म्यानेजर यांची बोलाचाल व्हावी आणि त्यांनीं न्यायाधीश म्हणून माझी चौकशी करावी. आणि त्यांनीं ही वेळ जेव्हां आणली तेव्हां त्यांचीच कर्मधर्म संयोगाने उखडपट्टी झाली. तिची हकीगत क्रमाने येईलच.

आपापसांतील भांडणांपासून ज्ञानकोश मुक्त नव्हता. हीं भांडणे महाराष्ट्रीयानांच्या कोणत्या मनोवृत्तीमुळे होत याचे थोडेसे स्पष्टीकरण करावेसे वाटते. कित्येकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, गृहकलहाचा महाराष्ट्राला शाप लागला आहे. निदान नागपूरचे एकावेळचे नगराध्यक्ष डॉ. चोळकर हे ज्ञानकोशाच्या शेअरहोल्डरांच्या एका सभेत तरी असें बोलले. माझ्यामते भांडणाचे कारण महाराष्ट्रीयानांच्या स्वभावांतच कांहीं निराळे आहे असें नाही. मत्सर हा सर्व लोकांत आहे. स्वार्थहि सर्व लोकांत आहे. आपण गुजराती, मारवाडी वगैरे लोक पाहिले तर त्यांच्यामध्ये स्वार्थासाठीं खोटीं भांडणे करावयाची वृत्ति कमी आहे असें नाही. इतर कंपन्यांचे व्यवहार समजले तेव्हां आमच्यांतील भांडणे कांहींच नाहीत असें वाटावयास लागले. ज्ञानकोशामध्ये भांडणे तरी फारच थोडी झालीं. आणि ज्ञानकोशाच्या प्रारंभी माझी अशी वृत्ति होती कीं, आपण होताहोईतो कोणासहि दुखवूं नये आणि या माझ्या पृत्तीमुळे पुष्कळां नुकसान झालेलें आहे. कांहीं मंडळींस वाव दिला म्हणजे ती डोक्यावर चढत असा अनुभव वारंवार येई व भांडणाम कारण मी प्रारंभीचे दाखविलेले मनोदौर्बल्य होय असें वाटे. तथापि मी असें आतां म्हणतो कीं कंपनी म्हटली म्हणजे तीं भांडणे हीं व्यवसायाचीं.

अनेक लोक आपापल्या हेतूसाठीं एका कार्यांत प्रविष्ट होतात, व त्यांत प्रत्येकाचे हेतू साध्य होत नाहीत आणि यामुळे भांडण हें स्वाभाविकपणें उत्पन्न व्हावयाचेंच. महाराष्ट्रीय लोक भांडतात आणि इतर लोक भांडत नाहीत असें नाही. आणि माझ्याशीं भांडण करण्यांत पुढाकार घेऊन माझ्यावर सर्व तऱ्हेनें आरोप उत्पन्न करणारे माधवराव पाध्ये हे एक चाईट गृहस्थ होते अशांतला भाग नाही. मी पूना व्यांकेतील व इतर कंपन्यांतील भांडणें पाहिलीं आहेत तेव्हां मला असें वाटूं लागले कीं, रा. पाध्ये यांनीं भांडण करतांना सदसद्विवेकबुद्धि थोडीशी कायम ठेवली होती.

माधवराव पाध्ये

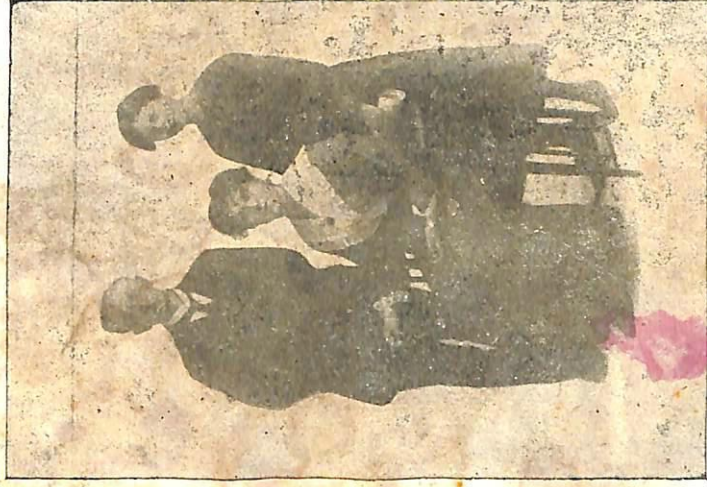
रा. माधवराव पाध्ये यांच्या ज्ञानकोशमंडळांतील कामगिरीविषयीं जरा विस्तारानें लिहिणें अवश्य आहे. सामान्यतः चांगल्या वृत्तीचा वाङ्मयाचा अभिमानी आणि आपल्या मंडळांनीं स्वतंत्र धंद्यांत पडावें व केवळ नोकरीच्या पाठीमागे लागूं नये अशा भावनेचे हे गृहस्थ आहेत अशी त्यांच्याविषयीं जी माझी पहिल्याप्रथम समजूत झाली ती अजूनहि कायम आहे. रा. पाध्ये हे ज्ञानकोशाचे डिरेक्टर झाले त्यांत स्वतःचा फायदा होईल तो करून घ्यावा हा हेतु त्यांचा असेल तरी ते चांगल्या कार्यास उत्तेजन द्यावें या हेतूनें अगोदर या योजनेकडे प्रवृत्त झाले असले पाहिजेत असें मला अजूनहि वाटतें. स्वतःचा फायदा पहाणें हें मी गैर मुळींच समजत नाहीं. उलट जो मनुष्य चांगले काम हाती घेऊन तें तो स्वतःस किफायतवार करून घेतो त्या मनुष्याविषयीं माझा मनांत आदरच राहिल. रा. पाध्ये यांनीं आपल्या अपेक्षा कळविल्या असत्यां तर चांगलेच झालें असतें. तथापि धंदा करण्यास अयोग्य असे त्यांच्यामध्ये अनेक गुण होते, हें मात्र माझे कायमचें मत झालें. व यांचे ज्ञानकोशमंडळांत काहीं चालूं द्यावयाचें नाही अशी वृत्ति माझ्यामध्ये जी पुढें उत्पन्न झाली तिचे आज पाठीमागे झालेल्या सर्व व्यवहाराकडे पाहतां समर्थनच होतें असें मला वाटतें. धंदा करतांना ज्या मंडळांच्या साहाय्यानें आपण धंदा करतो ती कार्यकारी मंडळी म्हणजे सामान्य कारकुनापासून मनेजरपर्यंत मंडळी यांचे हित धंद्याच्या वाढीशीं अत्यंत निगडित असतें म्हणून धंद्याशीं संयुक्त अशा प्रत्येक व्यक्तीची किफायत व्हावी हें तत्त्व रा. पाध्ये

यांस कांहींच समजलें नाहीं. ते स्वतः छापखानदार आहेत. असें असतां त्यांचा छापखाना बाल्यावस्थेतच राहिला याचें कारण वरील तत्वाचें अज्ञान होय असें माझे मत झालें. रायपूरचे रा. सप्रे हे जेव्हां देशसेवकाचे व्यवस्थापक होते तेव्हां त्या छापखान्याची बरीच भरभराट झाली व जेव्हां रा. सप्रे आणि माधवराव रा. पाध्ये यांच्यामध्ये द्वैत उत्पन्न झालें तेव्हां छापखान्यास उतरती कळा लागली. याचें कारण रा. सप्रे यांस प्राप्ती जास्त होऊं नये म्हणून माधवराव पाध्ये यांची वृत्ति बनली हें होय असें नागपुरास लोक म्हणत. रा. सप्रे यांनी याविषयी खुलासा माझ्यापाशीं कांहींच केला नाहीं. त्यांनीं एवढेंच सांगितलें की; तुम्ही माधवराव पाध्यांचे मित्र आहांत तर या गोष्टीची तुमच्यापाशीं चर्चा न केलेली बरी. माधवराव पाध्ये यांची ज्ञानकोशमंडळांत प्रमुख असतां अशी वृत्ति वनू लागली होती की, डॉ. केतकर यांनीं जवळजवळ फुकटांत काम करावें, त्यांनां ज्ञानकोशाची छपाई द्यावी; व या त्यांच्या वृत्तीमुळे डॉ. केतकर यांच्या पगाराचा प्रश्न २३ महिने ताटकळत ठेविला आणि तुम्ही पगाराकरतां काम करता आहां कीं कार्याकडे लक्ष देऊन काम करीत आहां असा प्रश्न करण्यास त्यांच्याकडून सुरवात झाली. त्यांस छपाई पाहिजे होती, आपला फायदा पाहिजे होता पण माझ्या पगारास मात्र नियंत्रण करावयास पाहिजे होतें. आणि स्वार्थत्यागाचें महत्त्व मला समजावून घेण्याची ते खटपट करीत होते. ज्ञानकोश हें विद्यार्थनाचें काम. हें पवित्र काम आहे. हें काम करणाऱ्यांनीं ऋषीप्रमाणें वर्तन केलें पाहिजे म्हणजे प्राचीन ऋषींचें ध्येय उज्वळ तऱ्हेनें पार पडेल असें त्यांचें सांगणें असें.

जे लोक व्यवहारांत जास्त आहेत ते लोक आपण जें कांहीं करावें (त) ते स्वार्थासाठीं म्हणजे पैशास तीं सध करीत आहेत असें दाखविण्यास कमी करीत नाहींत आणि महाराष्ट्राचें मनुष्य स्वार्थाकरतां मीअमुक करीत आहे असें सांगण्यास लाजतो. मनास स्वार्थबुद्धि गैर वाटते पण स्वार्थ हा कांहीं कोणास सुटला नाहीं. व त्यामुळे भांडणें वाढतात. व मनुष्य आपला स्वार्थ नीट मोजून पहात नसल्यामुळे भांडणें जास्तच वाढतात. निरनिराळीं मंडळीं निरनिराळ्या स्वार्थांसाठीं प्रेरित झालीं म्हणजे त्यांची तोंडमिळवणी करण्याचें कौशल्य ज्या मानानें काम करणाऱ्यांत असेल त्या मानानें काम सुरळीत होणार, कार्यकार्यास जी मंडळी मिळवून घेतों

कोहन कुटुंब

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर एम्. ए. पी. एच्. डी.

मिस्. कोहन मिसेस केतकर सि. कोहन.

कॉलेजच्या पोर्षाखांत.

ज्ञानकोशमंडळांतील कार्यकर्ते

डॉ. श्री. व्यं केतकर
मुख्य संपादक व
सौ. शीलवती केतकर.

श्री. य. रा. दाते, संपादकीय व्यवस्थापक

कै. रा. स. वा. देशपांडे उपसंपादक

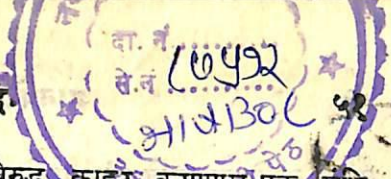

येत नसतील ती त्यानें निर्बल केली पाहिजेत. अशा क्रियांनींच कंपनीचे काम चालणार. तथापि जेव्हां मुख्य काम करणाऱ्या मंडळीचे आपापला स्वार्थ कसा साधावयाचा याचे खुल्या दिल्यानें बोलणें होत नाही आणि केवळ लोककल्याणार्थ ढोंग होऊं लागतें तेव्हां मात्र खटका उडतो. आणि अगोदर कांहींच निश्चित नसतें व पुढें प्रत्येकाचे हेतू जसजसे हळू हळू स्पष्ट होत जातात तसतसे एकमेकांचें एकमेकांविषयीं वाईट मत होऊं लागतें. यासाठीं जेव्हां ज्या कोणाला जी स्वार्थबुद्धि असेल ती त्यानें सरळपणें पुढें मांडावी म्हणजे दुसऱ्याची उपयुक्तता कशी काय होईल याचा योजकाला विचार करतां येतो. ज्ञानकोशाचें कार्य मला करावयाचें होतें. त्यामुळें माझ्याशी सहकारिता करणाऱ्यांचे योग्य स्वार्थ मी लक्षांत घेतले असते. पण जेव्हां त्यांची स्वार्थबुद्धि प्रमाणाबाहेर जाऊं लागली तेव्हां डायरेक्टरांच्या हातून कंपनी कशी बचावावी याची मला काळजी पडली. व कांहीं डिरेक्टरांमध्ये माझा पगार अगदीं कमी कसा करावा हा विचार उपस्थित झाला.

मला पगार कमी मिळावा म्हणून जो विचार डिरेक्टरांत उत्पन्न झाला तो केवळ ज्ञानकोशाच्या हितासाठीं उत्पन्न झाला असें त्यांना वाटलें असें ते दाखवीत. त्यांना असें वाटे कीं माझा पगार कमी आहे असें सांगितल्यानें लोकाश्रय जास्त मिळेल. ज्ञानकोशाचें कार्य चांगलें आहे म्हणून माझ्या बरोदरीच्या डायरेक्टरांना सांगून चाललें असतें. परंतु या कार्यांत आमची स्वार्थबुद्धि कांहीं नाही. डॉ. केतकर यांनीं अगदीं अल्प पगारवर राहण्याचें कबूल केलें आहे. अशा तऱ्हेच्या गप्पा कंपनीचे संस्थापक म्हणून ज्यांच्या सहा घेतल्या होत्या त्यांपैकीं कांहींनीं उठाविण्यास सुरवात केली. असें करण्यांत त्यांचा वाईट हेतु होता असें नाही तर आपली निःस्वार्थता दाखविली म्हणजे कार्याचा उत्कर्ष होतो अशी त्यांची समजूत होती. डिरेक्टरांना बैठकीसाठीं बरेच पैसे हे मात्र माझा पगार कमी ठेवूं इच्छिणाऱ्या डिरेक्टरांस हवें होतें.

त्यांचा प्रयत्न डायरेक्टरच्या बैठका वारंवार कर. तत व त्यांची प्रत्येकी १० रुपये फी करावी आणि प्रत्येक डायरेक्टरनें आपलें दरसाल ९०० रुपयाचें उत्पन्न करून घ्यावें अशा प्रकारचा होता. व त्यांनीं त्याचप्रकारचे नियम सुचविले होते व ही सर्व किफायत तीस रुपयांच्या भांडवलाने मिळवावयाची होती. कांहीं तीस रुपये भरून डायरेक्टर

झालेल्या लोकांना त्यामुळे निःस्वार्थतेचे गाणें अवश्य होतें. पण त्यांत जे नांगपूरचे स्थानिक लोक होते त्यांना मी बाहेरचा वाटत असे आणि स्वतःसाठीं जरी ५०० रुपये उत्पन्न फुकटांत मिळविण्याची योजना करावयाची होती तरी डॉ. केतकर यांनीं फार थोडक्यांत काम करावें या बाबतींत मात्र त्यांचें एकमत होतें. डायरेक्टरांच्या फीचे पैसे फुकटांत मिळविण्याची त्यांची हिकमत होती असें मी म्हणतो याचें कारण त्या डायरेक्टरांना खरोखर काम असें कांहींच नव्हतें. संपादकीय बाबतींत त्यांनीं कांहींच केले नाहीं आणि व्यवहारदृष्टीनें देखील त्यांनां कांहीं एक करतां येण्याजोगें नव्हतें. कारण शेअरसाठीं आलेले अर्ज मंजूर करणें यासारखेंच काम असे. धंद्याची सर्व दृष्टि एकंदर योजनेंतच ठरली होती आणि तीप्रमाणें म्यानेजरनीं काम करावयाचें एवढेंच काय तें होतें व वारंवार आपण काय काम केले हें डायरेक्टरांनां सांगायचें असाच कार्यक्रम होता. सभेंत महत्त्वाच्या गोष्टी ठरतच नसत. ज्ञानकोशमंडळाच्या डायरेक्टरांच्या सभेंत महत्त्वाचें खरोखर कांहींच ठरत नसे, व त्यांचा प्रयत्न मुख्य म्यानेजरला लबाड समजून मोठ्या संशयखोर तऱ्हेनें कसे वागवावें या प्रकारचाच होता आणि त्यांनां दरसालचे ५०० रुपये त्यासाठीं पाहिजे होते, व यासाठीं माझ्याविरुद्ध कांहीं तरी सांपडावें याची त्यांनां फार इच्छा होती. मी कंपनीचा प्रवर्तक, मुख्य कार्यकर्ता आणि सर्वांत मोठा भागीदार होतो तरी मला अधिकार सर्वांत कमी असावेत ही इच्छा इतर लोकांत होती आणि स्वार्थत्यागाच्या गोष्टी मला सांगून मला अर्धपोटी काम करावयास लावावें आणि इतर डायरेक्टर होणाऱ्या मंडळींनीं आपला चांगला फायदा करून घ्यावा ही त्यांची इच्छा होती. ही इच्छा डायरेक्टरांच्या सभेंत बहुमत करून घेऊन ते पार पाडणार होते. रा. फडके ज्ञानकोशमंडळाच्या सभेस फारसे येतच नसत आणि पाध्ये, ठेंगडी आणि भवाळकर ही तीन मंडळी अगोदर आसगी बैठकी करून संगनमत ठरवून सभेला येत. ठेंगडी हे गृहस्थ साधारण दणवेबाज परंतु त्यांनां लटपटी पाहिजेत व दमबाजी करावयास पाहिजे अशापैकीं दिसून आले तर भवाळकर हे निराळ्या प्रकृतीचे दिसून आले. व रा. पाध्ये यांनीं यांत जो पुढाकार घेतला तो त्यांच्या मुद्रणविषयक अपेक्षांवर मी नियंत्रण घालूं लागलों तेव्हांपासून घेतला असें वाटतें.

रा. पाध्ये वगैरे मंडळीस माझ्याविरुद्ध काढून करण्यास एक संवि-
 आयतीच मिळाली. स्ट्याच्युटरी मीटिंगचा अहवाल तांतडीने कराव-
 याचा असतो. आणि ३१ तारखेपर्यंतचा हिशोब घेऊन एक तारखेला
 ताळेबंद करून देण्याची आवश्यकता होती. परंतु तितक्या वेळांत कार-
 कुनाचा ताळेबंद जुळेना. तेव्हां दोन तारखेच्या सभेत मी तसे सांगि-
 तलें तेव्हां जणू काय मी पैशाची अफरातफर केली असाच कांगावा
 पाध्येकंपूने केला; प्रत्यक्ष आरोप केला नाही. दररोजचा हिशोब बरोबर
 असतां २४ तासांत ताळेबंद न जुळणें म्हणजे कांहीं गैरव्यवस्था होत
 नाही; तो केवळ जास्त वेळ घालून हिशोब करण्याचा प्रश्न आहे.
 तथापि त्या संधीचा फायदा घेऊन मला हिशोब बरोबर ठेवण्याचें;
 आणि प्रामाणिकपणाचें महत्त्व सांगण्यास आणि हिशोबाचा कायदा
 सांगण्यास सुरवात केली. त्यावेळेस या सर्व मंडळीचें हें पूर्वरचित
 नाटक आहे हें मला ठाऊक असतें तर मी त्या घोरणानें वागलों
 असतों आणि त्यानंतर १२ सही करणारांकडून जे डायरेक्टर निवडा-
 वयाचे ते निराळे लोक निवडून यावेत म्हणून प्रयत्न केला असता.
 माझ्या मनांत ती शंका मांहीं आलीच नाही. आणि यामुळें रा.
 पाध्यांच्या टोळींत असलेल्या एका गृहस्थास मी आपलें मत दिलें.
 पण मला त्यांची गहजब करण्याची तऱ्हा त्यांचा संस्था चांगल्या
 तऱ्हेने चालावी या हेतूने उत्पन्न झालेला आवेश आहे असे वाटलें.
 १४।११।१७ रोजी स्ट्याच्युटरी मीटिंगपूर्वी एक सभा भरली होती
 तींत पुढच्या सालासाठीं डिरेक्टर पहिल्या बारभाईने (कंपनी स्थापन
 करतेवेळेस सहा करणाऱ्या १२ जणांनीं) निवडले. त्या सभेत माझी
 डिरेक्टर म्हणून निवडणूक करूं नये असें मत कांहीं जणांनीं व्यक्त
 केलें. त्यांचें असें म्हणणें पडलें कीं जो आपले सर्वांत अधिक पैसे
 घालतो आणि ज्याच्यामुळें ही कंपनी स्थापन झाली तो डिरेक्टर
 असला काय आणि नसला काय सारखाच; उलट डिरेक्टर नसल्यानें
 त्याचा स्वार्थत्याग उलटा अधिक दिसून येणार आहे !! हें म्हणणें
 कांहींनां पटलें पण कांहींनां पटलें नाही त्यामुळें माझीहि डिरेक्टर
 म्हणून निवडणूक झाली. तथापि माझे अधिकार कमी करावे हें पाध्ये
 कंपूस वाटतच होतें व यासाठीं माझी सेक्रेटरीशिप काढून घेऊन रा.
 गोविंद चिंतामण तांबे यांची कंपनीचे चिटणीस म्हणून नेमणूक करण्यां ।

आली आणि रा. तांबे यांस पाध्ये यांनी सांगितलें कीं तुम्ही सर्व काम शिकून घ्या म्हणजे म्यानेजरहि तुम्हांलाच नेमूं. सेक्रेटरी दुसरा करण्यांत रा. पाध्ये यांचा डाव असा होता कीं, सेक्रेटरी व म्यानेजर यांच्यामध्ये द्वैत रहावें आणि आपला अधिकार चालण्यास संधि जास्त मिळावी. त्यांत रा. तांबे रा. पाध्ये यांच्याच तंत्रानें वागतील असें वाटण्याचें त्यांनां कारणहि होतें. त्यांनां असें वाटे कीं, तांबे कऱ्हाडे, आपण कऱ्हाडे आणि अध्यक्ष व सेक्रेटरी हे दोन्ही कऱ्हाडे असले म्हणजे ज्ञानकोश काढण्यामध्ये महत्त्वाची कामगिरी कऱ्हाड्यांनीं केली असें होईल. शिवाय रा. तांबे हे वकील या नात्यानें माधवराव पाध्ये यांचे काहीं दिवस ज्युनिअर देखील होते. पण रा. तांबे यांस ज्ञानकोशाची कळकळ असल्यामुळे आणि माझ्यावरच त्यांचा विश्वास असल्यामुळे “ कऱ्हाडा पेटिआटिझम ” उत्पन्न करून आम्हां दोघांमध्ये द्वैत उत्पन्न करणें रा. पाध्ये यांस शक्य झालें नाहीं.

ज्ञानकोशाविषयी सरकारनें एकंदर त्रयस्थपणाची वृत्ति पहिल्यापासून ठेविलेली होती. सरकारनें ज्ञानकोशावर प्रेमहि दाखविलें नाहीं किंवा विरुद्धता दाखविली नाहीं. मध्यप्रांत सरकारच्या मदतीनें ज्ञानकोश ऑफीसला १९११ सालचे सेन्ससचे रिपोर्ट मिळाले पण पुढें १९२१ सालीं सेन्ससचे रिपोर्ट मिळविण्यांत मुख्य संपादकीय ऑफीस पुण्यांत आल्यामुळे मध्यप्रांत सरकारनें काहीं मदत केली नाहीं आणि मुंबई सरकारनें ते आम्हांस मिळवून देण्याची कृपा केली नाहीं. १९११ चें सेन्सस रिपोर्ट आणि ग्याझेटीअरचे काहीं भाग आम्हांस या स्ट्याच्युटरी मीटिंगच्या पूर्वीच मिळाले.

सप्टेंबर १९१७-सप्टेंबर १९१८

हा काळ म्हटला म्हणजे स्ट्याच्युटरी मीटिंगनंतरचें पहिलें वर्ष होय. या काळांतल्या मुख्य गोष्टी म्हटल्या म्हणजे रा. पाध्ये यांची पदच्युति, डॉ. केतकर यांचा पगार ठरविला जाणें, व काम बरेचसें होणें. या गोष्टी होत. या काळांत ज्ञानकोशमंडळाचीं पुणें व मुंबई येथील ऑफीसें स्थापन झालीं. या काळांतच कै. वि. का. राजवाडे यांच्याशीं ६००० रुपयांत १९०० पृष्ठें त्यांनीं तयार करावीं या योजनेचें पूर्ण स्वरूप ठरलें.

दक्षिणा कां नको

ज्ञानकोशमंडळानें दक्षिणा ध्यावयाची नाहीं हें धोरण पहिल्यापासून ठरविल्लें होतें. आणि या धोरणामुळेंच ज्ञानकोशमंडळास चांगलाच फायदा झाला. ज्या मंडळीनां तुम्ही गिन्हार्डक व्हा म्हणून आम्हीं सांगण्यास जावें त्यापैकीं कांहीं मंडळी आम्हीं या कार्यास मदत म्हणून १०।२० रु. ध्यावयास तयार आहोंत असें म्हणत, तीच मंडळी १००।१२५ रु. देणारी गिन्हार्डकें करतां आलीं. ज्ञानकोशाचा एखादा दुसरा भाग जेव्हां वाहेर पडला तेव्हां वर्गणी म्हणून कांहीं दक्षिणा देऊं असें म्हणणारी मंडळी भेटत तेव्हां आम्हीं त्यांस त्या रकमेपुरते भागच ध्यावयास सांगत होतो. त्यामुळें असें झालें कीं आम्हास दक्षिणा देण्याच्या हेतूनें जी मंडळी एखादादुसरा भाग घेती झाली तीच मंडळी पुढें सबंध ज्ञानकोश घेती झाली व दक्षिणा ध्यावयाची नाहीं या बाण्यामुळें ज्ञानकोशमंडळाविषयीं आदर वाढला तो निराळाच. दक्षिणा ध्यावयाची नाहीं, हा बाणा प्रथम जेव्हां जाहीर केला गेला तेव्हां साहेबी ऐट म्हणून त्याच्यावर टीकाहि करण्यांत आली व दक्षिणा ध्यावयाची नाहीं हा नियम प्रथम माझ्या मनांत असतां तो कागदावर कोठेंहि आला नव्हता. डायरेक्टर मंडळी-मधील बहुतेकांचें दक्षिणा ध्यावी या प्रवृत्तीचेंच मत होत होतें परंतु त्यासंबंधीं त्यांचें मत मला फिरवितां आलें. त्यावेळेस त्यांस दक्षिणा न घेण्याचीं कारणें सांगितलीं होतीं तीं येणेंप्रमाणें:-

त्यांस सांगितलें कीं ही कंपनी आहे. आपण जर दक्षिणा घेऊन कंपनीच्या शेअरहोल्डरांस मुनाफा वाटू लागलों तर तें वेडेवांकडे दिसून येणार नाहीं काय? तुमची जर दक्षिणा घेण्याची स्थिति आहे तर कंपनीस मुनाफा वांटण्याची शक्यता मुळींच नाहीं असें आपोआपच होतें कीं नाहीं? व कंपनीला जर मुनाफा होणार नाहीं तर लोकांनीं शेअरहोल्डर कां व्हावें आणि लोक जर शेअरहोल्डर होणार नाहींत तर वर्गणीदारांनीं आपली वर्गणीची रक्कम कोणत्या तारणावर द्यावी. अर्थात दक्षिणा घेणें म्हणजे कंपनीचे अस्तित्वासच धोका आणणें आहे, ही दृष्टि जेव्हां मीं दिली तेव्हां आम्हांस देणगी ध्यावयाची नाहीं हें तत्त्व कंपनीच्या नियमांत तारीख १३।११।१९।१७ रोजीं समाविष्ट करतां आलें.

संदेशची करामत

हैं तत्त्व जाहीर मात्र अशा वेळेस झाले कीं तो दुसऱ्या एका गृहस्थाच्या करामतीविरुद्ध उलट डाव टाकण्यांत आला तेव्हां झाले. संदेशचे संपादक अच्युत बळवंत कोल्हटकर यांनी " नारिंगीनिशाण " या नाटकाचा प्रचार करण्यासाठी " बंधुसमाज " नांवाची नाटक मंडळी काढली होती. आणि या संस्थेचा उद्देश नाटकाच्या खेळाचे उत्पन्न इतर संस्थांस देणे हा आहे असे संदेशकारांनी जाहीर केले होते. व त्यावेळेस ज्या संस्थांविषयी लोकांना सहानुभूति असेल त्या संस्थांना आम्हांस मदत करावयाची आहे तर तुम्ही आमच्या खेळास या अशा अर्थाचीं पत्रके ते काढीत असत. त्यांनी ज्या अनेक संस्थांस मदत करण्याचा आपला संकल्प कळविला होता त्यामध्ये ज्ञानकोश मंडळाचे नांव त्यांनी घातले. व ज्ञानकोशमंडळास एक हजार रुपयांची मदत करण्याचा आपला इरादा त्यांनी जाहीर केला, यामुळे परिस्थिति निराळीच उत्पन्न होणार होती, आम्ही ज्ञानकोशास ग्राहक व्हा म्हणून ज्या लोकांपाशी जाणार ते लोक म्हणणार कीं आम्ही रुपया दोन रुपयाचे तिकीट घेऊन ज्ञानकोश मंडळास मदत केलीच आहे. लोकांची ज्ञानकोशमंडळास मदत करण्याची कर्तव्यबुद्धि रुपया सवारुपयाच्या खर्चाने शांत झाली असती आणि त्या खेळाला जे उत्पन्न आले असते त्यातील ज्ञानकोशमंडळाला अच्युतराव कोल्हटकरांच्या कारभारांत काय मिळणार याविषयी देखील मला बराच संशय होता. ती अच्युतरावांची दान करण्याची इच्छा नसून ज्ञानकोशाविषयी जी सहानुभूति लोकांस वाटत असेल त्या सहानुभूतीवर धंदा करण्याची त्यांची इच्छा होती असे त्यावेळेस मत झाले. व कंपनीच्या नियमाप्रमाणे आम्हांस देणगी स्वीकारतां येत नाही आणि नारिंगीनिशाण संस्थेने आम्हांस ही देऊंकेलेली मदत नको आहे अशा अर्थाचे पत्र मी संदेशकारांस पाठविले पण ते त्यांनी प्रसिद्ध केले नाही, तेव्हां त्यांची आमच्या सहानुभूतीवर धंदा करण्याची इच्छा आहे अशी खात्री झाली; तथापि त्या अर्थाचे पत्र इतर पत्रांतून मागाहून प्रसिद्ध करतां आले. तेव्हां आमच्या साहेबी वृत्तीवर संदेशने टीका सुरू केली.

यानंतरची नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे रा. पाध्ये यांचे ज्ञानकोशाच्या शासनाध्यक्षाच्या जागेवरून व चालक मंडळांतून

उच्चाटन होय. रा. पाध्ये व मी या दोघामध्ये जे द्वैत उत्पन्न झाले त्याचा परिणाम रा. पाध्ये यांच्या उच्चाटनांत झाला, आणि पुढे रा. पाध्ये यांनी माझ्या संबंधाने लोकमत कलुषित व्हावे यासाठी प्रयत्न केला, तो इतिहास मी येथे जरा विस्तृततेने पण रा. पाध्ये यांच्या विषयी जितकी न्यायबुद्धि धरतां येईल तितकी धरून देऊं इच्छितों. माझ्या मनांत रा. पाध्ये यांच्याविषयी काहीं काळ राग असेल पण आतां तो नाही आणि यामुळे मी मुद्दाम कोणत्याहि गोष्टीचा विपर्यास करीन असे वाटत नाही. महादेव कृष्ण पाध्ये यांनी १९०० रुपये ज्ञानकोशमंडळांत घातले होते, आणि ते घालतांना त्यांना फायद्याची आशाहि होती पण १९०० चे शेअर घेणे व डायरेक्टर होणे याशी कंपनीशी करार करणे हे कायदाने मना होते. पण ते कंपनीचे डायरेक्टर झाले व चेअरमन देखील झाले व आमचे छपाईचे कामहि ते करीत आणि यामुळे त्यांच्यामध्ये आणि माझ्यामध्ये पुढे द्वैत उत्पन्न झाले. कंपनीचे काम करणारा मनुष्य या नात्याने त्यांच्याकडून काम नीट झाले नाही तर त्यांच्यावर रागाववे कसे, तेच तर आमच्या मंडळाचेहि अध्यक्ष; अशी स्थिति उत्पन्न झाली, तेव्हां तीवर काहीं तरी इलाज करणे अवश्य होते. दुसरे दोषे जादा चालक व रा. पाध्ये हे नेहमी एकीने वागत असल्यामुळे कंपनीच्या कामाला जेव्हां रा. पाध्येकडून दिरंगाई होई तेव्हां ते नेहमी रा. पाध्ये यांनाच उचलून धरीत. त्यांना एकी करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. तेव्हां दुसरे दोषे डिरेक्टर एकशेअरवाले असल्यामुळे पुन्हां निवडून घेण्यासाठी त्यांस रा. पाध्ये यांचा १९ मतांचा जोर पाहिजे होता. व यासाठी ते नेहमी पाध्ये यांच्याशी मिळून वागत तेव्हां यावर उपाय करावा असा विचार माझ्या डोक्यांत सुरु झाला. तेव्हां डिरेक्टरांची जबाबदारी व बंधने या संबंधाचा कायदा पाहिला तेव्हां असे आढळून आले की जेव्हां एखादा डायरेक्टर कंपनीशी करार करतो तेव्हां तो आपोआप डायरेक्टर या पदापासून च्युत होतो. तेव्हां पाध्ये यांस काढून टाकणे मला प्राप्त होते. एवढेच नव्हे तर तसे मी केले नसते तर रा. पाध्ये आणि मी असे दोघेहि कायद्याप्रमाणे शिक्षेस पात्र झाले असते. कदाचित कायद्याकडे आमचे लक्ष मागाहून गेले असे निमित्त करून आणि ओढाताण करून रा. पाध्ये यांस काम मिळणे मात्र बंद करून डायरेक्टर म्हणून ठेवतां आले असते असेहि कित्येक वकील मागाहून म्हणाले. तथापि तशी

कायद्याची ओढाताण करावयाची माझ्या मनाची तयारी नव्हती. तो विचार माझ्या मनांतहि आला आणि तेव्हां असे वाटले की ज्याच्या अपेक्षा फसल्यामुळे जो मनुष्य दुखावला आहे असा मनुष्य डायरेक्टरांत ठेवला तर तो कारभारांत दररोज त्रास देईल. तर असा मनुष्य बाहेरच रूढावा हें उत्तम. बाहेर राहिला असतां तो जो त्रास देईल त्याला प्रतिकार करतां येतो पण आंत राहून मनुष्य नेहेमी अधिक त्रासदायक बनतो. तर आपल्याविरुद्ध जाणारा मनुष्य आपल्याला त्रास देण्यासाठीं मानगुटीवर ठेवण्याकरतां कायद्याची ओढाताण करून मनुष्य स्वतः लबाडी केल्याच्या गुन्ह्याला पात्र होण्याचें कोण करणार आहे? असे, अशा स्थितींत माधवराव पाध्ये यांस मी काढून टाकण्यास त्यांचें शत्रुत्व माझ्या मनांत मुळीच नको होतें आणि नव्हतेंहि. रा. पाध्ये यांना काढून टाकले तें काढून टाकण्यापूर्वी रा. फडके यांचा देखील सल्ला घेतला होता. व रा. फडके यांना देखील कायद्याच्या दृष्टीनें दुसरा इलाज नाही असें मत दिलें होतें. पाध्ये हे डिरेक्टर नाहींत म्हणून रजिस्ट्रारकडे जें पत्र गेलें तें रा. गोविंद चिंतामण तांबे यांच्या सहीनें गेलें. रा. तांबे, रा. पाध्येचे एका वेळीं ज्युनिअर होते म्हणजे रा. पाध्ये तांब्यांचे गुरु होते त्यामुळे

रा. तांबे यांनीं “ गुरुसाईड ” केला

असें त्यांचे मित्र त्यांस म्हणूं लागले. ✓

रा. पाध्ये यांचें उच्चाटन डिसेंबर १९१७ च्या शेवटास झालें आणि पाध्ये यांस तें काँग्रेस आटपल्यानंतर कळलें. त्यावेळेस लोकमान्य टिळक काँग्रेस आटपून नागपुरास येऊन राहिले होते आणि त्यांची व्याख्यानें वगैरे माधवराव पाध्ये यांच्या छापखान्याच्या मोकळ्या पटांगणांत होत. त्यावेळेस “राष्ट्रीय” मंडळींतील एका कंपूत वातावरण एकदम माझ्याविरुद्ध झालें होतें व त्यावेळेस लोकमान्यांची व माझी भेटहि होऊं न देतां लोकमान्यांनां माझ्याविरुद्ध पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या गेल्या असें कळतें. पण लोकमान्यांनीं त्या गोष्टींनां मुळीच महत्त्व दिलें नसावें असें वाटतें. डॉ. केतकरांचा ज्ञानकोश कधीहि सिद्धीस जाणार नाही असें लोकमान्य म्हणाले अशीहि गप्प काहीं शेलक्या लोकानां उठविली. पण ती अगदीं खोटी होती कारण काहीं दिवसांनंतर बुटीच्या

बंगल्यांत त्यांची आणि माझी भेट होऊन बऱ्याचशा गप्पा झाल्या तेव्हां त्यांनीं नागपुरास माझ्याविरुद्ध असलेल्या मंडळीसंबंधानें एकहि गोष्ट काढली नाही. आणि डिडेरोच्या साहाय्यकाचें आणि त्यांचें भांडण होऊन ती मंडळी त्यांस सोडून कशी गेली, तरी देखील तो कसा डगमगला नाही. हें सांगितलें आणि हें ज्ञानकोशाचें कार्य तुम्हांस पुरें करण्यास वीस वर्षे लागतील असा आपला अजमास सांगितला.

रा. पाध्ये प्रकरण त्यांच्या उच्चाटनांनै संपलें नाहीं; हें केवळ त्याचें पूर्वस्वरूप आहे असें १९२० सालच्या वृत्तांतावरून दिसून येईल. त्या वेळची हकीगत देऊन नंतर या भांडणाविषयीं माझे विचार मी व्यक्त करणार आहे. रा. पाध्ये यांच्याशीं भांडण झालें ही गोष्ट वाईट झाली असें अनेकदां वाटे, तर हें भांडण झालें हें बरेंच झालें आणि पाध्ये यांचा संबंध १९१८ च्या जानेवारींतच तुटला हें चांगलें झालें असेंहि एका दृष्टीनें वाटूं लागलें. तर त्याहि गोष्टी मी भांडणार आहे.

पाध्ये गेले तरी भांडण संपलें नाहीं. उलट अशा कांहीं गोष्टी झाल्या कीं, त्यामुळे माझ्याविषयीं एक शेअरवाल्या जादा चालकाचें मन कळुषित झालें. याला कारण तेच केवळ नसतील मीहि असेन. त्यांची अशी कल्पना झाली कीं, मी त्यांस तुच्छतेनें वागवितों. पण तसें नव्हतें. त्यांचा तसा समज होण्यास पुणें व मुंबई येथील ऑफीसें कारण झालीं.

पुणे ऑफीसचा प्रारंभ

१९१८ सालच्या वर्षप्रतिपदेच्या, दिवशीं (१२ एप्रिल १९१८) पुणें ऑफीस उघडलें आणि तें उघडण्याचा समारंभ नानावाड्यांत करण्यांत आला. पुणें ऑफिसवर प्रो. वै. का. राजवाडे यांची योजना करण्यांत आली, आणि प्रो. राजवाडे यांच्या वार्धक्यामुळे त्यांच्याकडून स्वतः विशेष काम होण्याजोगें नव्हतें तर त्यांचा उपयोग पुण्यांतल्या कांहीं मंडळींचीं तोंडें बंद करण्याकडे झाला. तसाच अनेक लोकांची सहानुभूति मिळविण्याकडे झाला. प्रो. राजवाडे आम्हांस मिळाले कसे याचेंच पुष्कळांनां आश्चर्य वाटलें. प्रो. राजवाडे हे मवाळ आणि डॉ. केतकर तर जहाल असे असतां प्रो. राजवाडे यांनीं केतकरांशीं सहकारिता कशी केली इत्यादि गोष्टीचें कांहीं मंडळींनां कोडें पडलें. त्यासारखें कोडें या दिवसांत पडावयाचें नाहीं. पण पक्षाच्या अभिमानी मनुष्यानें दुसऱ्या पक्षाच्या मनुष्याशीं कोणत्याच तऱ्हेनें सहकारिता करूं नये

असे वाटत होतें, प्रो. राजवाडेयांचा उपयोग दुसऱ्याहि प्रकारें झाला-
 बऱ्याच लोकांना आपली लिखितें कोणी तरुणानें तपासावीं हें योग्य
 वाटत नव्हतें. मी सर्वच गोष्टींचा सूत्रधार असल्यामुळें मी लोकांचे लेख
 तपासूं नये असा कोणाचाच आग्रह नव्हता. पण जेव्हां शास्त्रीय विष-
 यावर स्वतंत्र संपादक म्हणून डॉ. श्रीरंग मोरेश्वर साने यांस संपादक
 नेमण्याचें योजिलें तेव्हां त्या विचारास बऱ्याच शाखा संपादकांनीं
 विरोध केला. तथापि त्या मंडळींची भाषेच्या दृष्टीनें प्रो. राजवाडे यांनीं
 आमचीं लिखितें तपासावीं याला पूर्ण संमति होती. पुणें येथें ऑफीस
 उघडल्यामुळें पुण्यांत थोडी बहुत सहानुभूति उत्पन्न झाली आणि ज्या
 वेळेस पुण्यास ऑफीस उघडावयास आलों त्यावेळेस पुण्यास येथें सुमारें
 २५ वर्गणीदार करून गेलों. मला त्यावेळेस पुण्यांतली बडी राजकारण-
 करणारी मंडळी म्हणत होती कीं पुणें शहराचे लोक लुच्चे आहेत-
 तुम्हांला येथें पैसा बिलकुल मिळावयाचा नाही. तुम्हांला वऱ्हाडांतच
 काय पैसा मिळवायचा असेल तो मिळवा आणि तेथें खर्च करा. पुण
 खरोखर पुणें शहरानें जेवढी आम्हांस पैशाची मदत केली तितकी
दुसऱ्या कोणत्याहि शहरानें केली नाही. पुण्यांतून आम्हांस चाळीस
 हजार रुपयांच्यावर रकम मिळाली आहे. वाङ्मयासाठीं जे प्रयत्न कर-
 तात त्यांचा पाठिरोखेपणा पुणें शहर जेवढें करतें तेवढें कोणतेंच शहर
 करित नाही असें खात्रीनें म्हणतां येईल. असो. ✓

पुणें येथें ऑफीस उघडल्यामुळें आणि प्रो. राजवाडे त्यांत आहेत
 अशी बातमी प्रसिद्ध झाल्यामुळें कार्यास मदत झाली ती विश्वास वाढ-
 ण्याचीच झाली हें मात्र सांगितलें पाहिजे. प्रो. राजवाडे हे आपल्या
 चढत्या वयामुळें आणि डोळ्यांच्या स्थितीमुळें विशेष काम स्वतः करूं
 शकले नाहींत. व त्यांनीं नऊ महिन्यांतच काम सोडून दिलें.
 कारण त्यांना तपासनीसांचें काम करावें लागे व तें करतांना त्यांच्या
 डोळ्यांना त्रास होऊं लागे व जें तपासणीचें काम त्यांच्याकडून होई तें
 देखील दुसऱ्यांच्या साहाय्यानें होई. प्रो. राजवाडे यांच्या नेमणुकी-
 संबंधाने एक दोन डिरेक्टर नाखूप झाले. मी व रा. फडके या दोघांची
 त्यांना नेमावे अशी इच्छा होती तथापि दुसरे डिरेक्टर असें म्हणूं लागले
 कीं, प्रो. राजवाडे यांना अर्ज करूं द्या म्हणजे आम्ही त्याचा विचार
 करूं, प्रो. राजवाडे यांनीं अर्ज करावा व त्यांचा अर्ज मंजूर करण्याचें

श्रय आपणांस असावे हें त्यांस पाहिजे होतें, तर प्रोफेसर राजवाडे यांचें मन आपण कसे वळवावे या फकिरीत मी होतो. तेव्हां ही केवळ संपादकीय बाबत आहे म्हणून मी त्यांना न विचारतांच प्रो. राजवाडे यांची नेमणूक केली व हें रा. भवाळकर व ठेंगडी यांस मी त्यांना कांहीं एक विचारीत नाहीं असें वाटण्यास कारण झालें.

मुंबई ऑफीस १ जुलैला उघडलें त्यावेळेस तें देखील डिरेक्टरांना न विचारतांच उघडलें. याचें कारण ती गोष्ट देखील मॅनेजरच्या अधिकारांतलीच आहे असें माझे म्हणणें होतें. डिरेक्टरांना न विचारतां या गोष्टी केल्या याचें कारण धंदासाठीं जो ताबडतोब निर्णय करावा लागतो तो निर्णय करण्यास ते असमर्थ आहेत असें दिसून आलें व दोन ऑफीसें उघडण्यासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टी देखील त्यांना न विचारतां करणें त्यांना गैर वाटलें तर त्यांत त्यांचा दोष आहे असें मला वाटत नाहीं.

याच वेळेस कंपनीच्या हितासाठीं मी वागत असतां केवळ आम्हांला तुम्ही विचारलें कां नाहीं एवढ्या मुद्यावरच उळण्याचा एक प्रयत्न दोन जादा डायरेक्टर (१ शेअरवाले) यांच्याकडून झाला. १९१७-१९१८ सालांत “इंडियन कंपनीज रिस्ट्रिक्शन आक्ट” हा नवाच कायदा हिंदुस्थान सरकारनें केला. या कायद्याचा हेतु जी रोकड लोकांपाशीं असेल ती खासगी कंपन्यांत जाऊं नये व सरकारला कर्ज काढण्यास अडचण पडूं नये हा होता. हा कायदा पास झाल्याचें माझ्या नजरेस रा. माधवराव अणे यांच्या दक्षतेमुळे आलें. त्यावेळेस मी प्रवासांतच होतो. या कायद्यानें नवीन कंपनी काढण्यास किंवा अस्तित्वांत असलेल्या कंपनीचें भांडवल वाढविण्यास किंवा शेअरवरच्या हप्त्याची मागणी करण्यास हिंदुस्थान सरकारची संमति लागत होती. या कायद्यामुळे आमचा व्यवहारच थांबावयाचा अशी स्थिति झाली. तेव्हां शेअरवरचे नवीन हप्त्याची मागणी करण्यास प्रतिबंध असूं नये आणि अवश्य वाटल्यास एक लाखपर्यंत भांडवल वाढविण्याची मौकळीक असावी असा अर्ज हिंदुस्थान सरकारास केला आणि तशी एक लाखपर्यंत भांडवल करण्यास आणि हत्ते वसूल करण्यास सरकारनें परवानगी दिली. अर्थात या आक्टाकडे वोट दाखवून कोणी आमचे हत्ते भरण्याचें चुकवूं नये म्हणून सरकारनें दिलेल्या परवानगीसंबंधाची

माहिती प्रसिद्ध करणेंहि अवश्य होतें, व या सर्व गोष्टी मी वाहेर गांवीं असतां माझ्या पत्राप्रमाणें सेक्रेटरींनीं केल्या. तेव्हां डायरेक्टर चिडले व म्हणाले कीं कंपनीचें भांडवल वाढविण्याची परवानगी मागून ठेवावयाला तुम्हांला कोणी सांगितलें होतें? मी अर्थात स्पष्टीकरण केलें. तेव्हां ते म्हणाले कीं सरकारला पुन्हां लिहा कीं आम्हाला ही परवानगी नको आहे; आणि परवानगी मागितली ती डायरेक्टरांची परवानगी नसतांना मागितली होती. अर्थात हें डायरेक्टरांचें ऐकणें म्हणजे वेडेपणाच होता. पण सरकारला जें आम्हीं पत्र लिहिलें त्यांत “अवश्य वाढल्यास” हे शब्द होते, त्यांकडे त्यांचें लक्ष ओढलें, आणि त्याचा असा अर्थ स्पष्ट करून दाखविला कीं “भांडवल वाढवाचें अशी शिफारस डायरेक्टरांनीं केल्यास आणि ती सूचना शेअरहोल्डरांनीं स्वीकारल्यास” असाच अर्थ होतो. तेव्हां एकास तें पटलें व दुसऱ्यास तें पटलें नाहींच; तो सरकारची परवानगी मागण्यास आमची परवानगी मागावयास पाहिजे होती असेंच घेऊन बसला. तेव्हां ज्या डायरेक्टरांनां माझे म्हणणें पटलें त्यांनीं दुसऱ्या डायरेक्टरास “चिड चिड करूं नको, उगा मुगा रहा ना” म्हणून दबकावले, व तो रुसवा डायरेक्टर चूप बसला. ते रुसवे डायरेक्टर द्वेष करण्यास आतुर असत. तेव्हां ज्ञानकोशास एक लाख भांडवल करण्यास परवानगी मिळाली काय? म्हणून प्रश्न केला तर ते ही “क्यापिटल जोक” आहे असें उत्तर देत.

रा. ठेंगडी आणि भवाळकर या दोघांची वृत्ति समजण्यासारखी आहे. रा. ठेंगडी हा गृहस्थ चळवळ्या म्हणून प्रसिद्ध होता पण एखाद्या वाङ्मय-संस्थेत डायरेक्टर म्हणून कसा आला हा प्रश्न उपास्थित होण्याजोगा आहे. त्याचप्रमाणें एक शेअरवाल्या लोकांनां डायरेक्टर म्हणून येण्याची संधि कां ठेवली हा प्रश्न देखील उपास्थित होईल. पैसे थोडे पण चळवळ मात्र फार अशा लोकांनां अधिकारवर येऊंच न देण्याची कंपनीचीं आर्टिकल्स करतांनां अशी धूर्तता दाखविली कां नाहीं, इत्यादि प्रश्न उत्पन्न होतील. यासाठीं त्यांचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे.

प्रथमतः हें सांगितलें पाहिजे कीं १९१६ सालीं कंपन्यांच्या कार-भाराविषयीं महाराष्ट्रांत तर काय पण सर्व हिंदुस्थानांत अविश्वास होता. अनेक व्याकांचीं दिवाळीं वाजलीं होती, आणि त्यामुळें पुष्कळ लोक कंपनीचे डायरेक्टर व्हावयास भीत असत. रा. माधवराव पाध्ये यांनीं

कंपनीचे डिरेक्टर व्हावयाचें म्हणजे काम फसलें तर लोकांच्या शिव्या खाण्याची आणि आपलें नांव बदनाम करून घेण्याची तयारी करावयाची असें भाष्य केलें, आणि तें पुष्कळ अंशीं खरें होतें. ज्ञानकोशमंडळाचे १९ शेअर घेणारेच सर्व डिरेक्टर असावेत व ते काम संपेपर्यंत जवळ जवळ कायमचे असावेत असें माझें धोरण होतें. पण १९ शेअर घेऊन डिरेक्टर होण्यास पाध्ये व फडके यांखेरीज कोणी तयार होतच ना. तेव्हां मनांत अशी कल्पना आली कीं, ज्ञानकोशाच्या तीन कायम डिरेक्टरांपैकीं दोन मृत झाले तर पुढें काय करावयाचें? कंपनी म्हटली म्हणजे दोन तरी चालक लागतातच आणि वेळेस जर सर्वच कायम चालक मृत झाले तर निदान दोन तरी नवे डिरेक्टर घेण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. जर १९ शेअर घेणारी मंडळी मिळालीच नाहीत तर पुढें काय करावयाचें यासाठीं जादा चालक म्हणून जे लोक निवडावयाचे ते एकशेअरवाले देखील चालतील असा नियम केला.

पहिली आर्डिनरी जनरल मीटिंग

या सभेच्या वेळेस ज्ञानकोशमंडळाचे काहीं "महत्वाचे" नियम ठरविण्यांत येणार होते, व यावेळेस जे दोन जादा चालक होते त्यांचा प्रयत्न असा होता कीं, रा. फडके यांस डायरेक्टरांमधून काढून टाकावें व आपणच पुन्हां निवडून यावें आणि ज्ञानकोशमंडळामध्ये माझें वजन अगदीं कमी करून टाकण्याचा प्रयत्न करावा. तें वजन कमी करण्याची त्यांची खटपट होती. तींतील अंगें येणेंप्रमाणें:-तीन तीन महिन्यांचें बजेट करावें आणि तीन तीन महिन्यांनीं खर्चास परवानगी द्यावी आणि खर्चास परवानगी देण्याचे वेळेस जितका त्रास देतां येईल तितका देण्याची व आपल्या अधिकाराची जाणीव मॅनेजरला अधिकाधिक व्हावी यासाठीं खटपट करावयाची अशी त्यांची वृत्ति होती व तीच त्यांनां चालवावयाची होती. रा. माधवराव पाध्ये हे चिडलेलेच होते, आणि त्यांनां हातीं धरून त्यांच्याकडून कंपनीचे व्यवस्थेबद्दल पुष्कळ तक्रारी बोलवाव्या आणि दुसऱ्या दोघां जादा चालकांनीं त्या तक्रारींची सत्यता मान्य करावी आणि डायरेक्टरास अधिकार फारसे नाहीत म्हणून डॉ. केतकरांच्या कारभारावर आम्हाला नियंत्रण करतां येत नाही म्हणून सांगावें आणि आपण पुन्हां निवडून तर यावेंच पण

निवडून येतां येतां डॉ. केतकर यांचे अधिकार कमी कमी करून निवडून यावे म्हणून खटपट झाली. या खटपटीचा सुगावा मला अगोदरच लागला होता; कां कीं आपली ही सर्व खटपट कशी काय आहे, डॉ. केतकर यांच्या तावडींतून आम्ही कंपनी कशी सोडवून आणतो याविषयी त्या मसलतींत असलेल्या मुत्सद्यांनीं नागपूरच्या बार रूममध्ये वढाईचीं भाषणेहि केलीं होतीं त्यावेळेस त्यांचा हेतु आम्हांस पुरा विध्वंसून टाकतां आला. त्यांस कांहीं करतां आलें असतें अशांतला भाग नाही. कां कीं, मतांची प्रबळता माझ्यापाशींच होती. त्या सभेला रा. फडके हजर होते व रा. पाध्ये व रा. फडके यांचीं मते एकमेकांविरुद्ध पडून माझीं २५ मते व मी प्राक्की गोळा करून मिळविलेलीं मते यांच्यापेक्षां जास्त मते आपलीशीं करून घेणे रा. भवाळकर व ठेंगडी यांस अशक्य होते. तथापि आपली प्राक्कीचीं मते न वापरतां किंवा स्वतःचीं २५ मतेहि न वापरतां जमलेल्या मंडळींतच माझे बहुमत व्हावे अशी माझी इच्छा होती, व यासाठीं त्यांच्या लटपटी पद्धतशीर फोडून टाकणे अवश्य होतें. यासाठीं आम्ही उपाय केलेले येणेंप्रमाणें:—

रा. फडके यांच्याविरुद्ध प्रयत्न

रा. माधवराव पाध्ये यांची प्रथमतः अध्यक्षस्थानीं योजना केली. त्यामुळे रा. पाध्ये यांस भांडणाऱ्या व्यक्तींतील एक पक्ष म्हणून जो भडिमार करावयाचा होता तो करतां आला नाही, व त्यामुळे रा. थुंडीराज ठेंगडी व भवाळकर यांस “कंपनीचे व्यवस्थेविरुद्ध ज्या गोष्टी दुःखानें कवूल” करावयाच्या होत्या त्या करतां आल्या नाहीत. व त्यामुळे त्यांचा कार्यक्रम विघडल्यामुळे घोटाळा होऊन गेला. त्यांच्या पक्षाच्या पढविलेल्या एका शेअरहोल्डरानें असा प्रश्न केला कीं, तुम्ही लेख लिहिण्याकडे हजारों रुपये खर्च करीत आहां. पण अशी कल्पना करा कीं पुढें गिन्हाईकीच झाली नाही तर छापावयास पैसा राहणार नाही म्हणजे पैसे जातील बोहर आणि कागद येतील घरांत, आणि ते देखील लिहिलेले असणार. म्हणजे मग त्या कागदांचें काय करावयाचें? त्याला उत्तर देणें सोपें होतें. कीं कंपनी मोडून टाकावयाची आणि कागद रद्दीचे भावानें विकून टाकावयाचे. हें उत्तर एकतांच हशां पिकला. व डॉ. केतकर यांस आपण पकडींत धरलें आहे असें दाखविणारी त्या

शेअरहोल्डराची मुद्रा खजील झाल्यासारखी दिसली. या बैठकीत जे ठराव आणले होते त्या ठरावांमध्ये, जो डायरेक्टर अमुक एक बैठकीला हजर रहाणार नाही तो आपोआप गाळावा असा ठराव होता, आणि तो रा. फडके यांस काढून टाकण्यासाठी होता. कां कीं रा. फडके अकोल्यास असल्यामुळे त्यांना बैठकांस हजर राहतां येत नसे. रा. भवाळकर व रा. ठेंगडी यांस रा. फडके हे नको होते. कारण त्या दोघांचें मताधिक्य त्यांस ठेवून माझ्यावर अधिकार गाजवावयाचा होता. पण गाजवणार तो काय? रा. ठेंगडी उध्दटासारखें भाषण करी. तर दुसरा द्वयर्थी भाषणें करी व रा. नारायण खंडेराव फडके मुद्दाम अकोल्याहून आले असतां त्या बैठकीला कांहीं तरी कुरापत काढून कांहीं एक काम होऊं देऊं नये अशी त्यांची वृत्ति होती. ठेंगडी व भवाळकर हे दोघेहि जादा चालक. दोघांची जिदगी ज्ञानकोशमंडळांत तीस रुपयांपर्यंत. परंतु इच्छा मात्र अशी कीं डॉ. केतकर यांनीं पूर्णपणें त्यांच्या तंत्रानें चालावें, त्यांना ज्या गोष्टी करावयाच्या असतील त्या करूं द्याव्यात आणि त्या दोघांनीं जूट करून आपलें स्वाभिव्द गाजवावें. त्यांपैकी एकाची तर अशी इच्छा होती कीं ज्ञानकोशमंडळांतले जे अनेक लेखक होते त्यांनीं आपणाशीं बाहेर देखील मोठ्या अदबीनें वागावें, व त्यांपैकी कोणी चहाच्या दुकानांत चहा घेतला असला आणि तेथें ज्ञानकोश मंडळांतला एखादा डायरेक्टर गेला तर त्या मंडळीनें उठून उभें रहावें व मंडळांतील एक कारकून तसा उठून उभा राहिला नाही म्हणून एका डायरेक्टरानें मजकडे तक्रारहि केली होती. रा. फडके यांस काढून टाकणें हें कंपनीच्या “आर्टिकल्स”प्रमाणें अशक्य होतें. कंपनीचा कायम चालक कोणत्या विशिष्ट कारणामुळे पदच्युत होऊं शकेल त्या अटी स्पष्ट मांडिल्या होत्या. त्यामुळे आर्टिकल्स बदलल्याखेरीज कोणताहि ठराव पास होणें अशक्य होतें. एवंच या सर्वसाधारण बैठकींत भवाळकर व ठेंगडी यांस कांहीं करतां आलें नाही, व ते पुनः निवडूनहि आले नाहीत. त्यावेळेस डॉ. खेर व रा. कठाळे हे नवीन जादा चालक निवडून आले, व या दोघांनीं मी नागपूरला होतो तोंपर्यंत काम चांगलें केलें. व डॉ. खेर यांनीं शेवटपर्यंत काम चांगलें केलें.

डॉ. नारायण भास्कर खेर एम्. डी. यांच्याविषयी थोडेसे दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. डॉ. खेर यांची व माझी ओळख प्रथम नागपुरासच

झाली आणि ती देखील झाली ती अशी; मी त्यांची पाटी पाहिली. एम्. डी. हीं अक्षरें पाटीवर पाहिलीं व यांच्यासारख्या मनुष्याचें कंपनीच्या संस्थापकांमध्ये नांव असलें तर बरें असें वाटून त्यांची मेमोरांडम व आर्टिकल्स वर सही घेतली. त्यामुळें हे कंपनीच्या आद्य संस्थापकांत दाखल झाले व त्या नात्यानें दीड वर्ष डिरेक्टर राहिले. मध्यें स्ट्याच्युटरी मार्टिंगच्या अगोदरच्या आठवड्यांत जेव्हां नवीन डिरेक्टरांची निवडणूक केली, तेव्हां ते निवडून आले नाहींत. त्यांना रा. भवाळकरापेक्षां एक मत कमी पडलें आणि त्यावेळेस माझे मत भवाळकरांसच मी दिलें होतें तेव्हां एक वर्षभर ते डिरेक्टर नव्हते. त्याच्या पुढच्या वर्षी धुंडीराज ठेंगडी आणि भवाळकर हे डिरेक्टर निवडून आले नाहींत. कारण कोणते डिरेक्टर निवडून यावे हे बहुतेक माझ्या इच्छेवरच होतें आणि त्यांच्या-पेवजीं रा. कठाळे व डॉ. खरे हे निवडून आले. त्यांच्या निवडणुकीच्या वेळेस देखील एक शंका उपस्थित करण्यांत आली होती आणि ती म्हटली: म्हणजे कंपनीचे ऑडीटर रा. खरे हे उ. खरे यांचे सावत्रबंधु आहेत आणि यासाठीं डॉ. खरे यांना डिरेक्टर केलें तर रा. खरे यांस आडीटर करतां येणार नाहीं. तथापि डॉ. खरे यांच्या निवडणुकीचा प्रश्न अगोदर सोडवावा लागला आणि ते निवडले गेले आणि त्यांची निवडणूक झाल्यानंतर ऑडीटर खरे यांच्या निवडणुकीच्या वेळेस तो आक्षेप कोणी घेतलाच नाहीं.

डॉ. खरे यांनीं डिरेक्टरचें काम चांगल्या तऱ्हेनें केलें. ते नेहेमी ठरलेल्या वेळीं सभेला येत आणि येण्यापूर्वीं सर्व कागद वाचून येत आणि आह्वानंतर १० किंवा पंधरा मिनिटांतच सर्व काम उरकून टाकीत असत. बहुतेक वेळ बैठकीचीं मिनिटबुके तेच लिहीत असत. त्यांच्यामध्ये ताबडतोब विचार करण्याची आणि निर्णय करण्याची हातोटी होती, आणि सार्वजनिक काम करतांना स्वतःस जरी थोडा चडा बसला तरी हरकत नाहीं अशी त्यांची वृत्ति असे. तथापि यांच्या हातूनहि एक दोन चुका झाल्या; त्यांचा उल्लेख पुढें प्रसंगानुसार येईलच.

रा. कठाळे हे चांगल्या तऱ्हेचे वकील आहेत. यांना पोंच बेताचाच असे आणि यांच्याकडे येऊन कोणी गोष्टी खोब्या सांगितल्या तर ते त्यांवर लवकर विश्वास ठेवीत. यांची एक वर्षपर्यंत कारकीर्द निरुपद्रवी झाली. तथापि मी पुण्यास असतांना माझ्याविरुद्ध काहीं तरी प्रयत्न करावा म्हणून

रा. भवाळकर जेव्हां खटपट करीत असत तेव्हां ते कठाळ्यांच्याकडे जात असत. रा. कठाळे यांची त्यामुळे माझ्याविरुद्ध वृत्ति झाली होती पण हे माझे फारसें नुकसान करू शकले नाहीत.

वर दिलेल्या हकीगतींत असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, मी डिरेक्टर मंडळीची विनाकारण उपेक्षा करीत होतो. तथापि मला अजूनहि तसें वाटत नाही. ज्या प्रकारच्या माणसांशीं संबंध आला त्या प्रकारच्या माणसांशीं अन्य तऱ्हेनें वागणें शक्यच नव्हतें. जे दोषे जादा चालक होते त्यांस पुन्हां निवडून घेण्यासाठीं कोणत्या तरी पुष्कळ हिस्से घेणाऱ्या भागीदारास चिकटून राहिल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. ते आपली दुर्बल स्थिति कांहीं अशीं ओळखून होते तरी पण त्यामुळे मुख्य हिस्सेदार जो मी त्याच्या तंत्रानें न वागतां रा. पाध्ये यांच्या तंत्रानें ते वागूं लागले. प्रथमतः पाध्ये व मी या दोघांमध्ये असें मत होतें कीं, मुख्य जबाबदारी कायम चालकांवर आहे आणि जे जादा चालक आहेत त्यांना फारशी गडबड करूं देऊं नये व रा. फडके जर वारंवार येत असते तर दोन जादा चालकांना वाजवीपेक्षां जास्त महत्त्वाकांक्षा उत्पन्नच झाली नसती. पण रा. फडके न घेण्यामुळे या दोन जादा चालकांना असें वाटूं लागलें कीं, ते दोघे व मी व पाध्ये असे चारच जण जागेवर आहोंत. जर ते दोघे चिकटून राहिले व आम्हां दोघांपैकीं कोणाला तरी आपल्या बाजूचे केलें तर आपल्याला कंपनी आपल्या ताब्यांत ठेवतां येईल. यासाठीं या दोघांनीं प्रथम रा. पाध्ये यांच्याविषयीं माझे मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न केल; पण तो सिद्धीस गेला नाही. रा. पाध्ये जेव्हां आपल्या शिफारसीचा कारकून पाठवीत तेव्हां त्यास तुम्हां ठेवूं नका असें ते म्हणत असत. रा. पाध्ये व हे दोघे यांचें एकमेकांशीं बरें होतें अशांतला भाग नाही. कारण रा. भवाळकर व रा. ठेंगडी हे दोघेहि आपणांस राष्ट्रीयपक्षाचे म्हणवीत असत, रा. पाध्ये हे नेमस्त-पक्षाचे होते. व नागपूरला काँग्रेस न होतां सुरतेला काँग्रेस झाली तेव्हां रा. पाध्ये यांनीं काँग्रेसच्या स्वागत कमेटीचे पैसे आपल्या हातांत ठेवून नागपूरला काँग्रेस करण्याचा जो व्यूह अजीबात फेटाळून लावला त्यामुळेच रा. पाध्ये व राष्ट्रीय पक्षाची मंडळी यांमध्ये परस्परांविषयीं क्रोधद्रोहादि भाव जागृत होते.

माधवराव पाध्यांच्याविरुद्ध मी राहून जादा चालकांच्या मतानें चालेन अशी जेव्हां त्यांस संधि मिळेना तेव्हां ते माधवरावांबरोबर दोस्तीचे

आविर्भाव करू लागले व जेव्हां मी रा. पाध्ये यांस ४८ तासांत काम सुरू केलें पाहिजे, नाही तर काम काढून घेऊं म्हणून नोटीस दिली तेव्हां त्यांची व पाध्यांची दोस्ती घट्ट झाली. रा. पाध्ये यांच्या जोरावर ते माझ्याशीं उद्धटपणानें वागूं लागले आणि रा. पाध्ये देखील त्यांना जोर देऊं लागले पण जेव्हां माधवराव पाध्ये चालक मंडळींतून निवाले तेव्हां आतां आपली किंमत कशी राहिल असें त्यांना वाटले. व आम्ही कंपनी मोडून टाकण्याचा अर्ज देणार आहोंत इत्यादि गोष्टी ते बोलू लागले. पण पुढें त्यांना असे वाटूं लागलें कीं, आतां माधवराव पाध्ये गेल्यामुळें जादा चालकांचें महत्त्व उलटें वाटलें आहे. तेव्हां आम्ही दोघे, एक-शेअरकाले जे बाहेर आहेत त्यांचे प्रतिनिधि आहोंत आणि कायमच्या चालकांच्या स्वार्थाला आळा घालण्यासाठीं आहोंत अशी भाषा बोलण्यास त्यांनीं सुरवात केली व आपलें महत्त्व अविकाधिक दाखवावें अशी त्यांस बुद्धि झाली. काम मला करूं देऊन जर मी कोठें कंपनीचें हित विसरत असेन तर निषेध करावा हें धोरण न ठेवतां प्रत्येक वेळेस अडवणूक करण्याचें धोरण त्यांनीं पत्करलें. तेव्हां मला देखील त्यांच्या मताला कांहींएक किंमत यावयाची नाही हें धोरण पत्करावें लागलें. यांनीं कांहीं गोष्ट मंजूर केली नाही तरी ती जर आपणांस योग्य वाटत असेल तर करण्यास हरकत नाही, आपण ती गोष्ट जनरल मीटिंगमध्ये आपल्या स्वतःच्या मताच्या व आपल्याविषयीं चांगलें मत असणाऱ्यांच्या मतांच्या जोरावर सहज पास करूं असा मला विश्वास होता. गांवांत त्या दोघां-वर विश्वास नसून माझ्यावरच विश्वास अधिक आहे ही जाणीव मला होती. त्यामुळें दोघां चालकांच्या विरोधाची कांहींच पर्वा न करतां मला काम चालू ठेवतां आलें.

सप्टेंबर १९१८-सप्टेंबर १९१९

चालक मंडळीमध्ये पक्ष उत्पन्न होऊन लढे लागूं नयेत यासाठीं दुसऱ्या वर्षी (सप्टेंबर १९१८-सप्टेंबर १९१९) रा. फडके यांनीं एक युक्ति योजिली आणि त्या युक्तीचा उपयोगहि चांगला झाला. ती युक्ति म्हटली म्हणजे तिघा डिरेक्टरांच्या सभाच कमी करून टाकल्या आणि चार डिरेक्टरांच्या तर्फें नेहेमीची काम करण्यासाठीं कमेटी दोघांचीच नेमली. तींत डॉ. खरे व मी असे दोघे जण होतो. त्यामुळें पक्ष उत्पन्न होण्याचा संभवच टळला. जी गोष्ट दोघांच्यामध्ये एकमतानें ठरणार

नाहीं ती गोष्ट चौघांच्या बोर्डापुढे मांडावी असें ठरलें. त्यामुळे बहुतेक गोष्टी सोप्या झाल्या व चौघांच्या बोर्डापुढे फारच थोडे प्रश्न ठेवण्यांत आले. पुष्कळ प्रसंगी आमचें एकमत होई तरी त्या प्रश्नावर ठराव सर्व बोर्डांनें करावा अशी आमच्याकडून शिफारस जाऊन नंतर तो ठराव होई. याच वर्षांत मुख्य काम पुणें येथें करावें असें ठरलें आणि मिस्र कोहन यांस हिंदुस्थानांत येण्यास आमंत्रण द्यावें हें देखील याच वर्षांत ठरलें. दोघांची सबकमेटी करावी हें तत्व फारच उपयुक्त ठरल्यामुळे तें शेवटपर्यंत पाळलें गेलें. पुणें येथें डिरेक्टर निवडले जात तरी देखील हें तत्व पाळलें जाई. चालू काम करणारी डायरेक्टरांची कमेटी दोघाजणांची असल्यामुळे काम देखील झटपट आटपे. पुणें येथें वार्किंग कमेटीमध्ये पहिलीं दोन वर्षे कै. दांडेकर व मी असे होतो, व नंतर रा. अच्युतराव भट व मी असे दोघे जण होतो.

दोघांच्या सबकमेटीचें तत्व त्या दोहोंमध्ये मी एक नेहेमी असंतो-पर्यंत अत्यंत उपयुक्त ठरलें. पण जेव्हां मी पुण्यास आलों आणि नागपुरास डॉ. खेर. व रा. कठाळे यांचीच जेव्हां वार्किंग कमेटी बसू लागली आणि ती बसण्यापूर्वी कांहीं उपद्र्यापी मंडळी रा. कठाळे यांस येऊन भेटत तेव्हां मात्र दोघांच्या वार्किंग कमेटीचें तत्व निरुपयोगीच केवळ नव्हे तर नुकसानकारक होऊं लागलें. पण ही नुकसानकारकवृत्ति १९२० च्या सप्टेंबरपर्यंत दृष्टीस पडली नाहीं.

१९१९ पर्यंत ज्ञानकोशाचें काम नागपुरासच चाललें होतें व ती पर्यंत बरेचसें संपादकीय काम नागपुरास होऊन गेलें होतें. पुणें ऑफीसचें काम चांगल्या प्रकारें चालत नव्हतें तरी देखील पुणें येथें ऑफीस आणण्याची आवश्यकता होती. संपादकीय कामाची एकंदर हकीगत पुढें येईलच.

डॉ. खेर व रा. कठाळे हे डिरेक्टर १९१८ सालच्या सप्टेंबरमध्ये आले. आणि त्यानंतर कांहीं महिने म्हणजे सप्टेंबर १९१८ ते मे १९१९ पर्यंत त्यांच्याशीं आमचा निकट संबंध होता. आणि या वेळपर्यंत ज्ञानकोशाचें बरेचसें कर्तव्य लिखित तयार झालें होतें पण जें दुसरें कांहीं महत्त्वाचें काम होतें तें नागपुरास होणें शक्य नव्हतें. यासाठीं मे १९१९ च्या अखेरीस ज्ञानकोशाचें सर्व संपादकीय काम पुण्यास आणणें अवश्य

झालें आणि पैसे पुरविण्याचें काम देखील मलाच करावें लागत असल्यामुळे हिशोबखातें देखील पुण्यासच आणणें अवश्य झालें. या संवधाचा डायरेक्टरांचा ठराव ता. ३१।३।१९ रोजी झालेला आहे.

प्रकरण ५ वें.

पुणें येथील पहिलीं तीन वर्षे

जून १९१९-२९ एप्रिल १९२०

पुणें येथें आगमन १ जून १९१९ रोजी झालें. येथें त्यावेळेस सर्व काम रा. रा. पांडुरंग महादेव वापट हे पहात होते. पुणें ऑफिस १।४।१९१८ रोजी उघडलें तेव्हां तें प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यांच्या नेतृत्वाखाली उघडलें गेलें. प्रो. राजवाडे यांनीं काम ६।१२।१८ पर्यंत केलें. त्यानंतर कांहीं दिवस रा. रा. श्रीधर गोविंद काळे एम्. ए. हे पुणें शाखेचे मुख्य काम पहात होते पण रा. काळे हे ३१।३।१९ तारखेस काम सोडून फलटण संस्थानच्या शिक्षण शाखेचे मुख्य अधिकारी झालें. पुढें रा. वापट हे पुणें ऑफिसचें मुख्य म्हणून काम पाहूं लागले.

पुण्यास कचेरी कां आली

ज्ञानकोशाच्या रचनेचीं मुख्य अंगें दोन होतीं. एक जी माहिती जमा झाली आहे तिची शिस्तवार मांडणी करणें हें अंग होतें पण त्याबरोबर जी माहिती कोठें पद्धतशीर मांडली गेली नाही ती मुद्दाम गोळा करून किंवा लागेल तें संशोधन करून मांडणें हेंहि दुसरें एक महत्त्वाचें अंग होतें.

वर सांगितलेल्या दोन क्रियांपैकी पहिली क्रिया ऑफिस नागपूर येथें असतांच झाली. गॅझिटियर्स, एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका व दुसरें इतर सायक्लोपीडियाज् यांतील अवतरणलेला भाग यांचे गोषवारे नागपुरासच तयार झाले. त्याप्रमाणेंच वॅट यांच्या हिंदुस्थानांतील व्यापारी वस्तूंच्या पुस्तकाचा गोषवारा हा देखील नागपुरासच तयार झाला. विंटर-निट्झच्या पुस्तकाचें भाषांतर लंडन येथें मिस् कोहन (सौ. शीलवती-बाई केतकर) या करीत होत्या आणि पहिल्या भागचें भाषांतर जवळ

जवळ पुरे झाले होते. याशिवाय निरनिराळ्या लेखकांकडे लेख वांटून देणे, विभागसंपादक नेमणे, इत्यादि क्रिया नागपुरासच पुण्या झाल्या होत्या व बऱ्याच जणांकडून लेखहि तयार झाले होते. तथापि बरेचसे काम राहिलेले होते. ११२११९१९ रोजी सर्व कचे लिखित तयार व्हावे अशी योजना होती. पण १ मार्च १९१९च्या सुमारास सर्व कचे लिखित तयार होईल असा रंग दिसेना. वर्गणीदार व शेअरहोल्डर मिळून संख्या हजारारवर गेली होती. बऱ्याच शास्त्रीय विषयांवर लेख तयार व्हावयाचे होते त्यांस लेखक मिळतना. या लेखकांचा वर्ग त्यावेळेस मुंबई पुण्याकडेसच होता. व यामुळे लवकर ऑफिस पुण्यास नेऊन उरलेले कार्य लवकर वेगाने पार पाडावे आणि ११२११९१९ ला हस्तलिखित पुरे करावे असा मानस होता.

शिवाय असे होई की, नागपूर येथे कामाला कायमची माणसे मिळण्यास अडचण पडत होती. जे पदवीधर कामास लावावयाचे ते सर्व र्टम भरल्यानंतर एलएल. बी. होऊन जात. त्यामुळे तयार झालेली माणसे निघून जात व पुनः कच्ची माणसे ऑफिसांत येत. अशा प्रसंगी आम्हास कायमचा संपादकवर्ग तयार करणे ही अधिक महत्त्वाची व निकडीची गोष्ट आहे हे दिसून आले; म्हणजे संपादकीय दृष्टीने नागपुराहून मुख्य ऑफिस पुण्यास आणण्याची कारणे झाली तीं.—

(१) तयार न झालेल्या मजकुराची जुळणी जोराने करणे.

(२) विशिष्ट प्रकारचा मजकूर—विशेषकरून भारतीय पांडित्याचा मजकूर—तयार करण्यासाठी लेखकवर्ग मिळविणे.

(३) जो शास्त्रीय मजकूर तयार झाला नसेल त्याच्यासाठी देखील मंडळी निवडून काम जोराने सुरू करणे.

नवीन मजकूर घालून, भाषा तपासून योग्य संक्षेप देऊन कच्च्या मजकुराचा पक्का मजकूर करण्यासाठी मराठी भाषा चांगली लिहू शकणारा लेखकवर्ग जुळविणे इ. कार्ये उद्दिष्ट होती.

पुण्यास ऑफिस आणण्याचे व्यवहारदृष्टीने, तसेच संपादकीय दृष्टीने फायदे दुसरेहि झाले आहेत, पण ते ऑफिस आणण्याचे ठरविले त्यावेळीं ठाऊक नव्हते. ते मुख्य फायदे म्हटले म्हणजे मुद्रणाची व्यवस्था जुळविणे हा होय. दुसरा फायदा म्हटला म्हणजे जेव्हां ज्ञानकोशाला पैशाची

अडचण पडली तेव्हां पुण्यांतल्या पुण्यांतच जोरानें ग्राहक मिळविण्याचें काम करतां आलें आणि मुंबई जवळ असल्यामुळें मुंबईस वारंवार जाऊन जोरानें पैसा मिळवितां आला. त्यावेळचा वृत्तांत पुढें दिलेला आहे.

नागपूरहून मुख्य ऑफीस उठल्यामुळें कांहीं नुकसानहि झालें. ती नुकसानी म्हटली म्हणजे तेथील असंगुष्ट वर्गांत माझ्याविरुद्ध चळवळ करण्यास संधि मिळाली. जनरल मीटिंग नागपूरला होत व काम तर पुण्यास आलें. त्यामुळें असें होई कीं नागपूरच्या शेअरहोल्डरांच्या मनांत हवे तसे खोटे ग्रह पसरून देण्यास तेथील मंडळीनां सोपें होई. व या संधीचा फायदा त्या मंडळींनीं चांगलाच घेतला. त्याची सर्व हकीगत पुढील भांडणाची हकीगत देतांना येईलच.

प्रस्तावनाखंडाची योजना

पुण्यास मी असतां ताबडतोब मुद्रणास कांहीं तरी ध्यावें असा विचार माझ्या मनांत आला. व ज्ञानकोश छापावयाची वेळ येण्यापूर्वी थोडें उत्पन्न जास्त काढण्यासाठीं दोन मोठी पुस्तकें प्रसिद्ध करावीं असें वाटलें. १८१९-१९ रोजी डिरेक्टरांच्या सबकमेटीची सभा भरली होती आणि यावेळेस मी हजर नव्हतो व डॉ. खरे व कठाळे हे दोघेच हजर होते. त्या वेळेस वैदिक आणि बौद्धवाङ्मय यांची, माहिती देणारे दोन नवीन भाग आधीं आजच छापावयास ध्यावेत असा मी जो विचार पुढें मांडला होता त्याची चर्चा झाली. यावेळेस हे दोन्ही विभाग ज्ञानकोशाच्या बाहेरचे म्हणून संकल्पित होते व वाङ्मयसूचि हा ज्याप्रमाणें निराळा ग्रंथ काढला तसच हे काढावेत असा इरादा होता. पण ही योजना पास झाली नाही व त्यावेळेस आम्ही याविषयी कांहींच ठराव करित नाहीं, जो कांहीं ठराव करावयाचा असेल तो इतरांच्या सल्ल्यानेच करावा असा ठराव केला होता. व असा ठराव त्यांनीं केला हें चांगलें केलें. यानंतर आणि पुढची चौघांची बैठक भरण्यापूर्वी (२१-९-१९ पूर्वी) दोन भाग न करतां ज्ञानकोशाच्या आंतलेच भाग म्हणून प्रस्तावनाखंडाचे दोहोंच्या ऐवजीं पांच भाग काढावेत म्हणून मी योजना मांडली व पूर्वीच्या योजनेच्या ऐवजीं ही नवीन योजना पत्करावी अशी विनंति केली व ही योजना त्या दिवशीं मंजूर झाली. याच दिवशीं कंपनीची वार्षिक सभा झाली.

भांडवल एक लाख झालें

१९१९ सप्टेंबरमधली वार्षिक सभा नागपुरास भरली. त्यावेळेस कांहीं विशेष झालें नाहीं. सभा पांच मिनिटांतच पार पडली. सभेला चौघेहि डिरेक्टर हजर होते. सेक्रेटरी हजर होते, व पूर्वी ज्ञानकोशमंडळांत माझे सेक्रेटरी असलेले देशमुख हजर होते. म्हणजे सर्व मंडळी घरचीच. बाहेरचे कोणी तरी असावे म्हणून रत्यांतून जात असलेले प्रो. गर्दे यांस वर बोलावून आणलें आणि ते देखाळ वर सभा आहे हें ठाऊक असतें तर आले असते कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं. सभा पांच मिनिटांत पार पडली. व्यालेन्सशीट पांच मिनिटांत पास झाला. जादा डिरेक्टर व आडिटर यांची निवडणूक म्हणजे पूर्वीच्यास कायम करणें झालें आणि कंपनीचें भांडवल एक लाखाचें करण्यांत आलें. माझे स्थानांतर झाल्यानंतरची नागपुरास झालेली ही पहिली सभा आहे.

“मिसू कोहन” उर्फ मिसेस केतकर

ज्ञानकोशाच्या इतिहासांत यानंतरची महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे मिस कोहन यांचें आगमन होय. हें १९।१२।१९ रोजीं झालें. त्यानंतर त्यांचें रीतीप्रमाणें कामहि झालें. त्या कामाची संपूर्ण हकीगत पुढें मरिशिष्टांत दिली आहे. मिस कोहन आणि त्यांचा ब्राह्म्यस्तोम आणि त्यानंतर त्यांच्याशीं माझे लग्न या सर्व गोष्टी त्यावेळेस वर्तमानपत्रांतील चर्चेचा विषय झाला होता, आणि त्यावेळेस सर्व गोष्टी करतांना जुनें धर्मशास्त्र आणि वैदिक विधि यांचा आश्रय केला होता म्हणून या गोष्टींचें लोकांस कौतुक वाटत होतें. अत्यंत नवीन गोष्टी करतांना देखील त्या गोष्टी वैदिक धर्माचेंच उपबृंहण करून करतां येतात या एका गोष्टी मुळें बऱ्याच लोकांस हें लग्न कौतुकाचें वाटलें तर कांहीं सुधारक मंडळीस तें वाईट वाटलें. मनोरंजनकारांनीं मिस कोहन यांनीं हिंदु होऊन हिंदु कायद्याप्रमाणें लग्न केलें ही मोठी चुकीची गोष्ट केली असे विचार प्रदर्शित केले. त्यांनां असें वाटलें कीं, जर जुनां श्रौतःस्मार्तसंप्रदायच जर सर्व प्रकारच्या नव्या गोष्टींना क्षेत्र उत्पन्न करून देऊं शकतो तर “ब्रह्मो” संप्रदाय व सिव्हिल म्यारेज आक्ट हे अनावश्यक ठरतील. त्याच प्रमाणें हिंदु मिशनरी सोसायटीनें देखील ब्राह्म्यस्तोमावर टीका केली. कै. गजाननरावांनां असें वाटे कीं जर जुन्या वैदिक ग्रंथांतूनच परकीयांस

हिंदू करण्याचे विधी बाहेर पडू लागले तर आमच्या नवीन विधींस कोण विचारतो, आणि अहिंदूस हिंदू करण्याच्या कामांत आपलें पुढारीपण ब्राह्मण हिसकावून घेणार. ज्ञानकोशमंडळाच्या भागीदारांपैकीं चळवळ्या व्यक्तीस ही एक तऱ्हेची उत्पन्न झालेली लोकप्रियता आवडली नाही. त्यांनां असें वाटूं लागलें कीं जां काहीं मंडळी या लग्नाला खरोखर विरुद्ध असतील आणि ज्ञानकोशमंडळापाशीं वैदिक ज्ञानाचा अगडबंद सांठा आहे त्यास भिऊन चूप बसले असतील अशी मंडळी डॉ. केतकर यांच्याविरुद्ध करण्यास ही संधि बरी आहे. म्हणून त्यांनीं अशी शंका उपस्थित केली कीं डॉ. केतकर यांनीं आपल्या बापकोच्या येण्याचा खर्च कंपनीवर पाडला आणि तिला काम देऊन आपलीच धन करावयास सुरवात केली आहे. पुढें वार्षिक सभेच्या वेळीं असेंहि उठविलें कीं डॉ. केतकरांनीं पुण्यास आफीस नेलें हें डिरेक्टरांच्या परवानगाशिवाय नेलें. व मिस कोहन यांनां काम दिलें त्यांत देखील कोणाची परवानगी घेतली नव्हती इत्यादि. यासाठीं या संबंधाची सर्व हकीगत देणें अवश्य आहे. ✓

या सभेनंतर प्रस्तावनाखंड छापण्याची तयारी करण्यास लवकरच सुरवात झाली; आणि त्यावेळेसच माझा श्रौत संस्थांचा अभ्यास जोरानें चालू होता. या अभ्यासाचा प्रारंभ जुलैपासूनच चालू होता व नोव्हेंबर १९ पर्यंत यजुर्वेदाच्या अभ्यासांत मदत करण्यासाठीं वै. अण्णभट अभ्यंकर यांस दिलेले सुमारे १०० रुपये या काळांतच खर्च झालेले आहेत. रा. दातार यांची नेमणूक आगस्टमध्येच झालेली आहे. प्रस्तावनाखंडाच्या मुद्रणास निर्णयसागरनें सुरवात करण्यापूर्वीं आमच्याकडून आगाऊ रक्कम म्हणून २५०० रुपये घेतली होती. ती १८।१२।१९ रोजीं खर्ची पडली आहे.

ज्ञानकोशमंडळाच्या कारभारांतील ज्या गोष्टींविषयीं काहीं लोकांनीं आक्षेप घेऊन चळवळ उत्पन्न केली आणि मजवर शिंतोडे टाकण्याचा प्रयत्न केला अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे मिस कोहन यांची नेमणूक आणि त्यांस येण्यासाठीं ज्ञानकोशमंडळानें जें भाडें दिलें त्यासंबंधाची होय. ह्या गोष्टीसंबंधानें स्पष्ट खुलासा करावयाचा झाल्यास मला माझ्या आयुष्यक्रमांतील काहीं खासगी गोष्टी स्पष्ट कराव्या लागतील. तथापि ज्ञानकोशमंडळाचे पैसे मी मंजुरीशिवाय खर्च केले असा जर कित्येकांचा समज होईल तर तो दूर करण्यासाठीं मी सविस्तर हकीगत येथें

देतो. यासंबंधानें प्रसिद्धपणें कोणी आक्षेप घेतला नाहीं त्यामुळें उत्तर प्रसिद्ध करण्याची देखील जरूरी नव्हती. ज्यांनीं जनरल मीटिंगमध्ये प्रश्न विचारला त्यांनां अध्यक्षानींच उत्तर दिलें कीं, चालकांच्या संमतीनेच मिसेस केतकर यांचा येण्याचा खर्च डॉ. केतकर यांच्या संमतीनें दिला. याविषयीं शंका रा. पाध्ये यांनीं उपस्थित केली होती पण मिस् कोहन यांनां काम करण्यासाठीं आम्हां ज्ञानकोशांत बोलावणार आहोंत ही गोष्ट रा. पाध्ये हे ज्ञानकोशाचे शासनाध्यक्ष असतांच प्रसिद्ध झाली आहे. रा. पाध्ये यांनीं मिस् कोहन यांस काम पहिल्याप्रथमच कां दिलें वगैरे प्रश्न भांडणाच्या वेळेस उपस्थित केले. पण जेव्हां ३१ मार्च १९१७ रोजीं चालक मंडळापुढें मी एकंदर ज्ञानकोशाची योजना मांडली त्या योजनेतच नवव्या परिच्छेदांत मिस् कोहन यांस काम दिलें याचा उल्लेख आहे आणि ती योजना त्यावेळच्या चालक मंडळानें पास केली आहे. यानंतर ११।१०।१७ रोजीं एक पत्रक तयार केलें तें पत्रक रा. पाध्ये यांच्या सहकार्यानें तयार केलें, तें रा. पाध्ये यांच्या छापखान्यांत छापलें गेलें व त्यावर रा. पाध्ये यांचें नांव आहे आणि त्या पत्रकाचीं मुद्रितें डिरेक्टरांमध्ये अगोदर पाठवून ३१।१०।१७ च्या सभेंत चर्चा करून पास केली व नंतर तें पत्रक छापून प्रसिद्ध केलें. डिरेक्टरांच्या सभेंत तें पास झाल्याचा उल्लेख प्रोसीडिंग बुकांत आहे. हें पत्रक मुद्दाम पास करण्यांत आलें त्याचें कारण ज्ञानकोशाचे व्यावहारिक धोरण त्यांत स्पष्टपणें मांडलें होतें व ज्ञानकोशाचें वर्गणीदार होणें लांबणीवर टाकलें असतां दर सहा महिन्यास किंमती काय होतील याचें कोष्टक दिलें होतें. ज्ञानकोशविक्रीसाठीं प्रसिद्ध केलेली जाहिरात ही पहिलीच होती. त्या जाहिरातीमध्ये एक परिच्छेद खालीलप्रमाणें आहे.

सध्यां आमचें क्षेत्र अत्यंत नियमित असल्यामुळें फारच थोड्या जर्मन ग्रंथांचा आम्हांस उपयोग करून घेतां येत आहे. प्रथमतः जर्मन ग्रंथांचें व लेखांचें इंग्रजी रूपांतर करावें लागतें व नंतर त्याचा ग्राह्य भाग शोधून भरठांत घ्यावा लागतो. जर्मन ग्रंथाचें इंग्रजी रूपांतर करण्याचें काम मिस् ईडिथ विक्टोरिया कोहन यांनीं अत्यंत अल्प मोबदला घेऊन करण्याचें पत्करलें आहे. मिस् कोहन या सेंट आंड्र्यूस युनिव्हर्सिटी(स्कॉटलंड)च्या पदवीधर असून 'कॅम्प्यारेटिव्ह रिलिजन्स'मध्ये त्यांनीं

“ऑनर्स” मिळविले आहेत. त्यांचा अभ्यास येना (Jena) वगैरे जर्मन युनिव्हर्सिटींतूनहि झाला आहे आणि फ्रेंच व डच या भाषांशी चांगला परिचय आहे. यांस धाकट्या भगिनींचे (या लंडन युनिव्हर्सिटीच्या बी. ए. आहेत) साह्य आहे. येथें संपादकमंडळांत येऊन काम करणें शक्य झाल्यास यावयाचें असा त्यांचा विचार आहे.

यानंतर ३१।३।१९ रोजी जी डिरेक्टरांच्या सबकमेटीची बैठक झाली तींत असा ठराव पास झाला कीं, मिस ईडिथ व्ही कोहन यांचा दर्जा केवळ भाषांतरकार म्हणून आहे त्याच्या ऐवजी ज्ञानकोशमंडळाच्या लंडन येथील प्रतिनिधि म्हणून दर्जा करावा व त्यांचे अधिकार, म्यानेजर जे अधिकार लेखी देतील तेवढ्यापुरतेच असावेत. आणि या कामाबद्दल त्यांस जो मोबदला द्यावयाचा त्याचा मसुदा डिरेक्टरांपुढें मांडावा.

या तऱ्हेचा ठराव करण्याचें कारण झालें होतें तें येणेंप्रमाणें:-फ्रेंच व जर्मन पुस्तकांसंबंधानें जें काम करून पाहिजे होतें तें सर्व एकटीच्या हातून त्या केवळ फुरसुतीच्या वेळांत काम करित असतां होणें शक्य नव्हतें. व फ्रेंच व जर्मन भाषेंतील साहित्य चांगल्या तऱ्हेने वापरण्यासाठीं प्रथम दुसरी कांहीं तरी योजना करावी म्हणून प्रयत्न केला व रा. रा. नारायण सदाशिव मराठे यांची नेमणूकहि केली होती पण त्यांच्याकडून काम निभेना. त्यांनीं कांहीं पुस्तकांची यादी केली व हें काम करण्यास शेंसवाशें रुपये पगार खर्ची पडला, व ते पुढें नोकरी सोडून गेले त्यामुळें तें काम फुकटच गेलें. मिस कोहन यांचें तेवढें काम उपयुक्त झालें. तेव्हां इंग्लंडमध्ये गोषवारे व भाषांतरे यांचें काम करवून घ्यावें असें ठरलें. त्यानंतर २९।४।१९ रोजी डिरेक्टरांच्या सबकमेटीचा असा ठराव झाला आहे कीं “मिस ईडिथ व्ही कोहन यांस संपादकांचे जर्मन व फ्रेंच भाषेंतील मदतनीस म्हणून सहा महिन्यांसाठीं बोलवावें. आणि यासंबंधाचा आगाऊ ठराव सर्व डायरेक्टरांच्या बोर्डापुढें ठेवावा. तो ठराव असा कीं, मिस कोहन यांस ६ महिन्याकरतां बोलवावें त्यांचा पगार २०० पासून ३०० रुपये पर्यंत असावा आणि मिस कोहन यांस जाण्यायेण्याचा खर्च द्यावा. ही शिफारस करतांना मिस कोहन यांचें पूर्वीचें सर्व काम आणि उपयुक्तता कळविणारी एक नोट तयार करून पाठवावी.

“एका सुशिक्षित ठगाची जवानी”

या ठरावाप्रमाणे एक नोट तयार करून पाठविली व १६ जून १९१९ रोजी डिरेक्टरांची जी बैठक झाली तीत या संबधाने चर्चा करतांना रा. फडके यांनी असे सांगितले की डायरेक्टर कोणाही व्यक्तीची अलीकडे नेमणूक करित नाहीत. ती जबाबदारी संपादकांवरच ठेवावी आणि डिरेक्टरनीं केवळ रक्कम मंजूर करण्याचे अंगावर घ्यावे असे धोरण ठरले आहे तर आम्ही फक्त रक्कम मंजूर करतो. मिस कोहन यांच्या योग्यायोग्यतेचा प्रश्न संपादकांनी आपल्या जबाबदारीवरच सोडवावा असे म्हणून जादा खर्चासाठी २००० रुपये मंजूर केले.

सप्टेंबर १९१९ ते सप्टेंबर १९२० या वर्षात ज्या डिरेक्टरांच्या पांच सभा झाल्या त्यांत पहिली सभा जनरल मीटिंगच्या दिवशीच झाली व तीत नवीन भांडवल वाढविले ल्याच्या शेअरचे हप्ते काय करावेत हे ठरविले. दुसरी सभा (हजर फक्त कठाळे व खरे) २०।२।२० रोजी झाली. या सभेत महत्वाचे कांहींच ठरले नाही. तिसरी सभा ७।३।२० रोजी झाली. या सभेस खरे, कठाळे व मी तिघेही जहर होतो, महत्वाचे कांहीं झाले नाही. एकंदर प्रगति कशी झाली आहे याची बरीच तोंडी माहिती डिरेक्टरांना देण्याचाच या सभेचा उद्देश होता. पुढची सभा २०।६।२० रोजी झाली. या सभेत रा. दाते यांस ३०० रुपये व रा. टिळक यांस २०० रुपये बोनस म्हणून द्यावे असे ठरले. मिसेस केतकर यांचा राजीनामा मंजूर करून त्यांस ३० जून पासून नोकरांतून मोकळे करावे असे ठरले. व माझा पगार तीनशेंच्या ऐवजीं सवाचारशें करण्यांत आला. २०।७।२० रोजी पुढची सभा भरली. त्या सभेत कंपनीने विंटर-निड्सचे भाषांतर प्रसिद्ध करू नये, मिसेस केतकर प्रसिद्ध करित असतील तर त्यांस पाहिली आवृत्ति प्रसिद्ध करू द्यावी आणि मिसेस केतकर यांना पहिल्या आवृत्तीबद्दल काय द्याल म्हणून विचारण्यांत यावे इत्यादि गोष्टी ठरल्या. या ठरावांतीलच पुढचे वाक्य गाळून अर्धा ठराव छापून ज्ञानकोशमंडळाने विंटरनिड्सचे पुस्तक छापण्याचा अधिकार मिसेस केतकर यांस डिरेक्टरांनी फाजील उदारपणा दाखवून बहाल केला आहे असे म्हटले आहे. हा ठराव माझ्या गैरहजेरीत झाला.

या कालांत संपादकीय काम जे झाले त्यांत मुद्रणासाठी कांहीं मजकूर तयार करण्याचे झाले. माझा स्वतःचा बराचसा वेळ वैदिक अभ्यासांतच जात होता. याच काळांत एका सुशिक्षित ठगाची जवानी म्हणून

माझ्यावर शिंतोडे टाकण्यासाठी एक गोष्ट उद्यमांत प्रसिद्ध केली. तीमुळे कांहीं डिरेक्टर चिडून जाऊन रा. पाध्ये यांवर फौजदारी खटला भरा म्हणून मला त्यांनी पत्रे व तारा केल्या पण त्याकडे अगदी दुर्लक्ष करण्याचें ठरविलें.

नोव्हेंबरमध्ये पुस्तक छापणें सुरू होतें तें १९२० च्या सभेपर्यंत चालूच होतें. ल्यावेळेस जें मंदगतीनें काम चालू होतें त्यामुळे मी त्रासून स्वतःचा छापखाना काढावा यासंबंधाचा विचार करीत होतो. निर्णयसागरमध्ये पुस्तक छापणें चालू असतां रा. बापट किंवा रा. दाते यांपैकी कोणी तरी मुंबईस असेच आणि मुंबईस काम चालू असल्यामुळे खर्च बराचसा जास्त होई. आम्ही हा खर्च केल्या याचें कारण आमचें काम निर्णयसागर मार्फतच व्हावें ही इच्छा होती पण त्यांची त्या संबन्धानें तीव्रता नव्हती. पहिला भाग नोव्हेंबरमध्ये छापवायास गेला आणि त्याची पहिली प्रत आम्हांस २।२।२१ रोजी वाचकांच्या हातीं देतां आली. म्हणजे हें काम करण्याकरतां निर्णयसागरनें १४ महिने घेतले.

तिसरी साधारण सभा १९२० च्या सप्टेंबर महिन्यांत झाली पण तींत काम न आटपल्यामुळे ती पुढें ढकलली गेली व तीनंतर पुढें डिसेंबर महिन्यांत सभा भरणार होती पण ती फेब्रुवारी महिन्यांत भरली गेली. माझे व रा. पाध्ये यांचें भांडण होऊन कांहीं वेळ माझा पराभव आणि शेवटीं माझा विजय इत्यादि गोष्टी झाल्या. ज्ञानकोशमंडळ देखील भांडणें करण्यांत पूर्ण महाराष्ट्रीय आहे असें लोकांना वाटलें.

तिसरी साधारण शेअरहोल्डरांची सभा २६।९।२० रोजी झाली. या सभेच्या वेळीं मंडळींनीं कांहीं प्रश्नांबद्दल माहिती मागितली तेव्हां ती देण्यासाठीं डायरेक्टरांचें प्रोसीडिंग बुक नव्हतें; तें कोर्टांत होतें व कंपनीची खातेवही देखील तेथें नव्हती तेव्हां कांहीं शेअरहोल्डरांनीं इच्छा प्रदर्शित केली कीं, आजच्या सभेंत व्यालेन्सशीट पास करूं नये व हिशोब पहाण्याची आम्हांस संधि देऊन पास करावा. डॉ. खरे यांस त्यांत कांहीं कावा न वाटल्यामुळे त्यांनीं त्यास आपली संमति दिली व सभा तहकूब झाली. आणि पुढें सभा २४।१।२० रोजी भरली त्या दिवशीं रा. पाध्ये यांनीं एक लांबलचक ठराव आणला. तो ठरावचसाठ सत्तर ओळींचा, अशुद्ध वाक्यांचा आणि अनेक आरोप गर्भित करणारा आणि अनेक खोटीं विधानें केलेला होता. तो ठराव मुळींच

विचारांत घेतला नाही. त्या दिवशीं असाहि एक आक्षेप आणला गेला कीं, हिशोब पहाण्यास वेळ अपुरी होती. तेव्हां अध्यक्षानीं (डॉ. खरे यांनीं) सभा तहकूब केली आणि आक्षेपकांची एक कमेटी हिशोब पाहून तक्रार मांडण्यास नेमली. आणि त्या कमेटीनें ता. ९ डिसेंबरच्या आंत आपला रिपोर्ट पाठवावा असा हुकूम दिला. या सभेच्या दिवशीं रा. पाध्ये यांनीं अशी एक नोटीस दिली कीं, मी डिरेक्टरचे अधिकार पुन्हां घेऊं इच्छितों तेव्हां त्या सभेनंतर भरलेल्या डिरेक्टरांच्या सभेनें असें ठरविलें कीं, कोर्टातील प्रोसीडिंग बुक आल्यानंतर पाध्ये यांच्या प्रश्नाचा विचार करावा.

दुसरी तहकूब सभा ता. १९ डिसेंबर रोजीं भरावयाची होती पण ती नागपुरास न बोलावतां मी पुण्यास बोलविली आणि याचें कारण मधल्या वेळांत आपणास जणू काय कंपनीचा व्यवहार पाहून शेरर होल्डरांकडे रिपोर्ट पाठविण्याचा अधिकार मिळाला आहे असा बहाणा करून एक पाध्ये मंडळींनीं अहवाल तयार केला. तो सर्व अहवाल पुढें परिशिष्टांत दिला आहे व त्याला उत्तरेंहि तेथेंच दिली आहेत (परिशिष्ट १२ ते १४, पृष्ठ ५७-८० पहा). या अहवालाचा हेतु स्वतःस मते मिळविण्याचा होता. तेव्हां असा, आपणास भलतेच अधिकार आहेत असें सांगून खोटा अहवाल पाठवून मिळविलेलीं मते निरुपयोगी करावीं एवढेंच काम मला करावयाचें होतें. पण मी तें न करतां पुण्यास सभा बोलावली. त्या सभेंत ब्यालेन्सशीट पास करून घेतला नाही. व त्या सभेंत कांहीं एक काम करावयाचें नाही असें ठरविलें. इकडे नागपूरच्या मंडळींनीं अध्यक्षांच्या संमतीनें सभा नागपुरास बोलावली व या सभेची मंडळीनां नोटीस गेली नाही म्हणून दुसरी तारीख नेमली. तेव्हां तिसरी तहकूब सभा २० फेब्रुवारी रोजी बोलवावी एवढाच ठराव त्या सभेंत पास झाला आणि तिसरी तहकूब सभा २० फेब्रुवारी रोजीं भरली.

तिसऱ्या तहकूब सभेच्या अगोदर रा. पाध्ये यांनीं एका ठरावची नोटीस दिली. तो ठराव म्हटला म्हणजे ज्ञानकोशाच्या संपादकाचें काम आणि व्यवस्थापकाचें काम हीं दोन्ही कामें डॉ. केतकर करीत आहेत तर हीं दोन्ही कामें निराळीं करावीत. या नोटीशीची माहिती मला सभेच्या अगोदर सात आठ दिवस कळली. या तऱ्हेचा ठराव कायदेशीर तऱ्हेनें आणतां येणें शक्यच नव्हतें. कां वीं तहकूब सभेंत पूर्वींच्या सभेंत उरलेलें तेवढेंच काम घेतां येतें, नवें काम घेतां येत नाही असें

कंपनीच्या कायद्याच्या टेबल ए. मध्ये म्हणजे आमच्या कंपनीच्या आर्टि-कल्स मध्येच आहे. तथापि या रा. पाध्ये यांच्या नोटिसीचा मला फायदा करून घेतां आला. अशी कामाची विभागणी झाली आणि कंपनीस योग्य म्यानेजर मिळाला नाही तर कंपनीस पैशाचा पुरवठा होणार नाही तर त्या ठरावाविरुद्ध मला भांडतां यावे म्हणून आपण मला प्राक्क्षी पाठवावी असें मला लोकांनां लिहितां आलें आणि त्यामुळे सुमारे साठ प्राक्क्षी मला मिळाल्या. व यामुळे माझे हात जे अधिक बळकट झाले ते पाध्ये यांच्या न घेतां यण्यायोग्या ठरावामुळेच झाले.

या सभेच्या अगोदर रा. पाध्ये यांनीं एक पत्रक काढलें होतें. त्यांत त्यांनीं डिरेक्टरला छपाईचें काम घेतां यावे अशी सूचना मांडली होती व आपण डिरेक्टर जणूं आहोंतच पण केवळ सध्यां त्रयस्थपणें वागत असल्यामुळे डिरेक्टरांमध्ये वसत नाहीं; असें भासविलें होतें.

रा. गणपतराव लोथे यांची महत्त्वाकांक्षा

नागपुरास गणपतराव लोथे म्हणून एक रिटायर्ड ई. ए. सी. (डेप्युटी कलेक्टर) आहेत. हे बी. ए. बी. एल्. झालेले आहेत. यांनां मध्येच इच्छा झाली कीं ज्ञानकोशाचे म्यानेजर आपण व्हावे. आणि हे देखील माझ्याविरुद्ध चळवळीत होते. आणि तहकूब सभा पुण्यास बोलावली तेव्हां यांनीं मला एक संतापून पत्र लिहिलें होतें. मी जेव्हां नागपुरास गेलों होतो तेव्हां काहीं मंडळींनीं म्यानेजर आणि एडीटर या कामाची विभागणी केली तर कसें होईल म्हणून विचारलें; तेव्हां मी सांगितलें कीं म्यानेजरचें काम करण्याला मनुष्य लायक मिळेल तर तो हवा आहे. आणि त्याच्यायोगानें मला स्वास्थ्य चांगलेंच मिळेल. असें जेव्हां मी सांगितलें तेव्हां त्यांनीं लोथ्यांचें नांव सुचविलें. तेव्हां लोथ्यांच्या पत्रामार्गे आणखी काहीं आहे असें वाटलें. आणि पुढे फेब्रुवारीमध्ये सभा भरली त्या सभेला सर्वांनीं यावे म्हणून लोथे यांचीं छापील कार्डेहि गेलीं होती. रा. लोथे यांनीं ज्ञानकोशाचे म्यानेजर व्हावे हें मला मुळींच पसंत नव्हतें; व याचें कारण शिब्यांचें पत्र नव्हतें. कारण मनुष्य लायक असता तर शिब्यांचें पत्र मी मुळींच विसरून गेलों असतों. पण म्यानेजरचें काम यांच्याकडून होईल हें शक्य नव्हतें. व ज्या कामास जो मनुष्य लायक नाही तो अधिकारावर येऊन बसला तर त्यापासून उपद्रव मात्र जास्त होतो. लोथे हे नापसंत असण्याचें

मुख्य कारण म्यानेजरचें काम करावयास जी तडफ लागते तिचा त्यांच्यांत अभाव होय. म्यानेजरचें काम म्हणजे पुष्कळ लोकांची अशी समजूत आहे कीं दुसऱ्याच्या कामाकडे लक्ष ठेवणें आणि त्यास काम नीट करीत जा म्हणून सांगणें, मिनिटबुकें बरोबर लिहिलीं गेलीं आहेत किंवा नाहीं वगैरे पहाणें इत्यादि. पण म्यानेजरचें काम त्याहूनहि निराळें आहे. तें काम म्हटलें म्हणजे पैसा मिळवणें हें होय. मग तो पैसा ते स्वतः जाऊन मिळवोत किंवा एजंटमार्फत मिळवोत. तथापि ही कामाची जाणीव ज्याला नाहीं असला मनुष्य काय कामाचा ? त्यांतल्यात्यांत रा. लोथे यांच्यापाशीं धडाडी मुळींच नव्हती. त्यांना कांहीं मित्र होते त्यांनीं पुनर्विवाह केला असल्यामुळें “सात पुनर्विवाहांच्या धनतोलेंत” त्यांच्यातर्फे मत द्यावयासहि कांहीं माणसें मिळालीं असतीं. पण त्यांनां पैसे मिळविण्याचा कांहीं एक अनुभव नव्हता. मीटिंगच्या दिवशीं कांहीं मंडळींनीं रा. लोथे यांचें नांवहि सुचविलें पण मी त्याकडे दुर्लक्षच केले.

सभेच्या दिवसाची सकाळ

त्या सकाळीं प्रत्येक वाजूला प्राक्शी किती मिळाल्या आहेत त्याची मोजदाद झाली. माघवराव पाध्ये यांस शंभराच्यावर प्राक्शी मिळाल्या होत्या. त्यामुळें ते जोरांत होते आणि आपण जिकूं असें त्यांस वाटत होतें. पण ती आशा व्यर्थ ठरली. कारण त्यांनां फक्त पैशाचा भ्रणा करण्याचें चुकवूं इच्छिणाऱ्या मंडळींनीं प्राक्शी दिल्या होत्या. ज्या लोकांनीं हसे भरले नाहीत म्हणून मी त्यांस तुमचे पैसे कोर्टा-मार्फत वसूल करावे लागतील अशा अर्थाचीं पत्रे पाठविलीं होती त्या लोकांनीं माझ्याविरुद्ध चळवळ करणाऱ्या पाध्यांस प्राक्शी दिल्या. पण त्या प्राक्शी निरुपयोगी ठरल्या. कारण ज्यांनीं पैसे भरले नसतील त्यांस मत नसतें. रा. पाध्ये यांच्यापाशीं १०४ पैकीं कायत्या ३२ प्राक्शी शिल्लक राहिल्या. आणि त्यांपैकीं दहा प्राक्शी भंडान्याच्या (रा. जकात-दार यांच्या वजनानें मिळालेल्या) होत्या. त्या दिवशीं एकंदर हिशोब होतां मला ४९ प्राक्शी जास्त होत्या असें दिसून आलें. शिवाय मी कांहीं प्राक्शी अध्यक्ष खरे यांच्या नांवानें मिळविल्या होत्या त्या सुमारे वीस होत्या. रा. पाध्ये यांनां माझ्याविरुद्ध यश पावण्याचा बिलकुल

संभव नव्हता. तेव्हां रा. जकातदार म्हणाले कीं, कांहीं तडजोड करता येणार नाही काय ? मी त्यांस म्हटलें कीं तडजोडीची गोष्ट कशाला करता ? तुम्हाला काय पाहिजे आहे तें सांगा, तें कबूल करण्यासारखें असेल तर तें मी आनंदानें करीन.

प्राक्झीची तपासणी डॉ. खेर व रा. कठाळे यांनीं केली. त्यावेळेस प्राक्झीचे तपासणीस रा. पाध्ये व मी शिवाय रा. तांबे, रा. ग. ना. टिळक रा. जकातदार, कै. कार्णिक रिटायर्ड पोलीस इन्स्पेक्टर इत्यादि मंडळी होती. त्यावेळीं कांहीं प्राक्झी खऱ्या धरण्यासाठीं ज्या प्राक्झीवर तिकिट नसेल त्यांना मागाहून तिकिट लावून खऱ्या धरतां येतील असा शास्त्रार्थ रा. कठाळे यांनीं सांगितला. त्यामुळें पाध्यांच्या कांहीं प्राक्झी खऱ्या झाल्या. नाही तर त्या याहूनहि कमी भरल्या असल्या. ✓

दुपारीं आजच्या सभेंत बरीच मौज होणार म्हणून अडतीस मंडळी सभेला आली होती. इतकी मंडळी ज्ञानकोशाच्या वार्षिक सभेस कधींच जमली नव्हती. सभेच्या अगोदर रा. जकातदार आले आणि म्हणाले कीं, “आमच्या म्हणण्याला आपण कांहींच मान देत नाहीं काय ?” त्यांची भाषा याप्रमाणें जेव्हां निराळी आली तेव्हां मी त्यांस म्हटलें कीं, “तुमची काय इच्छा आहे ?” ते म्हणाले “रा. पाध्ये यांनीं डिरेक्टर व्हावें.” “मी म्हटलें कबूल ! जादा चालक म्हणून त्यांचा स्वीकार करावयाला कोणतीच हरकत नाही.” ते म्हणाले कीं, “त्यांनीं कायम चालक व्हावें.” मी म्हटलें कीं, कायद्यानें तसें कसें करतां येईल. ते म्हणाले “कायद्याचें आम्ही पाहून घेऊं, तुमची कांहीं हरकत नाही ना ?” तेव्हां मी म्हटलें “माझी हरकत नाही.” तेव्हां ते म्हणाले कीं, “तुम्हाला सर्व अधिकार कशासाठीं पाहिजेत ?” मी म्हटलें “मला कोणतेच अधिकार नकोत, तुम्हाला दुसरा एडिटर पाहिजे आहे काय ? तसा नेमा; माझी हरकत नाही.” तेव्हां ते म्हणाले कीं, “एडिटर तुम्हीच रहावें पण म्यानेजर तुम्ही कशास रहावयास पाहिजे ?” तेव्हां मी म्हटलें कीं, “म्यानेजरचें काम जास्त कठिण आहे, जर लायक मनुष्य मिळाला तर म्यानेजरचें काम सोडावयास मी एका पायावर तयार आहे पण लायक मनुष्य आणा.” इतक्यांत कोणी लोथ्यांचें नांव सुचविलें. तेव्हां मी लायक म्यानेजर आणा हें वाक्य पुन्हां उच्चारलें आणि लायक शब्दावर, जोर दिला. तेव्हां रा. जकातदार म्हणाले कीं,

“तुम्हांस आपल्या शेअरहोल्डरांत कोणी लायक मनुष्य दिसतो काय?” मी त्यांस उत्तर दिलें कीं “तुम्हीच लायक दिसतां, तुम्ही हें काम पत्करतां काय?” तेव्हां जकातदारांनीं हें काम पत्करतो म्हणून सांगितलें. तेव्हां मी त्यांस म्हटलें. कीं “तुम्हीं पत्करीत असल्यास मी आनंदानें देतो.” मग पुढें त्यांनीं “विझिनेस ऑफीस नागपूरला ठेवावयास आपण तयार आहां काय?” म्हणून विचारलें तेव्हां मी म्हटलें कीं “काम तुमचें आहे. तुम्हाला वाटेल तेथे ऑफीस घ्या” तेव्हां विझिनेस ऑफीस नागपूरला असावें याला मी संमति दिली. मग जकातदार म्हणाले कीं “आतां एक प्रश्न मिसिस केतकर यांच्या भाड्याचाच आहे तर तेंहि सोडावें म्हणजे आम्हाला आनंद होईल.” तेव्हां मी ती गोष्ट कबूल केली. मी त्यांनां म्हटलें कीं “जर तुम्ही प्राक्टिस सोडून ज्ञानकोशाच्या म्यानेजरचें काम करावयास तयार आहांत तर मी साताठशें रुपयांचें नुकसान सोसावयास तयार आहे.”

पुढें या सर्व गोष्टी सभेंत ठरल्या. मिसिस केतकर यांचें भाडें पुन्हां परत घेणें ही गोष्ट कंपनीच्या इभ्रतीला मुळीच शोभण्यासारखी नाहीं म्हणून डॉ. चोळकर यांनीं हरकत घेतली पण पुढें ती हरकत डॉ. केतकर यांची संमति आहे तर आपण हरकत घेऊं नये असें सांगितल्यावरून त्यांनीं आपली हरकत परत घेतली. तथापि रा. रा. गोविंदराव विविलकर व माधवराव प्रधान यांनीं आपली हरकत व्यक्त केली तेव्हां तेवढी गोष्ट बहुमतानें पास झाली व इतर ठराव एक मतानें पास झाले.

जनरल मीटिंग आटपली पण तेवढ्यानें भानगड संपली नाहीं. माधवराव पाध्ये यांची नेमणूक गैरकायदा होती. व रा. जकातदार हे काम करण्यास मुळीच तयार नव्हते. कामाची प्रथम ओळख होण्यासाठीं त्यांनीं कांहीं दिवस काम शिकलें पाहिजे हें त्यांस सांगितलें होतें व त्यांस तें मान्यहि होतें. ही वेळ वकीलांनीं वकीली सोडावी या तत्त्वाच्या पुरस्काराची होती. व रा. जकातदार हे देखील आपण वकीली सोडून कामाला येतो म्हणून बोलत होते. रा. जकातदार यांस आपण डॉ. केतकर यांस आपलें म्हणणें कबूल करावयास लावलें म्हणून आनंद वाटत होता तर रा. जकातदार यांच्यासारख्या मनुष्याला मी पकडलें म्हणून मला आनंद वाटत होता. रा. जकातदार हे धडाडीचे गृहस्थ म्हणून मी त्यांस ओळखीत होतो. आणि त्यांस मी ९०० रुपये

पगार करावा म्हणून इतर डिरेक्टरांशी बोलणे केले. मी म्हटले की 'आम्हाला दोन लाख रुपये अजून मिळावयाचे आहेत. ते मिळविण्यासाठी ९०० रुपये महिना पगार अगदी आनंदाने पुढे मांडला. आणि पुढे मी त्यांस सांगितले की आतां मला ज्ञानकोशमंडळाचे चेअरमन व्हावयास हरकत नाही. तुम्ही माझ्या हाताखाली काम करावे, तथापि रा. जकातदार यांनी वकीली सोडली नाही. ते पुण्यास काम समजून घेण्याकरतां आलेच नाहीत. एवढेच नव्हे तर नागपूरच्या ऑफीसमध्ये देखील ते आले नाहीत. रा. जकातदार यांचा गंभीरपणाने काम करण्याचा उद्देश नव्हता असे दिसून आले.

या सभेच्या योगाने माझे वैगुण्य मला कळून आले आणि ते म्हटले म्हणजे मी एकदां दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे कबूल करावयास लागलो म्हणजे त्यांच्या अपेक्षेच्या बाहेर मी कबूल करतो. मिसिस केतकर यांचा येण्याचा खर्च मी परत द्यावयाचे जें कबूल केले त्याच्या योगाने रा. फडके, डॉ. खेर व रा. कठाळे हे नाखूष झाले. रा. कठाळे म्हणाले की या योगाने आम्ही मंजुरी दिली ही गोष्ट चुकीची ठरते. तर मी हें मुळांचे करावयाचे नव्हते. कांहीं लोकांस या सर्व गोष्टी ठाऊक नव्हत्या. ते म्हणाले की पहा, डॉ. केतकर कंपनीचा पैसा खासगी कामाकरतां लावतात की नाहीत आणि तो पुढे त्यांना सोडावा लागला की नाही. म्हणजे आपला पक्ष खरा असतां दुसऱ्यांच्या मागण्या कबूल करण्याने आपणच उलट संशयास पात्र कसे होतो हें कळून आले.

या सभेत माधवराव पाध्यांस मिळालेली डायरेक्टरची जागा फार दिवस टिकली नाही. जर त्यांनी कंपनीच्या हिताची वृत्ति इतःपर ठेवली असती तर त्यास कांहीं आणखी दिवस डिरेक्टर रहातां आले असते पण त्यांनी अशी वृत्ति दाखविली की मी व फडके जेव्हां नागपुरास असू तेव्हां सभाच होऊ देऊ नये, व आम्ही नसलो म्हणजे त्यांनी व कठाळ्यांनी मिळून वाटेल ते ठराव करावेत. ही त्यांची वृत्ति दिसून आली तेव्हां रा. पाध्ये यांस काढून टाकणे प्राप्त झाले.

माधवराव पाध्ये यांच्याविरुद्ध कांहीं करतां आले तर करावे म्हणून एक गृहस्थ संधि पहात होते आणि ते म्हटले म्हणजे माझे आतेभाऊ रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक, एन्जीनीअर हे होत. यांचे मित्र रा. पानवलकर म्हणून होते. त्यांनी अनेस्टी आणि कंपनी म्हणून गिरगांवांत

चालविली आहे. एकदां अनेस्टी कंपनीच्या व्यवहारांत कांहीं दस्त-
 एवज करून आपणांस फसविलें म्हणून रा. पानवलकर यांचा राग रा.
 पाध्यांवर होता आणि रा. दिवाकरपंत हे रा. पानवलकर यांचे त्यावेळेस
 जिवश्च कंठश्च मित्र असल्यामुळें रा. पानवलकर यांस झालेला अपाय
 तो आपणांसच झालेला आहे असें ते मानीत होते. आणि त्यामुळें
 रा. पाध्ये यांच्याविरुद्ध कांहीं करतां आलें तर तें करावें असें त्यांस वाटे.
 तेव्हां पाध्ये यांची निवडणूक बेकायदेशीर आहे अशी तक्रार माझ्याकडे
 करण्यास मीं त्यांस सांगितलें आणि त्यांनीं त्याप्रमाणें तक्रारहि केली
 अर्थात् त्या तक्रारीबरोबर हिशोबखातें पुण्यास न्यावें इत्यादि तक्रारी
 त्यांनीं केल्या व एक वाव खेरीज करून व्यालेन्सशीट पास करणें गैर
 आहे इत्यादि प्रश्न त्यांनीं उपस्थित केले. तेव्हां मी त्यांची तक्रार कायदे-
 शीर आणि न्याय्य आहे म्हणून ती मान्य केली. आणि जनरल मीटिंग्-
 गचे ठरावच गैरकायदा आहेत असें धरून रा. माधवराव पाध्ये यांस
 डिरेक्टरच्या पदावरून पुन्हां काढून टाकलें. शेअरहोल्डरांच्या सभेत जर
 कांहीं गैरकायदा झालें तर त्याला बजावणी न देणें हें काम म्यानेजिंग
 डिरेक्टरचंच आहे आणि यामुळें रा. पाध्ये यांच्या प्रश्नांवर पहिला
 निकाल देण्यासाठीं न्यायाधीश मीच होतो. व तो आपला निकाल रजि-
 स्ट्रारकडे पाठविला. व यानंतर रा. जकातदार हे देखील म्यानेजरच्या
 जागेवर नसून मीच आहे हे देखील रजिस्ट्रारला कळविलें. रा. कठाळे
 यावेळेस पाध्यांच्या तर्फेचे झाले होते व नागपूरची एकदोन उपद्रव्यापी
 मंडळी माझ्याविरुद्ध त्यावेळेस बोलत होती त्यामुळें त्यांनीं माझा
 निकाल हा गैरकायदेशीर आहे वगैरे बोलणें करण्यास सुरवात केली
 पण त्याचा परिणाम कांहीं झाला नाही. पुढें जी डिरेक्टरांची सभा
 झाली तीस रा. पाध्ये यांस आमंत्रण केले नाही तथापि पाध्ये हे कठाळे
 व खेर यांच्या निमंत्रणावरून आठे होते पण त्यावेळेस कोरम नसल्या-
 मुळें कांहींच करतां आलें नाही. पुढें जेव्हां डिरेक्टरांची सभा भरली
 तीस मी व रा. फडके असे दोघेहि गेलो आणि इतःपर कंपनीच्या
 साधारण आणि असाधारण सभा पुण्यास भरवाव्यात असा ठराव पास
 करून आलो. असा ठराव करण्याचें कारण असें होतें कीं, कंपनीस
 पैशाची नड होती आणि पैसा पुण्याच्या लोकांच्या वैयक्तिक सिन्डुरिटी-
 चर देण्यास पूना ब्यांक तयार होती. तर जे लोक जामान रहाणार

त्यांस कंपनीच्या कारभाराकडे लक्ष ठेवण्याची संधि देण्यासाठी कंपनीच्या सभा पुण्यास होणे व पुण्याचे डिरेक्टर असणे हे अवश्य होतें ही गोष्ट डॉ. खेर यांस पटली पण रा. कठाळे यांस पटली नाही. तेव्हां रा. फडके व मी पुण्यास सभा भराव्यात या मताचे होतो त्यामुळे अध्यक्षानीं आपले मत न देतां ठराव पास झाला.

१९२१ सालीं सप्टेंबरमध्ये जी शेअर होल्डरांची बैठक झाली तीत ज्ञानकोशाच्या व्यवस्थेसंबंधाचे कांहीं महत्त्वाचे ठराव झाले. त्या सभेत असें ठरलें कीं जी मंडळी ज्ञानकोशाच्यासाठीं जें कर्ज उभारावें लागलें तें उभारण्यासाठीं २००० रुपयांपर्यंत जामीन रहातील किंवा स्वतःच ती रकम कर्जाऊ देतील अशा मंडळींसच डिरेक्टर निवडण्यांत यावें. डॉ. केतकर हे स्वतः वैयक्तिकरीत्या जबाबदार असल्यामुळे त्यांच्या अधिकारांमध्ये ढवळाढवळ डायरेक्टरनीं करूं नये व कर्ज उभारण्यासाठीं कंपनीचा छापील माल हा केतकर यांनीं तारण म्हणून देण्यास हरकत नाही. या ठरावामुळे सर्व सत्ता कायदेशीर रीतीनें एका व्यक्तीच्या ठायीं निश्चित झाली आणि तीमुळे ज्ञानकोशाच्या कामामध्ये डायरेक्टरांच्या विरुद्धतेमुळे जें नुकसान होत होतें तें मिटलें. यानंतर माझे व डायरेक्टरांचे लढे उत्पन्न झाले नाहीत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. डायरेक्टरांचें वजन कमी झालें असें मात्र म्हणतां येणार नाही. या वेळच्या निवडणुकींत रा. रा. लक्ष्मणराव फाटक व कै. शांताराम विश्वनाथ दांडेकर हे डिरेक्टर निवडले गेले. ही निवडणूक झाल्यानंतर रा. फाटक हे पूना व्यांकेमध्ये २००० रुपयासाठीं जामीन न रहातां स्वतःच २००० रुपये देते झाले, व रा. दांडेकर, अच्युतराव भट व रा. धोंडोपंत ऊर्फ लोखंडवाले साठे हे २००० साठीं जामीन राहिले. रा. दांडेकर यांचे डिरेक्टरपण त्यांच्या मृत्यूपर्यंत राहिलें आणि त्यांच्या मृत्युनंतर रा. अच्युतराव भट हे डिरेक्टर झाले. ज्ञानकोशमंडळाचें काम या सभेनंतर स्वतंत्रपणें चाललें होतें व डिरेक्टरांचा उपयोग शेअर मंजूर करणे शेअर जप्त करणे यासारख्या गोष्टी पुरताच होता तरी रा. भट हे डिरेक्टर झाल्यानंतर त्यांचा उपयोग जास्त होई. या सभेतच मिसेस केतकर यांचे भाडें कंपनीनें परत करावें असा ठराव झाला. व माधवराव पाय्ये यांस डिरेक्टर मधून काढून लावण्याच्या कृतीस कंपनीनें आपली संमति व्यक्त केली.

मिसेस केतकर यांनीं येण्याचें भाडें जर कंपनीनें मंजूर केलें होतें तर तें परत देण्याचें तरी कारण काय आणि परत दिल्यानंतर तें पुन्हां मंजूर कां करून घेतलें हा प्रश्न कित्येक जणांनीं विचारला व मी त्यांस उत्तरहि दिलें तें येणेंप्रमाणें होतें:—रा. विष्णुपंत जकातदार यांनीं तें भाडें परत घ्यावें अशी इच्छा व्यक्त केली होती आणि ते तर म्यानेजर म्हणून कामाला येणार होते तर त्यांनां जो स्वार्थत्याग करावा लागेल त्यापुढे आपला साताठशें रुपयांचा प्रश्न कांहींच नाही असें मनाला वाटलें. रा. विष्णुपंत जकातदार म्यानेजर होणार म्हणून मी मनांतल्या मनांत खुष होऊन गेलों होतो. आणि मला म्यानेजर म्हणजे फक्त क्यानव्हासिंगचें काम करतां येईल असें ते बोललेहि होते. आणि मला यासाठींच एक वजनदार मनुष्य पाहिजे होता. विष्णुपंत जकातदार हे एक वजनदार वकील, त्याप्रमाणेंच एक धडाडीचे गृहस्थ म्हणून मला माहीत होते व त्यांनीं खरोखर म्यानेजरचें काम पत्करल्याप्रमाणें खरोखरच केलें असतें म्हणजे मला फार आनंद झाला असता. ते त्या वेळेस महात्मा गांधींची फार तारीफ करीत होते व वकीली सोडून देण्याच्या गोष्टीहि बोलत होते. पण जेव्हां रा. विष्णुपंत जकातदार यांनीं मात्र वकीली सोडली नाही व कामावर रुजू झाले नाहीत तेव्हां आपणाहि विनाकारण आपलें नुकसान कां करून घ्यावें म्हणून अगोदर कंपनीस दिलेली दक्षणा मी परत घेतली.

येथें कोणी असा प्रश्न विचारील कीं मिस् कोहन (मिसेस केतकर) यांचें भाडें कंपनीनें मंजूर केलें पण यांत खरोखर तुम्हां आपल्या बायकोचा येण्याचा खर्च कंपनीवर लादण्याची खटपट केली नाही काय ? त्या प्रश्नाला उत्तर देणें म्हणजे आमची खासगी सर्व कथा सांगणें आहे. पण ती सांगणें अवश्य आहे म्हणून ती येथें स्पष्ट सांगतो. मिस् कोहन यांचा आणि माझी लंडनला ओळख झाली आणि ती देखील मी इंग्लंड सोडण्याच्या अगोदर कांहीं महिने झाली. त्यावेळेस लंडन येथें कांहीं इंग्रज मंडळींनीं “दि नोव्हाज क्लब” म्हणून एक क्लब स्थापन केला होता. त्या क्लबाचे मि. कोहन आणि त्यांच्या दोघी मुली सदस्य झाली. मी त्या क्लबाच्या दोन सेक्रेटरींपैकीं एक होतो. त्यावेळेस आम्हां दोघांचा चांगला परिचय झाला. मी लंडन सोडलें त्यावेळेस आमचें लग्नासंबंधानें कांहीं बोलणें झाले

नाहीं. एवढेंच नव्हे तर एकमेकांचीं अंतःकरणें एकमेकांस पुरीं कळलीं देखील नाहींत. मी इंग्लंड सोडतेप्रसंगीं मिस कोहन यांस माझ्या वियोगामुळें दुःख होत आहे असें मला दिसून आलें. पुढे आमचा पत्रव्यवहारहि झाला, तथापि निश्चित कांहीं ठरलें नाहीं. एकमेकांचीं अंतःकरणें मात्र एकमेकांस स्पष्ट झालीं. तथापि लग्न करावें कीं करूं नये याविषयीं नक्का कांहींच ठरलें नाहीं. मला असें वाटे कीं युरोपियन बाई हिंदुस्थानांत आल्यानंतर आणि इंग्रज लोक हिंदुस्थानी लोकांस कसे वागवितात हे दृष्टीस पडल्यानंतर तिची बुद्धि कशी होईल याचा नेम सांगतां येत नाहीं. व आपल्यालाहि जो त्रास होईल त्यामुळे आपली बुद्धि तरी काय होईल याचाहि नेम सांगतां येत नाहीं. तर अशा वेळेस आपण कांहीं एक कायम करूं नये हेंच बरें. मि. कोहन यांनीं कै. बाळ गंगाधर टिळक यांचाहि या बाबतींत सल्ला घेतला होता. तेव्हां त्यांनीं तत्त्वदृष्ट्या असल्या मिश्र विवाहास अनुकूल असेंच मत दिलें. तथापि डॉक्टर केतकर हा श्रीमान मनुष्य नाहीं, त्याला आपल्या लेखणीच्या जोरावर आपली उपजीविका करावी लागणार आहे इत्यादि गोष्टी मिस कोहन यांस सांगितल्या. एवंच कायमचा निश्चय हिंदुस्थानास आल्यानंतर व्हावयाचा होता.

येथें हें मात्र सांगितलें पाहिजे कीं नागपूरच्या कांहीं शेअरहोल्डरांनीं गडबड करण्यांत भाग घेतला तो आमचें पूर्वांचें लग्नाचें ठरलें असून मागाहून लग्न ठरविलें हें केवळ नाटक आहे अशा समजुतीनें घेतला असावा. पुण्यांत देखील मिस कोहन आल्यानंतर या केतकरांच्या भावी पत्नी आहेत अशी समजूत आमचें दोघांचें ठरण्याच्या अगोदरच पुण्यांतील स्त्रीपुरुषांत झाला होती. असा.

निरूढ ब्रात्यस्तोम

हिंदुस्थानांत मिस कोहन आल्यानंतर कांहीं महिने गेल्यानंतर आमचा लग्न करण्याचा निश्चय झाला. ब्रात्यस्तोमविधि २१ मार्चला झाल्यानंतर तो निश्चय आमच्या श्वशुरांनां कळविण्यांत आला. जर लग्नाचें अगोदर ठरलें असतें तर परत जाण्याचें भाडें अगोदर मंजूर करून घेण्याचें कारणच नव्हतें. आमचें लग्न १४ मे १९२० रोजीं झालें. लग्नाच्या अगोदर ब्रात्यस्तोम झाला. त्या ब्रात्यस्तोमाच्या वेळेस आपण गृहपति व्हावें म्हणून मी ले. टिळकांनां विचारलें होतें पण ते म्हणाले-

कीं, मला तुम्ही यांत अडकवू नका. ब्राह्म्यस्तोमाला कोणी आक्षेप घेतला तर मी त्याचें समर्थन करीन. पण असा आक्षेप कोणी घेतलाच नाही. कै. रामशास्त्री आखवे यांनीं त्यावर श्रौतविषयाचा अभ्यास करून व्याख्यान दिलें पण त्यांत त्यांनीं बहुतेक आक्षेप विधींतील चुकांच्या स्वरूपाचे काढले. त्या व्याख्यानाला मीं हजर नव्हतो पण कांहीं श्रोत्यांकडून असें कळलें कीं, रामशास्त्री आखव्यांनां एकांनें उत्तर दिलें कीं, ब्राह्म्यस्तोमांत चुकाच झाल्या ना! पुढच्या ब्राह्म्यस्तोमाच्या प्रसंगीं तुम्हांला निमंत्रण करूं! असें म्हटल्याबरोबर श्रोत्यांत हंशा पिकला. कै. रामशास्त्री आखवे यांनीं जो मुख्य आक्षेप घेतला होता तो हा कीं, “ब्राह्म्यस्तोमाचा विधि आम्ही जशाचे तसाच घेतला नाहीं, तो सोमयागापासून निराळा केला आहे.” याला आमचें उत्तर असें आहे कीं तांडय ब्राह्मणाच्या अगोदरच्या कालांत ब्राह्म्यस्तोत्र हा सोमयागाला मुळींच जोडला नव्हता. हा अथर्व्यांचा विधि होता आणि जेव्हां मोठाले याग तयार झाले नव्हते तेव्हां देखील ब्राह्म्यस्तोम होता. आणि तो विधि एकादे स्तोत्र म्हणण्याइतपत लहान होता. आज सोमयागासह ब्राह्म्यस्तोम करण्यांत अर्थ नाहीं कारण ब्राह्म्यस्तोमानंतर ज्या समाजांत व्यक्ति प्रविष्ट होणार तो समाज याग करणार नाहीं. यासाठीं आम्ही मांडणी केली आहे कीं अथर्व्यांच्या मताप्रमाणें आतिथ्य हाच याग समजणारा अर्वाचीन समाज आहे. आणि तें सांगणारें आतिथ्यस्तोत्र आम्ही ब्राह्म्यस्तोमाच्या अगोदर जोडलें आहे. या विधीचें आम्ही पुस्तकहि छापलें आहे.

माझ्या लग्नाच्या वेळेस झालेल्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी आतां येथेंच सांगून टाकतो. लग्नानंतर आम्ही “हनीमून” माथेरान येथें साजरा केला. आणि नंतर ८ जून रोजीं पुण्यास आलों.

जूनपासून पुढें कांहीं दिवस पुणें शहरातफें कौन्सिलसाठीं मी उमेदवार उभा होतो या संबंधाची हकीकत परिशिष्टांत दिली आहे. मी यावेळेस उमेदवारी सोडली याचें कारण त्याच्या योगानें आपल्या अंगी-कृत कामास व्यत्यय कसा होईल याच्या कल्पना येऊन सोडली. व ज्ञानकोशाच्या हिताच्या दृष्टीनें ती सोडली हेंच चांगलें केलें असें वाटतें.

माझ्या लग्नाच्या दिवशीं आमच्या ऑफिसांत पण माझ्या गैरहजेरींत एक गोष्ट घडून आली ती म्हणजे समाजशास्त्रमंडळाची स्थापना होय. कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनीं येथें येऊन समाजशास्त्रमंडळ

म्हणून एक संस्था स्थापन केली होती. तीत रा. राजवाडे, स. मेहेदळे, प्रो. पोतदार, रा. दाते, आहिताग्नि राजवाडे आणि मी इतकीच मंडळी होती. या संस्थेच्या सदस्यत्वाची वर्गणी २५० रुपये ठेवली होती पण कै. राजवाडे यांना कांहीं निबंध संस्थेपुढे वाचले व माझ्या हिंदुस्थान व जग या विभागाचीं कांहीं प्रकरणे येथे वाचलीं पण दुसरे कोणीहि निबंध लिहून आणीना म्हणून ही संस्था मोडून टाकण्याचें ठरलें.

याच वेळचें आणखी एक अगोदर पत्करलें व नंतर टाकून दिलेलें कार्य म्हटलें म्हणजे “स्त्रीकर्मसदन” नांवाची एक संस्था होय. ही संस्था ब्राह्मण किंवा इतर मध्यम वर्गीतील विधवा स्त्रियांना कांहीं उद्योग काढून द्यावा आणि जमाखर्चाची तोंडमिळवणी झाल्यास चालवावा या हेतूनें सौ. शीलवतीबाईंच्या व्यवस्थेखालीं चालविली होती. तींत शर्ट शिवण्याचें काम चाले. हें काम सुमारे ६ महिने चालून त्यांत सुमारे १२०० रुपयांचा चडा बसून पुढें बंद झालें. तथापि या कामामुळें मला कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी कळल्या आणि ते १२०० रुपये गेले याबद्दल मला आज मुळांच दुःख होत नाहीं. त्या कामामुळें जो अनुभव मिळाला त्या अनुभवामुळें ते गेलेले १२०० रुपये पुढें मागें वसूल होतील असा मला विश्वास वाटत आहे. या कामांत मला ज्या गोष्टीबद्दल जास्त दुःख झालें तें याबद्दल कीं जरी १२०० रुपये नुकसान झालें तरी स्त्रीकामकन्यांच्या वांट्यास ६०० रुपये देखील आले नाहींत. माल तीन चार हजारोंचा तयार झाला पण भाडें, कापड व जाहिरात यांनींच बरीचशी रक्कम ग्वाळी.

या कामांत जी एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट कळली ती ही कीं, जेव्हां एखाद्या विशिष्ट वर्गीला काम देण्यासाठीं कारखाना काढावयाचा असेल तर जें काम काढावयाचें त्यांत मालाची किंमत ज्यांत फार कमी आहे व मजूरीची किंमत ज्यांत जास्त आहे अशा तऱ्हेचा तो उद्योग असावा. या दृष्टीनें छापखान्याचें काम श्रेष्ठ ठरतें, व कपडे करण्याचें काम कनिष्ठ ठरतें याविषयीं विद्यासेवकाच्या दुसऱ्या वर्षांत तीन लेख लिहिले आहेत. “मध्यमवर्गीतील स्त्रियांना उद्योगांत प्रवेश” (अंक ३); “सामाजिक क्रांति व तिची तयारी” (अंक ४); “औद्योगिक दानसंस्था” (अंक ५); “दुर्बलांस उद्योग देऊन त्यांस स्वसंरक्षणास समर्थ कसे करावे या विषयावर मी जे इतरांचे लेख वाचले त्यांत

फोर्डच्या आत्मचरित्राचा उल्लेख केला पाहिजे. असे, हें विषयांतर सोडून ज्ञानकोशाकडेसच पुन्हां वळूं.

ज्ञानकोशाच्या इतिहासाचे कथासूत्र देतांना आतांपर्यंत संपादकीय, मुद्रकीय इ. बाबतींची माहिती थोडीच दिली आहे. याच्यापुढे ती सविस्तर देण्याचा उद्देश आहे. याचा अर्थ भांडणें व त्यांचें पुणें येथें वार्षिक सभा भरविण्यांत पर्यवसान हीं ज्या काळांत झालीं त्या काळांतलें संपादकीय काम कमी महत्त्वाचें होतें असें नाही. किंबहुना बहुतेक महत्त्वाचें संपादकीय काम याच्या अगोदरच झालें होतें. तथापि यापुढे चालक मंडळीचा किंवा बडतर्फी झालेल्या चालकांचा विरोध कंपनीस बाधला नाही. आणि त्यामुळें बुडत्या कार्यास तारतां आलें. रा. जकातदार ज्या काळामध्ये म्यानेजर म्हणून झाले होते, ज्या काळांत त्यांनीं ऑफीसांत पाऊलहि घातलें नाहीं त्या काळामध्ये जें कंपनीचें नुकसान झालें तें भरून काढण्याकडेच पुढील वर्षे गेलीं. मुद्रकांचें बेजबाबदार वर्तन आणि आमच्यामध्ये निश्चित सत्तेचा १ वर्ष पर्यंत अभाव यामुळें भरभराट असलेल्या कंपनीस फारच मोठा धक्का बसला. या धक्क्यामुळें कंपनी बुडविण्याची वेळ आली होती. तथापि त्यावेळेस ती केवळ अविश्रांत श्रमामुळेंच वांचली. मुंबईच्या गिन्हाइकांनीं यावेळेस पैशाची मदत चांगली केली.

पुणें येथें ज्ञानकोशमंडळाच्या वार्षिक सभा झाल्या त्यामध्ये तेंडे उपास्थित झाले नाहींत. रा. रा. शांताराम विश्वनाथ दांडेकर हे कैलासवासी झाले तेव्हां नवीन डिरेक्टरांची निवडणूक व्हावयाची होती तेव्हां मात्र वार्षिक सभेस बरीच मंडळी जमली होती, आणि त्यावेळेस पुण्यांतील वाड्मयसेवकांपैकीं एखादा कोणी तरी प्रमुख मनुष्य ज्ञानकोशमंडळाच्या चालकांत घालावा या इच्छेनें झालेल्या ७ जुलै १९२३च्या सभेला बरीच मंडळी जमली होती पण त्या सभेत त्यांची ती इच्छा पूर्ण झाली नाहीं. एकशेरवाला कोणीहि सभासद ज्ञानकोशाचा डिरेक्टर होऊं शकतो असें जरी कंपनीच्या नियमांत आहे तरी जे कंपनीच्या कर्जासाठीं जबाबदार आहेत किंवा कंपनीस मोठें कर्ज देणाऱ्या मंडळांत आहेत अशांपैकींच डिरेक्टर निवडावेत म्हणून धोरण २१ सालींच ठरलें असल्यामुळें येथील वाड्मयसेवक म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या व्यक्तींपैकीं डिरेक्टर न येतां पुस्तकांचा धंदा करणारे रा. अच्युतराव

भट हे डिरेक्टर म्हणून निवडून आले व त्यांचा ज्ञानकोशाला उपयोग झाला.

प्रकरण ६ वें.

मुद्रणाचा इतिहास

ज्ञानकोशाचें मुद्रण ही ज्ञानकोशाच्या इतिहासांतील धंद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची उपकथा होय. छापणें म्हणजे केवळ यांत्रिक काम, तें पुरें करणें म्हणजे त्यांत कठीण काय आहे? अशी माझी कार्यारंभापूर्वी समजूत होती. आणि मुंबईची काँग्रेस आठपल्यानंतर मी पुण्यास येऊन उमरावती व नागपूरकडे जातांना मुंबईस उतरलों तेव्हां टाईम्स ऑफ इंडियाच्या मुद्रणशाखेच्या मुख्यास मी स्वतः विचारलें की ५०० पानांचा एक असे २० भाग १ वर्षांत काढूं शकाल काय? तेव्हां त्यांनीं "सहज" म्हणून उत्तर दिलें. तथापि पुढे एकदां जेव्हां त्यांच्याकडे एक भाग छापवयासच थाववयास गेलों होतो आणि १ भाग दीड महिन्यांत छापून द्या म्हणून म्हटलें तेव्हां त्यांनीं तें आमच्याकडून होणार नाहीं म्हणून नाकारलें. ज्ञानकोशाचा पहिला भाग निर्णयसागरकडे नोवेंबर १९१९ मध्ये गेला व त्याच महिन्यांत त्यांच्याकडे आगाऊ २५०० रुपये आम्ही नेऊन भरले. व पुढें थोडक्याच दिवसांनीं आणखी ५०० रुपये भरले तरी देखील निर्णयसागरने ५०० पौंड टाइपावरच काम करावयास सुरुवात केली. निर्णयसागरने ज्ञानकोशाचें काम छापवयास दिरंगाई लावून प्रथम गोत्यांत घातलें आणि नंतर आर्यभूषणने गोत्यांत घातलें आणि आम्ही जेव्हां कंपोजिंगचे काम सुरू केलें तेव्हां आम्ही अडचणींतून बाहेर पडूं लागलों. सर्वांत गचाळपणें काम करणारा, दर बराच घेणारा आणि कामांत दिरंगाई करणारा छापखाना म्हटला म्हणजे आर्यभूषण होय. हा पुण्यांतला सर्वांत मोठा छापखाना आहे तथापि हा छापखाना आमचें काम बरोबर करूं शकला नाहीं आणि या छापखान्याच्या निष्काळजीपणामुळे ज्ञानकोशमंडळाचें सुमारे कमीत कमी वीस हजार रुपये नुकसान झालें आहे. या छापखान्याने छापण्याची तयारी करण्यासाठीं आगाऊ ५०० रुपये १३।१३।२१ व २५।१।२२ रोजी घेऊन निष्काळजीपणानें काम केलें आणि काम चाळ असतां कामाकडे

दुर्लक्ष केलें असें सर्टिफिकिट दिल्या शिवाय रहावत नाहीं. याच वेळेस त्यांनां ५०० रुपये भरण्याऐवजीं स्वतःच ५०० रुपयांचा टाईप घेऊन कामास सुरवात केली असती तर ज्ञानकोशमंडळाचें एक वर्ष तरी वाचलें असतें.

१९२२ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत आम्ही एक शेअरहोल्डरांकडे पत्रक पाठविलें होतें त्यांतील मुद्रणविषयक भाग येथें अवतारितों.

ग्रंथ छापून काढण्यासाठीं लागणारी खटपट

“सन १९१७ मध्ये योजना प्रसिद्ध केली तींत चार वर्षे ग्रंथरचना करावयासाठीं आणि एक वर्ष छपावयासाठीं असा हिशेब धरला होता; आणि त्याप्रमाणें १९१९ सालीं पहिला विभाग छपावयासहि दिला. पुस्तक निश्चयानें दोन किंवा तीन वर्षांत पार पाडण्याचें काम निर्णयसागर छापखान्यास घेववळें नाहीं. निर्णयसागरकडून सुमारे दीड वर्षांत दोन भाग छापून निघाले. तिसरा भाग आर्यभूषणकडे १९२१ च्या आक्टोबर महिन्यांत छपावयास दिला. तो त्यांच्याकडेसच छापत आहे. पण त्यांच्याकडून फारसें जलद काम होत नाहीं असें पाहून १९२२ च्या एप्रिल महिन्यांत पाडव्याच्या मुहुर्तावर “ज्ञानकोश छापखाना” म्हणून मंडळानें आपल्या मालकीचा छापखाना काढावयाचें ठरविलें. छापखाना रजिस्टर केला आहे. वस्तुतः छापखाना रजिस्टर केला नसून कंपोजशाखा तेवढी काढली आहे; व छपाईचें काम जगद्वितेच्छु छापखाना करतो. ज्ञानकोश छापखान्यांत ९ व्या भागाचे खिळे जुळून पुढें छापण्यांत येत आहेत. आतांपर्यंत (१५ आगस्ट १९२२) ३४ फार्मे म्हणजे २१६ पृष्ठे छापून झालीं आहेत. ज्ञानकोशाचा कार्यसमाप्तीचा अंदाज चुकला यांत तो कोणत्या कारणामुळें प्रामुख्यानें चुकला असें विचारलें असतां असें उत्तर देतां येईल कीं, संपादकीय काम फारसें कमी झालें नाहीं. उलट बराचसा भाग वेळेच्या अगोदर तयार झाला होता. हा संबंध ग्रंथ एका वर्षांत छापून काढणें महाराष्ट्रांतील सर्वांत मोठमोठ्या छापखान्यांपैकीं बऱ्याच जणांस शक्य असेल असें चुकीनें धरलें होतें. पुष्कळ लोकांकडून वर्गणी वेळेवर येत नाहीं. ही गोष्ट विलंबांबद्दल बरीचशी जबाबदार आहे. वसूली करण्यासाठीं प्रयत्न करण्यांत आम्हीं कसूर करीत नाहीं ही गोष्ट प्रत्येकास परिचित असेलच.

धंद्यांत स्पर्धेबाहेर असलेल्या छापखान्यांची

आम्हांस आवश्यकता

आम्ही असे म्हणू शकतो की, हा ग्रंथ ३ वर्षांत छापून काढण्याचा ताकाद महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि मोठ्या पण धंद्याच्या स्पर्धेत असलेल्या छापखान्यास नाही. आम्हांस लहानसा पण स्वतंत्र छापखाना काढूनच ते कार्य दोन-अडीच वर्षांत करणे शक्य आहे. मात्र दररोज दोन फार्म म्हणजे सोळा पृष्ठे छापून निघाली पाहिजेत. आम्हांला हे शक्य आहे, असे विधान आम्ही करतो याचे कारण असे:-कंपाझिटरचा तुटवडा पडला म्हणजे कोणताहि चालू छापखाना निरनिराळ्या कंपाझिटरांना स्वीकारलेल्या गिऱ्हाईकांची निरनिराळी कामे वाटून देतो व ती जेव्हां पार पडतील तेव्हां पडू देतो. आपण छापखान्यास किफायतदार दर दिला म्हणजे आपले काम जलद होईल असे नाही; छापखानदारास आपल्याच कामाकडे अधिक माणसे देता येतील असे होत नाही. त्याची काम करणारास दर देण्याची व माणसे मिळविण्याची शक्ति नियमित असते. ती त्याजकडे ज्या दराने जे इतर काम येईल त्यावर अवलंबून असते. शिवाय छापखानदारांस गिऱ्हाईकांकडून बराच किफायतीचा दर मिळाला म्हणजे कंत्राटी कामगारांत व छापखानदारांत तंटे सुरू होतात; आणि त्या तंट्यांमुळे अधिक किफायतीचे काम मुळीच पडून राहते. ज्ञानकोश छापखान्या छापखान्यांत हा अनुभव आला. कंत्राटी कामगारांस चालू दरापेक्षा अधिक दर देणे आणि विशिष्ट कामासाठी जास्त माणसे लावणे मोठ्या छापखान्यास शक्य नसते. कारण कांहीं काम करण्यासाठी जास्त पैसे देऊन माणसे लावली तर सर्वच माणसे अधिक पगार मागू लागतात. तो छापखान्यास देणे शक्य नसते. या कारणामुळे आम्हांस स्वतःचा छापखाना काढणे भाग झाले. आतां आम्हांस असे दिसते की. सर्व ग्रंथ छापून घेण्याची जबाबदारी आम्हांसच घेतली पाहिजे."

ज्यावेळेस बरील वाक्ये लिहिली तेव्हां असे वाटले की स्पर्धा क्षेत्रांत विशिष्ट छापखाना आहे म्हणूनच तो छपाई वेळेवर करण्यास असमर्थ होत असेल. आतां मात्र माझे असे मत होऊ लागले आहे की जेव्हां दोन यंत्रे असलेले छापखाने दररोज दोन फरमे देण्यास असमर्थ

होतात तेव्हां त्या असमर्थतेचें व्यवस्थापकाच्या नालायकीशिवाय दुसरे कारण नाही. गचाळ छापखानदार आपल्या कामाची दिरंगाई करून प्रकाशकास कसे भिकेस लावतात याचें उदाहरण ज्ञानकोश हें होय. ज्ञानकोश हें काम जर मध्येच पडलें असतें तर तें संपादकाच्या नालायकीमुळे किंवा पैशाचा पुरवठा कमी पडल्यामुळे पडलें असतें असें नाही तर मुद्रकांच्या नालायकीमुळे अपुरें राहिलें असतें. प्रत्येक भाग छापून पुरा केव्हां झाला याचें कोष्टक येणेंप्रमाणें आहे:—

भाग	पहिली प्रत दिल्याची तारीख	भाग	पहिली प्रत दिल्याची तारीख
१	२-२-२१	११	१०-१२-२४
२	६-३-२२	१२	१४-२-२५
३	२२-१-२४	१३	१-४-२५
४	१९-१०-२३	१४	२३-६-२५
५	१४-५-२३	१५	७-८-२५
६	९-४-२४	१६	३०-१०-२५
७	११-६-२४	१७	२३-१२-२५
८	२९-७-२४	१८	३०-३-२६
९	२८-८-२४	१९	३-७-२६
१०	१०-११-२४	२०	१७-११-२६
		२१	११-४-२७

१९२२ जानेवारीपासून पुढेचा ज्ञानकोशाचा इतिहास एकसारखा प्रगतीचा आहे. या काळांत प्रथमतः ज्ञानकोशाच्या २ व्या भागाच्या ज्या प्रती निर्णयसागरकडे उडकल्या होत्या त्या सोडवून आणण्यास सुरवात झाली. त्यांचें १० हजारांचें बिल होतें. तें दिलें नाहीं म्हणून त्यांनीं नमुन्याच्या १२ प्रती देखील देण्याचें नाकारलें होतें. व पुढे ५ हजार रु. घेऊन कांहीं प्रती सोडविण्याचें नाकारलें. शेवटीं त्यांनीं आम्ही असें कळविलें कीं प्रती आम्हांस दिल्याशिवाय तुमचें बिल लागूच होत नाहीं. गिःहार्डकाचें नुवसान केल्यांन छापखानदाराची भरभराट होत नाहीं. उलट त्यास मदत केल्यानेच होते इत्यादि गोष्टी आम्ही सांगून पाहिल्या तरी त्याचा उपयोग कांहीं झाला नाहीं.

हैं पत्र गेल्यानंतर निर्णयसागरने थोडीशी हुबारी आरंभिली. आणि आमच्याकडून गेलेले सर्व पैसे नुसते हिशोबी जमा केले. व पहिल्या व्हॉल्यूमचे नवीन बिल करून पाठविलें व सॉलिसिटरमार्फत नोटीस पाठविली. ही सर्व लटपट अर्थात कोर्टांत कज्जा दाखल झाला असता तर बाहेर पडलीच असती. यासंबंधाने जेव्हां ज्ञानकोशाच्या प्रतिनिधीशी व त्यांच्या सॉलिसिटरशी आमचे बोलणे झालें तेव्हां सॉलिसिटरनी त्यांना १९०० प्रती सोडावयास सल्ला दिला व त्यांनीं केलेल्या हिशोबाच्या फिरवाफिरवीत आमची संमति घेतली. त्यामुळे १९०० प्रती लोकांच्या-कडे पाठवून आम्हांस कांहीं पैसे वसूल करतां आले.

दुसरा भाग लवकर तयार झाला तरी गिन्हाईकांच्या हातीं तो उशीरा पडला याचे कारण हेंच होतें. निर्णयसागर छापखान्याची अनुदार वृत्ति अत्यंत अविचाराची होती हें सांगावयास नकोच!

एप्रिलमध्ये वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं आम्हीं ज्ञानकोश छापखाना प्रथम काढला. प्रथम छाप्याचे यंत्र नसून केवळ कंपोजिंगचे खातें उघडलें.

ज्ञानकोशमंडळाच्या कारभारांत ग्रंथ तयार करणे, छापणे व विकणे या तिन्ही क्रिया एकत्वाने चालल्या होत्या आणि त्या एक कारभार म्हणून चालण्यावरच जें पुढें यश आलें तें अवलंबून आहे. पुस्तकछाप-त्याबरोबर सात आठ दिवसांत बांधणी होऊन व्ही. पी. सुटत. हे कार-भार जेव्हां परक्या छापखानदारावर अवलंबून असत तेव्हां दुसरे छाप-खानदार आमचे काम वाजूला टाकून दुसरे काम घेण्याचा मोह त्यांना पडे, त्यामुळे ते कामास दिरंगाई लावीत. केवळ शंभर पुस्तके बांधून यावयाचीं तीं देखील पुस्तक छापून झाल्यानंतर महिन्या दीड महिन्यानें हातीं यावयाचीं असा प्रकार होई. बांधणी सुद्धां वेळेवर होईना तेव्हां आम्हांला बांधणीखातें काढावें लागलें. जसजसा बांधणीवाले एकेक दिवस जास्त लावीत तसतसें आमचे नुकसान दरराज दीडश रुपयांच्या-वर होई. ही गोष्ट आम्ही बांधणीवाल्याला, तशीच छापखानदाराला कितीदां जरी सांगितली तरी त्याला त्याची फिकीर काय ? पुष्कळां असें व्हावयाचे कीं, आम्ही पुस्तक छापून काढलें म्हणजे छापखाना-वाल्यानें लाविलेल्या दिरंगाईमुळे आमचे पैसे संपून जावयाचे आणि त्यामुळे त्यांना पुन्हां आमचे पैसे कोठें आहेत ते आणा म्हणजे

पुस्तकें सोडतों एरव्हीं सोडीत नाहीं असें छापखानदारास म्हणावयास सांपडे. आमचा मासिक खर्च २९०० आणि छापखानदारानें दीड महिन्याच्या ऐवजीं भाग छापवयास सहा महिने लावले म्हणजे दहा हजार रुपये गेलेच! आणि आपल्या नालायकीमुळें जरी प्रकाशक बुडाला तरी त्यांनां त्याचें काय?

निर्णयसागर छापखान्यानें जी बेपरवाईची वृत्ति दाखविली तिची हकीकत मागें दिलीच आहे, आर्यभूषणची कथा तशीच. त्यांनां २९० पानें छापवयास सुमारे दीड वर्ष लागलें. तिसरा भाग छापत असतां आम्ही कंटाळून स्वतःच खिळोजुळवीपुरता छापखाना काढला आणि त्यांत पांचवा भाग (पृ. ७००), चौथा भाग (पृ. ९७९) आणि तिसरा उत्तरार्ध (पृ. १४०) इतका छापून घेतला तेव्हां त्यांचें काम फक्त पृ. २४८ इतकें झालें होतें. म्हणजे आमचें काम सर्व जनतेच्या सहानुभूतीनें झालें पण मुद्रकवर्गाच्या सहानुभूतीचा अभाव असतां—किंबहुना त्याचें अधिश्चसनीय वर्तन असतां—झालें. आमचें काम पार पाडण्यास महाराष्ट्राच्या मुद्रकवर्गास कोणतेंच श्रेय देतां येत नाहीं. कर्नाटक छापखान्यानें सहाव्या विभागाचीं पृष्ठ २३२ छापलीं पण तीं छापण्यास सुमारे चार महिने लागले. त्यावेळेंस देखील मुद्रणाचा हुकूम द्यावयास कांहीं दिवस मी किंवा रा. दाते हे मुंबईत मुदाम हजर होतो.

येथें प्रश्न असा येईल कीं निर्णयसागर, आर्यभूषण, कर्नाटक, हे महाराष्ट्रांतले सर्वांत मोठाले छापखाने आहेत आणि हे सर्वच वाईट कसे? हाच प्रश्न माझ्याहि मनांत येतो आणि त्याचें उत्तर मी आज असें देतो कीं या सर्व मंडळीमध्ये काम करण्यास प्रत्यक्ष वेळ किती लागतो त्याचा मुळींच अजमास नाही. ज्याला प्रकाशकाचा धंदा करावयाचा आहे त्याला छापण्याचें काम दुसऱ्यावर टाकतां येणारच नाही.

प्रकाशकानें ज्या कांहीं गोष्टीं लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत त्या येथें देतो—

(१) साधारणपणें कोणताहि कागदाचा व्यापारी साठ दिवसांपेक्षां जास्त दिवस रकम उधार ठेवूं शकत नाही. यासाठीं जें पुस्तक छापवयाचें त्याचें ४९ पासून ६० दिवसांच्या आंतच मुद्रण होऊन व बांधणी होऊन त्याच्या व्ही. पी. गिन्हाइकांकडे जाण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे.

(२) बहुतेक छापखानदारांस आपलें काम किती दिवसांत होईल याचा मुळांच अंदाज नसतो, व दररोजचे दोन फरमे नियमानें जावयास तयारी किती पाहिजे याचाहि अंदाज नसतो व यामुळें बरेच छापखानदार 'तुम्ही कापी मात्र वेळेवर पुरविली पाहिजे म्हणजे दिवसांतून दोन फरमे छापू' असें अभिवचन देतात पण तें त्यांस खरोखर शक्यच नसतें.

(३) रोज दीड फरमा नियमानें जाण्यास कमीत कमी तयारी पुढीलप्रमाणें पाहिजे—

टाईप दहा फरम्याचा पाहिजे म्हणजे जर एका फरम्यास शंभर पौंड टाईप लागत असेल तर एक हजार पौंड तरी टाईप पाहिजे. कारण टाईपांचा फौंट येतो तो लोकांच्या गरजांप्रमाणें नसतो. उदाहरणार्थ फ्र, क्ल हे टाईप फारच क्वचित लागतात व अशा अनेक जोडाक्षरांच्या टाईपंनीं केस भरलेली असते. आणि ९० पौंडांच्या केसींतील उपयोगास येणार टाईप २९ पौंडापलीकोड येत नाहीं.

प्रत्येक अक्षराचा टाईप किती असावा याची शास्त्रीय मोजदाद कोणी अजून करून त्याचें कोष्टक मांडलेलें प्रसिद्ध नाहीं. बहुतेक फाउंडऱ्यांचे अजमास चुकलेले आहेत. पुष्कळशा फाउंडऱ्या आपली आर्डर मोठी करण्यासाठीं कमी उपयोगाचा टाईप प्रमाणाबाहेर फौंटमध्ये घालतात. त्यामुळें पुष्कळ टाईप निरुपयोगीच रहातो. यामुळें जरी एका फरम्यांतील टाईपाचें वजन शंभर पौंड असलें तरी तो टाईप उपयोगांत येण्यास २०० पौंडांच्या केसेस खरडून काढाव्या लागतात. २०० पौंड म्हणजे सुमारे चार केसेस होतात. केसीमध्ये असलेल्या एकंदर टैपापैकीं जो प्रत्यक्ष उपयोगांत येणारा टाईप असतो त्याचें प्रमाण वाढवीत नेणें ही गोष्ट परिश्रमानेंच साध्य होण्यासारखी आहे. पण त्या तऱ्हेचा संशोधक परिश्रम कोणी केला असेल असें वाटत नाहीं. शिवाय हें प्रमाण पुस्तक परतें बदलतें. एखाद्या वेळेस मनुष्य एखादा कोश छापू लागला म्हणजे पहिल्याच फरम्यांत "अ" चा तुटवडा पडेल, "ऋषि" हा शब्द अनेक वेळ एकाच फरम्यांत आला म्हणजे "ऋ" हें अक्षर कमी पडेल. यासाठीं मोठें पुस्तक छापणारानें आपल्यापाशीं मुद्रांचें ओतकाम करणारी फाउंडरी वाळगली पाहिजे किंवा जास्त टाईपच ठेवला पाहिजे. माझा अनुभव असा आहे कीं दीड फरमा रोज छापून निघावा अशी अपेक्षा

असल्यास सुमारे १५०० पौंड टाईप ज्ययत ठेवावा लागतो एरव्हीं तें कार्य होत नाहीं. तो तसा ठेवावा लागतो याचीं कारणें म्हणजे त्याचा हिशोब येणेंप्रमाणें:-दीड फरमा रोज म्हणजे दोन दिवसांनीं तीन फरमे छापणें. ज्या दिवशीं जो फरमा छापवयाचा असेल त्याच्या आधल्या दिवशीं तो शेवटची तपासणी व शुद्धीकरण होऊन तयार रहावा लागतो. त्याच्या अगोदर ज्ञानकोश छापखान्यांत खालील तपासण्या होत असत:-
 (१) पहिलें कच्चें प्रूफ. (२) दुसरें प्रूफ. (३) यानंतर संपादकास कांहीं मजकूर घालावयास तें देण्यांत येत असे, व संपादकीय दुरुस्त्या हेत त्यामुळें तिसरें प्रूफ काढावें लागे व त्यांत संपादकीय सर्व फेरफार आले आहेत कीं नाहीं हें पाहिलें जाई. (४) पेजप्रूफ. (५) पेज दुसरें प्रूफ. (६) मशीन प्रूफ. कधीं कधीं यांतील एक दोन प्रूफे गाळलीं जात असत. तथापि जो फरमा आज कंपोज होतो त्याच्या पुढले तीन फरमे छापखान्यांतच राहून पांचवा फरमा छापवयास जाई; हा धोपट नियम सांगतां येईल. नियमानें दांड फरमा छापला जावयास पांच फरमे टाईप गुंतवावा लागतो आणि त्याच्या निदान दुप्पट तरी टाईप केसीत रहातो. तथापि एवढ्यानेच भागत नाहीं. कांहीं फरम्यांत खुणा किंवा विशिष्ट टाईप आणावयाचा झाला किंवा कोठें पुस्तक छापतांना संपादनखात्यास विधानाची चूक आढळून आली म्हणजे तो फरमा वाजल्याच पडतो. म्हणजे रोजचा दीड फरमा छापवयास सहा फरमे टाईप लागतो. या शिवाय केसीतला टाईप आणि प्रत्यक्ष उपयोगास येणारा टाईप, यांचें प्रमाण १०० शीं ५० असल्यास बारा फरमांचा म्हणजे १२०० पौंड टाईप लागतो. अर्थभूषण छापखान्याने आमचें काम इतकें दिरंगाईनें केलें याचें कारण त्यांनीं ५०० पौंड टाईपांतच सर्व काम उरकण्याचा विचार केला आणि त्यासाठीं लागणारी रक्कम ५०० रुपये तयारीसाठीं आमच्या पासूनच मागून घेतले होते. छापखानदार वचनभंग करतात याच कारण केवळ त्यांची लबाडी असते असें नाहीं तर त्यांच्यामध्ये फाजील आशावादीपणा असतो हें होय.

आमचा प्रकाशकांस असा सल्ला आहे कीं, मुद्रकाच्या आशावादीपणाविषयी फार सावध रहावें.

प्रकरण ७ वे.

गिन्हाइकीची जुळवाजुळव

ज्ञानकोशाच्या यशाची जी कारणे अतील त्यांत गिन्हाइकी चांगली जुळली हे एक महत्त्वाचे कारण आहे आणि या कार्याप्रतिपक्ष जे काम झाले त्यांत गिन्हाइकी जुळवण्यांत जो वेळ किंवा मेहनत खर्च झाली ते अत्यंत महत्त्वाचे होय. या बाबतींत बरीचशी मेहनत प्रत्यक्ष मलाच करावी लागली. मला असे वाटते की, एकंदर झालेल्या गिन्हाइकीमध्ये निम्यापासून दोनतृतीयांश गिन्हाइकी मी स्वतःच जुळविली आहेत. गिन्हाइकी झाली ती क्रियेकांच्या मते अपेक्षेच्या बाहेर झाली तर क्रियेकांच्या मते या प्रेयास आणखी गिन्हाइकी पाहिजे होती. माझी स्वतःची कल्पना अशी होती की कमीत कमी १००० गिन्हाइकी होईल तर जास्त जास्त ५००० होईल परंतु प्रत्यक्ष गिन्हाइकी या दोघांच्यामध्ये झाली. ही तीन हजार गिन्हाइकी समाजाच्या गरजेमुळे झाली व्हाय तर हो असेच उत्तर द्यावे लागते. क्रियेकांस असे वाटते की, ज्ञानकोश ही सामाजिक गरज नसता डॉ. कतकर यांच्या भिडेमुळे व्हाई झाली. खरोखर वस्तुस्थिति अशी आहे की, ही गिन्हाइकी जी जुळली ती ज्ञानकोश ही एक समाजाची गरज होती म्हणूनच जुळली. मी स्वतः जी मेहनत घेतली त्यामुळे कांहीं गिन्हाइकी मिळव्यास त्यापेहि झाले असेल पण खरे कारण ती सामाजिक गरज होती हेच होय.

क्यानव्हासिंग ज्यांनी चांगल्या तऱ्हेने केले अशा मंडळीमध्ये नागपूरचे रा. वासुदेवरान चितळे व रा. विष्णुबाबा अक्कळकोटकर यांचा अंतर्भाव करता येईल. या दोघांनी प्रत्येकी २५० च्या वर प्राहक निळवून दिले आहेत. मी नेहमी असे म्हणतो की, एक चांगला क्यानव्हासर मिळवणे म्हणजे अनेक महाराज मिळवणे आहे. या दोघांना ज्ञानकोशास ५० हजार रुपये मिळवून देण्याचे श्रेय आहे तर आमच्या दृष्टीने हे मोठे की स्थानिक मोठे!! ज्ञानकोशाच्या कार्याला राजे-महाराजे यांचा उपयोग फारसा झाला नाही, मध्यमवर्गीच्या सहानुभूतीचीच मदत जास्त झाली. राजे व स्थाने यांची मदत येणेप्रमाणे सांगता येईल: वडोदे २० प्रती, इंदूर ३ प्रती, ग्वाल्हेर ३ प्रती, सांगली ५, जमखंडी ४, मिरज ३, औंध ३, मिरजमळा १, रामदुर्ग १, मोर १

फलटण १, जत १, इंचलकरंजी ३, म्हणजे एकंदर पन्नासच्या आंत बाहेर प्रती यांनी घेतल्या आहेत म्हणजे तीन हजारंत ५० म्हणजे शंभर रुपयांपैकी दौड पावणेदोन रुपयाची मदत या राजेरजवाडयांकडून झाली आहे.

यावरून असे दिसून येते की, ज्ञानकोशासारखी आतां मोठाली कामे व्हावयाचीं झाल्यास लोकाश्रयानेंच होतील. वाड्मयविकास हा संस्थानिकांच्यावर मुळांच अवलंबून नाही. मी राजेरजवाडयांकडे फारसा गेलो नाहीं. कारण त्यांच्यापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीवर माझा विश्वासच नव्हता. सौ. शीलवतीबाई मात्र सांगली, जमखिडी, मिरज, बुधगांव या ठिकाणीं गेल्या होत्या व त्यांच्या जाण्यापासून काय प्राप्ति झाली तिचा अंदाज वरच्या आंकडयांवरून करतां येईल.

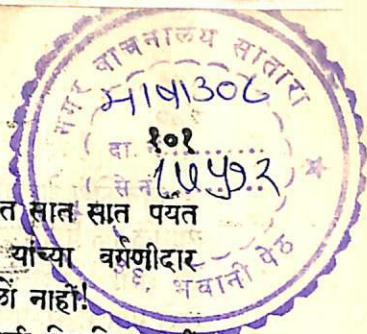
ज्ञानकोशाच्या वर्गणीदारांच्या व शेअरहोल्डरांच्या यादीकडे लक्ष फेंकले म्हणजे थोडीशी चमत्कृति उत्पन्न होते. कंपनी स्थापन होतानांच ज्यांचीं नांवां मेमोरांडम आणि आर्टिकल्सच्या कागदांवर घेतलीं गेलीं अशी मंडळी म्हणजे (१) डॉ. केतकर, (२) रा. माधवराव पाध्ये वकील, (३) रा. ना. ख. फडके वकील, (४) डॉ. ना. भा. खेर, (५) रा. धुंडाराज ठेंगडी, (६) डॉ. ल. दा. गद्रे, (७) डॉ. चोळकर, (८) रा. गोपाळराव ओगळे (संपादक महाराष्ट्र), (९) रा. गो. चं. तांबें (१०) रा. भवाळकर वकील, (११) रा. नीलकंठराव उद्योजी व (१२) डॉ. मुंजे हीं होत, म्हणजे ४ डाक्टर, ५ वकील, १ एन्जीनियर, १ वर्तमानपत्रकार आणि मी स्वतः याप्रमाणें होती. या मंडळीस कंपनीचे संस्थापक होण्याचें श्रेय मिळाले आहे. या मंडळीनंतरचे पाहिले शेअरहोल्डर झालेले गृहस्थ म्हणजे वामन वासुदेव चितळे वकील हे होत. यांनीं कांहीं दिवसांनीं आणखी शेअरहोल्डर मिळविण्याचें कामाई केलें आहे आणि त्यांच्या कामांतील यशस्वितेचा उल्लेख मागें (पृ. ३९ पहा) आलाच आहे. यांनीं पुस्तकविक्री आणि प्रकाशन याची संस्था प्रथम आमच्याकडेसच घेतली आणि नंतर पुढें आपले कायद्याचें "डायजेस्ट" काढलें.

ज्ञानकोशाची गिऱ्हाईकी दोन प्रकारें होई. मंडळी शेअरहोल्डर होतच वर्गणीदार होत. शेअरहोल्डर होणें ही गोष्ट पुढील लोकांस आवडत असें कारण शेअर घेणें हें वर्गणीदार होण्यापेक्षां अधिक आवडे. शेअर

घेणें म्हणजे कंपनीच्या कारभारांत आपण आहों, याचेंहि महत्त्व कांहीं लोकांनां असे. ज्ञानकोशाचे कंपनी संस्थापकांच्या बाहेरचे शेअरहोल्डर रा. चितळे पहिले होत. हे २९।६।१६ रोजी शेअरसाठीं अर्जदार झाले तर आमचे पहिले ग्राहक कै. पांडुरंग प्रभाकर जोशी हे होत. हे कंपनी धंदा सुरू करण्याची परवानगी २४।३।१७ रोजी मिळाल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं म्हणजे ३१।३।२७ रोजी झाले. हे ज्ञानकोशाच्या कल्पनेशीं अत्यंत सहानुभूति बाळगणारे होते. ज्ञानकोशाची कच्ची योजना मी प्रथम केली होती ती यांच्याच खोलींत वसून केली होती. रा. जोशी यांच्यानंतरचे दुसरे वर्गणीदार रा. रा. विष्णु विनायक परांजपे पुराणीक हे होत. हे ७।४।१७ रोजी तिसऱ्या प्रकारचे वर्गणीदार झाले. हे नागपुरास पुराण सांगण्याकरतां आले होते. व तेथें असतां त्यांस ज्ञानकोशाच्या कार्यास मदत करावी अशी इच्छा होऊन कांडीं तरी दक्षिणा देण्यासाठीं आले. तथापि आमची दक्षिणा घेण्याची इच्छा नाही असे सांगितल्यानंतर त्यांनीं असा प्रश्न केला कीं, तुमच्या कार्याला मदत करण्याची मला इच्छा आहे आणि वर्गणीदार होण्याची तर ऐपत नाही तर ही मदत करण्याची इच्छा मी कशी पूर्ण करून घ्यावी. तेव्हां आम्ही त्यांस असा सोपा उपाय सांगितला कीं, वर्गणीदार व्हावें. व सहा महिन्यांचे आंत आम्हांस वर्गणीदार रहाणे नाही अशी आम्हांस नोटीस द्यावी म्हणजे तुमची वर्गणी आम्ही जप्त करूं. ही कल्पना त्यांनां पसंत पडली व ते वर्गणीदार झाले. सहामाहीच्या आंत आम्हांस, वर्गणीदारांतून आमचें नांव काढावें अशी नोटीस येण्याचे ऐवजीं त्यांनीं आणखी ६० रु. आणून भरले व ते पहिल्या प्रतीचे वर्गणीदार झाले. पहिल्या प्रकारच्या वर्गणीदारांत श्रीमंत लोकच असतील अशी ज्यांची कल्पना असेल त्यांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, या प्रकारचा पहिला वर्गणीदार भिक्षुक आहे. विष्णुशास्त्री परांजपे वर्गणीदार झाल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं म्हणजे १२।४।१७ रोजी झालेले वर्गणीदार म्हटले म्हणजे स्वामी आत्मानंद सरस्वती हे होत. हे अर्थात सन्यासी म्हणजे ग्राहक या नात्यानें ज्ञानकोशाच्या कार्यास टेकूं देणारी (कै. जोशी वजा जातां) पहिली व्यक्ति भिक्षुक तर दुसरी सन्यासी, अर्थात ही गोष्ट मला फार उत्तेजक वाटली, पैसेवाल्यापासून आपण पैसे काढूच, पण गरीब विद्याभिलाषी मंडळी देखील ज्ञानकोश घेऊं इच्छितात हें सिद्ध झालें.

शहर वाचनालय, सातारा.

प्रचारक मिळविण्यास अडचण.

यानंतर पुढे मी पुष्कळ ग्राहक केले, एका दिवसांत सात सात पयत ग्राहक मिळविले आहेत पण विष्णुशास्त्री पुराणीक यांच्या बरोणीदार होण्याने जो आनंद झाला तो मी पुढे कधीच विसरलों नाहीं!

माझ्याबरोबर जे एक दोन क्यानव्हासर गिन्हाईकी मिळविण्यासाठी खटपट करित होते त्यांची अशी समजूत होती की मला जी गिन्हाईकी मिळते ती केवळ माझ्या वजनामुळे मिळते. त्यांना मला हें दाखवावें लागलें का मी प्रत्यक्ष कामच पुष्कळ जास्त तास करित होतो. मी मुंबईत काम करित असतां अनेकदां सकाळीं आठ वाजतां जो बाहेर पडे तो संध्याकाळीं दहा वाजतां परत घरीं घेत असें. ज्यावेळेस ज्या भागांत असेन त्या भागांत जेवित असें, म्हणजे पारशी, इराणी, गोवानीज किंवा ब्राह्मणी विश्रांतिगृहांत "विश्रांति" येत असे. माझ्या बरोबरच्या कांहीं क्यानव्हासरनां इतके काम करणें म्हणजेच हलकटपणा वाटत असे. मुंबईत मिसिस केतकर आणि मी असे दोघेहि काम करित असतां दोघेहि आठ वाजतां भिन्न दिशांनीं जात होतों ते रात्रीं १० वाजतां भेटत असूं. क्यानव्हासिंग करणें म्हणजे मोठें अपमानास्पद असे आमच्या महाराष्ट्रीय पगारी नोकरांस वाटतच होतें, आणि हें काम आपणाला नको म्हणून तें टाळण्याची प्रवृत्ति बहुतेक नोकरांत दिसून आली. महाराष्ट्रीय लोक व्यापारी नसल्यामुळे मागणी मिळविण्याच्या धंद्यांत पडलेले फारसे लोक मिळत नाहींत, इन्शुरन्स कंपन्यांचीं माणसें नामाला घेण्याचा विचार केला पण त्यांत अडचण येत असे ती अशी की बरेच दिवस एखाद्या इन्शुरन्स कंपनीमध्ये काम केलेल्या कित्येकांस असें वाटत असेल की सामान्य एजंटाला लोक ज्या तऱ्हेनें वागवितात त्यापेक्षां मला निराळ्या तऱ्हेनें वागविणार आणि त्यामुळे माझे काम इतरांपेक्षां अधिक सुलभ होणार. पण इतर लोकांस अधिक वाईट बोलणीं एकात्रीं लागणार आणि लोकांच्या घरीं जाण्याचा जो कांहीं कटु अनुभव असतो तो मला मिळाला नसेल; पण ही कल्पना व्यर्थ आहे. ज्या मनुष्याला पैसे खर्च करावयाचे नसतात तो मनुष्य पुष्कळदां आपण कांहीं तरी कारणामुळे ज्ञानकोशावर रागावलों आहोत असें दाखवा. आणि कंपन्यांचा व्यवहार म्हणजे अगदीं लुचेगिरीचा येथपासून सुरवात व्हावयाची. असेल अनुभव क्यानव्हासिंगच्या प्रसंगीं मला स्वतःला आलेले आहेत.

ज्ञानकोश विषयाचा करार करणे हा दीर्घकालीन करार आहे आणि त्यामुळे कित्येक लोक तसेला करार करण्यास नाखूब असत. ते म्हणत की शंभर वर्षांचे रुपये भरण्याची जबाबदारी ध्यात्री कोणी? अशा वेळेस माझे एक उत्तर पुष्कळदां ठरलेले असे. मी त्यांस असं म्हणें की तुम्ही ज्यावेळेस लग्न केले त्यावेळेस त्या दुसऱ्याच्या मुलीला जन्मभर आणि तिच्या वस्तुमत्त्वा मुलांना तीं मोठी होंईपर्यंत पोसण्याचा जबाबदारी तुम्हीं पत्करलीच नाही काय? जर लग्नाच्या वेळीं तुम्हाला इतक्यांना पोसण्याचे सामर्थ्य आहे काय म्हणून विचारले असतें तर तुम्हाला काय उत्तर देतां आले असतें? त्यावेळेस तुम्ही केवळ शेंसवाशे रुपये देण्याचीच जबाबदारी पत्करली असे नाही तर दरमहा निदान तिनक, किंबहुना त्याच्या अनेकपट रुपये खर्च करण्याची जबाबदारी पत्करली. तर तुम्हांला कांहीं रुपये भरून वर्गणीदार व्हावयाची जबाबदारी पत्करावयास कांहीं एक हरकत नाही! कित्येकांना या विचाराचे हंसू येई तर कित्येकांना त्यांतील सत्यताहि दिसून येई.

क्यानव्हर्सिंगच्या कामांतील कांहीं मौजा सांगितल्या तर थोडीशी करमणूक होईल. ज्ञानकोश ही वस्तु चांगली आहे हे लोकांस पटवावयास वेळ लागत नसे. त्याचें शिक्षणविषयक महत्त्व देखील सहज स्पष्ट करतां येई. मुलांच्या अभ्यासक्रमाकडे त्याचा उपयोग काय होणार म्हणून कोणी विचारलें तर असे सांगतां येई की प्रत्येक मुलाची जिज्ञासेची वर्षे म्हणजे १४ पासून २५ हीं होत. पंचविशीं उलटते त्या सुमाराला मनुष्य घडाला लागतो, आणि पुढें त्याचें फारसे वाचन होतच नाही. चौदापासून वीस वर्षांपर्यंत त्याचा इंग्रजी भाषेशीं फारसा परिचय नसतो आणि इंग्रजी लेख त्याला सहज समजत नाही. अशा वेळेस त्याला पाहिजे तो माहिती मराठीतूनच मिळाली तर त्याचें काम सांपें होतें. शिवाय आपण अनुभव असा आहे की आपण व्याख्यान अगर पुराण ऐकत बसलों तर पुष्कळ गोष्टी आपल्या कानांवरून जातील पण त्या लक्षांत रहात नाहीत तथापि जर आपणांस एखाद्या गोष्टीसंबंधानें जिज्ञासा उत्पन्न झाली असतां तीं संबंधानें माहिती मिळविली तर ती चांगली लक्षांत रहाते. जर मुलास जिज्ञासा उत्पन्न होऊन यानें ज्ञानकोश उघडून पाहिला तर तो माहिती जास्त लक्षांत रहाण्याचा संभव आहे. तर मुलांस संदर्भग्रंथ उघडून माहिती मिळविण्याची संवय लावली पाहिजे. हे म्हणणें पुष्कळांस पटत असे.

नागपूरचे रा. चितळे वकील यांचे वडील वासुदेवराव चितळे यांनी ज्ञानकोशाला ग्राहक मिळविण्याचे काम चांगल्या तऱ्हेने केले. यांच्या कामगिरीबद्दल अशिक्षिता देखाल कंपनीने बऱ्या प्रकारे दाखविली आहे. यांनी आम्हांस तीनशेंच्या वर ग्राहक मिळवून दिले म्हणजे कंपनीस चाळीस हजार रुपयांच्यावर प्राप्ति करून दिली. क्यान्व्हासिंगची यांची शैली इतर मंडळींच्या पद्धतीपेक्षा भिन्न अस. लाकांना गिन्हाईक करतांना हे कामे काय बोलत हेहि मी एकदोनदां प्रत्यक्ष पाहिले आहे. व कांहीं गिन्हाईकांच्या तोंडून जी कथा कळली तीवरून ओळखले आहे. हे पन्शः नर असल्यामुळे व नोकरीनिमित्त यांना अनेक ठिकाणी हिंडावे लागल्यामुळे यांच्या मूळच्याच ओळखी पुष्कळ होत्या. आणि कोणीहि मनुष्य भेटला म्हणजे त्याच्या आसापैकी कोणी तरी यांच्या ओळखीचा निघावयाचाच. मग ज्याला हे भेटत तो ब्राह्मण असो अगर प्रभु असो. ओळखी निघल्यावर त्या गृहस्थाचे यांच्या ओळखीचे दुसरे आत कोठे आहेत याची चौकशी ध्यावयाची. पण हे सर्व अगोदर बोलून मग आपले काम सांगावयाचे असे हे करित नसून अगोदर आपण कशाकरतां आलों हे सांगावयाचे आणि बोलतां बोलतां ती चौकशी करून आपण त्या व्यक्तीच्या भिन्नमंडळींतलेच आहोंत असे त्यास भासवावयाचे. यांच्या ज्या ओळखी निघत त्या विशेषेकरून ज्यांस ते गिन्हाईक करू पहात त्यांच्या वडिलांशी किंवा चुलत्याशी किंवा मामाशी निघत; त्यामुळे ते आपल्या मंडळींतलेच पण ज्यांच्याकडे वडालपणाचे नाते येते अशापैकी आहेत असे ग्राहकांस वाटे, व त्यामुळे त्यांचा प्रसंगविशेषी विशेष सत्कारहि होई. रा. चितळे यांचे इंद्रजी शिक्षण झालेले नव्हते पण त्यांच्यामध्ये संभाषणकौशल्य चांगल्या प्रकारचे होते व ते अनेक विषयांवर बोलू शकत. कौफी किंवा चहा आला तर तो ध्यावयाचा, असा त्यांचा नियम असे पण प्रत्येक ठिकाणी चहा ध्यावा लागेल या भीतीने अर्धाच कप चहा ध्यावयाची खबरदारी ते ठेवीत.

रा. विष्णुवावा अक्कलकोटकर यांची शैली निराळ्या प्रकारची होती. त्यांचा प्रचारक्रम येणेप्रमाणे असे:- एक तर कोठेहि गेलें तर कोणा वकीलकडे उतरावयाचे, पाहिले दिवशी वकील मंडळीच्या टेनिसवाकडे जावयाचे, तेथे त्यांची ओळख करून दिली जाई. तेथे नंतर टेनिस खेळावयाचे, आणि टेनिस खेळल्यानंतर काळोख पडल्यावर मंडळी गण

मारायला लागतातच, तेथे बराच वेळ बसून रहावयाचे म्हणजे मंडळींनी ज्ञानकोशासंबंधाचे प्रश्न विचारले म्हणजे त्यांना उत्तरे द्यावयाची, त्यांत अनेक गोष्टी सांगावयाच्या, आणि नंतर दुसऱ्या दिवशी मंडळींकडे व्यक्तिशः जावयाचे; आणि ज्ञानसंवर्धन आणि ज्ञानाचा प्रसार यासंबंधाने भावना जागृत करावयाची, व त्या मंडळीस गिन्हाईक करावयाचे.

कंपनीच्या संपादकीय शाखेकडे काम करणाऱ्या मंडळींनीहि गिन्हाईकी मिळविण्याचे काम केले आहे. या कार्यात रा. दाते, रा. भावे, रा. कर्वे. रा. चांदोरकर यांनी कामे केली आहेत व त्यांच्या संयुक्त प्रयत्नामुळे १९० च्यावर गिन्हाईकी झाली आहे. सौ. शीलवती केतकर आणि मिस कोहन यांची गिन्हाईकी सुमारे ९० पर्यंत झाली आहे. म्हणजे ज्ञानकोशाला गिन्हाईकी मिळविण्याच्या कामांत पुष्कळ मंडळींकडून प्रयत्न झाला आहे. श्रीताचार्य धुंडीराज बापट व सेनापति बापट यांच्या नांवावर प्रत्येकी २० गिन्हाईकी तरी मांडता येईल.

प्रकरण ८ वें.

संपादकीय वृत्ति

ज्ञानकोशाच्या संपादनाचा इतिहास थोडासा सविस्तरपणे दिला आहे. कारण बऱ्याच वाचकांस त्याच्यासंबंधाने जिज्ञासा आहे. आणि सविस्तर इतिहास द्यावयाचा म्हणजे पहिली कल्पना, त्या कल्पनेमार्गे असलेली विद्याविषयक दुःस्थितीची जाणीव, व ती जाणीव झाल्यामुळे संपादकीय कार्यपद्धति, कार्यातील अडथळा आणि ग्रंथप्रसिद्धीनंतरचे स्वागत या सर्व गोष्टी दिल्या पाहिजेत. एवंच त्या इतिहासाची अनेक अंगे आहेत. आम्ही ज्या अपेक्षा मनांत बाळगल्या त्या पूर्वीच प्रसिद्ध केल्या आहेत, आणि त्या प्रत्यक्ष संपादकीय कार्यात उतरविल्या आहेत. ज्ञानप्रगतिविषयक आमच्या भावना आणि ज्ञानविषयक स्थितीच्या जाणीवीमुळे ज्ञानकोशरचनाप्रसंगी जे एक विस्तृत ध्येय ठेवले होते ते ध्येय याची मांडणी पूर्वीच झालेली आहे. ती मांडणी आज पुन्हा छापली असता ज्या गोष्टी अपूर्ण राहिल्या असतील त्या

पुढील कार्यकर्त्यांच्या नजरेस येतील. त्या गोष्टी पुऱ्या झाल्या नसल्यास त्या पुऱ्या करण्याचा प्रयत्न इतःपर व्हावा म्हणून संपादकीय कल्पनेची पूर्वीचां मांडणी येथें आम्हीं पूर्णपणें देत आहों.

ज्ञानकोशाच्या कार्यासंबंधी आमच्या कल्पना काय होत्या त्या लोकांस कळाव्या म्हणून पूर्वी एकदां लोकशिक्षणांत दोन लेखांकांत (वर्ष ७ अंक २-३) त्या मांडल्या होत्या, त्याच लेखांतील उपयोगी भाग येथें उद्धृत करतो.

ज्ञानकोश करावयाचा तो कां ?

या प्रकारच्या प्रयत्नाची आवश्यकता किती आहे याबद्दलची जागृति करण्याची योग्य वेळ म्हटली म्हणजे कार्यारंभापूर्वीची आहे असें कित्येकांस वाटेल. कांहीं अशीं तें म्हणणें खरेंहि आहे. तथापि आवश्यकते-विषयीं कार्यारंभापूर्वीच वादविवाद उत्पन्न करण्याची आमची इच्छाच नव्हती; त्याचा परिणाम असा हाणेंहि शक्य होतें कीं, कार्य वादविवादाच्या पलीकडे सरकलेंच नसतें. आतां कार्याची शक्यता केवळ कल्पनेतच नाही; कल्पना दृश्यफल पावण्याच्या मार्गास लागली आहे. महाराष्ट्रांतील बहुतेक विद्वान व सुशिक्षित मंडळी या कार्यांत अडकली गेली आहे व आतां हा अशक्य वेडा प्रयत्न आपण सोडून द्या असें गंभीरपणानें सांगणारा गृहस्थ कोणी पुढें सरकेल असें वाटत नाही व सरकला तरी त्याची फिकीर नाही. कां कीं, आतां पळून जाण्यास कार्यकर्त्यांस वाटच नाही. ज्ञानकोश आतां असावा किंवा नसावा हा प्रश्न पुढें नाही. होणारा ग्रंथ कसा असावा याविषयींच कोणीहि झाला तरी कल्पना सुचवील. आम्ही आपलें कार्यध्येय पुढे मांडीत आहोंत आणि आमच्या कार्यध्येयाचें परीक्षण आम्ही लोकांकडून अपेक्षितों. अनेकांच्या कल्पनांचें एकीकरण करून त्यांची ग्राह्याग्राह्यता व युक्तायुक्तता यांचा विचार करणें हेंच काम आमच्याकडे येईल. निरनिराळ्या सुशिक्षितांनीं आपल्या कल्पना आमच्याकडे पाठविल्यास आम्हांस आनंद होईल.

ज्ञानकोशाचें काम सर्व राष्ट्रांच्या सहकारितेनें पार पडणार आहे. कोणत्याहि शासनविषयक कार्यामध्ये दोन भाग असतात, एक ध्येय-निर्णय आणि दुसरा कार्यकारिता. ध्येय ठरविणारी मंडळी निराळी आणि त्या ध्येयाप्रमाणें कार्य पार पाडणारी मंडळी निराळी असते. सर्व

लोकांकडून आम्हांस सहकारिता जरी मिळाली तर ती सामान्यतः ध्येय-निर्णयापुरती मिळणार. कार्ये जे करावयाचे ते सर्व एकसूत्राने एका विशिष्ट योजनेत वसविण्यासाठी व्हावयाचे आणि यामुळे ज्ञानकोशघटनेमध्ये अत्यंत मर्यादित प्रमाणाने वाहेरच्या लेखकांची आणि सुशिक्षितांची मदत घेता येते. सर्व सुशिक्षितांकडून आम्ही खालील गोष्टीं सहकारिता अपेक्षितो--

(१) ज्ञानकोशांत आपण कोणत्या प्रकारचा मजकूर अपेक्षितो यासंबंधाने आपले मत व्यक्त करणे.

(२) जी स्थानिक माहिती मागितली जाईल, ती शक्य अतःत्यास देणे.

(३) ग्रंथाचे वर्गणीदार अगर भागीदार होऊन मदत करणे.

ज्ञानकोशाच्या कचेरीवाहेरील गृहस्थास फारच नियमित प्रमाणाने लेखनसाहाय्य करणे शक्य आहे. याचे कारण, वाहेरच्या गृहस्थास लेख लिहावयास सांगितला तर त्यास अवश्य ती ग्रंथसामग्री मिळविणे शक्य होत नाही, आणि आपापला विषय लिहावयास यथास्थित ग्रंथसामग्री असल्याशिवाय त्यास लेख चांगल्या तऱ्हेने लिहिता येणार नाही. प्रत्येक लेखकाकडे ग्रंथसामग्री पाठवून देणे आम्हांस शक्य नाही आणि या प्रकारच्या अडचणीमुळे आम्हांस कित्येक कळकट्टीच्या लोकांचे लेखनसाहाय्य खेदाने नाकारवे लागले. अमेरिका व युरोप येथील ज्ञानकोशाचे लेखक निरनिराळ्या ठिकाणी असतात. पण त्यांत वरेचसे त्या त्या विषयाचे जन्माचे व्यासंगी असल्यामुळे त्यांच्यापाशीच ग्रंथसंग्रह असतो. त्यांपैकी पुष्कळ युनिव्हर्सिटींमधून प्रोफेसर असतात आणि त्यामुळे त्यांस ग्रंथांची कमतरता नसते. याशिवाय पुष्कळ लोक न्यूयार्क, वास्टन, फिलाडेल्फिया यांसारख्या शहरी असतात, तेथे प्रचंड सार्वजनिक ग्रंथालये असतात, त्यामुळे त्यांस ग्रंथांची अडचण भासत नाही. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति अगदी निराळी आहे. महाराष्ट्रांत मुंबई व नागपूर या दोन शहरांखेरीज इतरत्र ग्रंथसंग्रहहि चांगल्या प्रकारचा नाही. अर्थात सर्वसामान्य जनतेकडून द्रव्य पुरविणे व आपल्या अपेक्षा कळविणे यापलीकडे मदत होणे शक्य नाही.

आमच्या पुष्कळ हिताचिंतकांची एक समजूत अझून आहे ती ही की, आम्ही काय करणार, तर ब्रिटानिकासारखा ग्रंथ घेऊन त्याचे

भाषांतर करणार! ही समजूत चुकीची आहे. पुष्कळांचा असा समज होण्याचे कारण असे असते की, ब्रिटानिकासारखा ग्रंथच त्यांनी सहमपणे अवलोकन केलेला नसतो. ब्रिटानिका एकदां काळजीपूर्वक चाळून पाहिला म्हणजे कोणाहि वाचणाराची खात्री होईल की, ब्रिटानिकाचे भाषांतर करण्याकडे कोणाहि सुशिक्षिताची प्रवृत्तीच होणार नाही. ब्रिटानिकामध्ये वारंवार आढळून येणारे माहितीचे दोष बरेच आहेत. ब्रिटानिकाप्रमाणे आमच्या ग्रंथांत देखील दोष रहाणे शक्य आहे. म्हणून या मुद्द्यावर मी सध्या फारसा भर न देतां केवळ स्थूल भेदांकडेसच वळतो.

प्रथमतः हे लिहिंलें पाहिजे कीं, ब्रिटानिकांतील बरीचशी माहिती आपणांस अनवश्यक आहे. ब्रिटानिकांतील आपणांस अनवश्यक अशी माहिती आपण काढून टाकली तर त्या ग्रंथांतील ग्राह्य भाग दोनतृतीयांशानें कमी होतो. तो इतका कमी कसा काय होतो याची स्पष्ट कल्पना येण्यासाठीच हें विधान सविशेष केलें पाहिजे.

ब्रिटानिकांतील अनवश्यक माहितीचीं अंगे येणेप्रमाणें:-

(१) सामान्य चरित्रांपैकीं नऊदशांश भाग.

(२) वाङ्मयेतिहासापैकीं व तदंतर्गत चरित्रांपैकीं निम्याहून अधिक भाग.

(३) यूरोपीय इतिहास व तदंतर्गत चरित्रांपैकीं निम्याहून अधिक भाग.

(४) भूगोलविषयक वर्णनांपैकीं निम्याहून अधिक भाग.

(५) ख्रिस्ती संप्रदायाच्या इतिहासापैकीं शेकडा ९९ हिस्से.

कोणत्याहि राष्ट्राच्या ज्ञानाचे आणि ज्ञानविषयक अपेक्षांचे विशेषत्व या वराल भागांतील विवेचनामुळेच सिद्ध होत असते, आणि वर लिहिलेल्या बाबतींत जर ब्रिटानिका आहे तसा नसता तर ब्रिटानिकाच्या अस्तित्वाचीच जरूर नसती. कारण शास्त्रे, धंदे, कला या गोष्टी सर्व सामान्य आहेत. प्रत्येक ग्रंथांत आपल्या राष्ट्रांतील लोकांच्या अपेक्षेप्रमाणें मजकूर द्यावा लागतो. जो भाग आपणांस अनवश्यक आहे तो ब्रिटानिकांत घेतला नसता तर ब्रिटानिका हा ग्रंथ इंग्रज राष्ट्रास त्याज्य झाला असता.

आपलें मुख्य कर्तव्य आपण न्यायासनावर बसून ब्रिटानिकाची चौकशी करण्याचे अगर ब्रिटानिकाशीं स्पर्धा करण्याचे नाही.

ज्ञानकोशाच्या प्राहकांत इंग्रजी जाणणारा वर्ग बराच मोठा आहे. ज्या गोष्टी सुशिक्षित भारतीयास अनवश्यक आहेत तथापि परकीय देशांचा सूक्ष्मपण अभ्यास करणाऱ्यांसच आवश्यक आहेत त्या ब्रिटानिकांतून लोकांनी ध्याव्यात.

आपणांस अनवश्यक भाग म्हणून वर सांगितले, त्यांपैकी प्रत्येक भागाची स्पष्ट माहिती होण्यासाठी कांहीं बाबींची फोड येथे करितों. उदाहरणार्थ, वाङ्मयेतिहास व राजकीय व इतर चरित्रे ध्या; यांपैकी फारच थोड्यांची आपणास जरूरी आहे. ब्रिटानिकानें दिलेल्या चरित्रांची यादी येणेंप्रमाणें:—

विषय.	चरित्रसंख्या अदमासे.	आपणांस अवश्यक.
मानवशास्त्र आणि मानवेतिहास	३०	२०
पुराणवस्तुशोधन	७५	३०
वास्तुभौदर्थशास्त्र	९०	५
संगीत	४२०	१०
चित्र आणि कोरीव काम	९६०	२५
खोदकाम	२००	१०
किरकोळ कला	६०	१०
नृत्य	२५०	०
रसायनशास्त्र	१२०	६०
ज्योतिष	१००	४०
जीवशास्त्र	२००	२५
समाजशास्त्राशिक्षण व अर्थशास्त्र	३७५	४०
भूगोलविज्ञान	२५०	२५
भूगर्भशास्त्र	२७५	८५
युरोप व अमेरिकेंतील ऐतिहासिक पुरुष	४५००	३००
धंदे	१२०	४०
कायदा व शासनशास्त्र	३५०	२५
युरोपाय वाङ्मय	४०००	२५०
गणित	१२५	४०

विषय.	चरित्रसंख्या	आपणांस
	अदमासे	अवश्य.
पाश्चात्य वैद्यक	१७९	२९
युद्धशास्त्रलेखक	९०	०
“ फिलॉसफी ”	४००	४०
पदार्थविज्ञान	१२९	१०
पाश्चात्य साधु ख्रिस्ती संप्रदायांतील लेखक	७००	२९

येणेप्रमाणे स्थूल मोजदाद करून किती चरित्रे आपणांस अनवश्यक आहेत हे लिहिले; पण एवढ्यानेच अनवश्यक भागाचे त्या विषयापुरते मापन झाले असे होत नाही; कां की, प्रत्येक चरित्रांतील बराचसा भाग आपणांस अनवश्यक असतो. प्रत्येक चरित्रांत नातीगोती, अनेक चरित्रकारांचे तत्कालीन स्त्रियांबरोबर असणारे बरेवाईट संबंध यांची माहिती त्यांत असते; ही सर्व आपणांस अनवश्यक आहे. पाश्चात्य चरित्रांतून आपणांस जे हवे ते हे की आपापल्या विषयापुरते अमुक व्यक्तीने कार्य काय केले.

ब्रिटानिकांतील बर सांगितलेला चरित्रांचा आपणांस अनवश्यक भाग काढून टाकला म्हणजे आपल्या वांटणीस सुमारे निम्मा ब्रिटानिका उरला.

आतां भूगोलविषयक भाग घेऊं. त्याचे वरीलप्रमाणे पूर्ण पृथक्करण न करितां स्पष्टीकरणार्थ कांहीं गोष्टी पुढे मांडतो:—

देश.	ग्रामसंख्या वगैरे.	आपणांस अवश्य
आस्ट्रिया हंगेरी	२४०	२९
बेल्जम	७९	८
फ्रान्स	७२९	९०
जर्मनी	८००	९०
इटली	७२९	९०
स्पेन	२४०	२०
रशिया	३६०	२९
युनायटेड किंग्डम	१७९०	६०
युनायटेड स्टेट्स	१२००	६०

हो नुसतीं लेखांचीं नांवे झालीं. याशिवाय येथे हेहि सांगितले पाहिजे की, अनेक लेख फारच लांब आणि सूक्ष्म आहेत. इंग्लंडमधील कांहीं तालुक्यांवरील लेख पांचपासून दहा पृष्ठे लांब आहेत आणि कांहीं त्याहूनहि लांब आहेत. यांतल्या फारच थोडा भाग आपणांस अवश्य आहे.

आतां ख्रिस्ती संप्रदायाचा इतिहास घेऊं. नुसता वायव्यलावरील लेख ९४ पृष्ठे लांब आहे आणि वायव्यलामध्ये येऊन गेलेल्या पुस्तकांवर स्वतंत्र लेख आहेत. त्यांची मोजदाद केली असतां १९० पेक्षां अधिक पृष्ठे होतात. शिवाय वायव्यलामध्ये जे ऐतिहासिक विषय येऊन गेले आहेत त्यांस दिलेल्या जागेची मोजदाद केली असतां आणखी ६० पृष्ठे भरतील. ख्रिस्ती संप्रदायाच्या इतिहासावर एकंदर सुमारे ८०० पृष्ठे लागलीं असतील असा अदमास आहे. आपणांस ख्रिस्ती वाङ्मय व संप्रदायाचा इतिहास यांवर सुमारे चाळीस पृष्ठे मजकूर दिल्या असतां वसत आहे.

अर्थात् ब्रिटानिकांतील दोनतृतीयांश भाग असा आहे की, तो आपणांस जवळजवळ निरुपयोगी आहे. म्हणजे आपण असे समजावे की, जर ब्रिटानिकासाठीं ४९० रुपये खर्च केले असले तर फक्त १९० रुपयांचा माल आपल्या हातीं आला.

आतां ज्या भागाकडे ब्रिटानिकानें अर्जावात दुर्लक्ष केले आहे किंवा ज्यास फारच कमी जागा दिली आहे तिकडे वळतो, आणि त्याविषयीं स्थूल विवेचन झालें म्हणजे मग आपलें कार्यधेय स्पष्ट करितों.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश म्हणजे ब्रिटानिकासारख्या ग्रंथाचें केवळ रूपांतरच नाही हें दाखविण्यासाठीं ब्रिटानिकांतील आपल्या दृष्टीनें अनवश्यक अशा भागाचें दिग्दर्शन केलेंच. आतां महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत नको काय हें सांगण्याबरोबर हवें काय हें सांगणें ओघानेंच प्राप्त झालें.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकारांचें कर्तव्य काय याचें स्पष्टीकरण होण्यासाठीं, ज्ञानकोशचें मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत स्थान कोणतें आहे, याविषयीं विचार आपोआपच उत्पन्न होतो. या विषयावर ज्ञानकोशकारांनीं आपल्या मनाशींच विचार केला आहे, तो येणेंप्रमाणें:—

(१) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश म्हणजे पूर्वपरंपरागत ज्ञान आणि भविष्यकालीन स्थिति यांस जोडणारा दुवा होय.

(२) आत्तांपर्यंत झालेल्या वाङ्मयांतील ग्राह्य भाग निवडणें त्याचें कर्तव्य आहे.

(३) मराठी भाषेत अनेक लेखकांनी आपले एका विषयावरील विचार व्यक्त करण्यासाठीं निरनिराळे शब्द योजिले असतां जें भाषाद्वैत उत्पन्न झालें असेल तें काढून टाकून भाषा स्थिर करणें त्याचें कर्तव्य आहे.

(४) महाराष्ट्रांतील पंडितवर्गांत वागत असलेले विविध ज्ञान मराठी भाषेनें व्यक्त झालेंच नसल्यास तें व्यक्त करण्याची संधि त्यास देणें हेंहि ग्रंथकाराचें कर्तव्य होय.

(५) पाश्चात्य संस्कृति व परंपरागत संस्कृति यांचें एकीकरण करण्याचे स्थान महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश होय.

(६) शेतकी व सुशिक्षित वर्गाचे धंदे हे करण्यापलीकडे महाराष्ट्रीय समाजामध्ये कार्यक्षमता नाही, तर समाजाचें कार्यक्षेत्र अधिक विस्तृत होणें शक्य होण्यासाठीं वाङ्मय द्वारे जी मदत करणें शक्य असेल ती करणें ज्ञानकोशाचें कर्तव्य होय.

(७) समाजांत ज्या क्रिया येथें होत असतात त्यांचें उत्तान अगर परिणत स्वरूप कोठें अन्यत्र दृग्गोचर होत असेल तर तें दाखविणें हेंहि ज्ञानकोशाचें कर्तव्य होय.

(८) हिंदु समाजाचे व विशेषकरून महाराष्ट्रीय समाजाचे हितसंबंध ओळखून तद्विषयक माहिती वाचकांपुढें ठेवणें हेंहि ज्ञानकोशाचें ध्येय आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाची शेंकडा ३५ पृष्ठें भारतीय संस्कृतीच्या स्पष्टीकरणासाठीं दिली आहेत, आणि केवळ शेंकडा १९ पृष्ठें वाह्य संस्कृतीच्या उद्धोधनासाठीं दिली आहेत. आमची योजना ज्या वेळेस प्रसिद्ध झाली त्या वेळेस कांहीं पत्रकारांनीं याबद्दल ज्ञानकोशकारांस पक्षपातांचा दोषहि दिला होता. त्या वेळेस जें स्पष्टीकरण केले होतें, तेंच पुनः एकदां करतों.

परक्या देशांची आपणांस केवळ स्थूल माहिती हवी असते; तथापि आपल्या देशाची आपणांस सूक्ष्म माहिती पाहिजे असते. आपल्या

देशाची माहिती देतांना, आपल्या देशांतील पंडितवर्गास उपयोगी पडेल असा ग्रंथ केला पाहिजे. सामान्य जनता व आपल्या देशासंबंधाने संशोधन करणारा वर्ग यांच्या ज्ञानांत जे आज जमीनअस्मानाचे अंतर आहे, ते काढून टाकावयाचा प्रयत्न केला पाहिजे. महाराष्ट्रीय जनतेची ही मोठी बौद्धिक गरज आहे, आणि ज्ञानकोशकारांनी ती लक्षांत घेतलीच पाहिजे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश हा महाराष्ट्राचे बौद्धिक स्वातंत्र्य स्थापन करण्यासाठी झालेला प्रयत्न होय. महाराष्ट्राचे बौद्धिक स्वातंत्र्य कसे प्रस्थापित होईल हा विचार करण्यासाठी बौद्धिक स्वातंत्र्याचा अभाव म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे.

जेव्हां मनुष्य स्वतःच्या विचारापेक्षां परक्याच्या मतास अधिक मान देतो तेव्हां त्यास बौद्धिक परावलंबित्व थोडें तरी म्हटलेंच पाहिजे. तथापि समाजांत बरेचसे बौद्धिक परस्परावलंबित्व असतेच. उदाहरणार्थ, आपण डॉक्टरचा, वकिलाचा किंवा खरेदीविक्रीच्या प्रसंगी दलालाचा सल्ला घेतो. हा अर्थात योग्यच प्रकार आहे. तज्ज्ञाकडे जाणें कोणासहि लांछनास्पद नाही. आपणांस हें बौद्धिक परस्परावलंबित्व नष्ट होऊं घावयाचें नाही; उलट वृद्धिंगत करावयाचें आहे. समाजांतील अनेक व्यवहार तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने झाले म्हणजे हातून होणाऱ्या खटपटींची कार्यकारिता वाढते व समाजाचें कल्याण होते. तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने चालणें म्हणजे तज्ज्ञांकडून स्वतःस ठकवून घेणें मात्र नव्हे; तर स्वतः कांहीं ज्ञान मिळवूनहि कार्य अधिक योग्य व्हावें म्हणून विशेषज्ञाकडे जाणें होय. समाजांतील परस्परावलंबित्व कायम पाहिजेच; पण एका राष्ट्रास दुसऱ्या राष्ट्रावर अवलंबून रहावें लागायें हें हितावह नाही. व्यापारांत कांहीं अंशीं परावलंबन प्रत्येक राष्ट्रास भाग आहे. तथापि बौद्धिक बाबतींत परावलंबित्व धोक्याचें व राष्ट्रास अत्यंत कमीपणा आणणारें आहे. त्यांतल्यात्यांत जें ज्ञान राष्ट्राच्या हिताशीं निकटतेनें संबद्ध आहे, त्यांत परावलंबित्व फारच धोक्याचें आहे. उदाहरणार्थ, वेदांत काय आहे, हें आपण इंग्रजांस अगूर जर्मनास विचारावें आणि त्यानें अपगापुडें पांडित्य करावें, यासारखी खेदाची दुसरी कोणती गोष्ट आहे बरें? पण आज वस्तुस्थिति मात्र

ज्ञानकोशमंडळांतील कार्यकर्ते

रा. ग. ना. दिळक हिशेबनीस.

वे. चि. शं. दातार शास्त्री.

प्रो. वै. का. राजवाडे व्यवस्थापक-पुणे शाखा.

ज्ञानकोशमंडळाचे सावकार व कांहीं डायरेक्टर

रा. अ. चि. भट

रा. ल. ब. फाटक

श्रीमती गंगाबाई पेंडसे.

तशी आहे, हें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. पण येथें नुसतें अश्रू
दाळून काय उपयोग? या परावलंबित्वाची कारणमीमांसा केली पाहिजे.

तर्कशास्त्रांत ज्याप्रमाणें साधारण कारणें म्हणजे ईश्वर, काल, दिक् हीं
आहेत पण कारणमीमांसेत तीं वाजूस ठेवून असाधारण कारणें शोधा-
वयाचीं असतात. त्याप्रमाणें दारिद्र्य, देशांतील उष्ण हवा, परराज्य या
प्रकारचीं सर्व प्रकारच्या अवनतीचीं साधारण कारणें वाजूस ठेवून
बौद्धिक दास्याचीं निकट कारणें कोणतीं आहेत, इकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

आज आपणांस आपल्या देशाविषयींच्या अनेक गोष्टींविषयीं माहिती
मिळविण्यासाठीं पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या ग्रंथांकडे पहावें लागतें आणि
पाश्चात्य भाषा अवगत झाल्याशिवाय किंवा संस्कृत भाषेचें पांडित्य
असल्याशिवाय आपणांस कोणत्याहि विषयावर माहिती मिळत नाही.
मृत भाषा सर्वांस समजणें शक्य नाही, म्हणून भाषांतरे लागतात.
जितक्या संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरे इंग्रजी, फ्रेंच किंवा जर्मन या भाषां
मध्ये झालीं आहेत, तितकीं हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि भाषांत झालीं
नाहींत ! आज पुष्कळांस संस्कृत ग्रंथांतील अर्थाचें ज्ञान इंग्रजी
पुस्तकांवरून करून घ्यावें लागतें. त्यामुळें परावलंबित्व उत्पन्न होतें.

परावलंबित्वाचें दुसरें कारण असें आहे कीं, पाश्चात्य देशांतील
सामान्य ठिकाणीं जशीं ग्रंथालये आहेत, तशीं मुंबईस किंवा कलक-
त्यासहि नाहीत. संस्कृत भाषेत जें ज्ञान आहे त्याचा गोषवारा देणारे,
त्यावर ऐतिहासिक विचार प्रदर्शित करणारे, जगाच्या इतिहासांत त्यांचें
स्थान मोजणारे जसे ग्रंथ व लेख पाश्चात्य भाषांत आहेत, त्याच्या शतां-
शाहि आपल्याकडे नाहीत. त्यांच्या बाबतींत परावलंबित्व घालवून देण्याचा
प्रश्न येतच नाही. एकंदर ज्ञानक्षेत्राविषयीं तर बोलावयासच नको. ज्ञान-
विषय किती आहेत याची कल्पना जेव्हां येईल तेव्हां प्रत्येक विषयावर
काय लिहिलें आहे हें जाणण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होणार. अनेक विष-
यांसंबंधानें प्राथमिक स्वरूपाचीच माहिती ज्ञानकोशांत येईल. यापेक्षां
अधिक दिली तर आपल्या वाचकवर्गास पचावयाचीच नाही. 'प्राथमिक
स्वरूपाची' याचा अर्थ हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांस साजेळशी असा. त्र
नव्हे. आज अखिल ज्ञानक्षेत्राची कल्पनाहि नाही तर त्यावर ग्रंथ
कोटून निर्माण होणार? अनेक ज्ञानक्षेत्रांशीं निदान ओलख करून देणें

ज्ञानकोशाचें कर्तव्य आहे, विस्तृतज्ञानक्षेत्रांकडे दुर्लक्ष केलें तरी नेहमीं आपल्या परिचयांतील व्यवहारांची माहिती आपणांस कितपत असते ? नेहमींचे बोलण्याचे विषय असून त्यासंबंधानें माहिती सामान्य सुशिक्षितास कितपत असते, याविषयी कल्पना ज्याची त्यास खालील प्रश्नांची उत्तरे द्यावयाचा प्रयत्न करावा म्हणजे कळून येईल. हे प्रश्न जितके अगदीं सामान्य शोधून काढतां येतील तितके शोधून घातले आहेत.

(१) प्रवर म्हणजे काय ? गोत्रें आणि प्रवर यांची माहिती कोणत्या ग्रंथांत आहे ? सगोत्र लग्न करण्यास कोणते ग्रंथकार संमति देतात व कोणते देत नाहींत ?

(२) आश्वलायन ही "शाखा" आहे काय ?

(३) वैद्यकांत "चिकित्सा" म्हणजे काय ?

(४) यजुर्वेदाच्या मुख्य मुख्य शाखांची, निदान ज्या शाखांचे ब्राह्मण महाराष्ट्रांत आहेत त्यांची नांवे सांगावीत ?

(५) सामवेदी ब्राह्मण महाराष्ट्रांत आहेत काय ? अथर्ववेदी ब्राह्मण महाराष्ट्रांत आहेत काय ? माध्यंदिन, काण्व, मैत्रायणीय, चरक, जाबाल या शाखांच्या जशा निरनिराळ्या जाती आहेत, तशा सामवेदी आणि अथर्ववेदी अशा काहीं निरनिराळ्या जाती आहेत कीं, एखाद्या निराळ्या नांकाच्या जातींत या वेदाच्या ब्राह्मणांचा अंतर्भाव होतो ?

(६) जैन व इतर हिंदु यांचीं लग्नें होतात काय ? शीख व इतर हिंदु यांचीं लग्नें होतात काय ? खिस्ती व हिंदु यांचीं लग्नें कोठें होतात ? मुसुलमानांच्या मुली करण्यास कोणत्या हिंदूस हरकत नाहीं ?

(७) एका जातीचा मनुष्य दुसऱ्या जातींत जाऊं शकत नाहीं, याला अपवाद कोठें कोठें आहेत ?

(८) "मराठे" या नांवानें ओळखली जाणारी जात कितपत जुनी आहे ?

(९) १६२७ सालीं शिवाजी जन्मला कशावरून ?

(१०) महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांमध्ये पुरुष अधिक आहेत कीं बायका अधिक आहेत ?

भौतिक शास्त्रें व तज्जन्य कला यांच्या बाबतींत आपण केलेली पाश्चात्यां व आपली तुलनाच हास्यास्पद होईल. तथापि आपल्या संस्कृतीच्या

अभ्यासाच्या बाबतींत आपण त्यांची बरोबरी करूं, असा जर आपला भ्रम असेल तर तोहि सोडून दिला पाहिजे. संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास पाश्चात्य पंडित करतात, आणि आज आपल्या देशांतील लोकांच्या संस्कृत ग्रंथांविषयीच्या ज्ञानाकडे तुच्छतेनें पहाण्याचें धैर्य त्यांस आलें आहे व आपलें अध्यापकत्व पटकावण्याची त्यांची तयारी आहे. त्यांस येतो हा जोर कशांनें येतो याविषयी तर आपण विचार केला पाहिजे ना ? आज त्यांस जोर येत आहे, याचीं कारणें अनेक आहेत, त्यांपैकीं मुख्य कारणें येणेंप्रमाणें:-

(१) आपल्या अभ्यासापेक्षां त्यांचा अभ्यास अधिक पद्धतशीर आहे.

(२) प्रत्येकानें अभ्यास करून जें शोधात्मक ज्ञान संपादन केलें तें लेखी व्यक्त करून त्यानें पुढील पिढीसाठीं ठेवलें आहे.

(३) हिंदुस्थानाबाहेर झालेल्या ग्रंथांचें, जगाच्या इतिहासाचें आणि शास्त्रांचें ज्ञान आपणापेक्षां त्यांस फारच अधिक आहे. भारतीय पांडित्यास या सर्व गोष्टींची जरूर आहे. इतिहासाची किंवा ज्ञानाची अशी गोष्ट आहे कीं, एका देशांतील ज्ञानाचें, राजकीय इतिहासाचें किंवा कलेचें जगांतील एकंदर ज्ञानाच्या राजकीय अगर कलेच्या इतिहासापासून पृथक्त्व नसतें. आणि यामुळें जगांतील इतर हालचालींचें ज्ञान ज्यांस असतें त्यांस हिंदुस्थानविषयक गोष्टी अधिक स्पष्टपणें समजावयास मार्ग असतो, आणि अशा लोकांच्या लेखांतील चुका काढणें इतरांस शक्य होत नाहीं.

आपल्या अभ्यासापेक्षां त्यांचा अभ्यास अधिक पद्धतशीर कसा असतो याची कल्पना घेण्यासाठीं, त्यांच्या अभ्यासपद्धतीची कल्पना एकदोनच गोष्टींचा निर्देश केला असतां येईल.

पाश्चात्यांच्या अभ्यासांतील पहिला प्रयत्न म्हणजे ज्या विषयावर आपणांस परिश्रम करावयाचा असेल त्या विषयावर आजपर्यंत वे.णी काय लिहिलें आहे याचा संपूर्ण तपास लावून ताद्विषयक वाङ्मयसूचि तयार करणें. ही वाङ्मयसूचि करण्यास त्यांचीं साधनें येणेंप्रमाणें-एक-तर त्यांच्या ग्रंथशाला बरेच दिवसांच्या स्थापन झाल्या असल्यामुळें आणि ग्रंथसंग्रहविषयक परिश्रम दांडगा असल्यामुळें जो हिंदुस्थान-विषयक ग्रंथ येथें मिळण्यास फार यातायात पडेल तो ग्रंथ पाश्चात्य

विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांस आपल्या ग्रंथालयांत सहज मिळू शकतो. आक्स-फर्ड, केंब्रिज, लंडन, बर्लिन, सोबर्न, कार्नेल, कोलंबिया, येल, हार्वर्ड या विद्यापीठांत जीं हिंदुस्थानविषयक पुस्तके सहज पांच मिनिटांत मिळतील, तीं मुंबईस अगर कलकत्यासहि मिळावयाचीं नाहीत. हिंदुस्थानच्या काँग्रेसचे जुने रिपोर्ट मला अमेरिकेंत सहज मिळत, पण हिंदुस्थानांत चार पांच वर्षांपूर्वीचे रिपोर्ट्स मिळावण्यास यातायात पडते. ग्रंथोपलब्धीसंबंधाने जेवढी सोय तेथे आहे तेवढी इकडे नाही, एवढेंच नव्हे तर अमुक विषयावर ग्रंथ कोणता ही माहिती मिळविण्यास मारामार पडते. निरनिराळ्या प्रकाशकांचे व लायब्रर्यांचे क्याटलॉग, वाङ्मयप्रसिद्धीविषयीच माहिती देणारी मासिके व ग्रंथ यांची पाश्चात्य विद्यापीठांत रेलचेल असते. असो.

प्रत्येक पंडित आपल्या अभ्यासाचा विषय स्वतंत्र व नवीन करण्यासाठी खटपटत असतो. निदान दुसऱ्याने जें अभ्यासक्षेत्र घेतलें असेल त्या क्षेत्रावर पुन्हां निराळा ग्रंथ लिहिण्याचें काय प्रयोजन झालें याविषयी त्याला आपल्या ग्रंथांत स्पष्टीकरण करावें लागतें. अमुक विषयावर जें संशोधन झालें त्याचें सिंहावलोकन जर्मनमध्ये होतें. कोणत्याहि पंडितास आपण ज्या विषयावर ग्रंथ प्रसिद्ध करतो त्या विषयावरील पूर्वीचा ग्रंथ ठाऊक नसणें हें लज्जाकारक वाटतें आणि त्याने त्याचा उपयोग केला नसल्यास किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केलें असल्यास अज्ञान किंवा मत्सराचा आरोप त्याजवर येतो. या तऱ्हेच्या प्रगतीमुळें सर्व अभ्यासामध्ये एकवाक्यता होते. वाटेल त्या लेखकानें मनास वाटेल तें लिहावें, दुसऱ्याच्या परिश्रमाकडे दुर्लक्ष करावें असें करून चालत नाही. शोधकांच्या संस्था आहेत, त्यांत प्रत्येकास दुसऱ्याशीं प्रसंग येतो त्यामुळें जबाबदारी वाढते, व निरंकुशता कमी होते.

संस्कृतग्रंथविषयक पाश्चात्यांच्या अभ्यासांत केवळ शिंस्तीची जोड मिळाल्यामुळें विशेष काय साध्य झालें आहे हें सांगितलें पाहिजे.

प्रथमतः मूलपाठाच्या संशोधनाविषयी त्यांची पद्धतशीर खटपट होऊन तीस चांगलें यश आलें आहे. मनुस्मृतीची आवृत्ति त्यांस काढायाची आहे असें समजा. त्यासाठीं ते प्रथम अनेक हस्तालिखिते गोळा करतील. तीं गोळा करणेंहि त्यांस सोपें आहे. निरनिराळ्या ग्रंथशालांच्या

हस्तलिखितांचे क्याटलाग असतातच, त्यांतहि एका पुस्तकाच्या अनेक हस्तलिखित प्रती असतात. त्या अनेक प्रतींचीं साग्र वर्णनेहि त्यांत असतात. तीं वाचून एखादा ग्रंथ मागवावा असें अभ्यासकास वाटले तर तो आपल्या संस्थेच्या लायब्ररीमार्फत तीं हस्तलिखिते मागवू शकतो. अनेक हस्तलिखिते गोळा केल्यानंतरचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे शुद्ध पाठ ठरविणें हा होय. शुद्ध पाठ याचा अर्थ ज्यांत व्याकरणशुद्धि अधिक असेल किंवा ज्यापासून अर्थनिष्पत्ति अधिक चांगली होत असेल तो शुद्धपाठ असें नाहीं. तर ऐतिहासिकदृष्ट्या जो मूळ पाठ असेल तो. उदाहरणार्थ आपण असें घेऊं कीं, एखाद्या मासिकाच्या संपादकास आलेला लेख प्रसिद्ध करावयाचा आहे. आलेल्या लेखांत व्याकरणाच्या पुष्कळ चुका असतात. त्या दुरुस्त करून तो प्रसिद्ध करतो. तेव्हां प्रसिद्ध केलेला लेख म्हणजे मूळ नव्हे. ऐतिहासिक दृष्टीनें किंवा कायद्याच्या दृष्टीनें जबाबदारी प्रसिद्धलेखापेक्षां मूळ पाठविलेल्या लेखाबद्दलच लेखकावर असते. बदलेलेल्या लेखाबद्दल कमी. यासाठीं तपासून शुद्ध न केलेला पाठ खरा व शुद्ध केलेला खोटा. याप्रमाणेंच जुन्या लेखांचें आहे. अस्सल व नकल यांमध्ये नकलेला महत्त्व कमी. अनेक हस्तलिखिते जमा करून त्यांतून मूळ पाठ कोणता होता, मूळ भिळविणें शक्य नसेल तर मूळपाठाच्या जवळजवळ पाठ कसा शोधवा याविषयी शोध करण्याची पद्धति अनुभवानें ठरली आहे. पाश्चात्य अभ्यासांत मूलशोधनाचा भाग महत्त्वाचा आहे. ग्रंथाचें मूळ शुद्ध असलें म्हणजे त्याच्यावरून तत्कालीन परिस्थितीचा पुढल्यामागल्या परिस्थितीशीं संबंध पाहून इतिहासाची जुळवाजुळव करणें या खटपटी पुढें शक्य होतात. संस्कृत ग्रंथाच्या शुद्ध आवृत्त्या पाश्चात्यांच्याच आहेत.

आतां भारतीय ज्ञानाच्या बाबतींत त्यांची कशी काय प्रगति होत आहे याची अंधुक तरी कल्पना दिली पाहिजे. प्रगतीचीं कारणें दोन आहेत; नवीन साहित्याचा उपयोग, आणि जुन्या साहित्याचा नवीन पद्धतीनें उपयोग. प्राचीन भारतीय विषयांपैकी पाश्चात्य पंडित ज्या विषयांत आपल्या पुढें फार गेले आहेत, ते विषय म्हटले म्हणजे इतिहास आणि तदनुषंगिक शास्त्रें हे होत. जी शास्त्रीय पद्धति त्यांनीं आपल्या देशांत स्वकीय संस्कृतीच्या व राजकीय बडामोडींच्या इतिहासास लावली तीच पद्धत त्यांनीं इकडे लावली आणि जी माहिती जुन्या पंडितांस

नव्हती अशी अनेक प्रकारची माहिती पैदा केली. त्या माहितीचे स्वरूप मुख्यतः येणेप्रमाणे:—

(१) चिरंजीवी लिखाणांचा अभ्यास:—ताम्रपट, शिलालेख हीं अनेक जमवून, त्यांच्या नकला घेऊन, त्यांवरील लिपि ओळखून, त्या लिपीच्या अनुसंधानानें अर्थ लावून, त्यांतील मजकुरावरून, देशांत झालेल्या घडामोडींची शकावलि, राजमालिका हीं तयार करणें.

(२) मुद्राविज्ञान:—नाण्यांचा अभ्यास करणें.

(३) पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्र:—जुनीं शहरें, देवालये, कलाकुशलतेच्या जिनसा हीं जमा करून त्यांचा अभ्यास करणें.

(४) मानववंशशास्त्र:—निरानिराळ्या मनुष्यांच्या जातींचा, म्हणजे त्यांच्या चालीरीती, त्यांच्यांतील जुन्या कालाचे अवशेष, त्यांचीं दैवतें, उपासना, खाणेपिणे इत्यादि गोष्टींचा अभ्यास.

याप्रमाणें साहित्यावरून शास्त्रांचीं नांवें तयार झालीं आहेत. तथापि या शास्त्रांच्या अभ्यासांत जी माहिती पैदा झाली आहे तिचें संकलन होऊन “ लिपिविज्ञान ” म्हणजे देशांतील आजच्या लिपींचा अशोककालीन लिपीपासूनचा इतिहास, इत्यादि अनेक शास्त्रें अगर शास्त्रांगें तयार होत आहे.

वर सांगितलेलीं अभ्यासक्षेत्रें पाहिलीं असतां असें दिसून येईल कीं, नवीन साहित्य पैदा करून त्यावर हा अभ्यास रचला गेला आहे. पण पूर्वीपासून ब्राह्मणांस परिचित असें साहित्य म्हटलें म्हणजे श्रुति-स्मृति-पुराणें. त्यांचा अभ्यास कसा काय होत आहे इकडे लक्ष देऊं.

उदाहरणार्थ “ वेद ” घेऊं. वेदांचा अर्थ कसा लावावा हें जाणण्यासाठीं प्रथम यास्कसायणादि ग्रंथांच्या साहाय्यानें त्यांनीं अभ्यास केलाच. पण त्यांत कांहीं थोडीशी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. यास्क हा देखील वेदकालानंतर वन्याच कालानें होऊन गेला. त्याअर्थी त्यास वेदकालीन संस्थांचें ज्ञान स्पष्ट नसेल, व त्यामुळें त्यानें दिलिलेले अर्थ चुकलेले असतील, ही शक्यता मनांत धरून वेदवाक्यांच्या दिलेल्या अर्थाविषयीं संशयवृत्ति तयार झाली. शिवाय अर्वाचीन पंडितांस ज्ञेदावेस्तांचें व यूरोपीय भाषांचें ज्ञान यांची जोड मिळाली. तेव्हां त्यामुळें त्यांस प्राचीन यूरोपीय, प्राचीन भारतीय व प्राचीन इराणी या

तीन लोकसमूहांच्या भाषा, शब्द व संस्था यांतील सादृश्य लक्षांत आले, व जी संस्था व जे शब्द वेदांत व या पाश्चात्य ग्रंथांत सदृश असतील ती पुढे हिंदुस्थानांत नष्ट झाल्यामुळे यास्कादिकांस न समजणे व अर्वाचीन संशोधकांस समजणे शक्य आहे असे त्यांस वाटून त्यांनी तौलनिक पद्धति अमलांत आणली आणि वेदार्थज्ञान स्वतंत्रपणे करून घेण्यास सुरवात केली.

शब्दांचा अर्थ स्वतंत्रपणे लावावा, वेदग्रंथांतील भाषेची ऐतिहासिक चिकित्सा करून वेदवाक्यांचा कालानुक्रम काढावा, वेदांत व्यक्त झालेल्या कथांचा (Myths) अर्थ काय याविषयी स्वतंत्र बुद्धीने शोध करावा, वेदांत ज्यांचा नामनिर्देश आला आहे असे ऋषी, राजे, जाती, राष्ट्र, स्थलांतरे, युद्धे यांच्या उल्लेखांवरून राजकीय व बौद्धिक इतिहास जुळविण्याची खटपट करावी; प्राकृत, वेदभाषा, अवेस्ती भाषा, यूरोपीय भाषा यांचा तौलनिक अभ्यास करून अपभ्रंश व भाषेत होणारे बदल यांचे नियम शोधून काढावेत, या प्रकारचा परिश्रम त्यांनी अनेक वर्षे चालविला आहे. रामायण, महाभारत व वेद यांतील कथांचा मेळ घालण्यासाठी हि प्रयत्न पुष्कळ झाला. विचारसंप्रदाय व शास्त्रे यांचाहि ऐतिहासिक अभ्यास झाला आहे.

ग्रंथांतील शब्दांची सूची, विशेषनामांच्या सूची, श्लोकांची सूची, एतद्विषयक पुस्तकांच्या याद्या, मूलपाठशोधनांत घेतलेली खबरदारी यांची पाश्चात्य बुद्धीस जोड मिळाल्यामुळे आणि हीं साधने आपणांस नसल्यामुळे संशोधनशास्त्रपरिचित अशा इकडील पंडितांस जाळ्यांत सांपडलेल्या सिंहासारखे व्हावे लागते. दैत्यांनीं ग्रासलेल्या अरण्यास ज्याप्रमाणे ऋषी सोडून जातात अगर तेथे येत नाहीत त्याप्रमाणे, पांडित्यास अपकर्षक अशा परिस्थितीने ग्रासलेल्या हिंदुस्थानांत येऊन शिकविण्यास देखील खरा पाश्चात्य पंडितांचा वर्ग तयार नाही.

आपल्या सुशिक्षित वर्गीपैकीं पुष्कळांमध्ये पाश्चात्यांच्या भारतीय पांडित्याविषयी तुच्छता वाटत असते. ती सर्वांशी योग्य नाही असे म्हणणे भाग पडते. देशांतीलच नवीन साहित्य शोधणे व वापरणे, भारतेतिहासास उपयोगी असे बाह्य साहित्य जमा करणे, सर्व साहित्य पद्धतशीर रीतीने जमा करून उपयोगांत आणणे, आपण केलेल्या

अभ्यासाने जमा झालेलीं अनुमाने लिहून ठेवणे, अभ्यासासाठी नवीन पद्धति स्वीकारणे या सर्व बाबतींत थार परिश्रम पाश्चात्यांनींच केले आहेत. त्यांच्याच पद्धती घेऊन आपणहि अभ्यास करू लागलों म्हणजे आपण त्यांच्या मार्गे न रहातां पुढेहि जाऊं हें खरें आहे व जे थोडे भारतीय पंडित पाश्चात्य संशोधनपद्धतींनीं अभ्यास करून निर्भयपणे नवे नवे सिद्धान्त पुढें मांडीत गेले त्यांचा पाश्चात्यांनीं योग्य आदरहि केला आहे. आपलें कर्तव्य आपली उच्चता परिश्रमानें स्थापित करण्याचें आहे, तुलना व्यक्त करण्याचें नाही. पाश्चात्यांचें संशोधन गोळा करावें, तपासून पहावें, ग्राह्य असेल तें घ्यावें, त्याज्य असेल तें टाकावें. सर्व जगाचें ज्ञानविषयक रणभूमीदान एक होत आहे. आपण केलेलें संशोधन जगानें आदरावें असें आपणांस वाटत असेल तर पूर्वी परिश्रम करणारांचे ग्रंथ आपण अवलोकिले पाहिजेत.

पण हें सर्व कोणी करावें? गचाळपणा व इंग्रजी भाषा भारतीय तरुणांच्या घशांत कोंवण्याची हांव, या दोन्ही चिन्हांनीं अंकित झालेल्या मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, अलाहाबाद येथील युनिव्हर्सिटीयांकडून हें काम पुढील पन्नास वर्षांतहि होईल अशी आशा वाटत नाही. हिंदु युनिव्हर्सिटीकडून जर कांहीं खटपट झाली तर यश येणें शक्य आहे; पण तिच्याकडूनहि कांहीं होईल असें सध्यांच्या परिस्थितीवरून वाटत नाही. ज्ञानकोश करतांना पाश्चात्यांचें भागतीय पांडित्य तपासून त्यांतील ग्राह्यांश घेण्याचें काम चालू आहे आणि पाश्चात्यांचें भारतीय पांडित्य सर्वांशीं तपासण्याचें काम जरी ज्ञानकोशकारांस अशक्य आहे तरी या कार्यांत भावी परिश्रम करणारांस आगाऊ तयारी म्हणून कार्य करतां येईल असें वाटतें. माहितीचे ग्रंथ आपल्या शहरांत दुर्मिळ आहेत. पुस्तकें मिळवावीं कोणतीं याचीच माहिती आपल्या लोकांस नाही, आणि त्यामुळे एकत्र जमविलेल्या माहितीची जरूर आपल्या लोकांस मोठी आहे.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पांडित्यांत दोष नाहीत असें नाही; दोष आहेतच. सामान्य वाचकांच्या नजरेस येणारा त्यांचा दोष म्हटला म्हणजे भाषांतर करतांना होणारा दोष होय. कांहीं अशीं हा दोष त्यांचा पांडित्यदोष नसून अपरिहार्य दोष असतो. संस्कृत शब्दांची अर्थकक्षा पूर्णपणे लक्षांत आली तरी इंग्रजी अगर इतर पाश्चात्य भाषेतील शब्दांत **ही**

व्यक्त करावयाची असल्यामुळे ती अर्थकक्षा पूर्णपणे योजलेल्या प्रतिशब्दांत उतरत नाही. त्यामुळे भाषांतरांत मूळांतील अर्थ उतरला नाही. असे वारंवार ध्यानांत येते आणि वाचक एकदम भाषांतरकारास दोष देऊं पहातो. इंग्रजी भाषेत प्रतिशब्द नसतो आणि संस्कृत शब्दांतील अर्थकक्षेचा एक भाग ज्या इंग्रजी शब्दांचे अर्थक्षेत्र विस्तृत आहे अशा शब्दांनी व्यक्त होतो. एकदा भाषांतर झाले असले म्हणजे पुढील लेखकांची प्रवृत्ति मूळाकडे न जाता भाषांतरावरून तहान भागवून घेण्याकडे होते, आणि पुढील लेखक इंग्रजी शब्दांतील मलताच अर्थ घेऊन पुढे जातात. या प्रकारच्या गडबडीमुळे पुष्कळ घोंटाळे झाले आहेत.

हा दोष पाश्चात्य भाषांतरांत वारंवार होणारा आहे आणि महाराष्ट्रीय वाचकांनी पाश्चात्यांनी केलेली भाषांतरे वाचली असता सहज लक्षांत येणारा आहे, आणि त्यामुळे महाराष्ट्रियांस त्यांच्या पांडित्यांविषयी संशय एकदम उत्पन्न होतो. इंग्रजी ग्रंथांवरून स्वदेशाची माहिती घेऊं पहाणाऱ्यांनी आणि त्यासाठी संस्कृत पंडित तयार करण्याच्या योजनेस अडथळा करूं पहाणाऱ्या नामदार परांजप्यांसारख्यांनी प्रस्तुत ज्ञानविषयक दोष लक्षांत घेणे अवश्य आहे.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पांडित्यांतील दुसरा एक दोष म्हटला म्हणजे त्यांचा स्वतःच्या देशाच्या संस्कृतीविषयी आणि संप्रदायाविषयी असलेला अभिमान होय. हिंदुस्थानांतील अनेक गोष्टी फारच अर्वाचीन आहेत, असे दाखविण्याचा त्यांस मोह पडतो. याकोबी आणि व्हूमफील्ड यांच्या सारखे लेखक सोडून दिले तर इतर लेखकांस वेदांच्या किंवा नंतरच्या ग्रंथांच्या प्राचीनत्वावर गदा घालण्याची प्रबल इच्छा आहे काय असा संशय वारंवार येतो. आपले मत सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी आणलेले आधार सर्वस्वी उपेक्षा करण्याजोगे नसतात, आणि त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्याकडे बरेच लक्ष द्यावे लागते. हापकिन्ससारखे लेखक असे म्हणूं लागतात की, आम्ही सर्व ग्रंथ बरेचसे अर्वाचीन धरूं; पुराव्याचा ब्रोजा प्राचीनत्व सिद्ध करूं पहाणारांवर आहे. अर्थात असल्या प्रकाऱ्या विधानांत पंडितांची मनःप्रवृत्ति दिसून आली तरी तिला मान देणे भाग पडते.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पांडित्यांविषयी आम्ही जी अपेक्षा करतो व जी अपेक्षा फारशी पूर्ण झाली नाही, ती म्हटली म्हणजे तटस्थपणाची

होय. आपणांस असें वाटतें कीं, ब्राह्मण पक्ष किंवा बौद्ध पक्ष यासा-
रख्या कोणत्याहि पक्षास पाश्चात्य ग्रंथकार मिळणार नाहीं आणि हिंदु-
स्थानच्या ऐतिहासिक प्रश्नांवर निर्विकार मनानें ते लिहितील पण ही
अपेक्षा व्यर्थ आहे असें वाटावयास लागतें. ख्रिस्ती संप्रदायावरील
आसक्ति वारंवार घोंटाळा करते. हिंदी संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्या म्हणून
समजल्या जाणाऱ्या मॉक्समुल्लर नांवाच्या पंडिताची अशी अपेक्षा होती
कीं, ख्रिस्ती संप्रदायाच्या उच्चतम गुणांची माहिती हिंदूस पन्नासएक
वर्षांच्या शिक्षणानें होऊन सर्व हिंदु लवकरच ख्रिस्ती होऊन जातील !
त्यानें ही अपेक्षा व्यक्त केल्याला साठ वर्षे होऊन गेलीं. तथापि त्यानें
अपेक्षिलेला परिणाम मात्र घडून आला नाही.

कित्येक ग्रंथकार ब्राह्मण लबाड आहेत, त्यांच्या भिक्षुकी लेखांवर
विश्वास ठेवूं नये, प्रामाणिक बौद्धांच्या ग्रंथांवर विश्वास ठेवावा असा
आग्रह धरतात. वेदग्रंथांचे अभ्यासक आणि अवेस्त्याचे अभ्यासक यांमध्ये
आपल्या अभ्यासविषयाच्या ग्रंथांसंबंधानें अभिमान असून एकांने दुस-
ऱ्याच्या ग्रंथास अर्वाचीन ठरविण्याचा प्रयत्न करावा अशी धडपड
आहेच. जसजसें अर्वाचीन कालाकडे यावें, तसतसें पाश्चात्य पंडितांचें
मन अधिकाधिक दूषित झालें आहे असें दिसून येतें. ✓

पाश्चात्य पांडित्यांतील दोष त्यांच्या गुणांमुळे भयंकर होतात. जे ग्रंथ
आदरणीय नाहीत, त्यांतील दोषामुळे कोणाचें कांहीं नुकसान होत
नाहीं तथापि जे ग्रंथ आदरणीय आहेत, त्यांतील दोष लोकांवर परिणाम
घडवितात आणि यामुळे त्यांतील दोष शोधणें अवश्य असते. पाश्चात्य
ग्रंथकारांचे दोष शोधण्याची दृष्टि अहितकारक नाही, ती अवश्य आहे.
ग्रंथांत दोष शोधण्याची दृष्टि नेहेमीच चांगली असते असें नाही. पण
एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रांतील पंडितवर्गाच्या पांडित्यामुळे दिपून जाऊन
वाचाहीन व्हावें यापेक्षां दोषैकदृक् बुद्धि देखील वाईट नाही. पाश्चात्यांचें
शिष्यत्व योग्य आहे पण तें जगांतील चढाओढींत जय पावण्यासाठीं
आहे. पाश्चात्य पांडित्यामुळे घाबरून हतवीर्य होणें आणि वावावाक्यं
प्रमाणम् या प्रकारची दृष्टि त्यांच्याविषयीं ठेवणें, हें केवळ उद्धट
पणानें पाश्चात्य पंडितांच्या लेखांचें महत्त्व कमी समजण्यापेक्षांही वाईट
आहे."

वर सांगितलेल्या गोष्टी आम्ही ज्ञानकोश तयार करतांना जागृत ठेवल्या होत्या हें आम्ही आश्वासन देतो. आम्ही या गोष्टीकडे लक्ष दिलें नाहीं अशी जर उदाहरणें सांपडलीं तर तीं आमचा प्रयत्न अपुरा पडल्यामुळे झालीं असें समजावें.

प्रकरण ९ वें.

संपादकीय अंतर्व्यवस्था

ज्ञानकोशाच्या संपादकीय कार्याला आरंभ कंपनीचें कार्य कायदेशीर रीतीनें होण्यास आरंभ होण्यापूर्वीच झाला होता. आरंभीं फक्त कांहीं इंग्रजी ग्रंथांतून मराठीमध्ये गोषवारा काढण्याचें काम चालू होतें. विषयनामें आधीं निश्चित न करतां प्रथम शक्य तितकी विविध माहिती जमवून ती अनेक विषयांवर जशी आढळेल त्याप्रमाणें विभागून पुढें विषय निश्चित करावे असें याचें धोरण ठेवल्यामुळे इंडियन अँटिक्वरी, रॉयल एशियाटिक सोसायटी, अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटी यासारख्या संस्थांचीं नियतकालिकें, निरनिराळ्या प्रांतांसंबंधीं लिहिलेलीं 'कास्ट्स आणि ट्राइव्स' नांवाचीं जातिविषयक पुस्तकें, प्रदेशविषयक माहिती देणारीं प्रवासवृत्तें, खानेसुमारीचे अहवाल, निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासाची माहिती देणारीं पुस्तकें वगैरे अनेक ग्रंथ घेऊन त्यांतील गोषवारे काढण्याचें काम प्रथम नागपूर येथें चालू हांतें व पहिल्या कार्यारंभाच्या सभेच्या दिवशींच यांतील बरीच अकारविल्हानें लावून पहावयास ठेवलीं होती. कार्यास आरंभ झाल्यावर ऑफिसमध्ये नवीन माणसें ठेवून हेंच गोषवारे काढण्याचें काम अधिक जोरानें सुरू केलें.

तथापि आपल्या एकंदर कार्याचें क्षेत्र किती आहे. कोणकोणत्या विषयावर आपणांस माहिती मिळवावयाची व एकंदर ग्रंथाची मांडणी आपणांस कशी करावयाची हें कळण्याकरितां एक ज्ञानकोशाच्या घटनेची योजना तयार करण्यांत आली व तींत विशिष्ट विषयांस किती पृष्ठे द्यावयाचीं व कार्यपद्धति कोणती असावी यासंबंधीं सर्व योजना मांडली होती (परिशिष्ट १ पहा).

तसेंच प्रारंभींच मराठीतील सर्व वाङ्मथाची माहिती व्हावी म्हणून महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि तयार केली. हें काम बऱ्याच लोकांस फार

जिकिरीचें व अवाढव्य वाटत होतें व पुणें येथें डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटीजवळ असलेल्या यादीची नकल करण्यासच आम्हांस कांहीं महिने झगतील अशी त्या सोसायटीचे कार्यकर्ते रा. केळकर यांना आपली समजूत व्यक्त केली होती. पण तें काम आम्ही फक्त ८ दिवसांत केलें. तसेंच पुढें वर्गीकरणाचें कामहि आम्ही इतक्या झपाट्यानें केलें कीं, सर्व हस्तलिखित तयार होण्यास पुरते तीन महिनेहि लागले नाहींत.

या वाङ्मयसूचीवरून आम्हांस एक अनुभव मिळून आपणास एखादें काम अत्यंत अल्पावधीत करावयाचें झालें तर तें करतां येईल किंवा नाहीं व करावयाचें झाल्यास कसें करतां येईल यासंबंधी खात्री उत्पन्न झाली. या सूचीमुळें एक अपूर्व व उपयुक्त ग्रंथाची भर वाङ्मयांत पडल्यामुळें मंडळाबद्दल विश्वासहि बऱ्याच लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाला.

वाङ्मयसूचीचें हस्तलिखित जितक्या लवकर तयार झालें तितक्या लवकर ती छापली मात्र गेली नाहीं. पण या छापण्याच्या दिरंगाईच्या अनुभवामुळें ज्ञानकोश छापण्याचें काम नागपुरास होणें शक्य नाहीं हेंहि तितकेंच स्पष्ट कळून येऊन पुढें पुणें, मुंबईकडे जाण्याची पूर्वतयारी करावी लागली.

वाङ्मयसूचीची छपाई चाळू असतांच नवीन मजकूर तयार करण्याचेंहि काम ऑफिसांत चाळूच होतें.

ऑफिसामध्ये विशेषतः ऐतिहासिक, भौगोलिक, वाङ्मयविषयक, जातिविषयक वगैरे मजकूर टीपारूपानें करण्याचें काम चाळू असे व शास्त्रीय मजकूर बाहेरून येईल अशी अपेक्षा होती व याकरितां एक संपादकीय खात्याची योजना व नियमपत्रक तयार केलें होतें व त्या नियमांप्रमाणें एक मंत्रिमंडळ स्थापन करून निरनिराळ्या शास्त्रांकरितां विभागसंपादक नेमावयाची खटपट चाळू होती (परीशीष्ट २ पहा). परंतु यांतील मंत्रिमंडळ हें कागदावरच राहिलें व विभागसंपादक सर्व शास्त्रांस मिळू शकले नाहींत. कांहींनीं प्रथम कबूल केलें परंतु कार्यव्याप्त्यामुळें त्यांस काम करतां आलें नाहीं. कांहींनीं अर्थेमुधें काम केल्यावर पुढें सोडून दिलें व कांहीं विषयांस कोणी विभागसंपादक मिळूंच शकले नाहींत. तेव्हां अशा ठिकाणीं सर्व काम ऑफिसनें पूर्ण करून घेतलें.

ऑफिसांत जी मंडळी कामाला येत ती, विशेषतः नागपूर ऑफिस-मधील मंडळी, नवशिकी म्हणून फारच कच्ची असत. त्यांच्या भाषांतर करण्यामध्ये प्रथमतः चुकाहि होत व मराठी लिहिण्याची संवय नसल्यामुळे भाषाहि अशुद्ध येत असे. पुण्याकडील मंडळीस नागपुरास बोलावण्याचा पुष्कळ खटपट केली. अनेकांस पत्रे लिहिलीं. पण कांहीं मंडळी इकडे आपल्या कार्यांत गुंतलेली असत व कांहीं पुणे सोडून नागपुरास यात्रयास तयार नसत यामुळे नागपुरास मंडळी आम्हांस शिकवून शिकवून तयार करावी लागली. याकरितां मधून मधून कांहीं व्याख्यानांचा कार्यक्रम ठेवण्यांत आला होता. रा. विश्वनाथपत राजवाडे यांसहि तेथे आणण्यांत येऊन त्यांचीं कांहीं इतिहाससंशोधनपद्धतीवर व्याख्यानें करविलीं पण त्यांची प्रकृति तेथे नीट न राहिल्यामुळे ते लवकरच पुण्यास परत आले.

नागपूर येथे काम बऱ्याच झपाट्यानें चालू होतें व ज्ञानकोशाचीं तीनचतुर्थांशावर कच्चीं टिपणें नागपूर येथे तयार झालीं होती परंतु त्यांवर संस्करण मात्र सर्व पुण्यास करण्यांत आलें. नागपूर येथे वाङ्मय-सूचि तयार होत असतां व गोषवारे काढण्याचे काम जोरांत चालू असतां जवळ जवळ ४० माणसें काम करीत असत.

नागपूरला ज्याप्रमाणे अनुभवी किंवा तयार माणसें मिळालीं नाहींत त्याचप्रमाणे कायम राहण्याच्या इराद्यानेंहि कोणी आले नाहींत. बहुतेक कायद्याचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी असून वकिलीची परीक्षा पास झाल्यावर वकीली करण्याचाच त्यांचा इरादा असे. त्यामुळे काम शिकून तयार झालेली मंडळी सोडून गेल्यामुळे पुन्हां नुकसान होई. एक गृहस्थ-तर एक विषयाचीं सर्व तयार टिपणें वाचून झाल्यावर आतां लेख लिहावयास सुरुवात करावयाची त्याच वेळीं सोडून गेले. यामुळे पुढे संपादकीय कार्य पुण्यासच पूर्ण करण्याचे ठरविलें व त्याप्रमाणे जुलै १९१९ मध्ये मुख्य संपादकीय ऑफिस पुण्यास आणलें.

तत्पूर्वी १९१८ मध्येच पुढील धोरणाच्या दिशेनें पुणे येथे एक ऑफिस सुरू केले होतें व तेथे प्रो. वै. का. राजवाडे यांच्या देखरेखीखाली गोषवारे काढण्याचे काम चालू होतें.

नागपूरहून पुण्यास ऑफिस आणलें त्यावेळीं नागपूरहून फक्त डॉ. केतकर, रा. दाते, रा. देशपांडे व रा. टिळक ही चार मंडळी पुण्यास

आली व ती (रा. देशपांडे यांचे खेरीज) शेवटपर्यंत कार्य करीत आहिले-
तच.

गोषवारे काढण्याचें काम नागपूर व पुणे या दोन्ही ठिकाणीं जरी चालू होतें तरी दोन्ही ठिकाणीं होणाऱ्या कामामध्ये थोडासा फरक आढळून आला. नागपूर येथें होणारें काम पुढें प्रत्यक्ष आपण ज्ञानकोशांत विशिष्ट विषयास किती जागा देतां येईल या दृष्टीनेच प्रारंभापासून तयार होत असल्यामुळें नागपुरास तयार झालेलीं बहुतेक सर्व टिपणें पुढें भाषाविषयक व इतर आजतागायतपणाकरितां लागणारे फेरफार करून कमीजास्ती भर घालून मुख्य ज्ञानकोशांत अंतर्भूत करतां आलीं. परंतु पुणे आफिस मधील कामाचें धोरण या दिशेनें चाललेलें आढळून आलें नाहीं त्यामुळें येथील टिपणें अवास्तव लांबलचक व फार पाल्हाळिक झालेलीं आढळलीं. त्यामुळें त्यांचा उपयोग करून घेण्याकरितां पुन्हां त्यांतील मुद्दे वगैरेचीं संक्षिप्त टांचणें तयार करावीं लागलीं. यामुळें येथील काम बरेंच निरुपयोगी झालें.

हें गोषवारे काढण्याचें कामहि एका विशिष्ट योजनेनुसारच चाललेलें होतें व हें काम करतांना कोणत्या निरनिराळ्या क्रिया करावयाच्या व त्यांतील निरनिराळीं कार्ये कोणत्या काळापर्यंत पूर्ण करावयाचीं यासंबंधींहि लेखक व संपादक यांच्या उपयोगाकरितां एक योजना तयार केली होती (परोशिष्ट नं. ३ पहा). या योजनेमध्ये निरनिराळ्या विषयांसंबंधीं माहिती कशी जमा करावी याचें विवेचन केलें असून शास्त्रीय लेखांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या संज्ञांमध्ये परस्पर संगति रहावी म्हणून एक सर्व शास्त्रीय संज्ञा एकत्र करून संज्ञाकोश तयार करावा अशीहि योजना केली होती. परंतु ही संज्ञाकोशार्थ जमविलेली सामुग्री टिपणरूपानेंच अखेरपर्यंत राहिली व संज्ञाकोश छापण्याचें काम द्रव्य व काल यांच्या अभावामुळें अपूर्णच राहिलें. हा संज्ञाकोश पूर्ण होऊन छापला गेला असता तर तोहि ग्रंथ वाङ्मयसूचीप्रमाणें अपूर्व व अत्यंत उपयुक्त झाला असता. असो. यापुढेंहि शक्य तर हें कार्य पूर्ण करण्याचा संपादक मंडळाचा विचार आहे.

ज्याप्रमाणें आम्ही शास्त्रीय विषयांकरितां बाहेरील लेखकांच्या सहाय्याची अपेक्षा करीत होतो त्याप्रमाणेंच काहीं विशिष्ट ज्ञानक्षेत्रांत कार्य

करणाऱ्या संस्थांच्याहि सहकार्याची आम्ही अपेक्षा केली होती व त्या-
प्रमाणे आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या शिलालेख ताम्रपटादि लिखाणांतील
स्थल काळ व्यक्तिविषयक माहिती मिळविण्याकरितां त्यांच्या निरनिराव्या
सूची तयार कराव्या अशी एक योजना तयार करून पुणे येथील
भारत इतिहाससंशोधकमंडळ, भांडारकर ओरिएंटल रीसर्च इन्स्टिट्यूट
वगैरे संस्थांकडे पाठविली होती. परंतु त्यांचे सहकार्य या बाबतीत
आम्हांस मिळू शकले नाही व ही योजना तशीच दसरांत पडून राहिली
(परिशिष्ट नं. ४ पहा).

महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधीचा मजकूरहि त्या क्षेत्रांत विशेष काम
केलेल्या व करणाऱ्या मंडळीकडून तयार व्हावा अशी आमची इच्छा
होती व पुणे येथील भारत इतिहाससंशोधकमंडळांत या विषयाला वाहून
घेतलेली कांहीं मंडळी असवी अशी आमची अपेक्षा असल्यामुळे त्या
संस्थेनें या बाबतीत आमच्याशी सहकार्य करावे म्हणून आम्ही त्यांस
विनंति करून पाहिली परंतु त्यांचेकडून हें कार्य करण्यास आमच्याजवळ
माणसें नाहींत असें लिहून आल्यामुळे आम्हांस दुसरी तजवीज करणे
भाग पडले. तेव्हां आम्हांस धुळे येथील सत्कार्योत्तेजक सभेमध्ये काम कर
णाऱ्या मंडळीमार्फत कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांजकडून हें कार्य
करून घ्यावे म्हणून त्यांच्याशी पत्रव्यवहार केला व रा. राजवाडे यांनीं
६००० रुपयांस १५०० पृष्ठे मजकूर महाराष्ट्र इतिहास वगैरेवर लिहून
देण्याचे कबूल केले परंतु ते पुढे हीं सर्व रकम अगाऊ मागू लागले व
आम्ही फक्त ५०० रुपये अगाऊ देण्यास तयार होतो यामुळे त्यांनीं
पुढे हें काम करण्याचे नाकारले.

कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांसहि यासंबंधी आम्हीं विनंति केली परंतु
त्यांजकडूनहि नकारार्थी उत्तर आले. मात्र ज्ञानकोशाचे बरेचसे काम
झाल्यावर एकदां ते पुण्यास आले असतां त्यांनीं कांहीं लेख तपासून
देण्याचे कबूल केले होते व २५० रुपये दरमहा घेऊन दोन वर्षांत
पेशवाईच्या इतिहासावर ज्ञानकोशाच्या १००० पृष्ठांतका मोठा स्वतंत्र
ग्रंथ लिहून देण्याचे कबूल केले होते परंतु हें कार्य पार पाडण्याच्या
आंतच त्यांना काळाने आपल्यामधून ओढून नेल्यामुळे मराठी इतिहा-
सावर होणाऱ्या एका अपूर्व ग्रंथाचा संकल्प तसाच राहिला.

इतिहासविषयांत बाहेरचे साह्य अल्प होणार असें दिसले तेव्हां कै.
देशपांडे यांनीं हिंदु इतिहास प्रथमपासून शेवटपर्यंत करण्यास कंबर
बांधली.

याखेरीज मराठी भाषेमध्ये ज्यांनी कांहीं ग्रंथरचना केली आहे अशा कांहीं गृहस्थांसहि संपादकमंडळांत येऊन काम करण्यास विनंति करण्यांत आली, परंतु बहुतेकांकडेून नकारात्मक उत्तरे आलीं.

ज्याप्रमाणें आम्ही कांहीं बाबतींत कांहीं संस्थांचें व व्यक्तींचें सहकार्य मागितलें त्याप्रमाणेंच सामान्य महाराष्ट्रीय जनतेचें व विशिष्ट गोष्टींशीं किंवा प्रश्नांशीं ज्यांचा संबंध निगडित आहे अशा वर्गांचेहि साहाय्य आम्ही लघुद रीतीने मागितलें.

उदाहरणार्थ, धर्मशास्त्रीय लेख ज्ञानकोशामध्ये कोणत्या धोरणाने लिहावे या प्रश्नाचा विचार करून धर्मशास्त्राच्या अभ्यासकांनीं आम्हांस कांहीं सूचना कराव्या व आपलीं मते कळवावीं म्हणून 'महाराष्ट्रपुढील धर्मशास्त्रीय प्रश्न व ज्ञानकोशाची अडचण' (परिशिष्ट नं. ५ पहा) या मथळ्याचें एक पत्रक केंसरीद्वारा प्रकाशित करून त्याच्या अनेक प्रती ठिकठिकाणीं अनेक लोकांकडे पाठविण्यांत आल्या. परंतु या प्रश्नाचा विचार करून त्यासंबंधीं सूचना अगर मत पाठविण्यांचे श्रम कोणीहि घेतले नाहींत. याच तऱ्हेचा दुसरा प्रश्न आज व्यापारामध्ये ज्या निरनिराळ्या व्यवहाराच्या पद्धती आहेत त्यांचें प्रत्यक्ष ज्ञान लोकांस देतां यावें म्हणून आपआपल्या बाजारांतील व्यवहारासंबंधीं माहिती पाठविण्याविषयीं एक विनंति पत्रक (परिशिष्ट नं. ६ पहा) मुंबई येथील अनेक व्यापाऱ्यांकडे पाठविण्यांत आलें. परंतु याहि पत्रकास प्रत्युत्तर कोणीच दिलें नाहीं. अशाच तऱ्हेचें तिसरें एक विनंति पत्र महाराष्ट्रांतील नृत्याभिमानी स्त्रीपुरुषांस पाठविलें होतें (परिशिष्ट नं. ७ पहा) महाराष्ट्रामध्ये हल्लीं संगीत व नृत्य या कला सभ्य व सुशिक्षित वर्गांतून नाहींशा झाल्या आहेत व नृत्य ही कला तर जवळ जवळ नष्ट होत आली आहे. या कलेचें अस्तित्व थोडेसें वेश्यावर्गांत कायतें दिसून येतें यामुळे या विषयाची माहिती वाङ्मयाच्या अभावीं मिळविणें कठीण असल्यामुळे हीं विनंतिपत्रे काढण्यांत आलीं होतीं. परंतु यांचाहि मुळींच उपयोग झाला नाहीं.

परंतु निरनिराळ्या जातींची माहिती त्या त्या जातींतालच पुढारी व विश्वसनीय मंडळींकडेून मिळावी म्हणून एक बाबीस निरनिराळ्या बाबींसंबंधी प्रश्न विचारून माहिती मागविली होती (परिशिष्ट नं. ८ पहा). सदरहु प्रश्नपत्रिका अनेक वर्तमानपत्रांत छापवून व अनेक

जातींच्या पुढाऱ्यांस पाठवून तिचा पुष्कळच प्रसार करण्यांत आला. होता. या प्रश्नपत्रिकांस मात्र अनेक लोकांकडून उत्तरे आलीं. आपल्या जातीसंबंधी ज्ञानकोशामध्ये काय माहिती येणार यासंबंधी जितकी जिज्ञासा लोकांनीं दाखविली तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि प्रश्नांसंबंधीं दाखविली नाहीं. परंतु जितकी यासंबंधी लोकांकडून जिज्ञासा दिसली तितकाच आम्हाकडे लिहून आलेल्या माहितीमध्ये विचित्रपणाहि दिसला. अनेक जातींनीं आमच्या जातीस अमुक क्षत्रिय म्हणावें, अमुक ब्राह्मण म्हणावें, अमुक वैश्य म्हणावें अशा तऱ्हेने कळविले. काहींनीं अमुक जातीचा अंतर्भाव आमच्यांत करूं नये असें कळविले. तर एका जातीच्या नांवाबद्दलच पुष्कळ पत्रव्यवहार व सभा-परिषदा झाल्या. एका जातीच्या लोकांनीं दोन निरनिराळ्या ठिकाणीं सभा भरवून त्या सभांच्या अध्यक्षामार्फत आम्हांस अशी नोटीस दिली कीं आम्ही आपल्या जातीबद्दल जी माहिती आपणांकडे पाठवूं तीच माहिती तुम्हीं छापवी, दुसरी छापल्यास तुमच्यावर कायदेशीर इलाज करूं. परंतु या अध्यक्षांनीं किंवा सभा भरविणाऱ्या मंडळींनीं आपल्या जातीची माहिती आम्हांस अद्यापर्यंतहि पाठविली नाहीं. व संपादकवर्गापैकीं काहींचें मत या जातीची माहिती जातीकडून न आल्यामुळे व आम्हास दुसरी माहिती छापूं नये अशी नोटीस दिल्यामुळे या जातीची माहिती देतां आली नाही असेंच छापवें असें होते; परंतु तसें केल्यानें जातींतील काहीं चळवळ्या मंडळींच्या दोषाकरतां सर्व जातीस शिक्षा देऊं नये असें मत पडलें, आणि त्या जातींतीलच एका गृहस्थाकडून माहिती घेऊन छापण्यांत आली. बहुतेक जातींची वृत्ति चातुर्वर्ण्यविषयक संस्कारांचा पूर्णपणें लोप झाला असतांहि ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय वर्गांत गणना करून घेण्याकडे असे. जातिविषयक माहितीबरोबर फोटोहि मागविले होते परंतु जातीचे वैशिष्ट्य दाखविणारा पोषाख वगैरे असलेला फोटो फक्त सोनकोळी जातीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि जातीकडून आला नाही. काहीं माहिती पाठविणारांनीं आपले स्वतःचे फोटो स्वतःच किंवा आपल्या आप्तमार्फत जातीचे पुढारी म्हणून पाठविले; तर काहींनीं आपणांकडे अमुक फोटो पाठविणारे गृहस्थ आमच्या जातीचे पुढारी नसून त्यांचा फोटो आपण छापूं नये असें कळविले. एका गृहस्थानें आपण अमक्या गृहस्थाचा फोटो छापित असल्यास मी पहिल्या प्रकारचा वर्गणीदार होतो असेंहि कळविले. अर्थात त्यास तसें

करतां येणार नाहीं असें कळविल्यावर त्याची वर्गणीदार होण्याची इच्छाहि अदृश्य झाली हें सांगावयास नकोच.

ज्ञानकोशाकरितां माहिती पाठवितांना पाठविणाऱ्यांची दृष्टि ऐतिहासिक किंवा चिकित्सक अशी क्वचितच दिसून आली. बहुतेक दिलेली माहिती जातीच्या गौरवपर असून जातीचीं वैयुग्णें किंवा तिच्याबद्दल समाजांत असलेल्या समजुती काणव्याहि तऱ्हेचा पुरावा न मांडतां केवळ खोट्या अहेत एवढेंच नमूद केलेलें असे. काहीं जातींच्या बाबतींत त्यांच्या जातींतील गृहस्थानींच पाठविलेली माहिती आम्हां छापिली असतां ती त्या जातींतील इतर काहीं व्यक्तींस पसेत न पडल्यामुळें ज्ञानकोशाकारांवरच टीका करण्यांत आली. ज्या जातीची माहिती छापल्यामुळें विशेष चळवळ, चर्चा वगैरे झाली अशा जाती म्हणजे गोवर्धन व देवरुखे ब्राम्हण या होत. त्या वादविवादांची माहिती पुढें दिलीच आहे (परिशिष्ट पृष्ठ १२६ व पुढें पहा).

महाराष्ट्रांतील व एकंदर हिंदुस्थानांतील अनेक संस्थानांचे इतिहास व माहिती त्या त्या संस्थानांकडून तयार होऊन साधार व विनचूक मिळवी म्हणून एक छापिल पत्रक तयार करून सर्व संस्थानांच्या दरबारांस विनंति करण्यांत आली होती. परंतु महाराष्ट्रांतील जमखंडी भोर वगैरे एक दोन संस्थानाखेरीज कोणीहि अशी माहिती पुरविण्याची तसदी घेतली नाही. याप्रमाणें माहिती तयार होऊन येत नाहीं तेव्हां इतिहास वगैरे ऑफिसांत तयार करून ताजे आंकडे वगैरे घालतां यावे म्हणून अँडरमिनीस्ट्रेशन रिपोर्ट वगैरे माहितीहि मागविण्यांत आली परंतु अशा पत्रांसहि उत्तरे आलीं नाहीत किंवा अहवाल वगैरेहि पाठविण्यांत आले नाहीत.

ज्या घराण्यांचा महाराष्ट्रीय मंडळी अभिमान बाळगतात त्या घराण्यांतील मंडळीनां स्वाभिमान कितपत आहे हें त्यावरून स्पष्ट होईल.

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक सरकारानां हि आपले वार्षिक अहवाल मोफत पाठविण्याविषयीं विनंतिपत्रें पाठविण्यांत आलीं होती व मुंबई सरकारशिवाय बाकी सर्व प्रांतांनीं ब्रह्मदेशसुद्धां आपले वार्षिक अहवाल नियमितपणें आजतागायत पाठविले. मुंबईसरकारनें मात्र काटकसरीची सवव पुढें करून आपला अहवाल मोफत पाठविण्याचें नाकारलें. यावरून मुंबई सरकारचें दाक्षिण्य, वाड्मयाचा पुरस्कार करण्याची वृत्ति व आपल्या प्रांतांत होणाऱ्या कार्यासंबंधीं अभिमान हीं चांगलीच दृग्गोचर होतात.

याप्रमाणेच आम्हांस कांहीं गांवांच्या लोकसंख्येचे नक्का आंकडे पाहिजे होते म्हणून ज्या जिल्ह्यांत ही गावे होती त्या जिल्ह्यांच्या कलेक्टरांस आम्ही पत्रे पाठविलीं. त्यांची चार जिल्ह्यांकडून चार प्रकारचीं उत्तरे आलीं. एकांने ही माहिती आपण कोणत्या आधारावर मागतां ते कळवा असें विचारलें. एकांने ही माहिती पाठवितां येत नाहीं असें स्पष्ट कळविलें. एकांने योग्य अधिकाऱ्याकडे आपलें पत्र पाठविलें आहे असें उत्तर दिलें व एकाकडून मात्र पाहिजे ते आंकडे आले.

सरकारकडून कांहीं पुस्तके मोफत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्या बाबतींतहि असेंच दिसून आलें. १९१७ सालीं मध्यप्रांत सरकार-मार्फत १९११ च्या खानेसुमारीचे अहवाल मोफत मिळाले पण १९२१ च्या खानेसुमारीचे अहवाल तसेच मागविले असतां मुंबईसरकार व मध्यप्रांत सरकार यांनीं एकमेकांकडे बोट दाखवून अखेरीस कोणीच अहवाल पुरविले नाहीत.

वाचावयास पुस्तके मिळविण्याच्या बाबतींतहि मध्यप्रांत सरकारने प्रथम कांहीं गॅझेटिअरचे भाग मोफत देऊन बाकांचे सेक्रेटारिएट लायब्ररीमधून नेण्यास व इतरहि पुस्तके नेण्यास परवानगी दिली परंतु पुढें लायब्ररी लावण्याचें काम चालू असण्याच्या सबबीवर पुढें पुस्तके देण्याचें नाकारलें.

नागपूर सेकंडक्लास सायंटिफिक लायब्ररीने नागपुरास काम चालू असेपर्यंत पुस्तके पुरविलीं पण तीं वैयक्तिक जबाबदारीवर आणावीं लागत. त्यांनींहि संस्थेस पुस्तके देण्याचें नाकारलें. मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखेतील पुस्तके मिळावीं म्हणून मी तिचा सभासद झालों व ती संस्था माझ्या नांवावर पुस्तके पाठवी पण तिनें संस्थेस पुस्तके देतां येत नाहीत असें कळविलें व पुढें माझ्या प्रतिनिधीसहि पुस्तके देण्याचें नाकारलें. तथापि एकंदरीत आम्ही प्राचीन विज्ञाना-वरील माहिती जमविण्याच्या कामीं रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या लायब्ररीचा पुष्कळच उपयोग करून घेतला.

संपादकीय कार्याचें धोरण व कार्यपद्धति यासंबंधी आमची योजना परिशिष्ट नं. ३ व १० मध्ये दिलीच आहे. त्यांत ज्ञानकोशाचा कच्चा खर्चा कसा तयार करावयाचा आणि निरानिराळीं कामे केव्हां पूर्ण

करावयाची यासंबंधी आमचे धोरण दिले आहे. येथे फक्त प्रत्यक्ष ऑफिसमध्ये काम कोणत्या पद्धतीने होत असे याची माहिती देता.

प्रथम कांहीं ग्रंथ ज्यामध्ये अनेक प्रकारची माहिती एकत्र केलेली मिळण्यासारखी होती अशा ग्रंथांमधून त्या माहितीची टिपणें तयार करण्यांत आलीं होती. उदाहरणार्थ हिंदुस्थानविषयक भौगोलिक माहितीचीं प्राथमिक टिपणें इंपीरियल व प्रांतिक गॅझेटिअरमधून तयार केलीं. जातीविषयक माहितीची टिपणें कास्ट्स अँड ट्राइव्स नांवाच्या ज्या प्रत्येक प्रांतासंबंधी ग्रंथमाला आहेत त्या, गॅझेटिअर व खानेसुमारीचे अहवाल यांवरून केलीं. बाह्यदेशविषयक ऐतिहासिक, भौगोलिक व वाङ्मयात्मक माहितीचीं टिपणें निरनिराळ्या इंग्रजी एनसायक्लोपिडियांमधून घेतलीं, मराठी संत कवी वगैरेचीं टिपणें कविचरित्र, संत-कवि, -काव्यसूची, अर्वाचीनकोश वगैरे ग्रंथांतून घेतलीं, व्यापारी जिन्नसांसंबंधीं टिपणें बँटच्या कमर्शियल प्रोडक्ट्स ऑफ इंडिया या ग्रंथावरून तयार केलीं. याखेरीज सामान्य सांस्कृतिक मजकूर इंडियन अँटिक्वरी, रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे जर्नल, अमेरिकन ओरिएंटल सोसायटीचे जर्नल सारख्या नियतकालिकांतून टीपारूपानें घेतला. अशातऱ्हेनें सर्व विषयांवरचीं प्रथम कर्ची टिपणें तयार केलीं. हीं करतांनां कोणत्या विषयांवर टिपण करावयाचें व तें कसें करावयाचें यासंबंधीं माहिती संपादकीय व्यवस्थापक प्रत्येक लेखकास खुणा करून व सूचनारूपानें देत असे. कांहीं गोष्टींसंबंधीं धोरणाबद्दल नियम करण्यांत आले होते. त्याप्रमाणें प्रथम लेखकानें टिपण केल्यावर कोणीतरी टिपणें करून व ऑफीसमध्ये होणारीं व्याख्यानें ऐकून तयार झालेला लेखक तीं टिपणें तपासीत असे. प्रथम हीं टिपणें विषयवार लावण्यांत येत असत व सर्व विषयांचीं टिपणें तयार झाल्यावर तीं अकारविल्हानें लावण्यांत आलीं.

ज्या विषयांवर एकाच पुरतकांत माहिती मिळण्यासारखी नसे त्या विषयांवर प्रथम वाङ्मय कोणतें आहे तें पाहून त्यांतील पुस्तकांची प्रथम निवड करण्यांत येत असे व अशीं निवडक पुस्तके जमविल्यावर कोणत्या पुस्तकांतून कोणता मजकूर ध्यावयाचा यासंबंधीं टांचणें करण्यांत येत. हें काम संपादकीय व्यवस्थापक करून पुढें प्रत्यक्ष माहितीचीं टांचणें करण्याचें काम उपसंपादकाकडे देण्यांत येत असे. अशा

तऱ्हेचें बहुतेक काम मुख्य ऑफीस पुण्यास आणल्यावरच झालें, व तें प्रथम अनुभव मिळविलेल्या उपसंपादकांकडून करून घण्यांत आलें.

वरील पद्धति ज्या विषयावर वाङ्मय तयार होतें त्या विषयासंबंधी अंगीकारितां आली परंतु ज्या विषयावर वाङ्मय मुळींच नव्हतें किंवा नवीन संशोधन करणें जरूर होतें, अशा बाबतींत निराळी पद्धति अंगीकारावी लागली. उदाहरणार्थ, प्रस्तावनाखंडाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागांत अंतर्भूत केलेला वेद व यज्ञसंस्थेसंबंधीचा मजकूर सर्व नवीन संशोधन करून तयार करावा लागला व या संशोधनांत पाश्चात्य संशोधकांपेक्षां आम्हांस प्रत्यक्ष यज्ञसंस्थेंत काम केलेल्या याज्ञिक व वैदिकांची मदत असल्यामुळें व येथील परिस्थितीशीं आमचा अधिक परिचय असल्यामुळें आम्हांस अनेक गोष्टींवर अधिक प्रकाश पाडतां आला, व बऱ्याच गोष्टींची संगति अधिक चांगल्या रीतीनें लावतां आली. याकरितां आम्हांस संहितांचें पादशः पृथक्करण, पदसूची व तिच्या कार्डा तयार कराव्या लागल्या. तैत्तिरीय संहितेची पदसूची अद्याप तयार केली गेली नसल्यामुळें ती आम्हांसच तयार करावी लागली, व तिची प्रेसकॉपी आज आमचेजवळ तयार आहे. ही पूर्वतयारी आम्हांस पुष्कळच करावी लागली व स्वतः वेदविद्येचा अभ्यास करावा लागून अनेक गोष्टींची छाननी करून हा मजकूर तयार करावा लागला, व त्यामुळें महाराष्ट्रीय वाङ्मयांत दोन अपूर्व ग्रंथांची भर पडली. वेदांच्या अभ्यासास या ग्रंथांचे महत्त्व किती आहे हें एम्. ए. च्या परीक्षेकरितां अभ्यास करणाऱ्यांस विशेषतः दिसून आलेंहि आहे.

भारतीय इतिहासाचा एकंदर ज्ञातभाग किती व अज्ञात भाग किती हें काल व स्थलानुक्रमानें संशोधन करून त्याचे तक्ते तयार करावयाचे व उपलब्ध वाङ्मय त्या तक्त्यांत दाखवून मधून अज्ञात अशोधित भाग किती आहे तो दाखवावयाचा व त्या भागावर संशोधन करून या उणीवा भरून काढावयाच्या म्हणूनहि एक प्रयत्न करण्यांत आला, व तसे तक्ते कांहीं तयार करून त्यांतील कांहीं भाग भरलाहि होता, परंतु द्रव्य व काल यांच्या अभावी हें कार्य आम्हांस पूर्ण करतां आलें नाहीं.

संज्ञाकोशाची पूर्व तयारी करूनहि तो आम्हांस पूर्ण करतां आला नाहीं हें पूर्वी लिहिलेंच आहे.

धर्मशास्त्रीय प्रश्नासंबंधी निश्चित मत बनविण्याकरितां सर्व धर्मशास्त्रीय ग्रंथांचें पृथक्करण करून प्रत्येक मुद्द्याच्या चिड्या करून त्यांवर संशोधन करून धर्माज्ञांचें स्वरूप निरनिराळ्या काळीं व स्थळीं कसे बदलत गेलें व आज धर्मशास्त्र कोणत्या स्वरूपांत प्रत्यक्ष व्यवहारांत उरलें आहे हें पहाण्याचा प्रयत्न करण्याकरितां एक योजना नागपुरास संपादकीय ऑफिस असतांना पुणे शाखेचें कार्यकारी रा. राजवाडे, यांजकडे पाठविण्यांत आली होती, परंतु ही योजनाहि वरीलप्रमाणें संकल्पांतच राहिली.

ज्ञानकोशांतील वेदविषयक व भारतीय संस्कृतिविषयक जो मजकूर लिहिला गेला आहे तो बहुतेक मूळ संस्कृतसंहिता व त्यांचें उपबृंहण करणारे, ब्राह्मणें, सूत्रें वगैरे ग्रंथांवरून तयार करण्यांत आला. वैदिक विषयांवर इंग्रजी व विशेषतः जर्मन भाषेंत बरेच महत्त्वाचे संशोधनात्मक ग्रंथ आहेत व त्यांचाहि उपयोग आम्ही केला यांत संशय नाही. परंतु वैदिक विषयांवर लेख लिहावयाचा तो मूळ पाहिल्याशिवाय लिहिणें केव्हांहि समाधानकारक होणार नाही असें आमचें व आमच्या संपादक वर्गाचें निश्चित मत असल्यामुळें आम्ही वेदाचा प्रथमपासून अभ्यास केला व पाश्चात्यांचे लेख तपासून पाहतां त्यांतील बरेच एकांगी व परिस्थितीचें पूर्ण ज्ञान नसतांना लिहिलेले आढळले व त्यामुळें पाश्चात्यांचे अनेक सिद्धान्त आम्हांस खोडून काढावे लागले.

तथापि इतर विषय लिहिण्याच्या कामीं आम्हांस मुख्यतः इंग्रजी ग्रंथांचाच आश्रय करावा लागला. अनेक भारतीय विषयांवरहि देख्य भाषेंत वाङ्मय नसल्यामुळें व येथील परकीय सरकार सर्व आपले रिपोर्ट वगैरे इंग्रजी भाषेंत छापित. असल्यामुळें, जातींची माहिती, खानेसुमारीवरून मिळणारी अनेक प्रश्नांवरची माहिती, गॅझेटिअरसारख्या ग्रंथांवरून मिळणारी भौगोलिक माहिती इत्यादि माहिती सर्व इंग्रजीतूनच घेऊन आम्हांस वापरावी लागली. यामुळें काहीं गांवांचीं नांवें किंवा इतर नांवें मराठींत मांडतांना मूळ नांवाशीं जुळलीं नाहींत असेंहि आढळून आलें. व याकरितां पत्रव्यवहार करून स्थानिक नांवें मिळविण्याचाहि काहीं बाबतींत प्रयत्न केला. पण अशा वेळीं आमच्या पत्रांचीं उत्तरें काहीं महिन्यांनंतर व आमचा मजकूर छापला गेल्यानंतर आलीं अशा वेळीं त्यांचा आम्हांस काहींच उपयोग झाला नाही.

वाङ्मयदेशांचें भूवर्णन, ऐतिहासिक, वाङ्मयविषयक व चरित्रात्मक भाग बहुतेक निरनिराळ्या इंग्रजी सायन्सोपीडिया व इतर त्या त्या विषयांची पुस्तके यांवरून सजविला.

महाराष्ट्राचा इतिहास, वाङ्मय व जाति वगैरे मजकूर तयार करतोना मात्र आम्हांस उपलब्ध मराठी वाङ्मयाचा उपयोग करून घेतां आला आणि या विषयावर आजपर्यंत लिखाण तरी काय झालें आहे हें पाहण्याकरितां आम्हांस आमच्या वाङ्मयसूचीचा उपयोग झाला. परंतु एकंदर मराठी वाङ्मयाचा विस्तारच फार अल्प असल्यामुळे एकंदर ज्ञानकोशाच्या फारच थोड्या अंशास महाराष्ट्रीय वाङ्मयाचें साह्य झालें असें म्हटलें पाहिजे. मात्र उपलब्ध सर्व मराठी ग्रंथांचा आम्ही शक्य तितका उपयोग करून घेतला ही गोष्ट येथें नमूद केली पाहिजे. तसेंच पारिभाषिक संज्ञा जमविण्याच्या कामींहि आम्ही उपलब्ध मराठी पुस्तकांचा उपयोग करून घेतला.

आम्हांस मुख्य भर इंग्रजी भाषेतील ग्रंथांवरच द्यावा लागला परंतु इंग्रजी ग्रंथांतील केवळ भाषांतर स्वरूपाचा मजकूर फारच अल्पांशानें ज्ञानकोशांत पहावयास मिळेल. कारण बहुतेक माहिती निरनिराळ्या ग्रंथांतून सारांशरूपानें व टीकारूपानें निरनिराळ्या मुद्यांवर घेऊन ती पुढें एकत्रित करण्यांत आली.

फ्रेंच, जर्मन, डच वगैरे पाश्चात्य भाषांतील ग्रंथांचाहि मिसिस केतकर व मिस कोहन यांचें साहाय्य असल्यामुळे आम्हांस थोडाबहुत उपयोग करून घेतां आला परंतु चिनी, हिब्र्यू, अवेस्ता वगैरे वाङ्मयाचा आम्हांस त्या त्या भाषा जाणणाऱ्या लेखकांच्या अभावी मुळींच उपयोग करून घेतां आला नाहीं.

प्रकरण १० वें.

ज्ञानकोश आणि वैदिक संशोधन

ज्ञानकोश तयार करण्याची कल्पना जेव्हां प्रथम मांडली गेली तेव्हां नवीन संशोधन करावयाचें हा त्यांत हेतु नव्हताच तर आपल्याकडे जें संशोधन झालें आहे तेंच मांडावयाचें हा हेतु होता. तथापि वेदविषयक क्षेत्रांतील विषयाकडे जेव्हां मी लक्ष देऊं लागलों आणि वेदविषयक माहिती मांडण्याचा विचार करूं लागलों तेव्हां या विषयांत वरेंच खोल

गेल्याशिवाय आपण कांहींहि लिहिणें धोक्याचें आहे असें वाटूं लागलें. मी ऋग्वेद पूर्वी दोनदां वाचला होता याचा अर्थ एवढाच कीं, ऋग्वेदांतील दोनतीनशें सूक्ते मूळांतून वाचलीं होतीं आणि विल्सन व प्रिफिथ यांचीं भाषांतरें वाचलीं होतीं आणि अथर्ववेदाचें प्रिफिथचें भाषांतर व निवडक सूक्तांचें व्हूमफील्डचें भाषांतर हीं वाचलीं होतीं. तसेंच कांहीं ब्राह्मणग्रंथ वाचले होते. त्यांत गोपथ ब्राह्मण मूळांतून वाचलें होतें, तांड्य ब्राह्मण नुसतें एकदां चाळून पाहिलें होतें व ऐतरेय व शतपथ या ब्राह्मणांचीं भाषांतरें वाचलीं होतीं. पण तीं त्यांचें मूळ जवळ ठेवून वाचलीं होतीं. त्यामुळें वेदांत काय आहे याविषयीं मला स्थूल माहिती झाली होती. हें सर्व वाङ्मय ज्या एकाच दृष्टीनें वाचलें ती दृष्टि म्हटली म्हणजे सामाजिक इतिहासाची—विशेषेकरून जातिभेदाच्या इतिहासाची—दृष्टि होय. माझे वेदांचें वाचन हें १९०८/९ च्या सुमारास झालें. त्यानंतर ज्ञानकोशाला हात घालीपर्यंत फारसें झालें नाहीं. तथापि अगदी पहिल्या वाचनाच्या वेळेस देखील यूरोपीय संशोधकांच्या अनेक मतांविषयीं संशय उत्पन्न झाला होता; तथापि त्याविषयीं कांहीं निश्चित मतें झालीं नव्हतीं. यावेळेस ही संधि साधून वेदाभ्यास आपण बराच करून घ्यावा आणि आपलें कोड पुरवून घ्यावें ही इच्छा उत्पन्न झाली आणि डायरेक्टरांची त्यास संमतीहि मिळाली. ही संमती अर्थात तोंडी होती. डॉ. खरे (ज्ञानकोशमंडळाचे अध्यक्ष) यांनीं मला एवढेंच सांगितलें कीं, जर या अभ्यासांत पैसा खर्च केल्यानें ज्ञानकोशाचें महत्त्व वाढेल असें तुम्हांला वाटत असेल तर आम्हांलाहि वाटत आहे; व संपादकांय धोरणामध्ये आम्ही दबळादबळ कांहीं एक न करण्याची वृत्ति कायम ठेवणार आहों; जो खर्च पडेल तो करावा. वेदाभ्यास जोरानें १९१९च्या डिसेंबरच्या सुमारास सुरू झाला, तो तीन वर्षे चालू होता आणि ज्ञानकोशाच्या मुद्रणास जी दिरंगाई झाली तिचा हा अप्रत्यक्ष फायदा आम्हांस मिळाला. मुद्रणास दिरंगाई झाली नसती तर ज्ञानकोश बराच अगोदर बाहेर पडला असता पण हें संशोधनहि झालें नसतें. तर ज्ञानकोशाचें काम रेंगाळण्याचा हा एक निश्चयात्मक फायदा मिळाला आहे. ज्ञानकोश रेंगाळण्यानें दुसरा एक परिणाम असा झाला आहे; ज्ञानकोशाची किंमत १९७ पर्यंत वाढली असती ती १७७ पर्यंत वाढली. पण हा फायदा नाहीं. कारण त्यामुळें गिन्हाइकी करणें जड होऊं लागलें.

वेदविषयक जें संशोधन झालें तें थोडक्यांत देखील येंथें देण्याची सोय नाहीं तथापि माझ्या पूर्वीच्या मतांत पडलेले कांहीं मुख्य मुख्य फरक किंबहुना पूर्वकालीन संशोधकांशीं असलेले मतभेद येंथें देतो. माझे मत असें झालें आहे कीं सर्व वैदिक वाङ्मय हिंदुस्थानच्याच भूर्मावर निर्माण झालें आहे, उत्तरध्रुवप्रदेशीं निर्माण झालें नाहीं. आणि वैदिक यज्ञसंस्था देखील येंथेंच विकास पावली, उत्तरध्रुव प्रदेशांत विकास पावली नाहीं. लो. टिळक यांच्या कल्पनांत तथ्य नाहीं असें मात्र नाहीं. ज्याप्रमाणें

आंबा पिकतो, रस गळतो । कोंकणचा राजा बाईं झिम्मा खेळतो ॥

हें गाणें जरी बरेंच अर्वाचीन काळचें आहे तरी तें पुरुष झिम्मा ज्यावेळेस खेळत असतील आणि कोंकण देशाला स्वतंत्र राजा होता, अशा काळची आठवण त्या गाण्यांत ज्याप्रमाणें शिल्पक राहिली आहे त्याप्रमाणें ऋग्वेदांत उत्तरध्रुवकालीन कल्पना वैदिक ऋचांत शिल्पक राहिल्या असतील, असें माझे मत झालें आहे. तथापि लोकमान्य टिळकांचें मुख्य म्हणणें म्हणजे आर्यन् लोक उत्तरध्रुवप्रदेशाकडून इकडे आले आणि हें मला सयुक्तिकच दिसतें. मला वाटतें तें एवढेंच कीं आज जें वैदिक ऋचांचें स्वरूप आहे, तें अर्वाचीन आहे व त्यांतील कल्पना फार प्राचीन असून त्यांतील कांहीं उत्तरध्रुवकालीन असणें शक्य आहे.

आज दृष्टीस पडणाऱ्या संहिता येंथेंच झाल्या एवढेंच नव्हे तर सर्व सूक्ते देखील येंथेंच तयार झालीं आणि ती देखील दाशराज्ञ युद्धानंतर झालीं. दाशराज्ञ युद्ध म्हणजे दिवोदास आणि सुदास हे सरहद्दीवरून निघून कुरुक्षेत्रांपर्यंत लढत लढत आले तें वृत्त. या युद्धाचा आणि या युद्धांत भाग घेतलेल्या व्यक्तींचा आणि त्या व्यक्तींशीं संबद्ध असलेल्या व्यक्तींचा उल्लेख सर्व ऋग्वेदभर पसरलेला आहे आणि त्यावरून ऋग्वेदांतील सर्व सूक्ते या युद्धानंतरचीं आहेत हें मला सिद्ध झाल्यासारखें वाटतें. हें युद्ध ज्या पक्षांमध्ये झालें ते दोन्ही पक्ष आर्यन् होते. आर्य व दास यांचें जातियुद्ध कधीच झालें नाहीं. आर्य-दास या वैरुद्ध्याची कल्पना वैदिक लोक आपल्याबरोबर घेऊन आले. ती कल्पना हिंदुस्थानांतच स्वतंत्र तऱ्हेन उत्पन्न झाली नाहीं. दिवोदास आणि सुदास हे भरत होते. त्यांनीं विजय हिंदुस्थानांतील आर्यन् लोकांवरच मिळविला. ऋग्वेद हा ग्रंथ आर्यन् लोकांचा दासांवर किंवा काळ्यांवर विजय दाखवीत

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

नसून भरतांचा देश्य आर्यन् लोकांवर विजय दाखवितो. दास व आर्य हा भेद जाति विषयक म्हणजे रक्त विषयक नसून यजनविषयक होता. आर्य आणि दास यांच्यामध्ये जसा सांस्कृतिक भेद होता तसाच तो देश्य आर्य आणि नवीन आलेले आर्य यांच्यांतहि होता. नवीन आलेल्या आर्यांचे वाङ्मय वेदांतील सूक्ते होत.

पण देश्य आर्य लोकांचे वाङ्मय निराळें आहे. सूतांनी सांगितलेल्या कथा उर्फ इतिहासपुराणे हे स्थानिकांचे वाङ्मय होतें. त्यामुळे नवीनांच्या संस्कृतीस मात्र संस्कृति हें नांव दिलें आहे. जुन्या लोकांमध्ये देखील अनेक निरनिराळ्या जाती व संस्कृती होत्या. शक व मग यांची वसाहत देशांत वेदपूर्वकालीन आहे, आणि जुन्या आणि नव्या लोकांच्या संस्कृतींचे एकीकरण जेव्हां मोठमोठे यज्ञ होत त्यावेळेस झालें. वैदिक वाङ्मयाच्या संहिता बनल्या त्या कांहीं अंशीं नवीन सूक्ते झालीं त्याच वेळेस बनत होत्या. व्यासाच्या काळीं म्हणजे महाभारताच्या काळीं वेदांचे संहितीकरण बरेचसे झालें होतें व व्यास शिष्यांच्या काळीं म्हणजे कुरुयुद्धानंतर १०० वर्षांच्या अवधीच्या आंत संहितांचे स्वरूप जळवजवळ आजच्या सारखें झालें इत्यादि गोष्टी मी मांडल्या आहेत. ही एकंदर मांडणी करतांना ज्ञानकोशमंडळांतील मंडळीमध्ये वेदावर चर्चा दररोज होई आणि दाशराज्ञयुद्धानंतर सर्व सूक्ते झालीं असा पक्ष मी घेतला होता. तर रा. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव व श्रीताचार्य धुंडीराज वापट हे विरुद्ध पक्ष घेत. रा. दाते हे प्रथम एक दोन दिवस जरी माझ्या विरुद्ध मताचे होते तरी पुढें ते माझ्याच मताचे झाले व कांहीं दिवसांनी रा. चित्राव व रा. धुंडिराज वापट यांची देखील खात्री पटली. प्रत्येक सूक्त दाशराज्ञ युद्धापूर्वीचें आहे हें कारणासह दाखविणारे कोष्टक रा. दाते यांच्या हातचें आहे.

आमचीं मते पूर्वीच्या अभ्यासकांपासून निराळीं आहेत हें दाखविण्यासाठीं आम्ही एक पत्रक काढलें होतें. तें पत्रक जगांतील सर्व महत्त्वाच्या युनिव्हर्सिट्यांकडे पाठविलें होतें. त्या पत्रकांत काय आलें आहे हें लंडनटाईम्सच्या लिटररी सप्लिमेंटनें मांडलेंहि होतें पण त्यावर विशेष चर्चा झाली नाही त्यामुळे पुस्तकाची जाहिरात परदेशीं होऊन पुस्तकास मागण्या मात्र आल्या.

मराठी ज्ञानकोशास परदेशांतून ज्या संस्थांकडून व युनिव्हर्सिटीयांकडून मागण्या आल्या त्यांची यादी पुढीलप्रमाणे आहे:—

- १ रॉयल अँथ्रोपॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट—लंडन.
- २ मेसर्स प्रोबस्थियन आणि कं. लंडन.
- ३ उपसाला युनिव्हर्सिटी—स्वीडन.
- ४ प्रशीअन स्टेटबिब्लिओथेक, ओरिएंटलिस् अँबटेलंग—बर्लिन.
- ५ प्रागच्या युनिव्हर्सिटीची लायब्ररी—चेकोस्लोव्हाकिया.
- ६ एल्. इकोल फ्रॅन्साइस डी इ एक्सट्रीम ओरिएंट—हॅनोइ (फ्रेंच इंडो चायना).
- ७ कोलंबिया युनिव्हर्सिटी—न्यू यॉर्क अमेरिका.
- ८ प्रोनिंगनर्चा युनिव्हर्सिटी—नेदरलँड्स.
- ९ रॉयल लायब्ररी कोपनहेगन—डेन्मार्क.

भारतांतील वेदपूर्व आर्यन् संस्कृति व वैदिक

संस्कृतीचा तिजवर घडलेला परिणाम

“महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश तयार करण्याच्या कामांत प्रसंगतः वेद वाङ्मयाचा अभ्यास आम्हांला फार बारकाईने पृथक्करण करून करावा लागला. हा सूक्ष्म पृथक्करणामक अभ्यास दहा एक विद्वान अभ्यासक तीन वर्षांवर पावेतो माझ्या देखरेखीखाली करित होते. आम्ही ऋग्वेदांतील प्रत्येक पाद तपासून त्याचे वर्गीकरण केले आहे. ऋग्वेदाच्या मंत्रभागांत प्रतिबिंबित झालेला यज्ञक्रियेचा क्रमाने झालेला विकास आम्ही बारकाईने तपासला आहे. व हा विकास होत होत त्यांतून श्रौतसूत्रांत दिसून येणारा धर्म कसा उदयास आला त्याचे धागे आम्ही लावले आहेत. हे काम करित असतां आणि वेदवाङ्मयांतील विषय-सूत्रांचा इतिहास पुराणांतील विषयांशी संबंध तपाशीत असतां आम्ही कांहीं सिद्धांत वसविले आहेत. हे सिद्धांत पंडितांपुढे ठेवून त्यांच्याकडून या सिद्धांतांचे परीक्षण करून घ्यावे अशी आमची इच्छा आहे. म्हणून हे पत्रक आम्ही काढलेले आहे. यांत आमचा पुरावा आम्ही दाखल करित नाहीं. आमचे सिद्धांत मात्र दाखल करित आहों.

१ ऋग्वेदाच्या मंत्रांत जो इतिहास आहे तो भारतांतील अगदी पहिल्या आर्यन् वसाहतीचा नाहीं.

२ मंत्रांत ज्या आर्यन् वसाहतीचें चित्र सांपडतें, त्या वसाहतीच्या अगोदर आर्यन् महावंशांत मोडतांल अशा जातीचें वास्तव्य देशांत झालेलें होतें. पूर्ववंगाल व महाराष्ट्र वगळून आज आर्यन् भाषा बोलणारा जेवढा प्रदेश आहे तेवढा किंवा थोडासा कमी अधिक प्रदेश सदरील आर्यन् जातींनीं व्यापला होता. सीलोन किंवा लंकाप्रदेशहि त्या काळीं या आर्यन् वंशाच्या लोकांनीं वसला होता.

३ शक आणि मग या जातीही भारतांत मंत्रकर्त्या लोकांच्या म्हणजे ज्यांना आर्यन् म्हणण्याचा प्रचार आहे त्या लोकांच्या अगोदर येऊन राहिल्या असाव्या. मात्रसंस्कृति अथवा ज्या लोकांचा भारत प्रवेश ऋग्वेदांत चित्रित झाला आहे त्या लोकांची संस्कृति, भारतांत अगोदर अस्तित्वांत असलेल्या आर्यन् संस्कार्तहून थोडी निराळी होती. या अगोदरच्या संस्कृतीला प्राचीनतर आर्यन् संस्कृति हें नांव देणें युक्त होईल.

४ प्रचलित समजुतीनें ज्यांस आर्यन् नांव दिलें आहे ते अथवा मंत्रकर्ते लोक भारतांत येण्यापूर्वीं तेथील आर्यन् जाती ज्या संस्कृतीचा उपभोग घेत होत्या ती संस्कृति निदान १००० वर्षांची तरी असावी.

५ प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतींत समाजाचें धुरीणत्व क्षत्रियांकडे होतें व ब्राह्मण वर्गाचा अभाव होता. आथर्वण विद्येचे लोक थोडेफार तरी या प्राचीनतर समाजांत असावे. हे वेदपूर्वकालीन आथर्वण वर्गीय लोक सामान्य जनतेत मिसळून गेले असावे, अथवा त्यांची अवनति होऊन गारुडी, भुतें काढणारे, गारपमारी, (गारांपासून रक्षण करणारे) वगैरे वर्ग त्यांतून निघाले असावे.

६ या प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतींत लेखनव्यवसायी वर्गाच्या जातीचा असा महत्त्वाचा वर्ग म्हणजे सूतांचा अथवा भाटांचा होता.

७ गंगानदीच्या खोऱ्यांत पूर्वेकडील भागांत एकदां चालू असलेला अथर्व्यांचा यज्ञसंप्रदाय (पुढें मंत्र कर्त्यांचा अग्न्युपासनेचा संप्रदाय नष्ट झाला त्याप्रमाणें) मात्र आर्यन् येण्यापूर्वींच सर्वस्वी नष्ट झाला असावा. सरस्वती नदीच्या आसपास अथर्व्यांची विद्या थोडीफार जगली असावी.

८ पुराणांतील कथांचे मूळभाग, उपनिषदांतील मताचा बराचसा भाग, जैन व बौद्ध मतांचें पूर्वस्वरूप आणि विद्याधर-गुह्यकादि देव-योनींचे काल्पनिक वर्ग या गोष्टी प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतीतील आहेत-

बॅलिंगोपासनाहि या संस्कृतीतील असावी. या संस्कृतीत आर्थिक संस्था चांगल्याच उन्नतावस्थेत गेलेल्या असल्यात.

९ वाङ्मयातील विवक्षित राष्ट्रविषयक उल्लेखाची प्राचीनता आणि त्या राष्ट्राच्या भारतभूमीतील वास्तव्याची प्राचीनता या दोन गोष्टींचा घोटाळा करू नये. एखाद्या राष्ट्राचा उल्लेख वेदवाङ्मयाच्या उत्तरकालीन भागांत आला असल्यास तो त्या राष्ट्राच्या अर्वाचीनत्वाचा पुरावा आहे असे समजून चालू नये. उल्लेखित राष्ट्र पूर्वेकडील असेल तर त्यास हा नियम विशेष लागू आहे. वेदकालीन ग्रंथकारवर्ग पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रयाण करीत होता त्यामुळे पूर्वेकडे पूर्वीपासून असलेले राष्ट्र या वर्गाच्या नजरेस पश्चिमराष्ट्रांच्या नंतर येण्याचा संभव होता. राष्ट्र अधिक जुने असेल तसे ते अधिक नंतरच्या वाङ्मयभागांत येण्याचा वरील परिस्थितीमुळे संभव आहे.

१० ऋग्वेदसूक्तांचा मोठा भाग विशेषतः मंडलें २ ते ७ यांतील म्हणजे गोत्रमंडलांतील सूक्ते दाशराज्ञयुद्धाच्या काळीं अथवा त्या युद्धाच्यानंतर रचलेलीं आहेत. ऋग्वेदांतील उल्लेखांवरून व्यक्त होणारा विषय दिवादास व सुदास यांच्या नेतृत्वाखालीं भरतांचा भारतांत प्रवेश व वसाहत हा आहे; सामान्यत्वानें आर्यन् लोकांचा प्रवेश व वसाहत हा नाही.

११ वेद हे तीन संहितीकरणाच्या क्रियेनें तयार झाले आहेत. ऋग्वेदमंत्रांत दिसून येणारे सोमयागाचें प्राथमिक स्वरूप बदलून यजुर्वेदांत व ब्राह्मणांत दिसून येणारे अथर्ववाहुल्यात्मक विस्तृत स्वरूप ज्या काळीं या यागाला प्राप्त झालें त्या काळीं वेदांचें पहिलें संहितीकरण झालें. सोमयागाचें बदललेलें रूप बाहेरून आलेल्या मंत्रकर्त्या लोकांच्या पुरोहितवर्गानें आपल्याच अकलेनें बसविलें कीं या कामांत या वर्गाला कसा तरी जीव धरून राहिलेल्या स्थानिक पुरोहितांची मदत झाली असावी पण ती कितपत झाली हें निश्चित सांगतां येत नाही.

१२ यज्ञ चालू असतां मध्यें मध्यें इतिहास पुराणांचा उपयोग होई. या क्रियेंत दोन संस्कृतींची जोड घालण्याचा प्रयत्न दिसतो. ब्राह्मणांतून ऐतिहासिक गोष्टींचा निर्देश येतो त्यावरूनहि हेंच अनुमान निघतें.

१३ तीनहि संस्करणांची म्हणजे संहितीकरणांची वेदवाङ्मयावर स्पष्ट छाप पडली आहे. ऋग्वेदांतील आठव्या व नवव्या मंडलांतील जीं

सूक्तें सामवेदांत आलीं असून त्या वेदांतील मोठा भाग ज्यांनीं व्यापला आहे तीं सूक्तें मूळच्या मंत्रकर्त्या लोकांबरोबर आलेल्या पण विशिष्ट गोत्रांच्या वाङ्मयांत नव्हतीं. तीं सोमयागाचें उपबृंहण झालें त्या कालीं गोत्रवाङ्मयाशीं जोडलीं गेलीं. तीं घालण्याचा उद्देश सामगायकांनां सोमयागामध्ये स्वतंत्र स्थान देण्याचा असावा.

१४ पहिलें संस्करण झालें त्या काळाच्या सुमारासच सामवेदाचा मोठा भाग तयार झाला असावा आणि ऋग्वेदांत ८ व ९ हीं संडळें घातलीं असावीं.

१५ दुसरें संस्करण कुर्युद्धाच्या कालीं झालें असावें आणि या संस्करणाचा कर्ता द्वैपायन व्यास हाच असावा.

१६ तिसरें संस्करण व्यासाच्या नंतर काहीं काळानें म्हणजे सुमारे ५०।१०० वर्षांनीं झालें असावें.

१७ पहिल्या व तिसऱ्या संस्करणाच्या दरम्यानचा काळ हा पुरोहित वर्गातील मोठ्या लढ्याचा काळ होता. आरंभी हा लढा एका बाजूला अथर्व व दुसऱ्या बाजूला त्रैविद्य (म्हणजे ऋग्वेदी, यजुर्वेदी व सामवेदी) यांच्यामध्ये उपस्थित झाला. हा लढा मंत्रकर्त्या लोकांच्या समाजांतच चालला असावा, त्याच्याबाहेर गेला नसावा.

१८ अथर्वन् लोकांत प्रथम एकाग्निपूजा चालत असे. तिचें स्वरूप काहीं अंशीं आपणांस गृह्यसूत्रांत पहावयास मिळतें. या अथर्व्यांचे संस्कार लांबलचक नसत, अगदीं थोडक्यांत होणारे असत.

१९ मंत्रकर्ते आर्यन् जसे भारतांत वस्ती करून राहिले, तशी रोजची अग्निपूजा कमी होत गेली, सोम दुर्मिळ झाला, आणि सामान्य जनतेंत यज्ञसंप्रदाय मार्गें पडला. हळू हळू धंदाकरतां नव्हेतर पौकाकरतां भिक्षुकी कर्म करणारा अशा अर्थाचें ऋत्विज नांव धारण करणारा धंदेवाईक. याज्ञिकांचा वर्ग उत्पन्न झाला. ऋतुपरत्वे म्हणजे प्रसंगानुसार यजन करीत ते ऋत्विज्; ते धंदेवाईक याजक नव्हत. हे ऋत्विज लोक सार्वजनिक वर्गणीनें मोठाले यज्ञ करूं लागले व यज्ञमध्ये लांबलचक विधींची व संस्कारांची भर यांनींच घातली.

२० ब्राह्मण जातीचा इतिहास हा वेदवाङ्मयाच्या इतिहासाशीं व यज्ञविधीच्या विकासाच्या इतिहासाशीं अन्योन्याश्रयानें निगडित झालेला आहे.

२१ मांत्रसंस्कृतींत अगदी जुन्यांत जुन्या कालापासून अथर्वे लोक असले पाहिजेत. या संस्कृतींत ते वर्गाच्या रूपाने होते की त्यांची जात होती, त्याचप्रमाणे त्यांची जात नसेल तर त्यांचा वर्ग पितापुत्रपरंपरेने चालणारा होता की नव्हता हे स्पष्ट होत नाही.

२२ अथर्वे लोकांचा वर्ग प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतींतहि असावा. परंतु हा वर्ग वर एके ठिकाणी वर्णिल्याप्रमाणे लवकरच नष्ट झाला असावा.

२३ मांत्रसंस्कृतींत अथर्व्यांची जागा त्यांच्याहून बलिष्ठ अशा वर्गाने म्हणजे त्रयी विद्येचा मूळ उत्पादक व वंहिवाटदार, तसेच उपवृंहित यज्ञसंस्थेत पुरोहित्य करणारा असा जो वर्ग त्या वर्गाने घेतली. हा वर्ग काही अंशाने अथर्व्यांमधून म्हणजे 'मंत्रद्रष्ट्यां' मधून तयार झाला असावा.

२४ तीन विद्या धारण करणारे असे जे उपवृंहित यज्ञसंस्थेचे पुरोहित त्यांचे पहिले शिक्षण निराळें असल. समाजामध्ये सामान्य आर्थिक कारणांनीच या लोकांचे वर्ग प्रथम अस्तित्वांत आले असतील. पुढे हे वर्ग यज्ञांत पुरोहितपणाचे काम करू लागले तेव्हां निरीनराळी स्वतंत्र कर्मे त्यांजकडे आली. या कर्मांची व्यवस्था करण्याच्या हेतूने विशिष्ट कर्मासाठी मंडळी या धोरणाने सदरील वर्गांनी भिन्न वेद स्थापिले. यज्ञविद्येत या रीतीने विविधता उत्पन्न झाली.

२५ अध्वर्यूंचा अथवा व्यवस्थापकांचा वर्ग कोणत्या वर्गाच्या पोटांतून निघाला याचा विचार करतां होत्याच्या कर्मांचे विविधिकरण झाले तेव्हां त्या होतृवर्गाच्या पोटांतून अध्वर्यूंचा वर्ग निघाला असे दिसते.

२६ यज्ञपुरोहितांत अथवा ऋत्विजांत एकामागून एक भांडणे झालीं. या भांडणांचा उगम अध्वर्यूंच्या आपसांतील भांडणांत असावा. सार्वजनिक कार्यांत अथवा समारंभांत व्यवस्थापक मंडळी संहतप्रयत्नाने पैसा जमवितात व व्यवस्था करतात. तेव्हां या व्यवस्थापकांत फळ्या आणि तट पडण्याला जीं कारणे होतात तशींच कारणे वरील भांडणांनां झालीं.

२७ वेदसंहितांची आज उपलब्ध असलेली आवृत्ति तयार केली गेली त्याकाळीं ब्राह्मणांमध्ये वेदांप्रमाणे व शाखांप्रमाणे म्हणजे यज्ञांत कराव्या लागणाऱ्या विशिष्ट कर्मानुसार व ऋत्विजांमधील पक्षानुसार

भेद उत्पन्न झालेले होते. ब्राह्मण तेव्हा वर्गरूपाने असोत वा जाति-
रूपाने असोत, हे आतां सांगितलेले भेद मात्र तेव्हा जातिभेदाच्या स्वरू-
पाचे बनलेले नव्हते, असे दिससे. आज या भेदांपैकी कांहीं प्राचीन
काळीं होते तसे शैक्षणिक व धार्मिक स्वरूपाचेच राहिले. कांहीं कृष्ण
यजुर्वेदी—शुक्ल यजुर्वेदी—याप्रमाणे पक्षात्मक होते त्यांना मात्र कालांत-
राने जातींचे स्वरूप प्राप्त झाले. सूत्रभेदानुसारहि पुढे भेद झाले परंतु
या भेदांमुळे समाजांत फळ्या कांहीं नेहमीच उत्पन्न झाल्या नाहीत.
त्रैविद्यांनी यज्ञसंस्था उपवृंहित केल्या तेव्हां अथर्वन् लोक एकीकडून
या संस्थेत हक्काचे स्थान मागू लागले व दुसराकडून यज्ञकर्मांत कांहीं
अर्थ नाही असे म्हणून त्या कर्माचा प्रचार कमी करण्याचा त्यांनी
उद्योग चालविला. यज्ञकर्मांत स्थान मिळविण्याच्या हेतूने त्यांनी अथर्व
संहितेची पुनर्रचना केली. अथर्व्यांची मागणी त्रैविद्यांनी कांहीं काळ
पावेतो कानाआड केली. पुढे त्रैविद्यांत कृष्ण आणि शुक्ल अध्वर्यूंच्या
नेतृत्वाखाली पक्ष उत्पन्न झाले तेव्हां शुक्ल अध्वर्यूंनी अथर्वन् लोकांशीं
मिळून घेण्याची वृत्ति स्वीकारली, आणि यामुळे अथर्व्यांचे म्हणणे
हळूहळू ऐकले जाऊन यज्ञांत ब्रह्माचे स्थान त्यांना मिळाले. या
स्थानाला मिळाला तर फार विद्वान व विचक्षण मनुष्य लागतो तो तसा
न मिळाला तर एखादा मूर्खच परवडतो.

२८ वेदांचे तिसरे संस्करण झाले त्याच्या अगोदर त्रैविद्यांचा अथ-
र्व्यांशीं सलोखा झालेला होता. या संस्करणाच्या काळीं यज्ञकर्म मागे
पडत चाललेले होते. अथर्व्यांशीं समेट व वेदांचे तिसरे संस्करण या
गोष्टी घडून येण्याच्या अगोदर ऋग्वेदी लोकांनी आपल्या वेदांत अथ-
र्व्यांच्या संस्कारविद्येचा समावेश दहाव्या मंडळांत करून घेतला होता;
गृह्यकर्म व गृह्यसंस्कार हे जे अथर्व्यांचे क्षेत्र त्यांत पाऊल टाकून
आक्रमण करण्याचीहि त्यांची तयारी झालेली होती. अथर्व्यांना हटवीत
हटवीत अगतिक करण्याची क्रिया ज्या काळांत गृह्यसूत्रे रचलीं गेलीं
व श्रौतसूत्रे तयार होऊन त्यांत ब्रह्माच्या मंत्रांचा समावेश केला गेला
तेव्हां पूर्ण झाली.

२९ ऋग्वेदांतील मंत्रांत दिसणारा साधा व सोपा याग जाऊन
त्याच्या ठिकाणीं संकीर्ण व श्रमसाध्य असा, ब्राह्मणग्रंथांतील विधिव-
चनानुसार चालणारा यज्ञ आला त्याकाळीं समाजस्थिति बदललेली

होती. मंत्रकर्त्या आर्यन् लोकांबरोबर जो पुरोहितवर्ग भारतांत आला त्याला या काळीं प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतीच्या लोकांत व राजन्य वर्गांत वागावयाचें होतें. या नव्या परिस्थितींत यज्ञविषयक विधींचें समर्थन अर्थवादांनीं करतांना पुरोहितांनीं प्रसंग ओळखून अर्थवादांत केवळ खऱ्या इतिहासाचा आश्रय करणें सोडून दिलें, आणि हरिश्चंद्र, भीम, जनक वगैरे नव्या यजमानांच्या पूर्वजांचीं नांवे अर्थवादांत समाविष्ट करून अमुक विधि हरिश्चंद्रानें यज्ञ केला त्या प्रसंगां प्रचारांत आला, अमुक भीमाच्या वेळीं सुरू झाला असें मंडन त्यांनीं आरंभिलें. तसेंच पंजाबच्या प्रदेशांतील आर्यन् लोकांच्या वस्तींत वेदांतील सूक्ते तयार झालीं तीं गंगाप्रदेशांतील आर्यन् वस्तींत तयार झालीं असें कल्पून हे पुरोहित लोक त्यांचा अर्थ लावूं लागले.

३० ब्राह्मणग्रंथांत पुराणांतील कथांचे उल्लेख आहेत, ते पुराणांतील विस्तृत कथांचे मूल आहेत असें समजूं नये. पुराणांतील कथा, पुराणविद्या ब्राह्मणरचनेच्या पूर्वीच अस्तित्वांत होती व ब्राह्मण ग्रंथांत पुराणकथांचे उल्लेख हे यज्ञकर्म सजविण्यासाठीं पुरोहितांनीं घातलेले आहेत.”

“याप्रमाणें वेदांच्या सूक्ष्म अभ्यासानें जीं मतें आम्हांला बनवावीं लागलीं तीं सारांशरूपानें वर दिलीं आहेत. या मतांचें पंडितांनीं परीक्षण करावें अशी आमची इच्छा आहे.

आमच्याजवळ असलेला पुरावा पंडितांनां पहावयास मिळाला नाहीं तोंपर्यंत आमचीं मतें त्यांनां मान्य होतील अशी आशा आम्ही करीत नाहीं. आपणांपुढें आज आम्ही केवळ आमची सामान्य कल्पना ठेवात आहों. व या सामान्य कल्पनेवर आपलें मत आम्ही मागत आहों. या कल्पनेला आधारभूत असलेल्या तपशिलाच्या गोष्टी आज आम्ही मागें ठेविल्या आहेत. या विषयाचें ज्यांनां चांगलें ज्ञान आहे, या विषयाच्या वाड्मयाशीं ज्यांचा चांगला परिचय आहे ते लोक आम्ही पुढें मांडलेल्या गोष्टींवरून भारतीय समाजाच्या विकासासंबंधीं आमची काय कल्पना आहे ती सर्वस्वीं जरी नाहीं तरी बहुतांशानें ओळखतील व या कल्पनेला धरून चालल्यास कांहीं असंबद्धता व असंगति उत्पन्न होते कीं काय तें सांगूं शकतील. आम्ही बसविलेल्या सिद्धांतांची विशेष वार काईनें तपासणी करण्याची ज्या पंडितांची इच्छा असेल त्यांजशीं पत्रव्यवहारानें विचारविनिमय करण्यांत आम्हांस मोठा आनंद होईल.

वेदादि वाङ्मयाचें संशोधन करून ज्यांचें भारतीय इतिहासावरील मत आमच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या मतासारखें जवळ जवळ झालेलें असेल त्यांनीं आमच्याकडे दोन शब्द लिहून धाडण्याची कृपा करावी. आम्ही ज्या मागावर आहोंत त्याच मागावर आलेल्या लोकांनां आमची कल्पना इतरापेक्षां अधिक चांगली छानतां येईल व त्या कल्पनेंत महत्त्वाचे फेरफार सुचवितां येतील.” श्री. व्यं. केतकर

× × × × ×

वरील सर्व मजकूर मराठींतूनहि प्रसिद्ध केला आणि त्यामुळें बऱ्याच लोकांचें लक्ष ज्ञानकोशांतर्गत संशोधनाकडे वेधलें गेलें, हें मात्र येथें सांगतां येईल. या संशोधनावर व्याख्यानें देण्याकरितां संपादकमंडळी पैकीं रा. दाते व भी अशा दोघांनांहि आमंत्रणें आलीं होतीं. यावरून महाराष्ट्रामध्ये वेदकालविषयक संशोधनासंबंधानें जिज्ञासा आहे हें मात्र स्पष्ट झालें. यूरोप आणि अमेरिका येथील संस्कृत भाषेच्या अभ्यासकांकडून आमचें म्हणणें एखाद्या पश्चात्य भाषेंत मांडण्यासाठीं इच्छा प्रदर्शित केली गेली आणि प्रो. विंटरनिट्झ यांनीं सांगितलें कीं, जर तुम्ही आपलें म्हणणें इंग्लिशमध्ये मांडलें तर तें जर्मनमध्ये मांडण्याचें काम मी वरीन.

प्रकरण ११ वें.

मुद्रणकालांतील संपादन

मुद्रण चालू असतां संपादनाचें काम काय चाललें होतें याची कल्पना देणें अवश्य आहे. वैदिक संशोधन इकडे जरी चालू होतें तरी मुद्रणासंबंधानें लौकर व्यवस्था व्हावी ही आमची इच्छा होती एवढेंच केवळ नव्हे तर संशोधन हें प्रकाशनाला दुय्यम ठेवण्याचीच वृत्ति होती. संशोधन कधींच संपावयाचें नाहीं याची जाणीव आम्हाला होतीच. १९२२ च्या एप्रिल मध्ये मुद्रणशाखा सुरू झाली, तरी तिचें दृश्य फल (म्हणजे ९ वा विभाग) बरेच दिवस दिसलें नाहीं व त्यामुळें लोकांत अविश्वास वाढत होता. कच्चे हस्तालिखित तयार झालें तरी वरीच मंडळी कायम ठेवली आहे याचें कारण काय, इत्यादि संशयगर्भ प्रश्न पुण्यांतील किल्येक शेअर होल्डर आणि वर्गणीदार एकमेकांत विचारीत; आणि त्यांस आपापल्या बुद्धीप्रमाणें उत्तरे देत, आणि हें माझ्या नजरेस आलें होतें.

ज्ञानकोशाचे भाग बाहेर पडत नाहीत आणि ज्ञानकोशमंडळ हे एक वाढायचेंचेंचा क्लव आहे आणि त्या क्लवांतिल मंडळी आपल्या उपजीविकेचा भार शेअरहोल्डरांवर घालीत आहेत, पुस्तक बाहेर पडत नाही तरी मंडळी मात्र राखली आहेत अशा तऱ्हेचा ध्वनि पुण्यांत मधून मधून ऐकू येई. तो शेअरहोल्डर व वर्गणीदार यांच्या बाहेरच्या वर्गांत जास्त येई. स्थानिक पत्रांतून मात्र अशा तऱ्हेची चर्चा आली नव्हती तथापि या तऱ्हेच्या टीकेस उघड तोंड केव्हां फुटेल याचा नेम नव्हता.

आमचें छापणें छापखानदारांच्या दुर्दैवी असमर्थतेमुळें लांबणीवर पडलें होतेंच; पण छापखाना काढण्याच्या विरुद्ध मत डिरेक्टरांत होतें. डॉ. केतकर यांस पगार मिळतो तो छापखानदार म्हणून मिळत नाही, त्यांची छापखानदार या नात्याने किंमत मोठी नाही, त्यांनी आपल्या उत्साहाचा दुरुपयोग करण्याचें कारण नाही अशीं मते प्रतिपादिलीं जात. पण असें प्रतिपादण्यांत प्रतिपादणाऱ्या व्यक्तीचा केवळ स्वार्थ होता असेंहि नाही. नागपूरची मंडळी ज्ञानकोशमंडळीनें आपला छापखाना काढावा याच्याविरुद्ध होती. ज्ञानकोशमंडळीनें छापखाना काढून घेणें म्हणून रा. पाध्ये खटपट करीत होते, व त्यांच्या बोलण्याचा प्रतिध्वनि रा. कठाळे यांच्यामार्फत चालकमंडळांत उठे. दुसऱ्या छापखानदारांनीं काम वेळेवर केलें नाही म्हणून आमचे ग्रथ बाहेर पडत नाहीत असें सांगण्याची आज संधि आहे पण तुम्ही स्वतः छापखाना काढल्यास तसें सांगून सुटण्याची संधि गमावाल असेंहि एका गृहस्थानें सांगण्यास कमी केलें नाही. ही स्थिति १९२० मध्ये होती; व १९२२ मध्ये देखील ती वृत्ति डिरेक्टरांत होतीच. तीमुळें मी छापखाना डिरेक्टरांस न विचारतां काढला आणि त्यावेळेस आम्ही जरी मुद्रणाचें काम जोरांनें सुरू केले तरी त्यावेळेस आम्ही ऑफीसमध्ये काय करीत आहोंत याविषयी शेअरहोल्डरांनां आणि वर्गणीदारांनां विश्वासांत घेणें अवश्य झालें आणि त्यामुळें १९२२ च्या सप्टेंबरच्या पत्रकांत पुढीलप्रमाणें खुलासा करणें अवश्य झालें.

ज्ञानकोशमंडळाचें उरलेलें संपादकीय कार्य

ज्ञानकोशाचें हस्तलिखित जर जवळ जवळ तयार झालें आहे, तर सध्यां संपादकवर्ग काय करीत आहे, असा प्रश्न वारंवार कित्येक हितचिंतक विचारतात तर त्यांस हें सांगितलें पाहिजे कीं हस्तलिखित

जवळ जवळ तयार झाले तरी त्यांत कांहीं भाग नवीन करून घालावा लागतो. उणीवी वारंवार सांपडतात. ले.कांस आपले इष्ट विषय ज्ञानकोशांत आहेत किंवा नाहीत हे छापण्यास सुरवात होण्यापूर्वी पहावे म्हणून आमंत्रण केले आहेच. त्या आमंत्रणाप्रमाणे कांहींकडून ते (गळालेले विषय) दाखविण्यांतहि येतात.

शिवाय हस्तलिखित छापण्यापूर्वी त्यावर अनेक संस्कार करावे लागतात. लेखनशुद्धि पहाणे, संज्ञांचे एकीकरण करणे, परिशिष्ट पाहाणे, प्रत्येक परिच्छेदास सूचक नांव आहे किंवा नाही हे पहाणे, पूर्वीच्या परिच्छेदाचा आणि पुढच्या परिच्छेदाचा संबंध चांगला नसल्या तर दुरुस्त करणे, भाषा तपासणे, संदर्भ तपासणे, कोणता मजकूर कोणत्या टायपांत घालावयाचा याची सूचि देणे, पूर्वी वापरलेल्याच संज्ञा पुढे वापरल्या आहेत किंवा नाही हे तपासणे, तसेच पूर्वी लिहिलेल्या मजकुराची छाटाछाट करून तो लहान करणे इत्यादि अनेक क्रिया करावयाच्या असतात. याशिवाय जी माहिती अपूर्ण असेल ती पूर्ण करावी लागते; आणि जे लेख लेकांकडून आले आहेत ते वाचून पाहून त्यांतील मजकूर अपूर्ण असल्यास किंवा त्यांत दुरुस्त्या करावयाच्या असल्यास त्याविषयी टाप लिहून ती पुन्हां लेखकाकडे पाठविणे, किंवा त्याच्या संमतीने कचेरीत दुरुस्ती करणे इत्यादि क्रिया सध्या तयार असलेल्या लेखांवर कराव्या लागत आहेत. याशिवाय हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे कीं, जें काम पूर्वी बाहेरच्या लेखकांवर विश्वासिलें होतें तें त्यांच्याकडून १ डिसेंबर १९१९ला जेव्हां आले नाही तेव्हां तें ऑफीसांतच तयार करावे लागले. त्यामुळे नवीन माणसे शोधणे व ठेवणे इत्यादि गोष्टींत कांहीं काळ गेल्यामुळे नवीन मंडळींकडून झालेले कामे नुकतेंच पुरे झाले आणि कांहीं (फारच थोडे) व्हावयाचे आहे, ते छापवयाच्या काळापर्यंत म्हणजे विशिष्ट अक्षर येईपर्यंत पुरे होईल असा आम्हास विश्वासहि आहे.

कामाचे स्वरूप आणि संपादकवर्गाची मेहेनत

कामाच्या विस्ताराची पूर्ण कल्पना आली म्हणजे ऑफीसमध्ये असलेल्या थोडक्या संपादकवर्गावर काय काम पडतें याची कल्पना येईल. रा. रा. यशवंतराव रामकृष्ण दाते, सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, चिंतामण गणेश कर्वे, लक्ष्मण केशव भावे, हौत्रवेत्ते चिंतामणभट्ट दातार,

इत्यादि मंडळींचे या वाङ्मयसेवेत लोकांस न दिसणारे अविश्रांत श्रम लक्षांत घेतले म्हणजे महाराष्ट्रांने याबद्दल त्यांचे किती ऋणी असले पाहिजे याची जाणीव मुख्यसंपादकापलीकडे इतरांना असणे शक्य नाही. यांच्यासारख्या मंडळीकडून उणीवी भरून काढण्याची महत्त्वाची कामे होत आहेत. मुख्य संपादकावर पडणाऱ्या कामाची अगदी यथार्थ कल्पना देणे शक्य नाही. पण कांहीं कल्पना यावी म्हणून थोडासाच हिशेब येथे देतो. समजा, सर्व हस्तलिखित अगदी शेवटच्या दुरुस्त्या करूनहि तयार आहे; तरी ते छापण्यापूर्वी एकदा तरी वाचले पाहिजे, गॅलिप्रूफच्या अवस्थेत एकदा चांगले पाहिले पाहिजे, व छपावयाचा हुकूम देण्यापूर्वी ल्यावर नजर टाकली पाहिजे. ज्ञानकोशाचे एक पृष्ठ म्हणजे लिखिताची फुलस्केपची साडेतीन पाने होतात, आणि उरलेले १७॥ भाग म्हणजे ८७९० पृष्ठे छपावयाची म्हणजे लिखिताची सुमारे तीस हजार पृष्ठे होतात; आणि तीं छपावयाची म्हणजे तीन वेळ पहावयाची म्हणजे नव्वद हजार पृष्ठे झालीं. हे काम तीस महिन्यांत करावयाचे झाल्यास दर महिन्याला तीन हजार पृष्ठे वाचलीं पाहिजेत. वाचलीं पाहिजेत याचा अर्थ पूर्वोक्त क्रिया झाल्या आहेत किंवा नाहीत हे पाहिले पाहिजे. महिन्यांतून तीन हजार पृष्ठे व कामाचे दिवस चौवीस हा हिशेब घेतां दररोज शंभरांवर पृष्ठांचे वाचन होतें. रोज सुमारे ३९ पृष्ठे हस्तलिखित वाचले पाहिजे; तितक्याच पृष्ठांचे रोज गॅलिप्रूफ वाचले पाहिजे आणि तितक्याच पृष्ठांचे शेवटचे मुद्रित वाचले पाहिजे. हे काम करावयाचे; शिवाय पैशाचा पुरवठा बरोबर होतो आहे किंवा नाही वगैरे पाहणे, आणि खप वाढविण्याकरितां व पैसे उत्पन्न करण्याकरितां योजना करणे वगैरे कामे आहेतच. संपादकाचे वर दिलेल्या हिशेबाप्रमाणें काम किती होतें याची कल्पना करावी, ही सर्व कल्पना काम सर्व तयार—छपावयाच्या स्थितींत आहे असे धरून केली आहे. जेव्हां मजकूर छपावयाच्या स्थितींत नसतो तेव्हां करावयाचे काम निराळेंच. ज्ञानकोशाच्या वाचक-वर्गाच्या हातीं दोन भाग आहेतच. त्यांवरून संदर्भ तपासणे वगैरे कामास किती वेळ लागत असेल याची कल्पना होईलच. कामाची व्यापकता लक्षांत आली म्हणजे, जरी थोडा वेळ ग्रंथ बाहेर पडण्यास उशीर लागला तरी ग्राहकांचा धीर सुटणार नाही. लोकांस धीर

धरण्यास सांगतो, याचा अर्थ मंद गतीने काम करण्यास परवानगी मागतो; असा मात्र नाही.

आमचें काम मंद गतीने चाललें आहे काय ?

हें ठरविण्यासाठी ज्ञानकोशाच्या ग्राहकवर्मीने हाहि विचार करावा की, हा ग्रंथ आमच्याकडून ज्या गतीने त्यास मिळतो त्यापेक्षा त्यांची फक्त वाचनाची गति अधिक आहे काय? त्यांच्यावर विधानाच्या सत्यतेची जबाबदारी नाही, संदर्भ पाहण्याचीहि नाही. असे असता आंतील मजकुराचें आकलन करण्यास लागणास वेळ मात्र त्यांनी द्यावा; आणि जर त्यांच्याकडून वाचन आमच्या उत्पादनशक्तीपेक्षा अधिक गतीने झालें तर आम्हांस मंदगतीने काम करण्याबद्दल दोष देण्यास तयार व्हावें. असो. आमची गति ठरविण्यापूर्वी दुसऱ्याहि एका गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. ती गोष्ट म्हणजे आमच्या कामाचें स्वरूप होय.

अपेक्षेपेक्षा अधिक केलें तें काम

ज्ञानकोशाचें काम आतांपर्यंत होऊन गेलें तें अत्यंत कठिण काम होऊन गेलें. या कामाच्या मानानें पुढील काम फार सोपें आहे. सर्वांत कठिण भाग दुसऱ्या व तिसऱ्या विभागांत येऊन गेला आहे. दुसऱ्या विभागांतील कामाचें महत्त्व पृष्ठसंख्येनें मोजतां येणार नाही. दुसऱ्या भागांतील मजकूर अनेक संहितांचें सूक्ष्म पृथक्करण करून लिहिला आहे. परिशिष्ट पृष्ठ ४ व ९ यांमध्ये जें हौत्रवेत्ते दातार यांचें टांचण आलें आहे, तें टांचण एका पृष्ठांत छापतां येतें खरें, परंतु तें करण्यास दीड महिन्यावर अवधि गेला. तसेंच परिशिष्ट पृष्ठ ९ पासून पृष्ठ १२१ पर्यंतचें टांचण करण्याकरितां हौत्रवेत्ते दातार व धुंडिराजशास्त्री बापट यांचे अनेक महिने गेले. वेदाविद्या व गृह्य यांवरहि टांचण करण्यास महिना दीड महिना लागला; आणि काम दिसावयास मात्र तीनच पृष्ठे दिसतें. यापेक्षाहि सगळ्यांत चिकट पण न दिसणारें काम म्हणजे ३७२ पृष्ठांतील अर्ध्या पानावरील कोष्टक पाहावें. तें कोष्टक ऋत्विजांच्या कर्मांच्या विकासाच्या दृष्टीनें म्हणजे ब्राह्मणांतील जातिभेदाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. आणि तें करण्यासाठी धुंडिराजशास्त्री यांस पांच संहितांतील सुमारे १२०० उल्लेख शोधून प्रत्येक ठिकाणीं अर्थाची चिकित्सा करून कोष्टक तयार करावें लागलें; व हें

करण्यास सुमारे सहा महिने लागले असावेत (हें कोष्टक करतांना प्रत्येक ठिकाणाच्या उताऱ्याची चर्चा केलेले हस्तलिखित आमच्या ऑफिसांत जपून ठेवलेले आहे). भारतीय सामाजिक इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचीं वर निर्देशिलेलीं कोष्टके होत. वैदिक विषयासंबंधाने महाराष्ट्रांत वाचन मुळींच नाही; व समाजांत आहे तेवढेच ज्ञान लोकांस वाच्याचें असें आपण ध्येय ठेविलें असतें तर ग्रंथ अत्यंत अल्प उपयोगाचा करावा लागला असता. प्रत्येक विषयासंबंधाने शांतपणे माहिती गोळा करण्याचें काम जर केले नसतें तर ग्रंथाची उपयुक्तता मोठीशी झाली नसती. अनेक प्रकारचें ज्ञान मराठींत मांडण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. अनेक विषयांस वाहिलेला वर्ग समाजांत नाही. आणि तरी देखील हा प्रयत्न करतांना असें वाटे कीं, भारतीय इतिहास-पांडित्याच्या बाबतींत तरी हा ग्रंथ जगाच्या पाठीमागे राहूं नये. येवढेच नव्हे तर भारतीय पांडित्याच्या बाबतींत परिश्रम करणाऱ्याने महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचें सूक्ष्म परिशीलन केले नाही तर तो विद्येविरुद्ध गुन्हा होईल अशा योग्यतेचा आपला ग्रंथ झाला पाहिजे हें आमचें पहिल्या-पासून ध्येय आहे. भारतीय विद्येच्या बाबतींत तरी जगाकडून आपली छी थू होतां कामा नये. हा प्रश्न राष्ट्राच्या मानापमानाचा आहे. हेंच ध्येय मित शब्दांनीं अगदीं प्रारंभीच्या योजनेंत वर्णिलें आहे. आणि या ध्येयास त्या त्या वेळच्या चालकांची—उदाहरणार्थ, रा. फडके व अध्यक्ष डॉ. खरे यांची, मनापासून सहानुभूति होती; आणि त्यामुळे हें कार्य करतां आलें. या ध्येयाच्या पूर्णतेस मनःपूर्वक सहानुभूति ज्या डॉ. खरे यांच्यासारख्या पूर्वीच्या चालकांनीं दाखविली त्यांचे आभार मानणे अवश्य आहे.

तिसरा विभाग “बुद्धपूर्वजग” यांतहि जीं पानें तयार करण्यास मेहनत पुष्कळ पण दृश्य फल थोडें असा भाग पुष्कळ आहे. तो तयार करण्यांत रा. दाते आणि हौत्रवेत्ते दातार यांनीं पुष्कळ मेहनत घेतली आहे. या दोन पंडितांच्या मेहनतीबद्दल महाराष्ट्राने त्यांचें ऋणी असलें पाहिजे. हें तो भाग बाहेर पडल्यानंतर लोकांच्या नजरेंस येईल. या दोघांचें जितकें मनःपूर्वक सहकार्य झालें तितकें झालें नसतें तर तो भाग तितक्या विशद रातीनें मंडवितां आला नसता. आज आम्हीं धैर्यानें आणि अभिमानाने म्हुणूं शकतो कीं, दुसरा व तिसरा भाग

महाराष्ट्राच्या वेदविषयक पांडित्याचा दर्जा वाढवील; आणि भारतीय पांडित्याच्या बाबतीत महाराष्ट्रापासून जगास कांहीं तरी शिकावयाचें आहे अशी खात्री उत्पन्न करील. येवढेंच नव्हे तर, महाराष्ट्रीय पंडित-वर्गांत हा ग्रंथ आत्मविश्वास वाढवील. या कार्याचें महत्त्व भविष्यकालीं दिसून येईल.”

मुद्रण चालू असतां जें संपादनकार्य होत होतें त्याचें स्वरूप वरील उतान्यांत स्पष्ट दिलें आहे. तथापि या काळांत जो नवा मजकूर झाला तो थोडाथोडका नाहीं. वैद्यक विषयावरील भाग याच काळांत तयार झाला. तसेंच प्रत्येक लेख अजतागईत करण्याचें कामहि चालू होतें. इतक्यांत एन्सायक्लोपीडियामिंटानिकाचे नवीन पुरवर्णाविभाग प्रसिद्ध झाल्यामुळे १९२० पर्यंत मजकूर घालण्याची सोय झाली. त्यानंतरच्या काळामधील मजकूर घालण्यासाठीं वर्तमानपत्राचे तुकडे गोळा करून त्यांचें वर्गीकरण करून ठेवणें चालूच होतें, तें काम भिस् एच्. कोहन बी. ए. (मिसेस केतकर यांच्या धाकट्या भगिनी) यांनीं फर काळजीपूर्वक केलें. शेवटीं ते तुकडे गोळा करून संकलित टीप तयार करण्याचें काम त्याच करीत असत.

ज्ञानकोशाचें कांहीं काम तर इतकें उशीरा झालें कीं ज्या दिवशीं ज्ञानकोश पूर्ण छापून झाला त्या दिवशीं संध्याकाळीं ९ वाजतां पूर्ण लिखित हातीं आले. याप्रमाणें अगदीं लांबणीवर टाकून पण ३१ मार्च १९२७ रोजीं लेख पुरा करून देण्याचें श्रेय प्रो. नाईक यांस आहे. यांच्याकडे स्थितिगतिशास्त्रावर लेख लिहावयास दिला होता पण तो त्यांस ३१ मार्च १९२७ रोजीं ९ वाजेपर्यंत पुरा करतां आला नाहीं. तेव्हां तो क्रमा रात्रीं १२ वाजेपर्यंत जागून काढला आणि येणेंप्रमाणें १९१२७च्या सूर्योदयाच्यापूर्वीं ज्ञानकोश पुरा झाला.

प्रकरण १२ वें.

ज्ञानकोश आणि वैयक्तिक प्राप्ति

ज्ञानकोशाचा एवढा खटाटोप केला त्यांत स्वतःला फायदा काय झाला याविषयी थोडेसें लिहिलें पाहिजे. जो कोणी मोठें काम करतो त्याला जास्त फायदा व्हावा ही गोष्ट रास्त आहे. तथापि व्यवहारांत तसें होतें असें नाहीं. ज्ञानकोशापासून आज मला विशेष फायदा झाला नाहीं हें

सांगितलें तरी त्याच्या योगानें मला खंत वाटत नाहीत. व्यापारांत फायदा-
तोटा आहेच. त्याप्रमाणेंच जें कार्य हातीं घेतलें त्या कार्याच्या उत्कर्षा-
पकर्षावर जर त्या कार्यकारी मंडळीचे उत्कर्ष आणि अपकर्ष अवलंबून
आहेत तर त्या कार्यांत कांहीं फायदा झाला नाही तर त्यांत तक्रार ती
कोणास सांगावयाची? ज्ञानकोशाचें कार्य मला दुसऱ्या कोणी सांगितलें
नव्हतें, तें मीच उचललें होतें. इतर मंडळींनीं मजविषयीं सहानुभूति वाळ-
गून उलट मला मदतच केली असें जर आहे तर मला स्वतःला प्राप्ति
काय झाली हें सांगण्याचें कारण काय ? सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं,
त्याविषयीं कांहीं तरी मंडळीस जिज्ञासा असेल ती पुरवावी एवढेंच.

मला पगार येणेंप्रमाणें मिळालाः—

ज्ञानकोशाचें कार्य आगस्ट १९१५ मध्यें सुरू झालें. त्या कार्याची
जाहिरात करणें, त्यास सहायक मिळविणें वगैरे कामांत जानेवारी २५
(१९१६) पर्यंत वेळ गेला. पदरचा खर्च सुमारे ४०० रुपये झाला. या-
वेळेस पगार वगैरे कांहीं मिळाला नाही.

काल	महिने प्राप्ति रु.
१ आगस्ट १९१५ ते १ फेब्रुआरी १९१६	६ ०
१ फेब्रुआरी १९१६ ते १ एप्रिल १९१७ (दरमहा ५०)	१४ ७००
१ एप्रिल १९१७ ते १ जान्युआरी १९१८ (दरमहा १००)	९ ९००
१ जान्युआरी १९१८ ते १ जुलै १९२० (दरमहा ३००)	३० ९०००
१ जुलै १९२० ते १ एप्रिल १९२७ (दरमहा ४२५)	८१ ३४४२५
एकूण	१४० ४५०२५

यापैकी ५१७४-०-६ रुपये रक्कम कंपनीकडून पगारापैकीं येणें
होती, व कंपनीमध्ये आपलें पद कायम राखण्यासाठीं खर्च सुमारे ३००
आला (प्राक्क्षी मिळविणें वगैरेसाठीं) व ज्ञानकोशासाठीं केलेला पग
त्यास न आकारलेला खर्च देण्यासाठीं रुपये खर्च झाले ते अजमासें रु.
२०० ही सर्व वजा करतां मला ५७०० रुपये वरील प्राप्तींतून वजा
केले पाहिजेत. हा सर्व हिशोब घेतां १४० महिन्यांत नक्की प्राप्ति
३९३०० पर्यंत होते म्हणजे फक्त २८० रुपये दरमहा पडतो.

ही प्राप्ति जरी कमी दिसते तरी हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं पहिले २९
महिने कमी पगाराचे असतां मी अविवाहित होतों खर्च बेताचा होता. व

त्या वेळेस प्राप्तीपेक्षा जास्त खर्च (पहिले विन पगाराचे सहा महिने खेरीज) झाला नाही. ते एकोणतीस महिने आणि प्राप्ति ही वगळतां ३७७०० रुपये १११ महिन्यांत मिळाले. म्हणजे सरासरी तीनशेवीस रुपये महिन्याच्यावर प्राप्ति झाली. ही देखील प्राप्ति कमीच आहे. तरी याप्रकारे दरमहा प्राप्ति फारच कमी झाली असे असतां घरखर्च चालला कसा व या दिवसांतच घर बांधले कसे हा प्रश्न येईल. याचे स्पष्टीकरण येणेप्रमाणे करतो. सुमारे २००० रुपये मिसेस केतकर यांचे लग्नापूर्वीचे होते आणि मिसेस केतकर यांनी २००० रुपये विंटरनिट्झचे भाषांतर केले त्यावर मिळविले. व त्यानंतर सुमारे ७००० रुपये पगारांतले घातले. बांधलेल्या घरासाठी खर्च झालेले पैसे वजा जातां घरखर्चासाठी तीनशेंच्या आसपास शिल्लक राहिली. ही शिल्लक आणि मिस कोहन यांना होणारी प्राप्ति मिळून घरखर्च पांचशें रुपयांपर्यंत कसा बसा चालत असे. ही प्राप्ति आज झाली म्हणून सांगितली ती धोक्याच्या बाहेर नाही असे मात्र नाही, कारण ज्ञानकोशाला जें कर्ज आहे तें कर्ज वैयक्तिक जबाबदारीवर काढले असल्यामुळे पूर्वीचे सर्व मिळविलेले एकदम केव्हां जाईल याची शाश्वति नाही. कारण आज एकंदर कर्ज वगैरे सुमारे ३६००० आहे. तें देतां आले नाही तर सर्वस्व एका दिवशीं जाणार हीहि शक्यता आहे.

वर दिलेल्या फायद्यापेक्षां जो माझा मुख्य फायदा झाला आहे तो फायदा मात्र कोणीहि घेऊं शकणार नाही आणि तो फायदा म्हटला म्हणजे स्वतःच्या कांहीं इच्छा पूर्ण करण्यास मिळालेली संधि हा होय. मला चारहि वेद काळजीपूर्वक वाचात्रयाचे होते व त्यावर संशोधन करावयाचे होते. तें करण्याची संधि मला ज्ञानकोशांना दिली आणि आज जरी माझे संशोधनफल जगप्रसिद्ध झाले नाही तरी तें उद्यां होईल आणि वेदांच्या अत्यंत मोठ्या अभ्यासकांत माझे नांव केव्हां तरी होईल ही माझी खात्री आहे. मी असे म्हणूं शकतो की ज्ञानकोशमंडळांत नवीन वैदिकसंशोधन प्रसिद्ध झाले आहे तें जगांतील अत्यंत मोठ्या, वेदांच्या अभ्यासकांच्या संबंध आयुष्यांतील कामाइतके मोठे ठरेल आणि याचे कारण दहाबारा माणसे हाताशीं घेऊन वेदाभ्यास करण्याची संधि मला मिळाली हे होय. ज्या मनुष्यास पैसा मिळतो त्या मनुष्यास कीर्तीचा लोभ असतो. पैसा हातचा जातो पण कीर्ति लवकर जात नाही वैदिक

संशोधन म्हणून माझी कीर्ति झाली नाही. हें खरें आहे. ती पुढे होईल अशी माझी खात्री आहे. त्यामुळे मला समकालीनांनीं जरी योग्य अभिज्ञता दाखविली नसली तरी त्याबद्दल देखील खंत मुळींच नाही. मला असें वाटतें कीं, मी जें काय लिहिलें आहे त्याची उत्तम प्रकारें जाणीव होण्याइतका ज्ञानविकास भोंवतालच्या जनतेत नाही त्यामुळे लोकांच्या स्तुतिनिंदेचीहि मला फारशी फिकीर वाटत नाही. जो पुढे वेदाभ्यासक वर्ग निघेल तो माझे कर्तृत्व ओळखील ही माझी खात्री आहे. तसेंच ज्ञानकोशामध्ये जें समाजशास्त्र घातलें आहे तें जगांतील प्रचलित समाजशास्त्रज्ञांच्यापेक्षां कांहीं वाढतीत वरच्या दर्जाचें आहे हाहि मला आत्मविश्वास आहे तथापि त्याची पारख देखील समकालीन महाराष्ट्राकडून होणें शक्य नाही. जें मी लिहिलें आहे तें इंप्रजीत लिहिलें असतें तर त्याचें महत्त्व लोकांस पटलें असतें. मी जें लिहिलें आहे त्याचें खरें महत्त्व जो समाजशास्त्र आणि वैदिक संशोधन यांमध्ये आजतागायत आहे त्यासच पटेल पण त्याच्या दृष्टीस तें आजच पडणें शक्य नाही व महाराष्ट्रीय वाचकांस त्याचें महत्त्वहि समजणार नाही. ज्यावर लोक मोठमोठाले ग्रंथ लिहितील अशा अनेक गोष्टी विशेषकरून जगद्विकासविषयक सत्यें मी फार थोड्या पानांत मांडलीं आहेत आणि अनेक शास्त्रांच्या विकासाविषयीं कांहीं तरी नवीन सांगितलें आहे असें आजतागाईत शास्त्रीय वाङ्मय वाचणारांस दिसून येईल. या सर्व गोष्टी केल्या त्या अर्थात कीर्तीच्या आशेनें केल्या नाहीत. कारण कीर्ति म्हणजे काय तर आपण जें करतो त्याची जाहिरात. ती करण्याकडे जर लक्ष जास्त जाऊं लागलें तर काम अपुरें पडतें व कीर्तीची लालसा कर्तृत्व सतत ठेवण्यास आडवी येते. कांहीं वय उलटलें व कीर्ति उपभोगिली म्हणजे कीर्तिलोभाची प्रेरक शक्ति कमी होते. आजपामून अनेक दशकांनीं माझ्या संशोधनाची जाणीव उत्पन्न होईल ही माझी खात्री आहे. शिवाय कीर्ति तरी कोणाची मिळवावयाची ? सध्याच्या पिढींत जो समाजशास्त्रज्ञ वर्ग आहे तो मला फारच अल्प कर्तृत्वाचा वाटतो व त्यामुळे त्यांच्या प्रसंशेची लालसा माझ्या कार्यक्रमांत बंध उत्पन्न करू शकत नाही.

वर सांगितलेल्या फायद्यापेक्षांहि मला एक आणखी फायदा झालेला आहे असें वाटतें तो फायदा म्हटला म्हणजे मोठालीं कामें करण्यामुळे जें कर्तृत्व अंगीं येतें तें होय. ग्रंथप्रकाशन हें जर क्षेत्र धरलें व त्या क्षेत्रामध्ये आजचें माझे कार्य पाहून जगांतील मोठ्यामोठ्या कार्याशीं तुलना केली असतां तें अगदींच क्षुल्लक भासतें. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका,

जर्मनी येथील मोठाले प्रकाशक घेतले तर त्यांच्याशी आमचें काम पास-
-गालाहि पुरावयाचें नाही व शास्त्र आणि वाङ्मय यांच्या विकासास प्रेरणा
करणें हें जें प्रकाशकाचें महत्त्वाचें कार्य आहे तें कार्य इतरांच्या मानानें
-माझ्या हातून फारच थोडें झालेलें आहे; तथापि तें इतःपर याहूनहि
जास्त होईल अशी मी आशा वाळगतों. ✓

प्रकरण १३ वें.

ज्ञानकोशाच्या कार्यातील माझे सहायक

एखादा युद्धप्रसंग उद्भवला तर त्या युद्धाचें श्रेय मुख्य सेनापतीस येतें,
-च इतर लोकांची कामगिरी त्या युद्धाचा जास्त अभ्यास करणारांखेरीज
इतरांस समजत नाही. युद्धामध्ये अनेक बाजूस मोहिमा होतात आणि
शिवाय एका मोहिमेंत अनेक लढाया होतात, त्यामुळें मोहिमांचे सेनापती
व लढाईतील मुख्य इत्यादि अनेक व्यक्तींस महत्त्व येतें, तथापि युद्ध चालू
असतां दारूगोळ्याचा पुरवठा चांगल्या प्रकारें कोणी कसा केला
आणि त्यांचें त्या बाबतींत जें कार्य होतें तिकडे लोकांचें लक्ष क्वचितच
असतें. ज्ञानकोशरचनेचें श्रेय किंवा दोष मुख्यत्वेकरून मुख्य संपाद-
काच्याच वांट्यास आले आहेत, आणि ज्या अनेक कर्तवगार आणि
एकनिष्ठ व्यक्तींचे प्रयत्न ज्ञानकोशाच्या यशस्वी पूर्णतेस कारण झाले
आहेत त्यांच्याकडे सामान्य जनतेचें दुर्लक्ष होणारच पण कार्याचें खरें
-स्वरूप जाणू इच्छिणाऱ्यानें त्याकडे दुर्लक्ष करणें कधीहि योग्य होणार
-नाहीं.

ज्या माझ्या सहायकांच्या अंतःकरणपूर्वक सहाय्यामुळें हें काम मी
अनेक अडचणीतून जवळजवळ पार पाडूं शकलों त्यांचा मी ऋणी
आहे आणि त्यांचें कर्तृत्व आणि योग्यता ही महाराष्ट्रांनें ओळखली
पाहिजे असें मला वाटतें. मी अभिमानानें असें सांगूं शकतो कीं ज्ञान-
कोशाच्या संपादनखात्यांत अनेक अशी मंडळी आहेत कीं त्यांनीं
संपादकीय कार्याकडे लक्ष न देतां शिक्षणाकडे लक्ष दिलें असतें तर
ते ज्या कॉलेजांमधून शिकवावयास गेले असते त्या कॉलेजांच्या इति-
-हासांत देखील त्यांचा अत्यंत गौरवपूर्वक उल्लेख करावा लागला असता,
एवढेंच नव्हे तर प्रसिद्ध विद्वान म्हणून त्यांची ख्यातीहि झाली

असती. ही मंडळी ज्ञानकोशाच्या कामाला लागल्यामुळे त्यांचे जसे द्रव्यदृष्टीने नुकसान झाले आहे. तसेच सामाजिक महत्त्व या दृष्टीनेहि नुकसान झाले आहे. ही गोष्ट मला मोठ्या खेदाने कबूल करणे भाग आहे.

मोठ्या कार्याच्या यशस्वी परिसमाप्तीस केवळ पत्करलेल्या कामास लागणारे कौशल्य असल्याने निभाव लागत नाही. सर्वांनी एका शिस्तीने चालण्याची संवय, त्याप्रमाणेच अडचणीच्या प्रसंगी धैर्य, तसेच मुख्याला त्रास न देता त्याच्याशी सर्व प्रकारे सहकारिता करण्याची वृत्ति ही सर्व लागतात. आमच्या मंडळीत एकशिस्तीने चालण्याची संवय कितपत आहे हे त्यांनी ज्ञानकोशातून निराळे एक स्वतंत्र कार्य करून दाखविलेहि आहे त्यावरून समजेल. पुण्याची सरस्वतीमंदिर ही संस्था पुष्कळांस माहित नसेल. माहित नसण्याचे कारण एवढेच की, कर्तृत्वाच्या मानाने जी बेसुमार जाहिरात अनेक प्रयत्नांत दिसून येते तिच्याविरुद्ध या संस्थेची व्यवहारनीति आहे हे होय, आणि ही गोष्ट सर चुनीलाल मेहता यांसारख्या गृहस्थांसहि पटली आहे. सरस्वतीमंदिराने पुण्यातील अत्यंत अडचणीत असलेल्या तरुण स्त्रीपुरुषांस विद्यादान केले आहे, एवढेच नव्हे तर शिक्षण इतके चांगले दिले की या संस्थेच्या हायस्कूलाच्या मॅट्रिकचा निकाल पुष्कळ सरकारी व प्रासिद्ध खाजगी शिक्षण-संस्थांस मत्सर उत्पन्न करतील. या संस्थेच्या मंडळीमध्ये मी नाही आणि वर्षांतून एकाद्या दिवशी पाहुणा म्हणून जाण्याच्या खेरीज मी या मंडळीशी सहकारिता कोणत्याहि तऱ्हेने केली नाही तथापि ज्ञानकोशाच्या आफीसमध्ये जे एकच काम करण्याचे वळण लागले ते या संस्थेच्या यशास कारण झाले असा गौरवयुक्त जेव्हां उल्लेख करण्यांत येतो तेव्हां मात्र मला आनंद झाल्याशिवाय रहात नाही. एवढी एक गोष्ट खरी की अत्यंत विरुद्ध मताची मंडळी एकत्र जमून हे कार्य चालवीत आहे. सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव यांसारखे ब्राह्मण्याचे पुरस्कर्ते आणि रा. गवंडी यांसारखे आवेशी सत्यशोधक या दोघांचेहि सहकार्य या संस्थेत झाले होते. एवढेच नव्हे तर या संस्थेची योजना प्रथम तयार झाली तेव्हांपासून अत्यंत भिन्न मताची मंडळी एकत्र काम करीत आहेत. ही भिन्नमतांची मंडळी एकत्र येणे व मते भिन्न असतां देखील एकत्र काम करणे शक्य आहे याची जाणीव त्या सरस्वती मंदिराच्या

कार्यकर्त्यांस होण्यास त्यांचा ज्ञानकोशमंडळांतील अनुभव कारण झाला असें म्हणण्यास मला शंका वाटत नाही.

ज्ञानकोशाची सेवा ज्यांनी मोठ्या एकनिष्ठतेने केली अशी मंडळी मी शोधून काढली असें श्रेयहि मला मिळू शकत नाही. ज्या मंडळीस आस्था होती अशी मंडळी आपोआपच चिकटली गेली; कां की ज्यांस आस्था नव्हती अशी मंडळी चिकटूनच राहिली नाहीत.

ज्ञानकोशमंडळांत काम करणारी मंडळी आजपर्यंत दोनशेंच्यावर होऊन गेली. त्यांपैकी काहीं प्रोफेसर वगैरेंच्या जागांवर पूर्वी काम करून ज्ञानकोशमंडळांत मागाहून आलीं तर काहीं मंडळीं अगोदर येथें काम करून मागाहून प्रोफेसर बनली. अगोदर प्रोफेसरचें काम करून मग ज्ञानकोशमंडळांत आलेल्या मंडळीमध्ये प्रामुख्याने नांव द्यावयाचें झाल्यास प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे एम्. ए. (फरग्युसन कॉलेज) यांचें नांव देतां येईल. त्याचप्रमाणें ज्ञानकोशमंडळांत काम करीत असतां ज्यांची प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाली त्यामध्ये प्रो. डॉ. वैद्य यांचें नांव देण्यांत येईल. ज्ञानकोशमंडळांत असतां ज्यांनीं एल्. एल. बी. चा अभ्यास केला व नंतर जे वकील, मुनसफ किंवा तह-सिलेदार झाले अशी मंडळी तर पुष्कळच आहेत. या सर्व मंडळींचा प्रयत्न ज्ञानकोश-मंडळास सहाय्यक झाला पण ज्ञानकोश-मंडळाची खरी भिस्त या संस्थेस जे अनेक वर्षे चिकटून राहिले त्यांच्यावरच होती हें विशेष सांगावयास नकोच.

ज्ञानकोशाच्या कायम सेवकांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचा कार्यभाग ज्यांनीं उचलला अशी मंडळी म्हटली म्हणजे रा. यशवंत रामकृष्ण दाते बी. ए. एल्ल. बी. आणि रा. ग. ना. टिळक हीं होत. रा. ग. ना. टिळक यांचें नांव ज्ञानकोशाच्या पुस्तकावर कोठेंहि दिसत नाही म्हणून त्यांचें काम कमी महत्त्वाचें असें धरणें म्हणजे अगदीं चुकीचें होईल. त्यांच्या कामामुळे मला पुष्कळच स्वास्थ्य प्राप्त झालें. सुमारे पावणेचार लाखांचा आतांपर्यंत व्यवहार झाला. त्या सर्व व्यवहाराचा हिशोब रा. टिळक यांनीं अत्यंत काळजीपूर्वक ठेविला एवढेंच नव्हे तर वसुलीमध्ये व लोकांस माल बराबर पाठविला जावा म्हणून यांनीं फारच काळजी घेतली. ज्ञानकोशाचा पावणेचार लाखांचा सर्व हिशोब

त्यांच्या हातानें लिहिलेला आहे. त्यांच्या हिशोबीपणामुळें ते नेहमी इतरांस प्रिय होते असा मुळींच भाग नाही. तर त्यांच्या काळजीपूर्वक हिशोब ठेवण्यामुळें आणि पुष्कळदां दिसून येणाऱ्या रागीटपणामुळें ते ऑफिसमध्ये थोडेसे अप्रियच असत व त्यांमुळें त्यांच्या व इतरांच्या अनेक चकमकी मजकडे येत. प्रो. राजवाडे यांच्याकडे पुणें शाखेचा व्यवहार कांहीं दिवस होता त्या वेळेस त्यांच्या हिशोवांत एक पैशाची कोठें चूक निघाल्यामुळें ती चूक दुरस्त करण्यासंबंधानें जेव्हां अनेकदां टिळक यांच्याकडून पत्रें गेलीं तेव्हां प्रो. राजवाडे हि रागावले होते. त्या वेळेस जें काय झालें होतें तें एवढेंच कीं, अमुक रूपे अमुक आणे एका मनुष्यास देऊन तसा खर्च प्रो. राजवाडे यांनीं लिहिला होता. पगारपत्रकांत मात्र त्या मनुष्याचा हिशोब देतानां पुरे आणे लिहिले नसून पात्रणे अमुक आणे असें लिहिलें होतें व त्याची सही घेतली होती. अगोदर पुणें ऑफीसकडून जमाखर्च लिहून आला त्याप्रमाणें नागपूरच्या ऑफीसांत तो लिहून गेला, आणि व्हाऊचरें मागाहून आलीं. तेव्हां व्हाऊचर आणि लिहिलेला हिशोब यांत फरक दृष्टीस पडला व पत्रव्यवहार सुरू झाला. टिळकांनीं अडचण उपस्थित केली, ते म्हणाले, व्हाऊचर बदलून आणा. राजवाडे म्हणाले, एका पैशाकरितां मी व्हाऊचर बदलायला जाणार नाहीं पाहिजे तर तो पैसा मजकडून घ्या. टिळक म्हणाले हिशोब पूर्ण आणे म्हणून लिहिला गेला. याप्रमाणें पत्रव्यवहार होऊन शेवटीं तें प्रकरण माझ्यापर्यंत आलें, अर्थात् त्याला उपाय म्हणजे एक पैसा जास्त दिला असें प्रो. राजवाडे यांच्या सहीचें व्हाऊचर करून घ्यावयाचें; व तें त्याप्रमाणें पुढें घेतलें जाऊन प्रकरण मिटलें!! रा. टिळक यांच्यामध्ये केवळ कागदी हिशोबीपणाच होता असें नाहीं तर गिऱ्हाइकांशीं कंपनीनें अत्यंत प्रामाणिकपणानें वागावें याविषयीं हे दक्ष असत. कंपनीला चुकून जास्त पैसे मिळाले म्हणजे कंपनीचा फायदा झाला अशी भावना रा. टिळक यांनीं कधींहि ठेवली नाही. कोणी चुकून जास्त पैसे पाठविले म्हणजे त्यांचें त्यांस कार्ड गेलेंच. या प्रकारच्या अत्यंत कसोशीच्या वृत्तीमुळें कंपनीच्या चोख व्यवहाराचा महाराष्ट्रांत लौकिक वाढला आणि त्या लौकिकाचें श्रेय बहुतेक सर्वांशीं रा. टिळक यांच्याकडेसच आहे. टिळकांच्या सरोतोड स्वभावामुळें ज्ञानकोशमंडळांत बऱ्याच आख्यायिका

सांगण्यासारख्या उत्पन्न झाल्या आहेत. पण त्या येथे दिल्यास जागा बरीच अडेल म्हणून त्या देतां येत नाहीत.

ज्ञानकोशाच्या मुख्य संपादकीय कामाचा भार ज्यांच्यावर पडला असे गृहस्थ म्हटले म्हणजे रा. यशवंत रामकृष्ण दाते बी. ए. एल्एल्. बी. हे होत. ज्ञानकोशमंडळाचा धंदा 'आफीशिशाली' सुरू व्हावयापूर्वी एक महिना ते अगोदर आले. हे प्रथम आमच्याकडे दोन महिन्यासाठी कामाला आले. पुढे त्यांस वकिली करावयाची होती. तथापि दोन महिन्यांत ते कामांत इतके रंगले की, त्यांना ज्ञानकोशमंडळ सोडावेसे वाटले नाही. त्यांना आल्याबरोबर गोषवारे काढण्याची तालीम कांहीं दिवस मिळाल्यानंतर त्यांच्याकडे वाङ्मयसूचि करण्याचें काम देण्यांत आले. ते काम त्यांनीं व रा. देशमुख नांवाच्या एका कायस्थप्रभु तरुणानें बरोबर केले त्यामुळे त्या दोघांचीं नांवें सूचीचे संपादक म्हणून सूचीवर आढळतील. सूचीचें साहित्य जमविण्यांत त्यांनीं केवळ सांगकाम्यासारखें केले नाही. सूचीमध्ये सरकारकडे नोंदल्या गेलेल्या पुस्तकांचाहि उल्लेख आहे एवढेच नव्हे तर न नोंदल्या गेलेल्या अनेक पुस्तकांचा उल्लेख आहे. हें काम करण्यासाठीं पुस्तकांच्या दुकानांचे अनेक चालू आणि अनेक जुने वयाटलाग जमा करणें, सरकारजमा झालेल्या पुस्तकांची यादी मिळवणें इत्यादि अनेक कामें रा. दाते व देशमुख या जोडीनें स्वयंप्रेरणेनें केली आहेत. सूचीच्या कामाचें महत्त्व पटल्यामुळे आपण कांहीं तरी महत्त्वाचें काम करीत आहोंत ही भावना रा. दाते यांस होतीच पण सूचीचें काम करीत असतां रा. दाते यांस सुमारे पंचवीस माणसांच्या कामावर देखरेख करावी लागे. त्यामुळे त्यांस थोडीशी अधिकाराचीहि जाणीव झाली असावी आणि त्यामुळे त्या कामांत गोडी लागली असावी. सूचीचें काम चिकाटीचें व त्रासाचें होतें पण त्यांतल्यांत्यांत मौजाहि पुष्कळ होत्या. पुस्तक वर्गीकरणाची योजना बनविणें तसेंच कांहीं बाबतींत अगोदर वर्गीकरण करून प्रत्येक वर्गास नांव शोधून काढणें, या प्रकारच्या गोष्टी करतांना पुष्कळ मौजेचे प्रकार उत्पन्न होत. कधीं कधीं गुंतागुंतीचे प्रश्न येऊन त्यावर ताबडतोब निकाल द्यावा लागे. कांहीं वेळेस वर्गीकरण हाताखालच्या कमी शिक्केल्या लोकांकडून होऊन ते पुढे कायम करण्यांत आले आहे. यामुळे वर्गीकरणांत थोडासा विचित्रपणा उत्पन्न झाला आहे. 'चहा' वरील सामाजिक वाङ्मय हें 'व्यसन'

या वर्गांत समाविष्ट झाले आहे ! कांहीं वर्गीकरणामुळे थोडी चळवळहि उडालेली आहे. धार्मिक वाङ्मयाचे वर्गीकरण करतांना यूरोपीय वर्गीकरणाचे थोडेसे भाषांतर झाले, आणि ते भाषांतर लोकांना चीड आणणारे झाले. 'हेरेसी' याचे भाषांतर 'पाखंडे' असे झाले. हेरेसी म्हणजे मुख्य मतापासून भिन्न पण अगदीच बाहेरचे नाही असे मत. उदाहरणार्थ, प्रॉटेस्टंट मत हे कॅथलिक मताची 'हेरेसी' होय. याप्रमाणे ब्राह्मणसमाजाचे वाङ्मय हे सनातनी हिंदूंच्या दृष्टीने 'हेरेसी' च वाङ्मय होय. पण 'हेरेसी' याच्या ऐवजी जेव्हां 'पाखंडे' हा शब्द आला आणि ब्राह्मणसमाजाचे वाङ्मय जेव्हां 'अर्वाचीन पाखंडे' या नांवाखाली वर्गिले गेले तेव्हां सुबोधपत्रिकेने त्याकडे लक्ष ओढून त्यावर टीका करण्यास सुरुवात केली. 'हेरेसी' या शब्दाला 'पाखंड' यापेक्षा अधिक अनुरूप शब्द मलाहि सुचला नाही आणि अजून सुचत नाही. या सर्व गोष्टींचा मार्ग उल्लेख आलाच आहे. तथापि पाखंड या शब्दावर जे आकांडतांबड झाले त्या एका गोष्टीमुळे समाजातील निरानेराळे लोक शास्त्राय वर्गीकरणासाठी योजिलेल्या शब्दांच्या मार्गे 'हेतु' कसे शोधून काढतात हे रा. दाते यांसहि कळून आले. पत्रकारांनी टीका माझ्यावर केली पण तोपासून जो बोध ध्यावयाचा तो रा. दाते यांनी घेतला. जातिविषयक किंवा संप्रदायविषयक सहिष्णुता व त्रयस्थपणा त्यांच्यामध्ये क्रमाने उत्पन्न झालाच पण केवळ सहिष्णुता व त्रयस्थपणा ही संपादकाने बाळगली असली तरी केवळ तेवढ्याने भांगत नाही. नकळतपणे आपण दुसऱ्यास कसे दुखवू शकले याची जाणीव देखील त्यांस अगदी लवकर झाली आणि ही गोष्ट देखील चांगली झाली. ब्राह्मण जातीचे महत्त्व स्थापन करण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करीत आहोत, ज्ञानकोश चित्पावनी ग्रंथ आहे इत्यादि प्रकारची टीका ज्ञानकोश-मंडळ स्थापन झाल्यापासून होऊ लागली होती. तीमुळे आपण किती जपून शब्दयोजना केी पाहिजे या सर्व गोष्टी त्यांस अगोदरच कळल्यामुळे त्यांची संपादकीय कार्यासाठी लागणारी मनोरचना तयार केली गेली.

रा. दाते यांची प्रकृति चांगली असे, स्वभाव मेहनती, पण अट्टल खेळाडूला लागणारे गुणहि त्यांच्या अंगी असल्यामुळे त्यांचा संपादकीय व्यवस्थेच्या कामांत चांगला उपयोग झाला. ऑफीसमध्ये खालच्या मंडळीच्या बरोबर खेळून देखील आपला कार्यभाग कसा करून घ्यावा हे

त्यांस समजतें हें मला दिसून आलें. त्यांची स्मरणशक्ति फारच चांगली आहे. मला माझ्या स्मरणशक्तीबद्दल गर्व आहे, तथापि त्यांची स्मरण-शक्ति माझ्या बरोवरीची आहे असें मोठ्या आनंदानें मी कबूल करीन. ज्ञानकोशाच्या संपादकीय कार्य-व्यवस्थापकास जर कोणत्या गुणाची आवश्यकता असेल तर ती स्मरणशक्तीची होय. काम दहा वर्षांवर चालेल. कोणत्या विषयावर काय टीपा लिहिल्या आहेत, कोणत्या पुस्तकांतील टीपा तयार होऊन पडल्या आहेत, या गोष्टींची आठवण संपादकास, त्याप्रमाणें संपादकीय कार्यव्यवस्थापकास असावी लागते. त्या बाबतींत रा. दाते यांची आठवण जवरी. काय झालें आहे याची आठवण मला असून त्यांना नाही असे प्रसंग फारच थोडा वेळ आले.

रा. दाते यांचा दुसरा मुख्य गुण म्हटला म्हणजे मेहनतीपणा होय. यामुळे कामामध्ये कधी कधी ते वाजवीपेक्षां जास्त मेहनत घेत असत. दिवसभर काम करून पुन्हां रात्री प्रुफे वाचीत बसलेले असतां मी त्यांना पुष्कळदां पकडलें आहे व त्यांच्या हातांतून प्रुफे हिसकावून घेतली आहेत. रा. दाते यांची घरची मंडळी कोंकणांत गेली म्हणजे दाते बसले रात्री ऑफीसचें काम करीत! हें सर्व करणें नियमाच्या विरुद्ध होतें, तेव्हां त्यांस सरळ सांगितलें की, वेळ जात नसेल तर झोंपा ध्याव्यात, पत्ते खेळावेत, दुसरें काहीं करावें पण ऑफीसचें काम घरीं करतां कामा नये. ✓

संपादकीय व्यवस्थापकाच्या कामाला अवश्य असणारा आणखी एक गुण म्हटला म्हणजे कोणताहि विषय येतो त्याची माहिती नसली तरी ती करून घेऊन आलेला लेख वाचून पहाण्याची शक्ति असणें हा होय. हा गुण देखील रा. दाते यांच्या अंगी चांगल्याप्रकारें दिसून आला. निर्णयसागर छापखान्यामध्ये रा. दाते मुद्रितें वाचीत असतां छापखान्यामध्ये कोणत्या खुणा आहेत याची माहिती प्रसंगी कंपाझिटरच्या फोरमनला नाही पण ती रा. दात्यांना आहे असें देखील काहीं वेळ दिसून आलें.

रा. दाते यांच्या खालोखाल ज्यांची नोकरी जवळ जवळ प्रारंभापासून झाली असे गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे. हे गृहस्थ आजन्म अविवाहित होते आणि ज्ञानकोशाचें कार्य चालू असतांच ते क्षय होऊन वारले. त्यांच्या कामाची जाणीव त्यांच्या इतर

सहकारीस इतकी आहे कीं त्यांनीं रा. सर्वोत्तम देशपांडे यांचें नांव ज्ञानकोशाच्या ग्रंथशाळेंस देऊन त्यांचें स्मारक करावें अशी सर्वांनुमते विनंति केली आणि ती विनंति डायरेक्टरांनीं मोठ्या आनंदानें मान्य केली. हें नांव देशपांडे हे जिवंत असतां आणि राज येथें हवा पालटण्यासाठीं गेले असतांच देण्याचें ठरलें. रा. देशपांडे यांनीं त्यांचें नांव देण्यास परनानगी दिली नाहीच पण त्यांच्या मृत्युसमयीं त्यांनीं आपली खासगी पुस्तके आणि टिपणें ज्ञानकोश-मंडळास देऊन टाकलीं. ज्ञानकोश-मंडळाचे डायरेक्टर, संपादक, मुद्रक, इत्यादि मंडळीमध्ये संस्थेकडून, जर कोणाचा गौरव केला असेल तर तो याच व्यक्तीचा होय. हा मान दुसऱ्या कोणासहि लाभला नाही. देशपांडे मंडळींत मिसळून काम करणारे नव्हते. ते बहुधा एकटेच असत. ऑफीसमध्ये वाटेल तेव्हां त्यांनीं यावें आणि वाटेल तेव्हां जावें अशी त्यांस मोकळीक होती, पण ते बहुतेक वेळ ज्ञानकोशाच्या कामाकडे घालवीत असत. त्यांच्या आयुष्यांत त्यांनां दुसरें कामच नव्हतें. घरीं असले तरी वाचन चालू राही. ऑफीसमध्ये तर वाचन-लेखन हाच कार्यक्रम. ते फार संथपणानें काम करणारे होते. त्यांच्या कामांत घई नसावयाची. जें काय लिहावयाचें तें शांतपणानें, स्वच्छ अक्षराचें लिहावयाचें. त्यांच्याकडे मुख्य विषय हिंदु इतिहास हा होता त्यामुळें त्यांचा पुष्कळच वेळ टिपणें काढण्यांत आणि वाचण्यांत जाई. त्यांच्या कामाकडे मी काहींएक पहात नव्हतों. मधून मधून काय काम चाललें आहे, कोणकोणतीं पुस्तके वाचून टीपा काढल्या एवढी मात्र चौकशी करीत असें.

देशपांडे यांच्या स्वभावाविषयीं लिहिण्यास मला शब्द शोधावयास नको आहेत. तें काम श्री ज्ञानेश्वरांनीं पूर्वीच करून ठेवलें आहे. ज्ञानेश्वरांस त्यांच्या काळांत एखादा सर्वोत्तम देशपांडे दृष्टीस पडला असल्या-शिवाय खालील ओळी त्यांस लिहितां येणें शक्य नाहीं.

तरी कवणेंहि विषयींचें । साम्य होणें नरुचे ।

संभावितपणाचें । ओझे जया ॥ १ ॥

आधिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां ।

योग्यतेचें येतां । रूप अंगा ॥ २ ॥

तै गजबजों लागे कैसा । व्याधें रंधला मृगु जैसा ॥

का बाहीं तरतां वळसां । दाटला जेवी ॥ ३ ॥

पार्था तेणें पाडे । सन्मानें जो सांकडे ।

गरिमेतें अंगाकडे येवोचि नेदी ॥ ४ ॥

पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी ।

हा ऐसा नो हावीं । सैचि लोकां ॥ ५ ॥

रा. देशपांडे यांच्या मृत्युने ज्ञानकोशमंडळाची मोठी हानि झाली। असे म्हणण्यास मुख्य अडचण ही की त्यांनी बहुतेक काम करून ठेवले होते. पण त्यांच्याविषयी जी आमची अपेक्षा होती ती ज्ञानकोशात आटपल्यानंतर त्यांच्याकडे संबध मराठी इतिहास देऊन प्रथ तयार करविण्याची होय. त्यांच्या मृत्युनंतर थोडक्याच दिवसांनी विद्यासेवकांत (वर्ष १ अंक १२) जो मृत्युलेख लिहिला तोच येथे अवतरितो.

कै. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे यांच्या आठवणी

“जुलै महिन्याच्या १२ व्या तारखेस सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे यांचे देहावसान झाले. ही गोष्ट वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालीच आहे. रा. देशपांडे यांच्याविषयी आम्हांस असे सांगतां येईल की एक मोठा विद्यासेवक नाहीसा झाला। रा. देशपांडे यांचे नांव आम्हांस उपसंपादकांत अग्रस्थानी दिलेले आहे, यावरून आम्हांस त्यांच्या कार्याचे महत्त्व किती वाढत होते हे स्पष्ट होईल. रा. देशपांडे यांच्या विषयी ज्ञानकोशमंडळांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत प्रेम होते व यास कारणे त्यांचा साधेपणा, व त्यांची कर्तव्यनिष्ठा होत. त्यांच्या साधेपणाचा कांहीं बाबतींत अतिरेक झाला होता. त्यांना कोणीहि कधीहि आपले दैन्य सांगितले म्हणजे त्यास देण्यास यांच्यापासून पैसे निघत. पत्त्यांचे डाव खेळत असतां (हे कोजागरी किंवा अशाच दुसऱ्या प्रसंगी पत्तेहि खेळत) नेहमी डाव यांच्यावरच येई. कां की, दुसऱ्याची कारवाई यांच्या लक्षांत कधीहि येत नसे. विचारप्रमाणां वागण्याचा यांच्यांत अतिरेक झाल्यामुळे यांनी साखर टाकून दिलीच होती, व दुध प्यावयाचे तें पिताना त्यांच्या मनांत संकोच उत्पन्न होई. त्यांस वाटे की, गाईचे दूध पिऊन वासरांचे दूध कमी करण्यास आपणांस अधिकार आहे काय? ही विचारमाला अधिकाधिक वाढत जाऊन स्वतःचे शरीरदंडन करण्याकडे यांची प्रवृत्ति होऊ लागली. वऱ्याच अंशी विरक्त स्थिति, कर्तव्यनिष्ठा, आणि निरलस लेखनपरिश्रम यांमुळे यांच्याविषयी ज्ञानकोशमंडळांतील सर्व लोकांस

आदर होता व त्याप्रमाणेच त्यांच्या साधेपणाच्या अतिरेकामुळे ते थोडेसे चेष्टेचाहि विषय होत, पण ती चेष्टा प्रेममिश्रित असे. ज्ञानकोश मंडळाच्या प्रारंभीच्या दिवसांत ज्ञानकोशाचे अकोल्याचे डिरेक्टर रा. नारायण खंडेराव फडके यांनी देशपांड्यांच्या कामांतील पद्धतशीरपणा पाहून त्यांची चालकमंडळांत प्रशंसा केली होती. त्यांचीं इतिहासावरचीं कांहीं टिपणें कै. वासुदेव शास्त्री खेर यांच्या दृष्टीस पडली. त्या वेळेस ते म्हणाले कीं, इतकीं पद्धतशीर टिपणें रा. देशपांडे करीत असतां आम्हीं येऊन अधिक काय करणार! जर आम्ही पेशवाईचा इतिहास तुमच्यासाठीं लिहावयास घेतला तर तुम्ही देशपांड्यांनां आमच्याकडे घ्या. ज्योतिष शास्त्राचा इतिहास म्हणून जें विज्ञानेतिहासांत प्रकरण आलें आहे त्यांतील बराचसा भाग रा. देशपांडे यांनीं लिहिला होता. तें प्रकरण वाचून रा. व्यंकटेश वापूजी केतकर हे ज्ञानकोशमंडळाच्या ऑफिसांत आले. त्यांच्या मतानें पौरस्य व पाश्चात्य ज्योतिःशास्त्राचा इतका सरळ आणि समतोल इतिहास त्यांच्या अवलोकनांत नाहीं म्हणून ते अभिनंदन करण्यासाठीं मुख्य संपादकाकडे आले तेव्हां मुख्य संपादकांनीं रा. व्यंकटेशवाजी केतकरांची व ज्यांनीं त्या इतिहासांतील बहुतेक भाग लिहिला त्या दोघा व्यक्तींची म्हणजे (कै. सर्वोत्तम देशपांडे व रा. ल. के. भावे यांची) ओळख करून दिली. तेव्हां व्यंकटेशवाजींनीं रा. देशपांडे यांची पुष्कळ स्तुति केली. तेव्हां रा. देशपांडे एखाद्या फर्जाति केलेल्या व्यक्तीप्रमाणें गांगरून गेले; व तें पाहून पुष्कळ मंडळींस मौज वाटली. देशपांडे यांच्या हातचा मराठेशाहींतील अर्थशास्त्रविषयाचा लेख (ज्ञानकोश-अर्थशास्त्र पहा) वाचून त्यांच्या स्वतंत्र विचाराची खात्री होईल. रा. देशपांडे यांच्या इंदूर येथील, वऱ्हाडांतील व पुण्यांतील स्नेही मंडळींस त्यांच्या मृत्यूनें दुःख झालें असेल यांत शंका नाहीं."

रा. चिंतामण गणेश कर्वे बी. ए. आणि रा. लक्ष्मण केशव भावे बी. ए. एल्. एल्. बी. हे दोघेजण ज्ञानकोशाच्या कामाला वाढिलेलीं माणसें होत. नियमानें काम करणें आणि कोणतीहि अडचण संस्थेवर आली असतां देखील सस्थेला चिकटून रहाणें या गुणांत ही मंडळी कोणासहि हार जाणारी नाहींत. विद्यासेवक सुरू झाल्यापासून रा. कर्वे यांनीं स्वतंत्र माहितीचे चुटके लिहिण्याकडे लेखणी वळवून विद्यासेवकाची लोकप्रियता वाढविण्यास मदत केली आहे. रा. आबा चांदोरकर आमच्याकडे

नवीनच आले आहेत तथापि त्यांस लेखनव्यवसायाची किती आवड आहे हे सांगावयास नकोच. ✓

ज्ञानकोशाच्या कामामध्ये गुंतलेले, तथापि अन्य कारणामुळे प्रसिद्धीस आलेले गृहस्थ म्हटले म्हणजे पांडुरंग महादेव उर्फ सेनापति बापट हे होत. रा. बापट यांचे चळवळी करणारा गृहस्थ या नात्याने जे चरित्र आहे ते सुप्रसिद्धच आहे व ते वर्तमानपत्रांच्या द्वारे लोकांच्या पुढे आहे. त्यांच्या चरित्रावर एक लहानसे पुस्तक रा. लालजी पेंडसे यांनी लिहिलेच आहे. बापट यांचा ज्ञानकोशाशी संबंध जोडण्याचे श्रेय प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यांच्याकडे आहे. प्रो. वैजनाथ काशीनाथ यांनी रा. बापट यांची नेमणूक केली व नवीन मंडळीपेक्षा यांना पगार जास्त द्यावा म्हणून त्यांची शिफारस केली व त्याप्रमाणे त्यांची जास्त पगारावर प्रारंभापासून नेमणूक झाली. साधी पण प्रौढ भाषा रा. बापट यांस लिहिता येई हा रा. बापट यांचा विशेष गुण होता. प्रो. राजवाडे व रा. काळे हे पुणे ऑफीसमधून गेल्यानंतर पुणे ऑफीसचे चालकत्व मी पुण्यास येईपर्यंत रा. बापट यांच्याकडे होते. रा. बापट यांचे व इतर मंडळीचे जुळाव्याचे नाही म्हणून माझी प्रथम समजूत होती पण ती खोटी ठरली. ऑफीसमधल्या हाताखालच्या मंडळीशी वागतांना केवळ कडकपणाने न वागतां प्रेमाने वागून तितकेच काम करून घेण्याचा गुण त्या संधीस त्यांनी चांगल्या तऱ्हेने दाखविला. रा. बापट यांच्या चेहेऱ्यावर जरी तिगस्त आणि रागीटपणाची छटा दिसते तरी त्यांचे वर्तन त्यांच्या चेहेऱ्याशी विसंगत होते. रा. बापट ऑफीसमध्ये चांगलेच लोकप्रिय झाले, आणि जेव्हां ऑफीसमध्ये कांहीं सामाजिक प्रसंग किंवा खेळ होत त्यांत ते रा. दाते यांच्या इतकेच उत्साहाने भाग घेत. शीलवती वाईच्या व माझ्या लग्नाच्या वेळी रा. बापट हेच पुरोहित होते.

रा. बापट यांस ज्ञानकोशाचे एकनिष्ठ सेवक असे म्हणतां येणार नाही. त्यांचे मुख्य ध्येय राजकीय चळवळ हे होते. त्यांतल्यात्यांत ब्राह्मतेणर जनता किंवा विशेषकरून शेतकरी व कामकरी वर्ग यांच्यामध्ये आत्महितसाधनेसाठी जागृति व्हावी या भावनेचे ते होते. मुंबईमध्ये जेव्हां मेहेतरांचा संप झाला तेव्हां त्यांच्यासाठी वर्गणी गोळा करणे, त्यांच्या तर्फेने वर्तमानपत्रांतून लिहिणे इत्यादि गोष्टी त्यांनी केल्या. जो वर्ग जागृत नाही जो जागृत व्हावा आणि त्यांस आपल्या

हक्कासाठीं भांडावयास शिकवावयाचें व तें भांडण भांडतांना त्यांस धीर देऊन नेट उत्पन्न करावयाचा, हें आपलें काम आहे असें ते म्हणत. ज्ञानकोश-मंडळातली पुष्कळशी मंडळी मुळशी पेठ्याच्या चळवळीच्या विरुद्ध असतां हि बापट यांनीं त्यांच्याकडून वर्गणी काढलीच. रा. बापट यांचें बाहेरच्या चळवळीकडे जरी लक्ष होतें, तरी त्यांनीं ऑफिसचें काम कधीं चुकाविलें नाहीं. ते कामावर वेळेवर येत, आणि ऑफिसचें काम करावयाचें तें उपजीविकेचें साधन म्हणून करावयाचें तथापि तें इमानानें करावें इतपत त्यांची वृत्ति होती; इतपत वृत्तीचीं माणसें देखील कोणत्याहि कार्यास फार मिळत नाहींत हें देखील सांगितलें पाहिजे.

ज्ञानकोशाच्या कार्यालयांतील काम करणारी वरील मंडळी इंग्रजी शिकलेली होय. जुन्या शिक्षणची तथापि आस्थेनें काम करणारी मंडळी देखील ज्ञानकोशास मिळाली. त्यामध्ये प्रमुख मंडळी म्हटली म्हणजे, वे. सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव, श्रौताचार्य धुंडीराज बापट व हौत्रवेत्ते चिंतामणभट्ट दातार हे होत. सिद्धेश्वरशास्त्री व श्रौताचार्य बापट यांचा ज्ञानकोशाशीं संबंध तीन चार वर्षांपूर्वीं तुटला आणि ते दोघेहि आज सामाजिक कार्याकडे प्रवृत्त झाले आहेत. रा. दातार यांचा ज्ञानकोशाशीं संबंध मात्र अजून कायम आहे. रा. दातार यांच्या आयुष्याचा वृत्तांतहि जरा मनोरंजक आहे. प्रथमपासून त्यांचें शिक्षण याज्ञिकीचें. त्यांत गति किती होती हे त्यांनीं १०-१२ यज्ञांत ऋत्विजाचें काम केलें यावरून स्पष्ट होईल. वे. भाऊशास्त्री लेले यांच्या यज्ञांत देखील रा. दातार यांच्याकडे होत्याचें कर्म होतें. भाऊशास्त्री लेले हे ऋत्विज मंडळीकडून किती कसोशीनें काम घेणारे होते हें बऱ्याच जणांत परिचित असेलच. त्यांनीं होत्याच्यासारख्या जबाबदारीच्या कामासाठीं रा. दातारांची निवड केली होती. दातार कांहीं दिवस कोष्टी बनले होते व त्यानंतर शेतकरी बनले होते व त्यानंतर दातार ज्ञानकोश-मंडळांत आले. ज्ञानकोशाच्या अत्यंत आस्थेवाईक सेवकांमध्ये रा. दातार यांचा अंतर्भाव केला पाहिजे. छापखान्याकडील त्रासाचें काम यांच्याकडे आहे. संपादकीय वर्ग आणि मुद्रणखातें यांच्यामधील दुवा रा. दातार हे होत. तर यांच्या कामाचें महत्त्व थोडें थोडकें नाहीं. ज्ञानकोश-मंडळाच्या साहाय्याकान्त ग्राहक मिळवून आणणाऱ्या व्यक्तींचा उल्लेख जरूर केला पाहिजे. मी नेहमीं हें म्हणत

असे कीं चांगल्या कॅनव्हासरची किंमत मला एका महाराजापेक्षा जास्त आहे. एक महाराज फार तर १०-१२ प्रती घेईल (खरोखर पाहिले तर वडोदेसरकार खेरीज करून पांच प्रतीच्या वर कोणीहि संस्थान ग्राहक झाले नाही). तथापि एखाद्या चांगल्या कॅनव्हासरने वर्षभर काम केले तर तो शेंदीडशें प्रती सहज खपवितो. या दृष्टीने आम्हांस काम करणारांचे महत्त्व अर्थात जास्त आहे. ग्राहक मिळविण्यामध्ये ज्यांची मदत झाली अशांत रा. वासुदेव लक्ष्मण चितळे, विष्णुबाबा अक्कलकोटकर, रा. वामन सखाराम संत वी. ए. यांची नावे देता येतील. या मंडळीच्या कामाचे वर्णन घावयाचे म्हणजे कॅनव्हासिंगचे प्रत्येकाचे कौशल्य वर्णन करावयाचे. ते मागे केलेच आहे. प्रत्येकाच्या कौशल्याचे निरनिराळ्या प्रकारे मागे वर्णिलेच आहे. त्यापेक्षा जास्त वर्णन देणे म्हणजे या कलेवर पुस्तक लिहिणेच होईल. ते करण्यास येथे अवकाश नाही.

आतांपर्यंत ज्ञानकोशमंडळांतील साहाय्यकांचा जो उल्लेख केला त्यामध्ये एक महत्त्वाची व्यक्ति वगळली गेली आहे आणि ती व्यक्ति म्हटली म्हणजे मुख्य संपादकाची पत्नी होय. सौ. शीलवती केतकर यांचे लग्नापूर्वी व लग्नानंतर जे साहाय्य झाले त्याचे वर्णन करणे सोपे नाही. त्या इंग्लंडमध्ये असतांच एका पौंडास १९ पृष्ठे या दराने त्यांनी भाषांतर केले होते व हा दर अत्यंत अल्प होता. कां की त्यावेळेस पौंडाची किंमतहि फार थोडी होती. आणि इंग्लंडमध्ये त्यावेळेस प्रत्येक गोष्टीची महागाई होती. असे असतां त्यांनी हे कार्य केले ते जवळ जवळ फुकटच केले असे म्हणण्यास हरकत नाही. यांनी ते काम जरी अल्प मजुरीने केले तरी त्यांना त्याचा पुढे दुसऱ्या तऱ्हेने फायदा झाला आणि तो म्हणजे प्रो. विंटर-निट्झ जेव्हा हिंदुस्थानांत आले तेव्हां आमचा व त्यांचा परिचय झाला. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीला आपल्या ग्रंथाचे भाषांतर करण्याची त्यांनी परवानगी दिली तेव्हां पुन्हां भाषांतर करण्याचे काम त्यांनी मिसेस केतकर यांस देवविले व त्यांत प्राप्ति वरी झाली. त्यावेळेस दुसऱ्यांदा भाषांतर करावेच लागले कारण पहिले भाषांतर माझ्या मागणीप्रमाणे अगदी शब्दशः केले होते व दुसरे भाषांतर इंग्रजी भाषापद्धतीस अनुसरून करावे लागले. शिवाय हे भाषांतर करतांना प्रो. विंटरनिट्झ मूळांतच फरक करित असत त्यामुळे नवीन भाषांतराचे पैसे केवळ फुकट मिळाले नाहीत. त्यांत दुसऱ्यांदा मेहेनत पडली होती तथापि काम मिळून रोकडीचा फायदा झाला

यांत शंका नाही. आणि ज्ञानकोशाच्या सांपात्तिक स्थितीमुळे घर खर्चा-
साठी जर कधी ओढाताण झाली तर यांतील कांहीं पैसे उपयोगी पडले.
मिसेस केतकर यांचे लग्नापूर्वीचे झालेले काम परिशिष्टांत दिलेच आहे.
व त्यामुळे त्यांची पुनरुक्ति करण्याची जरूर नाही. त्यांनी केवळ भाषां-
तराचेच काम केले असे नाही तर त्यांनी कॅनव्हासिंगचेहि काम केले
आहे; आणि कॅनव्हासिंगच्या बाबतीत त्यांना माझ्या खालोखाल यश
येत असे. त्यांनी आतांपर्यंत ३।४ हजार रु. ज्ञानकोशाला मिळवून दिले
असावेत.

वर सांगितलेली कामगिरी ही त्यांनीच केलेल्या इतर कामगिरीपेक्षां
अत्यंत अल्प आहे. त्यांची खरी कामगिरी म्हटली म्हणजे माझे
स्वास्थ्य राखणे ही होय. माझे स्वास्थ्य आणि आरोग्य राखण्याकडे त्यांनी
बरीच मेहनत केली व ती कामगिरी मी फारच महत्त्वाची समजतो, मी
रोज काय खातो, सिगारेट किती ओढतो, यावर त्यांचे बरेच लक्ष असे. व
या बाबतीत मी त्यांच्या नेहेमी धाकांतच असे. वारंवार डाक्टराकडे नेऊन
माझी तपासणी करून घेणे या गोष्टी त्यांनी केल्या आहेत. एखादे मोठे
कोशासारखे काम घेतले म्हणजे ते पुरे होण्यापूर्वीच कार्यकर्ता मरावयाचा
किंवा कार्य आटपल्यानंतर तो मरावयाचा असा पूर्वीचा अनुभव आहे.
निदान महाराष्ट्राला तरी असा कडू अनुभव आलेला आहे. तर अशा
प्रसंगी मुख्य कार्यकर्त्याच्या स्वास्थ्याकडे आणि आरोग्याकडे लक्ष देणे या
कार्याचे महत्त्व थोडेथोडेकडे नाही. आज हें कार्य संपले तरी दुसरी
अनेक मोठाली कामे आपण करू असा जो मनाला आत्मविश्वास
चाटत आहे तो वाटण्यास कारण सौ. शीलवती बाईंचीच मेहनत कारण
आहे असे मी समजतो.

प्रकरण १४ चे.

ज्ञानकोश व महंमदप्रकरण

ज्ञानकोश हा ग्रंथ महाराष्ट्रीय जनतेसाठी केला आणि महाराष्ट्रांतील
निरनिराळ्या वर्गांतून यास गिन्हाइकी मिळाली. गिन्हाइकीचे पृथक्करण केले
नंतर जवळ जवळ दोनतृतीयांश गिन्हाइकी ब्राह्मणांतील निघेल. सुमारे ९३
गिन्हाइकी संस्थानांतील आहे. सुमारे २५० गिन्हाइकी मराठे व तत्सम

जाती यांची आहे व इतर जातींची गिऱ्हाइकी कमी आहे. कायस्थ प्रभूमध्ये व पाठारेप्रभूमध्ये मिळून गिऱ्हाइकी ६० च्या आंतच आहे. पारशी व मुसुलमान या दोहोंतील गिऱ्हाइकी १० च्या आंतच आहे. गिऱ्हाइकीच्या मानाने ज्या लोकांनी या ग्रंथास प्रसिद्धि जास्त दिली असा वर्ग म्हटला म्हणजे मुसुलमानांचा होय. मराठी ज्ञानकोशाकडे एका वेळीं सर्व हिंदुस्थानांतील मुसुलमानांचे लक्ष वेधले होते व मराठीतील ग्रंथ सर्व हिंदुस्थानभर माहित होण्यास महंमद प्रकरण कारण झाले आहे व ज्ञानकोशांतील महंमदाचे प्रकरण हे हिंदुमुसुलमानांतील दुही वाढविण्याचे एक कारण आहे असे काहीं लोकांस तात्पुरते वाटू लागले होते. या प्रकरणाची सविस्तर माहिती येथे देतो.—

ज्ञानकोशांतील महंमद प्रकरणासंबंधाने थोडेसे लिहिले पाहिजे. महंमदासंबंधाचा मजकूर चौथ्या विभागांत आला. सेमेटिक संस्कृतीची जगद्व्यापकता या विषयावर लिहितांना महंमदाविषयी लिहावे लागले. तो मजकूर 'एन्सायक्लोपीडिआ ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स' या ग्रंथांत जें महंमदाचे चरित्र प्रसिद्ध झाले आहे त्यांतून घेतला होता. प्रो. मार्गोलिथ यांनी तो लिहिला होता. प्रो. मार्गोलिथ हे आक्फर्ड युनिव्हर्सिटींत आरबी भाषेचे आणि वाङ्मयाचे प्रोफेसर आहेत आणि त्यांची मुसलमानी संस्कृतीवर पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यामुळे त्यांच्या लेखाला ज्ञानकोशाच्या संपादकमंडळाने महत्त्व दिले यांत काहीं वावगे झाले नाही. आपले म्हणणे मुसलमानांस पटले नाही तरी ते खरेच आहे असा प्रो. मार्गोलिथ यांचा अजून आप्रह आहे. या लेखासंबंधाने मुसलमान मंडळीस जी चीड आली तिचे कारण स्वाभाविक आहे. कारण त्या लेखांत महंमदाची कार्यकर्ता मनुष्य म्हणून तारीफ करण्यांत आली होती तरी त्याच्या खासगी वर्तनासंबंधाने अत्यंत भयंकर विधाने केली होती. प्रो. मार्गोलिथ यांचीं विधाने आम्ही प्रथम प्रमाण म्हणून स्वीकारली व नंतर महंमदाच्या चरित्राचीं सर्व पाने कापून काढण्याचे ठरविले; तेव्हां हे कां केले याचे स्पष्टीकरण करणे अवश्यच आहे. आणि यासाठीं मुसलमान मंडळींनीं जी चळवळ केली त्या चळवळीचा सर्व इतिहास दिला पाहिजे. ह्या इतिहासाचे साधारणतः दोन भाग पाडतात: (१) माझ्या स्वतःच्या मतांत फेरवदल काय झाला याची चर्चा; व (२) मुसलमानांनीं केलेली चळवळ.

महंमदाविषयीं जो लेख होता तो तर चांगल्या ग्रंथाच्या आधारानें घेतला. तेव्हां तो लेख परत कां घेतला आणि तो लेख परत घेण्यास कारण मुसलमान मंडळीची भीति वाटत होती काय? असा प्रश्न उत्पन्न होईल. व यासाठीं यासंबंधाची सविस्तर हकीगत प्रसिद्ध केली पाहिजे. याविषयीं हें सांगितलें पाहिजे कीं जेव्हां या लेखाविषयीं वाद उपस्थित झाला तेव्हां या लेखाविषयीं पुन्हां विचार करूं लागलों, आणि प्रसिध्द केलें त्याच्या सत्यतेविषयीं मला शंका येऊं लागली; तीं कां येऊं लागलीं हें स्पष्ट करीत आहे. गौतमबुद्धाविषयीं मी आपलें म्हणणें परत घेत नाहीं पण महंमदाविषयीं परत घेतलें याचें कारण मुसलमान लोक माथेफिरू आणि मार देणारे आहेत, आणि बुद्धाविषयीं आदर बाळगणारे हिंदू माथेफिरू नाहीत असा आरोप देखील प्रसिध्द झाला आहे, आणि मुंबईच्या बुद्धिस्ट सोसायटीच्या काहीं सदस्यांनीं हा आरोप माझ्या तोंडावर केला. डॉक्टर केतकर हे उच्च शिरावरून खाली उतरले आणि त्यांनीं महंमदासंबंधानें आपलें म्हणणें परत घेतलें. आतां त्यांनीं बुद्धसंबंधानें देखील विधानें परत ध्यावीत अशा अर्थाचें क्रानिकलमधून पत्र प्रसिद्ध झालें. यासाठीं या दोहोंविषयीं माझी भिन्न वृत्ति कां आहे हें सविस्तर दाखविलें पाहिजे. गौतमबुद्धावरील लेख आणि महंमदावरील लेख यांत अंतर आहे. गौतमाविरुद्ध अत्यंत वाईट मत झालेल्या मंडळींत मी आहे, आणि त्यामुळें मी ज्या मताचा मुख्य अध्वर्यु त्या मताचा मी त्याग कसा करीन? कै. चांदोरकर हे एक बुद्धाविरुद्ध अत्यंत कठोर मत व्यक्त करणारे दुसरे एक गृहस्थ होते. तथापि कै. चांदोरकर यांनीं प्रथम बौद्ध ग्रंथांचा जोरानें अभ्यास सुरू केला तो केसरींत माझा जातिभेदावरील लेख प्रसिध्द झाल्यावर आणि त्यावर रा. धर्मानंद कौसंबी यांच्याशीं झालेला वाद-विवाद प्रसिध्द झाल्यावरच सुरू केला असे चांदोरकर यांनीं सांगितलें. ज्या विषयावर अभ्यासक जगापेक्षां माझे मत अगदीं निराळें आहे तें मत मी मांडणारच; आणि त्यानंतर जो वादविवाद होईल त्यांत जें काय सिध्द होईल तें होईल.

महंमदाची गोष्ट निराळ्या प्रकारची होती. महंमदाविषयीं मी कोणत्याहि एका मताचा प्रवर्तक नाहीं. कारण त्याविषयीं माझी माहिती सर्व दुय्यम प्रकारची रहाणार. आपण दुसऱ्या कोणाच्या मतांवर अवलंबून राहून त्याकरितां विनाकारण भांडणें उपस्थित करावीं हें मला योग्य.

वाटलें नाहीं. प्रो. मार्गोलिथ आपलें विधान करतात तें इब्न इशाकच्या आधारावर. इब्न इशाकचा ग्रंथहि उपलब्ध नाहीं. ज्याप्रमाणें मेगॅस्थिनीसचा ग्रंथ उपलब्ध नाहीं आणि त्याचें म्हणणें इतर ग्रंथकारांतील उतारे गोळा करून काढावें लागतें त्याप्रमाणें इब्न इशाकच्या ग्रंथाची स्थिति आहे. इब्न इशाकचा ग्रंथ नष्ट झाल्यावर त्याचा आधार सांगून वाटेल तशा गप्पा वाटेल त्या ग्रंथकारानें सांगणें शक्य आहे. म्हणजे महंमदाविषयी इब्न इशाकनें जें लिहिलें आहे तेंहि निःसंशय उपलब्ध नाहीं. इतक्या गोष्टी असतां त्या इब्न इशाकच्या म्हणून सांगितलेल्या उताऱ्यावर अवलंबून राहून प्रो. मार्गोलिथ यांनीं जें लिहिलें तें सर्व बरोबर आहे असा आग्रह धरून बसणें मला प्रशस्त वाटेना. त्यांतल्या त्यांत वडोद्याचे प्रो. नवाबअल्ली यांनीं मला एक पत्र लिहिलें त्यांत असें दाखविलें कीं इब्न इशाकनें जें पैगंबराचें चरित्र लिहिलें तें देखील केवळ इतिहाससंशोधक या नत्यानें लिहिलें नाहीं. तर तें सरकारी हुकुमानें किंवा आश्रयानें लिहिलें; आणि तें लिहिलें तें ईजिप्तच्या एका जुलमी बादशहाच्या हुकुमावरून लिहिलें. त्यांत त्या बादशहाला आपल्या सर्व वागणुकीचें समर्थन करावयाचें होतें, आणि तें समर्थन करावयाचा एक मार्ग म्हटला म्हणजे महंमद साहेब देखील आपल्यासारखेच वागले असें दाखविणें. ज्याअर्थी इब्न इशाकच्या महंमदचरित्रामागें येणेंप्रमाणें हेतू होते त्याअर्थी इब्न इशाकचें म्हणणें विश्वसनीय नाहीं. प्रो. नवाबअल्ली यांनीं पुन्हां असें दाखविलें कीं, प्रो. मार्गोलिथ यांच्या लेखाचें सविस्तर खंडनहि प्रसिद्ध झालें आहे आणि त्या खंडनाचें तयार झालेलें वाङ्मयहि बरेंच आहे असें दाखविलें आणि त्यांतोळ बरेंसचें आमचा लेख प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं प्रसिद्ध झालें होतें आणि त्याअर्थी जर प्रो. मार्गोलिथच्या लेखाकडे लक्ष देणें आमचें कर्तव्य होतें तर त्याच्या खंडनाकडे देखील लक्ष देणें आमचें कर्तव्य होतें. प्रो. नवाबअल्ली यांचें पत्र आल्यानंतर असें वाटूं लागलें कीं आपण जरी न्यायदेवतेच्या कोर्टांतून दोषमुक्त ठरूं तरी संशोधक वर्गाच्या कोर्टाकडून दोषमुक्त ठरणार नाहीं. या प्रश्नाकडे लक्ष पुरवून त्याविषयी कांहीं तरी केले पाहिजे असें मला वाटावयास लावण्याचें जर श्रेय प्रामुख्यानें कोणास द्यावयाचें असेल तर माझ्या मतें त्या श्रेयाचें मुख्य वाटेकरी प्रोफेसर नवाबअल्ली आहेत.

या लेखाकडे हिंदुस्थानांतील सर्व मुसलमानांचे लक्ष ओढण्याचे श्रेय अझमगढ येथील "मारिफ" मासिकास आहे. मारिफ हे उर्दूतील एक चांगले मासिक गणले जाते आणि त्या मासिकाने या लेखाकडे अगो-
दर लक्ष ओढले. त्या मासिकाचा ताबडतोब परिणाम झाला नाही-
तथापि त्या मासिकांतील लेखाचा सारांश टाईस ऑफ इंडियाने प्रसिद्ध
करून त्याच्या चर्चेस चेतना दिली. पुढे क्रानिकलचे संपादक रा-
ब्रेलव्ही यांनी या विषयाकडे ज्ञानकोश संपादकांचे लक्ष पत्र लिहून
ओढले, आणि त्यामुळे तो प्रश्न चवाठवावर आला. त्यावेळेस आम्ही
प्रथमच स्पष्टीकरण केले की आम्ही काहीं पदरचे लिहिले नाही. प्रो.
मार्गोलिथ यांच्या लेखावरून मजकूर घेतला आहे वगैरे, पण त्यावर पुढे
पत्रव्यवहार वाढला. इतक्यांत मुंबईत मुसलमानांमध्ये चळवळ सुरू झाली,
आणि गव्हरनरकडे डेप्युटेशन पाठविण्याचा विचार ठरू लागला. या
चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक रा. कादरभाई नांवाचे व्यारिस्टर होते. पहिली
निषेधाची सभा पायधुणीवरील हामदिया नांवाच्या मशीदीत झाली,
आणि त्यावेळेस तेथे अध्यक्ष रा. अबदुलरहीम दिमटिमकर जे. पी. हे
होते. ही सभा झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी ज्ञानकोशास निजाम
राज्यांत बंदी करणारे फर्मान निघाले. त्या फर्मानांत, हामदिया मशी-
दीत भरलेल्या सभेचा टाईम्समध्ये जो उतारा आला त्याचे अवतरण
केले होते.

ही सभा झाल्यानंतर रा. दिमटिमकर यांची मी गांठ घेतली आणि
त्यावेळेस असे ठरले की, चार मंडळी जमून या प्रश्नावर विचार करावा
आणि झालेल्या गोष्टीवर इलाज काढावा. येथे हेहि सांगितले पाहिजे
की, प्रो. नवाबअल्लीचा माझ्याशी पत्रव्यवहार झाल्यानंतर, आणि माझी
व रा. दिमटिमकर यांची भेट होण्यापूर्वी आपल्या पूर्वीच्या लेखावर कांहीं
तरी उपाययोजना आपण केलीच पाहिजे असा माझा निश्चय नवाब
अल्लीच्या पत्रामुळे झाला होता. प्रश्न एवढाच होता की, उपाययोजना
कोणत्या प्रकारे करावी. माझे असे मत होते की, महंमद पैगंबरांची
बाजू पुढे मांडणारा एक निराळा लेख पुरवणी विभागांत प्रसिद्ध करावा,
म्हणजे झाले. केवळ पुरवणी विभागांत दुरुस्ती करावी ही सूचना कांहीं
मुसलमान मंडळीस आवडली पण बऱ्याच लोकांस आवडली नाही व
वाद पुढे जास्त माजला.

माझे व रा. दिमटिमकर यांचे जे बोलणे झाले त्यांत त्यांसही कल्पना पसंत पडली कीं मुसलमान मंडळीपैकीं कोणी तरी एक चांगला विद्वान त्यांनीं निवडावा आणि त्यानंतर पैगंबरांचे चरित्र पुरवणी विभागांत प्रसिद्ध करावे. प्रो. नवाबअल्ली व प्रो. सर्फराज या दोघांपैकीं कोणास तरी लेख लिहिण्यास आमंत्रण करावे असें माझे ठरले होते. मी त्या वेळेस रा. दिमटिमकर यांस असें सांगितले कीं मुसलमानांनीं सरकारकडे जाण्यांत अर्थ नाही, कारण सरकारकडे हें प्रकरण गेले आणि सरकारकडून आम्हाला लिहून आले म्हणजे मुद्रणस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें आम्हांस सरकारच्या म्हणण्याचा विचार करावा लागेल आणि मुसलमानांचा हेतु लांबणीवर पडेल. मुसलमानांनां दुखावण्याचा आमचा उद्देश असणेच शक्य नाही कारण आम्हांला मुसलमानांतून देखील गिन्हाइकी मिळवावयाची आहे, आणि मराठींत मुसलमानांची गिन्हाइकी जरी थोडी असली तरी गुजराथीला गिन्हाइकी अधिक असण्याचा संभव आहे. आम्ही सत्य मांडणे हें आपले कर्तव्य समजतोच आणि मुस्लिम मंडळींनीं प्रो. मार्गोलिथ यांच्या विधानांचे चांगले निराकरण केले तर तेच हिताचे होईल. एखादे विधान लपवून कधीहि फायदा नाही. मार्गोलिथने लिहिले आहे ते "इब्न इशाक" नांवाच्या आरबी ग्रंथकाराच्या पैगंबराच्या चरित्रावरून घेतले आहे आणि मुसलमानास योग्य मार्ग म्हटला म्हणजे इब्न इशाकाच्याच चरित्राचे परीक्षण करविणे हा होय. ज्ञानकोशांतील पाने कापावयास लावण्यासाठीं सरकारकडून आम्हांस समज देण्याची गोष्ट फार कठीण होईल." हें म्हणणे मि. दिमटिमकर यांस पसंत पडले, व त्यांनीं चळवळ करणाऱ्या मुसलमानांपुढे ते मांडले, तथापि त्यांच्या सल्ल्याचा उपयोग झाला नाही. तीं पाने डॉ. केतकर यांस कापावयास लावून आपला जोर दाखवावा असेच कांहीं मुसलमानांस वाटत होते.

कांहीं दिवसांनीं वर्तमानपत्रांत बातमी प्रसिद्ध झाली कीं मुंबईतल्या ११२ प्रसिद्ध गृहस्थांनीं आणि संस्थांनीं या संबंदाचा मुंबईच्या गव्हरनरकडे अर्ज केला. त्या अर्जाचे स्वरूप येणेंप्रमाणें होतें. त्यांत त्यांनीं माझ्यावर अनेक हेतु लादले होते व पाने कापविण्यास हिंदुस्थान सरकारकडून मला हुकूम द्यावा असें लिहिले होते. हा अर्ज केल्याचे मला कळल्यानंतर "आपले चार मंडळी मिळून राउंड टेबल करून पुढे काय

करावयाचें याविषयीं विचार करावा असें ठरलें असतां मुसलमान मंडळींनीं सरकारकडे अर्ज कसा केला हें मी अवदुल रहीम यांनां विचारलें तेव्हां त्यांनीं असें सांगितलें कीं “लोक माझ्या सह्याप्रमाणें वागले नाहींत उलट मीच डों. केतकरांना फितूर झालें असा माझ्यावरच आरोप करूं लागले, आहेत.” अवदुलरहीम यांनीं मला पुढें अंजुमाने झिया-उल-इस्लामचे सेक्रेटरी यांच्याशी पत्रव्यवहार करण्यास सांगितलें. पुढें त्या मंडळीशीं मी पत्रव्यवहार केला त्यांत एवढेंच लिहिलें कीं तुम्ही सरकारकडे विनाकारण जाऊन तुमची केस खराब करून घेतली आहे. सरकार बहुतकरून या भांडणांत पडणार नाहीं, आणि पडलेंच तर आम्हांला सरकारशीं मुद्रणस्वातंत्र्यासाठीं प्रतिकार करावा लागेल. आणि त्यावेळेस आम्ही सरकारशीं भांडत बसलों म्हणजे तुमची इच्छा साध्य होणें फार दूर होईल. तथापि सरकारनें तुमच्या करतां काहीं करावयाचें नाकारलें म्हणजे मात्र तुम्ही मजकडे या आणि मग दोन भले हिंदी गृहस्थ या नात्यानें आपण काय तोड काढायची ती काढूं. त्या संस्थेचे सेक्रेटरीस इंग्रजी चागलेसें येत नव्हतें म्हणून पुढें पत्रव्यवहार त्याच्या ऐवजीं संस्थेचे अध्यक्ष व्द्यारिस्टर कादरभाई यांनींच केला.

व्यारिस्टर कादरभाई यांची व माझी जी भेट झाली त्या भेटीमध्ये पानें कापविण्याची योजना करण्यापेक्षां पुरवणी विभागांत मुसलमान गृहस्थांस महंमदांचे चरित्र मुसलमानी दृष्टीनें लिहिण्यास आणि मार्गो-लीथ यांचे खंडन करण्यास संधि देणें हें अधिक चांगलें हें पटलें. तथापि त्यांनां यासंबंधानें स्वतः संमति देणें योग्य नव्हतें. त्यांनीं सांगितलें कीं जसें त्यांनां पटलें तसे सही करणाऱ्या ११२ जणांस देखील पटेल, व यासाठीं त्या मंडळीची सभा बोलवावी आणि त्या सभेला मला आमंत्रण करावें. आमचें येणें प्रमाणें ठरलें; पण इतक्यांत बोहारी लोकांचे मुख्य गुरु (बडे मुल्ला) पुण्यास आले होते, व त्या संधीस डों. केतकर यांस गांठून या गोष्टीचा निकाल लावावा अशीं काहीं स्थानिक मुसलमानांची इच्छा झाली. यांत सर इब्राहिम हरून जाफर आमच्याकडे इतर मुसलमान गृहस्थांस घेऊन आले. त्यांची व माझी (मी मुंबईस असल्यामुळे) भेट झाली नाहीं पण त्यांची आणि सौ. शीलवतीबाईची भेट झाली, आणि त्यांनीं मला तार करून बोलवा असा मिसस केतकर यांस आग्रह केला आणि त्याप्रमाणें मिसस केतकर यांनीं तार केली,

मोस्लेम पुढारी मुद्दाम मला भेटण्यासाठीं आले होते. मुक्काम थोडे दिवस आहे तर ताबडतोब यावे अशी त्यांची इच्छा आहे अशा अर्थाची सौभाग्यवतींनी मला तार केली. ही तार पौचतांच ताबडतोब मी पुण्यास आलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं माझी सर्वांची भेट झाली. त्यांनां देखील पुरवणी विभागांत मुसलमानानें इस्लामी दृष्टीनें लिहिलेलें महंमदाचें चरित्र छापवें ही कल्पना पसंत पडली, व तें अभिवचन देणारें व आपली मुसलमानांनां दुखविण्याची इच्छा नव्हती इत्यादि गोष्टी व्यक्त करणारें पत्र लिहावें अशी इच्छा व्यक्त केली. त्या इच्छेस मी आनंदानें रुकार दिला, आणि त्याप्रमाणें मी पत्र लिहिलें. त्यानंतर सर इब्राहीम यांनीं असें सांगितलें कीं बडे मुल्ला साहेबांची आपणांस भेटावें अशी इच्छा आहे, तर कसें करावयाचें? मी त्यांनां सांगितलें कीं त्यांनी आमच्या ऑफीसला भेट दिली तर आमचा सन्मान झाला असें वाटेल. तेव्हां सर इब्राहीम पुढें म्हणाले कीं आपणच जर त्यांच्याकडे आला तर त्यांनां तर आनंद होईलच पण पुष्कळ मुसलमानांनां आनंद होईल. तेव्हां मी त्यांस सांगितलें कीं त्यांच्याकडे जाऊन त्यांनां भेटण्यास माझी मुळींच हरकत नाहीं. त्याप्रमाणें मी त्यांनां भेटलों. सामोपचाराच्या चार गोष्टी झाल्या व त्यावेळेस मी पत्र त्यांनां लिहिलें होतें तें एका गृहस्थानें वाचावयास सुरवात केली तेव्हां ते गृहस्थ वाचतांनां थोडेसे अडखळूं लागले तेव्हां मांच तें वाचलें. त्यावेळेस हें पत्र मी वाचण्याचा अर्थ पुढें काय करण्यांत येईल अशी माझी कल्पनाच नव्हती. त्या पत्रांत आपण गव्हरनरकडे पाठविलेल्या खलित्याचा जोर काढून घ्यावा किंवा माझ्यावर कोणती विशेष मेहेरबानी करावी अशीहि इच्छा प्रदर्शित केली नव्हती. तर बोहोरी लोकांचे गुरु म्हणजे एक थोर गृहस्थ आहेत त्यांनां आपण भेटण्याची संधि वांया घालवूं नये एवढ्याच इच्छेनें त्यांस भेटलों होतो. या भेटीच्या वेळेस बोहोरी लोकांच्या गुरूंकडून मला एक शाल अर्पण करण्यांत आली. यावरून त्यांचा सन्मान करण्याचा रिवाज हिंदू आचार्यांच्या रिवाजाप्रमाणें आहे असें दिसून येईल.

हें प्रकरण येथें संपलें अशी माझी कल्पना नव्हती; व इच्छाहि नव्हती. बडे मुल्ला साहेबांस जें मी पत्र लिहिलें त्यांत माझा हेतु ब्यारिस्टर कादर-भाई हे जी सभा बोलवणार होते त्या सभेच्या अगोदर जितकी मंडळी अगोदरच माझें म्हणणें समजून माझ्या सूचनेला मान्य होतील तितकी

ज्ञानकोशमंडळाचे कांहीं डायरेक्टर

रा. ना. खं. फडके.

रा शां. वि. दांडेकर.

डॉ. भा. ना. खरे.

ज्ञानकाश विभाग-संपादक

रा. वि. चं. आगाशे-स्थापत्य.

रा. व. ग. कृ. केळकर-कृषिशास्त्र.

प्रो. र. वि. दामले-वनस्पतिशास्त्र.

रा. आर. डी. खांडेकर-कौवड्या-बदकें.

रा. पां. स. केळकर-विणकाम.

प्रो. वि. ना. हाटे-प्राणिशास्त्र.

मंडळी मिळवावी एवढाच होता. आणि मी जी सूचना करीत होतो तीत माझा मुख्य हेतु मुसलमान मंडळींचे हित पहाण्याचाच होता. कारण तीन हजार प्रतीपैकी २८०० प्रतीस अगोदरच गिऱ्हाइकी झाली होती आणि पुष्कळांकडे अगोदरच पुस्तके गेलीं होती. अशा प्रसंगीं अमुक अमुक पानें रद्द आहेत असे त्या मंडळींना कळवून त्या पानांऐवजीं दुसरीं पानें पाठवावीत ही जी मुसलमान मंडळींची इच्छा होती ती त्यांच्या हिताची नव्हती. त्यांच्या योगानें केवळ आक्षेप घेतलेल्या मजकुराकडे लोकांचें लक्ष जास्त ओढल्यासारखें होणार होतें, आणि लोकांकडे एखादा मजकूर आम्ही नवान पाठविला असतां तो मुसलमानांच्या आग्रहामुळे पाठविला असें लोकांस कळलें तर त्यांच्या योगानें मुसलमान मंडळींनीं माझ्यावर वजन कसे पाडलें एवढेंच दिसेल. त्यांच्या योगानें पैगंबराच्या चरित्रावरचे आक्षेप दूर होणार नाहींत. हें मी मुसलमान मंडळींस चांगलें समजावून सांगितलें. तथापि मुसलमान मंडळी हद्दास पेटली होती, आणि तीं पानें कापवावीत असाच त्यांचा आग्रह होता. मुसलमान मंडळींचे हें वर्तन आपल्या पैगंबराच्या इभ्रतीच्या रक्षणाचे द्योतक नसून त्यांच्या गर्वाच्या तुष्टीसाठीं खटपट करणारे होतें असें माझे मत झालें तें अजून आहे. पाने कापवीत अशी मागणी व्धारिस्टर कादरभाई यांनीं उत्पन्न केल्या ११२ सहीवाल्यांची होती तशीच ती खिलाफतवाल्यांचीहि होती. मि. शौकत-अह्मद यांनीं एक मोठें प्रेमळ पत्र लिहून हीच मागणी केली होती. असो.

बडे मुल्लासाहेबांच्या भेटीनें आणि त्यांस मुसलमान बंधूस दुःख होतें याबद्दल खेद झाल्याचें दाखविल्यानें प्रकरण मिटलें असें मी मुळींच समजलों नाहीं. उलट सही करणारी एकशेंबारा मंडळी यांच्या भेटीची अपेक्षा करीत होतो; व मुंबईस गेलों तो पत्रांत अनेक गोष्टी वाचल्या. गुजराती पत्रांनीं असें छापलें होतें कीं डॉ. केतकर यांनीं बडे मुल्ला यांची माफी मागितली! व त्यांनीं त्यामुळे गव्हरनरला ११२ सद्यांनीं जो अर्ज केला होता त्यावरील आपली व आपल्या एका अनुयायाची सही बडे मुल्लांनीं काढून घेतली; तथापि गुजराती पत्रांतील हा मजकूर माझ्या नजरेस सहज आला नव्हता. तो माझ्या करारभंगाची गोष्ट म्हणून कादरभाईंनीं माझ्या नजरेस आणला. ११२ सहा करणारांनीं माझ्याशीं सहविचार करून जें काय ठरवावयाचें तें ठरवावें असें ठरलें असतां मी

जाऊन त्यांच्यांतला एक मनुष्य फोडला असें मि. कादरभाईस वाटलें. मि. कादरभाई यांना स्वतःला मी सुचविलेला मार्ग पसंत पडूं लागला होता, पण त्यांनीं ठरविलें होतें कीं जें कांहीं करावयाचें तें ११२सह्या करणाऱ्या मंडळीनीं करावें. इतपत आम्हां दोघांचें जुळलें असतां मी पाठीमागें असली फूट उत्पन्न करणाचा कारभार कां केला असें त्यांस वाटलें.

मि. कादरभाई यांनीं मुसलमानांमध्ये फूट पाडण्याचा जो आरोप मज-
बुर केला तो खरा नव्हता हें उघड आहे. मुसलमानांमध्ये आपसांत तंटे
लावून मला कांहीं साधावयाचें नव्हतें; माझ्या दृष्टीनें जें मुसलमानांनांच
हितकर होतें तें समजावून द्यावयाचें होतें. मला तडजोड मुळीच नको होती.
मला माझ्या कल्पनेस मुसलमानांची अंतःकरणपूर्वक संमति पाहिजे
होती आणि त्यासाठीं मला भेदनीति नको होती. भेदनीति माझ्या मते
मुळीच कल्याणकारक नाही. मुह्यजांच्या मंडळीनां देखील माझी सूचना
पसंत आहे तर आतां ११२ मंडळींची सभा बोलवावी व पुरवणी
विभागांत महंमदी दृष्टीनें पैगंबराचें चरित्र यावें हा ठराव ११२मंडळी-
कडून पास करून घ्यावा असें सांगण्यास गेलों तेव्हां आपल्या संस्थेच्या
सेक्रेटरीवरवीर कादरभाई माझ्या वर्तनावद्दल आश्चर्य दाखविणारी चर्चा
करीत बसले होते. मला पाहिलें तेव्हां कादरभाई म्हणाले कीं तुम्हीं आम-
च्यांत घोंटाळा केला. हें प्रकरण मिटविण्यास बडे मुह्यजांस अधिकार नाही.
जर कोणास अधिकार असेल तर तो ११२ सहीवाल्यांनां आहे; एकट्या
मुह्यजासाहेबांनां नाही, आणि मुह्यजासाहेबांनां तो ११२ जणांचा खलित
परत मागविण्यास किंवा काढून घेतला आहे असें सांगण्यासहि अधिकार
नाहीं. मी कादरभाईस सांगितलें कीं, बडेमुह्यजांनीं आपला जोर काढून
घेतला असें तुम्हीं कसें समजतां? मी तर त्यांनां तशी कोणत्याच प्रकारे
विनंति केली नाही, जर कांहीं विनंति केली असेल, तर तीं एवढीच कीं,
मुसलमानबंधूंचीं मनें दुखवली याच्याबद्दल आम्हांम खेद होतो हें आमचें
म्हणणें त्यांनीं सर्व मुसलमानांस कळावें. सरकारास केलेल्या अजासंबंधानें
त्यांनीं कांहीं कारवाई करावी अशी माझी इच्छाच नव्हती. तुम्हीं ११२
मंडळींची सभा अजून बोलवा व आम्ही सुचविलेला मार्ग त्यांनां पसंत
पडेल तर ठीकच होईल. आपली आमच्याकरतां ११२ मंडळींची
सभा बोलवावी असा जो तुमचा आमचा ठराव झाला आहे तो ठराव

तुम्हीं अमलांत आणावा. तो ठराव मुल्लासाहेबांच्या सेक्रेटरीपार्शी मी दिलेला आहे. मुल्लासाहेबांनी जें काय करावयाचें ते ह्या ११२ सही करणाऱ्या मंडळींशीं संगनमत करून ठरवावें अशी मी मुल्लासाहेबांच्या सेक्रेटरीस सूचनाहि दिली होती; व त्याप्रमाणें सर इब्राहिम हरुन जाफर यांनीं देखील त्या मंडळींशीं पत्रव्यवहार करा नाहीं तर आणखी कांहीं भानगड उपस्थित होईल असेंहि त्यांनीं मुल्लासाहेबांच्या सेक्रेटरीस सांगितलें. कादरभाई व मीं यांमध्ये झालेला “समजाचा” कागद नकळ करण्यास सेक्रेटरींनीं नेला, तो पुढें परत आला नाहीं.

माझ्या मनांत ही ११२ मंडळींची सभा मुळींच चुकवावयाची नव्हती. कारण ही सभा भरली असती तर मुसलमान मंडळींच्या पुढाऱ्यांची एकाच बैठकींत ओळख होण्याची संधि मिळाली असती, व ही संधि गेली ह्याच्याबद्दल मला खरोखरच नुकसान झाल्यासारखे वाटत आहे. मला माझे कांहीं हिंदु मित्र सांगत होते कीं, तुम्हीं या ११२ मुसलमानांत जाऊं नका, विनाकारण मार वगैरे खाल, कारण मुसलमान लोक माथोफिरू आहेत; परंतु त्या प्रकारची भीति मला मुळींच वाटत नव्हती, कारण मुसलमानांतली देखील पुढारी मंडळी पन्नासी उलटलेली व त्यामुळें वरीच संथ डोक्याची, शांतपणें विचार करणारी अशी असणार यासंबंधाने माझी खात्रीच होती. या ११२ मंडळींत मी एकाटाच जाणार होतो व आपलें म्हणणें मांडून तें योग्य आहे असें पटवून देणार होतो, पण तो योग आला नाहीं. ही ११२ मंडळींची सभा कधींच भरली नाहीं व मुसलमान मंडळी व ज्ञानकोश संपादक यांची तडजोड झाल्यानंतर मला जो मुसलमान मंडळीकडून खाना मिळणार होता तो मिळाला नाहीं. व डॉ. केतकर यांच्या सौजन्यामुळें हिंदु-मुसलमानांत तेढीचा प्रसंग टळला याबद्दल आनंद प्रदर्शित करणारी एक समांकादरभाई भरविणार होते ती देखील भरली नाहीं. तर ही ११२ सहीवाल्यांची सभा कां भरली नाहीं याचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे.

असें दिसून येतें कीं, बडे मुल्ला व त्यांचे एक अनुयायी या दोघांनीं ११२ सद्यांच्या खलित्यास पूर्वी दिलेला आपला जोर काढून घेतला; हें प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनीं तो जोर कां काढून घेतला याबद्दल चर्चा सुरू झाली आणि मुसलमान लोकांच्या हितसंबंधांकडे दुर्लक्ष करण्याचें

काम मुळाजीनीं केलें असा त्यांच्यावर आक्षेप घेण्यांत आला तर कित्येकां कडून मुळांवर व सर इब्राहीम हरून ज.फर यांच्यावर विनाकारण मध्येच उठठेव करण्याचा आरोप प्रसिद्ध होऊं लागला. अनेकांकडून असा आक्षेप घेण्यांत आला कीं, वडे मुळांनां सर्व मुसलमान समाजातर्फे डों. केतकरांनां माफी करण्यास काय अधिकार होता? इत्यादि प्रकारची चर्चा सुरू झाली. मी वडे मुळांस आपली सही काढून घेण्यास विनंति केली नाहां किंवा त्यांची क्षमा मागितली नाहीं. तर मी त्यांच्यासमोर मुसलमानांस दुःख झालें याबद्दल खेदाचें पत्र वाचून दाखविलें त्याचा भलताच अर्थ करण्यांत येत आहे असें स्पष्टीकरण प्रसिद्ध करविलें. त्या वेळेस वडे मुळासाहेबांच्या तर्फे असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें कीं, मि. कादरभाई हे बोहोरीसमाजांतून बहिष्कार पावलेले गृहस्थ आहेत. तर त्यांनीं ज्यांत पुढाकारपणा घेतला आहे अशा खलिच्यावर वडेमुळांनीं सही करणें हें गैर आहे, असें वाटून वडे मुळांनीं आपली सही परत घेतली. यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं असें प्रसिद्ध झालें कीं, सरकारनें तो ११२ जणांच्या सहायाचा खलिता परत केला आहे. सरकारकडून अर्ज फेटाळल्याचें हें प्रसिद्ध झाल्यानंतर पुन्हां चळवळ सुरू झाली. वडे मुळांनां जें पत्र लिहिलें होतें तें पत्र तडजोडीची अट घातलेलें पत्र असें समजलें जाऊन ती तडजोड इतर मुसलमानांस मान्य नाहीं असें सांगणारी चर्चा वर्तमानपत्रांतून येऊं लागली; अर्थांत ही तडजोड नव्हती तर माझीच सूचना होती. ११२ सहीवाल्यांची बैठक होऊन काहीं तरी ठरवावयाचें होतें. इकडे मि. कादरभाई ११२ सहीवाल्यांची बैठक बोलविण्याच्या खटपटींत होते व त्यांनीं एक सभा बोलावून त्या सभेला मीं याचें अशी मला तार केली, पण वेळ इतका थोडा होता कीं, त्या सभेला भला जातां आलें नाहीं. आणि त्या वेळेस सौभाग्यवती शीलवतीबाई आजारी होत्या व मीं त्यांस महाबलेश्वरास घेऊन जाण्याच्या गडबडींत होतो व यासाठीं सभेची तारीख पुढें ढकला म्हणून मी तार केली. ती तार देखील पोष्टाच्या गडबडीमुळे कादरभाईंस उशीरा मिळाली. तेव्हां कादरभाईंचा असा समज झाला कीं, सरकारनें हें प्रकरण फेटाळून लावलें आहे त्यामुळे मी मुसलमान पुढ्यांच्या सभेस येण्याचें दुर्लक्ष करितों, पण त्यांचा हा समज चुकीचा होता. प्रकरण सरकारकडे गेलें नसतांनाच मुसलमानांचें म्हणणें मान्य करावें अशी माझी इच्छा होती

व तिचें कारण मागें सांगितलेंच आहे. तथापि मी ती वेळ न साधाल्यामुळें मि. कादरभाई यांनीं पानें कापविण्यासाठीं पंचवीस हजार सद्दांचा अर्ज करण्याची चळवळ पुढें जोरानें सुरू केली. ही १९२६ च्या आक्टोबरमधील गोष्ट होय. त्यानंतर मी पुढें उमरावती हायस्कूलच्या ज्युविलीसाठीं उमरावतीस गेलों होतो व परत आलों तों मी पुणे शहरतर्फे कौन्सिलसाठीं उभा राहण्याची इच्छा असल्याचें जाहीर झालें होतें व त्याच सुमारास स्थानिक मुसलमानांमध्ये चळवळ सुरू होऊन आक्षेप घेतलेली पानें कापून टाकावीं अशी मागणी करण्यांत आली होती व सरकारकडे मागणी करण्यापूर्वी माझ्याकडेच मागणी करण्याचें स्थानिक मुसलमानांनीं ठरविलें. तेव्हां मागणी करणाऱ्या मंडळीची एक बैठक बोलवा असें त्या स्थानिक सभेचे अध्यक्ष शहा रुख्यार जंग यांनां मी सांगितलें; त्यावेळेस पानें कापून न टाकतां खंडन प्रसिद्ध करावें ही गोष्ट अधिक श्रेयस्कर आहे असें मुसलमानांस पटविण्याचा माझा उद्देश होता, पण तो सिद्धीस गेला नाहीं: ती मंडळी पानें रद्द करवावीत असाच आग्रह धरून बसली, व त्यावरून त्या ११२ सहीवाल्यांच्यां सभेंत देखील माझे म्हणणें पटविणें सोपें होणार नाहीं असें मला कळून आलें आणि त्यांची मागणी, खिलाफतवाल्यांची मागणी व मि. कादरभाई यांची मागणी ही एकच स्वरूपाची असल्यामुळे ती मागणी मी मान्य केली असें मी जाहीर करणार आहे असें त्यांस तेथेंच सांगितलें. त्यावेळेस पुणेंकर मुसलमानांनीं त्यास “ त्यांच्याशीं झालेला करार ” असें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां मी त्यांस सांगितलें कीं, मी कोणाशीच करार किंवा तडजोड करीत नाहीं; कारण तुमच्याशीं करार केला तर तुम्हीं माझ्याशीं करार करणारे कोण? असा तुमच्या-विरुद्ध इतरांस मत्सर उत्पन्न होऊन कांहीं मंडळी त्याच्या-विरुद्ध जातील व हा करार आम्हांस मान्य नाहीं म्हणून पुन्हां भांडण सुरू होईल; तुमच्या अगोदर मि. कादरभाई व मि. शौकतअल्टी यांनीं माझ्याकडे पत्रव्यवहार केला आहे व मि. कादरभाई यांनीं यासाठीं जास्त मेहनत घेतली आहे. जर कोणापाशीं करार करावयाचा असला तर खिलाफत कमिटी किंवा सरकारकडे अर्ज करणारे ११२ सहीवाले यांच्याशीं करीन व हा तंटो मिटविण्याचें श्रेय त्यांना देईन, हे म्हणणें तेथें जमलेल्या वस्ताद गुलामदस्तगीरसारख्या कांहीं मंडळीस पसंत

पडलें; तेव्हां मि. रफिउद्दीन एम्. एल्. सी. हे म्हणाले कीं, कोणाशीं करार करून तुम्हीं पाने कापण्याचें कबूल केलें असें ठरण्यापेक्षां तुम्हीं ही गोष्ट आपखुशीनेंच पण सर्व मुसुलमानांची अंतःकरणे लक्षांत घेऊन केली असें होणें आम्हांस जास्त श्रेयस्कर आहे. त्याप्रमाणें भी तीं पाने कापण्याचा निश्चय केला. व तो निश्चय दुसऱ्या दिवशीं वर्तमान-पत्रांतून जाहीर केला. सरकारनें प्रकरण फेंटळलें असतां मुसुलमानांचें म्हणणें मान्य करण्याची संधि मला साधावयाची होती व ती या वेळेस साधली. येणेंप्रमाणें हें प्रकरण मिटलें.

हें प्रकरण चालू असतां हिंदु मंडळींची वृत्ति माझ्यासंबंधानें सहानु-भूतीचीच होती. ज्ञानकोशासारख्या मोठ्या ग्रंथामध्ये मजकूर चांगल्या आधारावर दिला आहे तर मुसुलमान मंडळींनीं संतापावयाच्या ऐवजीं तो खोडून टाकण्याचाच प्रयत्न करावा व खंडन प्रसिद्ध करण्यास ज्ञानको-शकारांनीं जी संधि दिली तिचा त्यांनीं फायदा घ्यावा, असेंच त्यांस वाटत होतें; तथापि याबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, ज्ञानकोशाची महंमद प्रकरणामुळें जाहिरात चांगली झाली म्हणून उपहास व मत्सर ज्यांत आहे अशीं अभिनंदनाचीं पत्रें पाठविणाराहि थोडासा वर्ग होता. त्यांच्या मत्सराविषयीं थोडेसें लिहिणें पाहिजे. त्यांस हें कळविलें पाहिजे कीं, त्या जाहिरातीमुळें आमचा फायदा झाला नाहीं व त्यामुळें त्यांनीं आमचा मत्सर करण्याचें कारण नाहीं. ही जाहिरात आम्हास हवी होती काय? व फायदेशीर झाली काय ह्याविषयीं सरळ सांगावयाचें म्हटल्यास ही जाहिरात आम्हास मुळींच फायदेशीर झाली नाहीं व त्या-मुळें आमच्या पुस्तकांच्या खपास मदत झाली नाहीं, असेंच कबूल करावें लागेल. महंमदाची नालस्ती झाली आहे तर तो ग्रंथ आपणांस हवा असें म्हणून कोणी १५० रुपयांचें पुस्तक घेत नाहीं. एखाद्या वर्तमानपत्राचा किंवा मासिकाचा अंक असता तर तो या प्रकारच्या प्रसिद्धीनें खपून दहा वीस रुपये मिळाले असते पण ज्ञानकोशासारखा ग्रंथ घेतानां तो एका बाजूचा आहे अशी त्याची प्रसिद्धि झाल्यानें त्याच्या खपास उलट व्यत्ययच येतो. जो ग्रंथ ज्ञानाचा ग्रंथ म्हणून कायम बाळगण्याजोगा आहे असा बाणा बाळगतो तो ग्रंथ मुसुलमानांविषयीं पूर्वग्रहानें दूषित झाला आहे अशी जर त्याविषयीं हिंदूंची समजूत झाली तर हिंदु मंडळी देखील तो ग्रंथ कमी योग्यतेचा व त्यामुळें विकत

घेण्यास कमी लायक आहे असेच समजतील व मुसुलमानानें ज्ञानकोश तयार केला व तो जर हिंदूविषयी खोटे लिहिणारा असला तर तो ग्रंथ मुसुलमान ग्राहक देखील त्याज्य ठरवतील ही माझी पक्की खात्री आहे. माहितीचा विनचूकपणा हा ज्ञानकोशाचा मुख्य विक्रीचा गुण आहे, व निःपक्षपातीपणा हेंच आमचें मोठें भांडवल आहे व आम्ही देणग्या घेण्याचें नाकारलें व श्रौमंत संस्थानिकांच्या आश्रयाची पर्वा केली नाही या सर्व गोष्टी ज्या केल्या त्या एकाच खात्रावर केल्या, आणि ती खात्री म्हटली म्हणजे ज्ञानकोश घेणारी जनता निःपक्षपाती प्रामाणिक लेखाची चहाती आहे याविषयीची होय. लोकांस तात्कालिक म्हणून व एकपक्षीय म्हणून आवडेल पण चिरकाल वाङ्मय म्हणून मनुष्य संप्रह करूं इच्छितो तेव्हां त्यास निःपक्षपाती वाङ्मय पाहिजे, या लोकांच्या वृत्तीविषयी आमची खात्री होती व ही आमची खात्री अधिक अनुभवानें अधिक बळकट होऊ लागली आहे.

प्रकरण १५ वें.

उपसंहार

आतांपर्यंत झालेल्या निवेदनांत ज्या गोष्टी सांगतां आल्या नाहीं त्या गोष्टी सांगण्याची मंथि या प्रकरणांत घेतों.

एकंदर या बारा वर्षातील धंद्याचा विचार केला असतां मनांत अनेक विचार येतात. ज्ञानकोश हा कांहीं धंदा समजला गेला नाहीं आणि ज्ञानकोश चाळू असतां बरीच वर्षे लोकांस अविश्वास असून कार्य तडीस गेलें व माझ्या मते इतर किफायतीसाठीं काढलेल्या कंपन्यापेक्षां देखील ही कंपनी किफायतशीर झाली. आमच्यापेक्षां अनेक पटींनीं “टाटा पब्लिसिटी कार्पोरेशन” हिचें भांडवल होतें ही गोष्ट लक्षांत घेतली व तिची कामगिरी लक्षांत घेतली असतां ज्ञानकोशानें तुटपुंज्या भांडवलावर मोठी कामगिरी केली याचें लोकांस आश्चर्य वाटेल. कंपनी स्थापन करण्यास मला ७॥ शें रुपयेच भांडवल लागलें आणि इतक्या थोडक्या भांडवलावर ही कंपनी उभारली गेली व आपलें कार्य पुरें करती झाली. कंपनी मुद्रकांच्या वेडेपणामुळें व कंपनीच्या डायरेक्टरांचा आपण मुद्रगास लागूं नये या आग्रहामुळें कंपनी जरी ७९ हजार रुपयांस मुकली तरी

तिला त्यांतून वर डोकें काढतां आलें आणि कार्य पुरें करतां आले व आणि टाटा पब्लिसिटी कार्पोरेशन बाबीस लाखांची सहा लाखावर आली तर ज्ञानकोशाची कंपनी यशस्वी कां झाली याचा विचार करणें जरूर आहे. ✓

आमच्या कंपनीच्या यशाचें एक पहिलें कारण म्हटलें म्हणजे कंपनीचें भांडवल जमा होत जाणें आणि गिन्हाइकी जमा होत जाणें या दोन्ही क्रिया बरोबरच होत होत्या म्हणजे कंपनी जवळ जवळ प्रारंभापासूनच गिन्हाइकी मिळवात होती हें या यशाचें पहिलें कारण होय. ज्या कार्यास गिन्हाइकी मुबलक तें कार्य फसणार कसें आणि त्या कार्यास लोकांच्या दक्षणेची जरूर काय? कंपनीची गिन्हाइकी कशी वाढत होती याचें पहिल्या तीन वर्षांचें दरमहाचें व पुढील वर्षांचें दरसालचें कोष्टक येणेंप्रमाणें:-

१९१६-१७		१९१७-१८		१९१८-१९	
महिना	संख्या	महिना	संख्या	महिना	संख्या
एप्रिल	३५	एप्रिल	८	एप्रिल	२७
मे	२	मे	१७	मे	४
जून	११	जून	२९	जून	२३
जुलै	४५	जुलै	२०	जुलै	७०
आगष्ट	३०	आगष्ट	३१	आगष्ट	२१
सप्टेंबर	५१	सप्टेंबर	२५	सप्टेंबर	२८
ऑक्टोबर,	२७	ऑक्टोबर	१९	ऑक्टोबर	४२
नोव्हेंबर	७	नोव्हेंबर	१	नोव्हेंबर	३०
डिसेंबर	३२	डिसेंबर	१०	डिसेंबर	८८
जानेवारी	१३	जानेवारी	९	जानेवारी	७०
फेब्रुवारी	०	फेब्रुवारी	३५	फेब्रुवारी	६९
मार्च	४	मार्च	६०	मार्च	५९
साल	संख्या	साल	संख्या	साल	संख्या
१९१९-२०	४३०	१९२३-२४	३६३		
१९२०-२१	२०६	१५२४-२५	१९९		
१९२१-२२	२०९	१९२५-२६	१४९		
१९२२-२३	३७६	१९२६-२७	१२०		

ज्ञानकोशाची सांपत्तिक स्थिति पहिल्यापासून अनेक वर्षे जरी समाधानकारक होती तरी मंडळापाशीं शिल्लक अशी फारच थोडी होती. छपाईखर्चासाठीं फंड म्हणून आम्ही आगाऊ शिल्लक टाकीत होतो पण तीहि ४ हजारवर झाली नाही व ती ज्ञानकोशाच्या चालू खर्चाच्या मानानें फारच थोडी होती. ज्ञानकोशाचा खर्च २००० रु. महिनापर्यंत नागपूर येथे ऑफिस असतांच गेला होता व जसजसा आम्ही खर्च वाढवीत होतो तसतसे उत्पन्न मिळविण्याची क्रियाहि करीत होतो. काम पुष्कळ करावयाचें आहे तर भराभर माणसें वाढविलीं पाहिजेत अशी माझी संपादकीय वृत्ति होती तर जसजसा खर्च वाढेल तसतसें पैसे मिळविले पाहिजेत अशी माझी व्यवस्थापकीय वृत्ति होती. ही माझी वृत्ति पूर्णपणें न समजल्यामुळें प्रथम भांडणें उत्पन्न झाली. दुसऱ्या डायरेक्टरांस असें वाटते कीं, इकडे फारशी शिल्लक नाही आणि कोठें ५०० रुपये शिल्लक जमते, तो हा एकदम ५० रुपयांची १० माणसें नेमून टाकतो, हा प्रकार काय आहे ? त्यांचें मत असें होतें कीं, १०।२० हजार रुपये मिळवून आम्ही व्यक्तेत ठेवावेत आणि मग त्या पैशांची विव्हेवारी कशी काय लावावयाची तें ठरवायें पण १० हजार रु. शिल्लक कधींच झाली नाही. काम वेगानें आटपलें पाहिजे इकडे माझे लक्ष होतें आणि पैसे ताबडतोब खर्च करण्याची आवश्यकता मी दाखवीत होतो.

ज्ञानकोशाच्या सांपत्तिक स्थितीचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे जमा-खर्चाचें कोष्टक मांडावयाचें एवढेंच नव्हे तर सांपत्तिक स्थिति कशी कशी बदलत गेली यासंबंधानें कांहीं गोष्टी सांगावयाच्या; व त्या सांपत्तिक स्थितीचे ज्ञानकोशावर काय परिणाम झाले हें सांगावयाचें. ज्ञानकोशाच्या निरानिराळ्या कार्ळीं झालेल्या सांपत्तिक स्थितीसंबंधानें स्थूल गोष्टी येणेंप्रमाणें सांगतां येतील:-ज्ञानकोशाचें काम ज्ञानकोश छाप-वयास जाईपर्यंत इतकें सुरळीत चाललें होतें कीं पगाराची पहिली तारीख कधींच चुकत नसे. तथापि जेव्हां आमचें काम छापण्यास निर्णयसागरनें दिरंगाई केली तेव्हांपासून कांहीं महिन्यांनीं ज्ञानकोश-मंडळांतील मंडळीचे पगार वेळेवर देणें बंद होऊं लागलें. मुद्रणाच्या दिरंगाईमुळें जें आम्हांस कर्ज झालें आहे त्यांतील सुमारे निम्मा भाग लोकांच्या पगारांतील बाक्या एकत्र होऊन झालें आहे. ज्ञानकोशानें जो पैसा मिळविला तो देणग्या घेण्यास आम्ही तयार असतो तरी

मिळाला नसता. त्यामुळे आम्हांस देणग्यांची आवश्यकताच नव्हती. ज्ञानकोशमंडळास प्राप्ति कमी होती असे नाही, ज्ञानकोशाची प्राप्ति कांहीं वर्षे दरमहा २५०० च्या वर होती व कांहीं महिने १ हजार रुपये पर्यंत देखील प्राप्ति झालेली आहे. असे झाले म्हणजे त्या महिन्यांत पूर्वीचे देणे दिले जाई पण ते देखील पुरे दिले गेले नाही. लोकांना दरमहा पगार अजीवाद मिळत नव्हता असे नाही. कधी पगाराचा पाऊण हिस्सा मिळे तर कधी निम्मा हिस्सा मिळे. महाराष्ट्र हे जर व्यापारी राष्ट्र असते, व आम्हांस गिन्हाईक मिळवे जर कामाला मुबलक असते तर आम्हांला पैशाची तूट कधीच पडली नसती. ✓

ज्ञानकोशमंडळाचा मुख्य खर्च म्हटला म्हणजे छपाई व लोकांचे पगार. कागदाचा खर्च सुमारे ४० हजार रुपये झाला आहे आणि घंरभाड्याचा खर्च २० हजार रुपये झाला आहे आणि सामानाचा खर्च सुमारे २० हजार रुपये (लायब्ररी आणि छापखाना धरून) झाला. उरलेला खर्च माणसांच्या पगारांतच झालेला आहे. म्हणजे या कामाचा मुख्य खर्च म्हटला म्हणजे माणसांचे पगारच होत. व भांडवलखर्च म्हणजे माणसांना एकत्र काम करीत राहण्यासाठी लागणारा खर्च. तो खर्च म्हटला म्हणजे कायतो भाडे, लायब्ररी, छापखाना व पोष्टेज यांचा खर्च होय. म्हणजे अडीच-पावणेतीन लाख रुपये खर्च माणसांच्या पगाराकडे झाला आहे आणि त्यांपैकी कंपोजिंगचा खर्च सुमारे २२५०० रुपये झालेला आहे, व मुद्रणाचा खर्च म्हणजे प्रेसमनचा खर्च ९॥ हजार रुपये झाला आहे. हा खर्च खेरीजकरून इतर सर्व खर्च संपादनखाते, व्यवस्थाखाते यांवर झालेला आहे. म्हणजे सामान्यतः या कामाला अनेक संपादक व कारकून यांनी एकत्र होऊन चालविलेल्या कामाचे स्वरूप आलेले आहे व भांडवलाच्या लोकांना कांहींच डिविडेण्ड मिळाले नसल्यामुळे या कामास एकाद्या सोशलिस्ट कंपनीचे स्वरूप आले असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजे ही कंपनी शेअर-होल्डरांची नसून केवळ काम करणाऱ्यांची होती असे सहजच सिद्ध झाले, व जोराने पुस्तके काढणे, जोराने गिन्हाईक मिळविणे या क्रियांवरच आम्ही आपला कारभार यशस्वी केला असे वाटते. ज्या कार्याची चण्याच लोकांना जरूर आहे पण ती जरूर वाटणारा वर्ग थोडा आहे

अशा स्थितीत जरूर वाटणारा वर्ग वाढविणे हा घंटांतलाच भाग होय, आणि ते काम आपण केले तर उपयुक्त वाङ्मयकार्यास पैशाची तूट पडावयाची नाही अशी माझी समजूत आहे.

दर सालची कंपनीची प्राप्ति खालीलप्रमाणे आहे.

साल	रकम
१९१७-१८	१३५०४-११-४
१९१८-१९	२३२५१-२-३
१९१९-२०	२७३८१-११-९
१९२०-२१	३४६१०-२-९
१९२१-२२	१९०२५-४-८
१९२२-२३	३५५८४-९-०
१९२३-२४	४२८७०-६-३
१९२४-२५	५१२०२-१२-६
१९२५-२६	४७०९९-०-३
१९२६-२७	२४०६३-१-९

हे एकंदर उत्पन्न पाहतां व छापखान्याकडे लागलेले भांडवल केवळ १५००० रुपये आहे असे पहातां असे दिसून येते कीं घंटा म्हणजे मुख्यतः अनेक व्यक्तींनीं एकत्र काम करणे हेच आहे आणि त्याला लागणाऱ्या साधनसामुग्रीची किंमत त्या मानाने फारच अल्प असते, व भांडवलाचा उपयोग केवळ प्रारंभीची सामुग्री जुळविण्यासाठीं आणि माणसे केंद्रीभूत करण्यासाठीं लागणारा विश्वास उत्पन्न करण्यासाठींच असतो.

ज्ञानकोशाचे चिरस्थायित्व होण्यास जर कांहीं गोष्टी कारणीभूत झाल्या असतील तर त्यांपैकीं एक गोष्ट म्हटली म्हणजे आमच्यावर असलेले कर्ज ही होय. हे कर्ज फेडण्यासाठीं नवीन खटपटी कराव्या लागणार व ज्ञानकोश अनेक भाषांत करण्याची योजना करावी लागणार. त्यामुळे भवितव्य काय होईल याची आज कल्पना करतां येत नाही. ज्ञानकोश अनेक भाषांत करण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचे अनेक परिणाम

होतील. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक व्यक्तीस स्वभाषेतून सर्व ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची सोय तर होईलच पण देशाच्या प्रत्येक भागांत स्वभाषा-सेवक वर्ग निर्माण होऊन तो वर्ग एकमेकांशी संबद्ध राहिल, व त्याचे भावी काळांत बरेच मोठे परिणाम होतील अशी माझी अटकळ आहे.

नगर वाचनालय, सातारा.

समाप्त

ज्ञानकोश इतिहास-परिशिष्टे.

(परिशिष्ट नं. १ योजना.)

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या घटनेची योजना.

(ता. ३१ मार्च १९२७ तारखेस चालकांपुढे प्रस्तुत योजना ठेविली ती त्यांच्या हुकुमानें: विद्वान मंडळांच्या परीक्षणार्थ प्रसिद्ध करीत आहो—

श्रीधर व्यंकटेश केतकर)

(१) ज्ञानकोश हा कसा करावयाचा या संबंधानें संपादकीय योजना चालक मंडळांपुढे आज ठेवण्यांत येत आहे. आपणांपैकी ज्या कांहीं मंडळांनी अनेक सूचना केल्या त्यांपैकी प्रत्येकीचा योग्य विचार करून प्रस्तुत योजना बनविली आहे.

(२) मार्च २५ मे १९१६ रोजी जो "प्रास्पेक्टस" काढिला होता त्यांत ज्ञानकोशाच्या घटनेची योजना अंशतः प्रसिद्ध केली होती त्यापेक्षा ही योजना अधिक सविस्तर लिहिण्यांत येत आहे. अनुभवानें कांहीं गोष्टी अधिक समजल्यामुळे पूर्वीच्या करपनेत कांहीं ठिकाणी बदल करण्यांत येत आहे. त्या प्रसिद्धिपत्रकांत सांगितले होते की, ज्ञानकोश महाराष्ट्रीय दृष्टीने बनवावयाचा आहे; ती मूळ करपना जशीच्या तशीच ठेवली आहे, आणि जो फेरबदल झाला आहे तो, तें काम कोणाकडून कसे करून घ्यावयाचें या संबंधांच्या योजनेत झाला आहे.

(३) ज्ञानकोशाचें काम नवीन संशोधन करण्याचें नाही. आज जें लोकांत ज्ञान उपलब्ध असेल तें संकलित करावयाचें आहे. आपल्या इतिहासासंबंधानें, प्राचीन भूगोलज्ञानासंबंधानें, जे कांहीं पाश्चात्यांनी, अगर अर्वाचीन पद्धतीच्या एतद्देशीय संशोधकांनी शोध लावले आहेत ते सर्व तपासून पहावयाचे आहेत, आणि त्यांतिले ग्राह्य भाग शोधून घ्यावयाचा आहे. हें काम सोपेंहि नाही व अत्यंत बिकटहि नाही. पाश्चात्यांचे टीकात्मक लेख ज्यांत आले आहेत असे ग्रंथ सुमारे मुख्यतः ५०० आहेत. एक सुशिक्षित पदवीधर त्यांतिले ग्राह्य भागाचा मराठीत गोपवारा काढावयास लागला तर सुमारे दर आठवड्यास एक ग्रंथ पडतो. हें इंडियन अँटिक्वरीच्या चार वर्षग्रंथांचे पृथक्करणे मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एका तरुण पदवीधराकडून करवून अनुभवानें ठरविले आहे.

(४) कांहीं मंडळांनी आम्हांस अशी सूचना केली की, सर्व ग्रंथ चार वर्षे तयार करून पांचव्या वर्षी छापून एकदम वीस भग लोकांच्या हाती घ्यावयाचे हा जो आमचा विचार आहे तो आम्हां बदलावा, आणि आतांपासूनच एक

एक ग्रंथ तयार करून तो छापून लोकांच्या हातीं द्यावा. कां कीं पांच वर्षे, लोकांकडून पैसे घ्यावयाचे आणि त्यांच्या हातांत पांच वर्षे कांहीं एक घ्यावयाचें नाहा हा पद्धति व्यवहार्य नाही. सकृदर्शनी ही कल्पना चांगली वाटते; कां कीं, सर्व पैसे देण्यापूर्वी वाचकांनीं कांहींतरी मोबदला मिळतो. शिवाय “ आध्रवि-ज्ञानसर्वस्वम् ” (तेलगू सायक्लोपिडिया) नें हीच पद्धति अमलांत आणिली आहे. प्रत्येक अंकांत कशावर आर्टिकल आणावयाचीं हें अगोदरच योजून मग प्रत्येक अंक पूर्वी ठरविलेल्या अनुक्रमानें प्रकाशक प्रसिद्ध करितात. या पद्धतीनें त्यांनीं दोन हजार पाने प्रसिद्धि केली आहेत. ‘ हिंदी विश्वकोश ’ नें जवळ जवळ तोच प्रकार केला आहे. सहा आण्यास ३२ पृष्ठ याप्रमाणें “ विश्वकोश ” कार वाचकांच्या हातीं देत आहेत. ही पद्धत व्यवहार्य नाही अस आम्हां ठरविलें याची कारणे येणें प्रमाणें:—

ज्ञानकोश करण्याचें मुख्य कारण जें अस्तित्वांत असलेल्या ज्ञानाची तपासणी करावयाचें आणि तें जमा करून पद्धतशोर रीतीनें वाचकांपुढें मांडावयाचें तें या पद्धतीनें साध्य होत नाही. उदाहरणार्थ, वेदांमध्ये एकंदर किती महत्त्वाचे विषय आहेत याची तरी आम्हांस आज पूर्ण माहिती कोठें आहे? आज वेदांतून, महंभारतांतून, व वृहत्संहितेसारख्या ग्रंथांतून किती महत्त्वाचे विषय आहेत हें सामान्य अंगानानें अगोदर काढणें निराळें आणि त्यांचें शांतपणें पृथक्करण करून त्यांतील माहिती विषयवार मांडणें निराळें. चोख काम करण्याचा प्रकार म्हटला म्हणजे अनेक ग्रंथांचे पृथक्करण करून व अनेक प्रकारची माहिती मिळवून जसे विषय पडतील तसे प्रथम पडूं देणें आणि मागाहून ग्रंथ प्रसिद्ध करणें असें करित असतां ग्रंथाचा पहिला भाग व शेवटचा भाग एकदमच तयार होईल. “ कर्ण ” याची माहिती दुसऱ्या तिसऱ्या भागांत येईल व “ ययाति ” वरील माहिती सतराव्या अठराव्या भागांत येईल. अरवस्तानावरील माहिती पहिल्या दुसऱ्या भागांत येईल व सर्बिंध्यांतील माहिती शेवटच्या कोणत्या तरी भागांत येईल. “ तेलगू सायक्लोपिडिया ” नें ग्रंथाचे भाग एकामागून एक काढावयाचें ठरविलें आहे तथापि त्या ग्रंथाच्या संपादकांस संभाषण करतां असे कळतें कीं त्यांनीं हा ग्रंथ प्रारंभीचा म्हणून आरंभिला आहे आणि त्यांच्या पद्धतीनें जे दोष ग्रंथांत राहतील त्यांना इलाज नाही म्हणून राहूं द्यावेत असे ठरविलें आहे. बाश् नरेंद्रनाथ वसु यांनीं जे हिंदी विश्वकोश हातीं घेतला आहे त्याला प्रारंभीचा मदत म्हणजे त्यांनींच बनविलेला व पूर्णपणें प्रसिद्ध केलेला बंगाली विश्वकोश आहे आणि त्याचच हिंदी विश्वकोश हें ‘ सुधारून वाढविलेले ’ रूपांतर आहे. इतकें अमुनिहि अम्नी एवढे सांगतो कीं, त्यांचा प्रयत्न विशेष नांवाजण्यासारखा नाही. आम्हां बंगाली “ विश्वकोश ” वाचून पाहिला नाही. तथापि

सुधारून वाढविलेल्या हिंदी आवृत्तीचे भाग वाचून पाहिले आहेत. व त्याविषयी आम्ही एवढेच सांगतो की तो ग्रंथ सुशिक्षित महाराष्ट्रीय जनतेमध्ये आदर उत्पन्न करण्यासारखा नाही त्या ग्रंथाची जी स्तुति थोडीबहुन ऐकू येते ती अभिप्राय देणाऱ्यांच्या मार्मिकतेची द्योतक नसून सौजन्याची द्योतक आहे.

(५) ज्ञानकोश १० हजार पृष्ठांचा वनवाचकाचा आहे हे मागेच सांगितले आहे. दर पृष्ठांत सरासरी १२५ शब्द येतात. माहिती अकार-विलेखाने येईल. दहा हजार पृष्ठांचा विनियम कसा करावयाचा याचे सामान्य कोष्टक येणेप्रमाणे:—

दहा हजार सुपररायल अष्टपत्रो पृष्ठांपैकी ५००० पृष्ठे शास्त्रीय विषया साठी व व्यापार, कला इत्यादि साठी ठेवावयाची, ३५०० पृष्ठे आर्यसंस्कृतीच्या निदर्शनासाठी ठेवून १५०० पृष्ठे वाद्यसंस्कृतीच्या स्पष्टीकरणार्थ द्यावयाची आहेत.

१५०० पृष्ठे वाद्यसंस्कृतीच्या स्पष्टीकरणार्थ आहेत. म्हणजे भारतीय-तर राष्ट्रांचे इतिहास, ऋग्वेद, समाजास्थिति, शासनसंस्था, कलाकौशल्य, वाङ्मय, ख्रिस्ती-महंमदीयादि संप्रदाय व त्यांचे पारमार्थिक ज्ञान इत्यादि विषयांसाठी आहेत. बाह्यांचे शास्त्रीय ज्ञान खेरीजकरून इतर माहितीसाठी ही पृष्ठे लाविली जातील.

५००० पृष्ठे शास्त्रीय ज्ञानासाठी योजिली आहेत. ती अनेक भौतिक शास्त्रे व त्यांचा व्यावहारिक उपयोग योजकडे दिली जातील.

(६) शास्त्रीय भागाकडे १००० पाने दिली आहेत, त्यांत वैद्यक, शेतकी, व यांत्रिककला व अनेक उद्योगधंदे यांच्या दृष्टीने उपयोगी जो शास्त्राचा भाग आहे त्याकडे अधिक लक्ष देण्याचे योजिले आहे. उदाहरणार्थ हजारो कृमासंबंधाने ज्ञान ध्या. मनुष्याच्या सुखदुःखास कारणीभूत होणाऱ्या कृमासंबंधाने (Insects of Economic importance) अधिक माहिती द्यावी असा शास्त्रीय लेखकमंडळाने (प्रो० गोडबोले M.Sc; रा. रानडे M.Sc; प्रो. देग्वेकर M. A. M. Sc. रा. रा. रा. त्र्यं. देशमुख B. Ag. यांनी) ठरविले आहे. शास्त्रीय लेखकमंडळाने आणखी ठरविलेल्या गोष्टी येणेप्रमाणे आहेत.

(अ)प्राणी, वनस्पती अगर खनिज पदार्थ यांची प्रचारांतील नावे घेऊन त्याखाली माहिती द्यावयाची. शास्त्रीय नांवाखाली माहिती द्यावयाची नाही. [व्यवहाराशी ज्या उद्दिष्ट, अगर खनिज वस्तूंचा संबंध आला आहे असे पदार्थ निवडून त्यांची यादी शास्त्रीयमंडळाने केली आहे ती छापून इतर शास्त्रज्ञांकडे अभिप्रायार्थ पाठविण्याचे योजिले आहे]

(७) आपल्या मंडळास साहाय्य दुसऱ्या एका दिशेने मिळाले आहे. रा. चांदोरकर यांनी धुळे येथे एक मंडळ स्थापन केले आहे (त्यांत दहा बारा मंडळी आहे), त्यांनी रा. राजवाडे यांच्या वीस खंडांची सूची केला आहे. त्याच मंडळाकडे आम्ही शिलालेख, ताम्रपट इ० जीं लिखाणें प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांचें पृथक्करण करून प्राद्यांश काढण्याचें काम दिलें आहे. रा. चांदोरकर यांनी कामास आरंभहि केला आहे.

(८) आर्यसंस्कृत्यात्मक जो भाग तयार करावयाचा तो वनविण्याच्या पायऱ्या येणेंप्रमाणें आहेत.—

पहिली पायरी म्हटली म्हणजे संशोधकांच्या लेखांचें पृथक्करण करणें व गोषवारा काढणें होय.

दुसरी पायरी म्हटली म्हणजे त्यांच्या लेखांत संशोधकांनीं संस्कृत ग्रंथांचें व शिलालेखांत आलेल्या ज्या नांवांचीं अंगर तारखांचीं अवतरणें केळीं असतील तीं अवतरणें व उल्लेख तपासून पहाणें हें होय.

तिसरी पायरी म्हटली म्हणजे कांहीं संस्कृत ग्रंथांचें आणि ग्रीक व अरब भूगोलवेत्त्यांच्या प्राचीन ग्रंथांच्या भाषांतरांचें स्वतः पृथक्करण करणें होय. त्या ग्रंथांचें स्वतः पृथक्करण करण्याचें काम शेवटीं ठेविलें आहे याचें मुख्य कारण हें कीं, पाश्चात्य संशोधकांचें काम वाचून ते तपासतां तपासतां अर्वाचीन तऱ्हेची दृष्टि उत्पन्न होऊन मग संस्कृत ग्रंथांचें पृथक्करण करतांना त्यांतून काय घ्यावयाचें हें समजेल.

कांहीं जर्मन ग्रंथांचें शब्दशः इंग्रजींत भाषांतर करवून मग त्याच्या टीपा काढावयाच्या आहेत. त्यास खर्च काय लागतो हें पाहण्यासाठीं एक ग्रंथ (विंटरनिझचा भारतीय वाङ्मयाच्या इतिहासाचा पहिला भाग) पण-पणें भाषांतर करण्यासाठीं एका जर्मनांसल सुशिक्षितसे [Miss E. V. Kohn LL. A. of the Universities of St. Andrews and Jena] भाषांतर करण्यास दिला आहे.

(९) भारतीय इतिहास व संस्कृति यासंबंधाची सामान्य योजना येणेंप्रमाणें आहेः—

भारतीय इतिहास आणि संस्कृति (पृ. ३५००)

हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास पृ. ६००, हिंदुस्थानांतल प्राचीन आणि अर्वाचीन ललितकला पृ. १५०, संस्कृत गीर्वाणाचा इतिहास पृ. ३५० मराठी गीर्वाण (भाषा-व्याकरण यांसहित) पृ. ३००, महाराष्ट्रायेतर हिंदुस्थानांतील गीर्वाण पृ. ३००, महाराष्ट्रेतिहास पृ. ६२५, हिंदुस्थानांतल मुसलमानांचा इतिहास पृ. २५०, युरोपियांचा हिंदुस्थानांतल इतिहास पृ. २२५, हिंदुस्थानचा इतर इतिहास पृ. ४००, इतर ३००.

हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास. (पृ. ६००)

वेदकाल. पृ. २००.

(अ) आर्य हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीची हिंदुस्थानची सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थिति. प्रास्तरेसंस्कृति (Palaeolithic and Neolithic) ची अवशेषे आणि हिंदुस्थानांतिल आधुनिक मानवजातींच्या स्थितिज्ञानाच्या साहाय्याने पृ. १०. (आ) आर्य लोकांची पूर्वपाठिका-जेव्हां भारतीय आर्यांचे पूर्वज आणि इराणी लोकांचे पूर्वज एकत्र होते, आणि जेव्हां युरोपीय आर्य लोकहि आपल्या पूर्वजांपासून वेगळे झाले नव्हते त्या काळासंबंधाच्या संशोधनाचा गोषवारा पृ. ३०, (इ) वेदकालीन वृत्तपरंपरांचा गोषवारा, वेदकालीन राजकीय घडामोडी, वेदविहित राष्ट्रे, वेदकालीन राजांसंबंधाने पौराणिक उल्लेख, वेदोक्त वृत्तांचे सार, वेदकालीन शासनसंस्था पृ. ६०, (ई) वेदकालीन सामाजिक आणि आर्थिक स्थिति पृ. ४०, (उ) विविध पृ. ६०.

वेदकालापासून मुसुलमानी स्वारीपर्यंत. (पृ. ४००).

(अ) इतिहासपुराणोक्त वृत्तांचा कालनिर्णय पुराणांतिल इतिहाससाहित्य पृ. २४, (आ) ऐतिहासिक, पौराणिक व बौद्ध पुरुषांची चरित्रे पृ. २००, (इ) बौद्ध संप्रदायाचा इतिहास. पृ. १६, (ई) ग्रीकांच्या स्वारीची ऐतिहासिक माहिती पृ. ८, (उ) चंद्रगुप्तवंश पृ. ८, (ल) शक, यवन, पल्लव आणि हूण यांचा हिंदुस्थानांतिल इतिहास पृ. ८, (क) जुन्या तामिळ ग्रंथांतिल माहितीवरून निघणारा दक्षिण देशचा इतिहास (सांस्कृतिक) पृ. ८, (ल) चाणक्याची शासननीति पृ. ८, (ए) बुद्धापासून मुसुलमानी स्वारीपर्यंत सर्व सामान्य पर्यालोचन पृ. २४, (ऐ) दक्षिणेंतील इतिहासाचे सामान्य पर्यालोचन पृ. १२, (ओ) निरानेराळीं मते आणि संप्रदाय, जैनमत, चार्वाकमत इत्यादि. पृ. १०, (औ) प्राचीन आर्थिक इतिहास, पृ. २०, (क) धर्मशास्त्राव्यतिरिक्त वाढकून येणारा शासनसमुच्चय पृ. १०, (ख) आर्यसंस्कृतिवर्धनाचा इतिहास पृ. १०, (ग) विविध पृ. ३४.

प्राचीन हिंदुस्थानीय वैदिक, पारमार्थिक आणि कलाविषयक स्थिति आणि त्यांचे अर्वाचीन स्वरूप. (पृ. १५०.)

(क) पारमार्थिक ज्ञान आणि परमार्थसाधने यांचा सामान्य इतिहास पृ. १५, (ख) संगीत आणि वाद्य (प्राचीन आणि अर्वाचीन) पृ. १५, (ग) नृत्य (प्राचीन ग्रंथ, विविध जातीचीं नृत्ये, महाराष्ट्रीय नृत्य) पृ. ९, (घ) स्त्रीपुरुषविभूषण [प्राचीन व अर्वाचीन] पृ. ६, (च) चित्रकला प्राचीन व अर्वाचीन पृ. १०, (छ) नाट्य, प्राचीन नाट्यशास्त्र व अर्वाचीन नाट्यशास्त्र पृ. १५, (ज) मूर्तिकर्म, पृ. १०, (झ) गृहशिल्प, देवालयशिल्प इत्यादि पृ. १५, (ट) पारमार्थिक आणि गृह्यवस्तूंचे शिल्प. प. ५, (ठ) विविध प. ५०.

संस्कृत गीर्वाण [वैदिक आणि पाणिनीय आणि प्राकृत ५
य गीर्वाण]. (पृ. ३५०.)

(क) वेदग्रंथवर्णन पृ. १२, (ख) रामायण आणि महाभारत (यांच्या घटनेचा इतिहास व कथाभाग) पृ. २०, (ग) इतिहासपुराण, कथासरित्सागर यांचा उत्तरकालीन संस्कार गीर्वाणांशी संबंध पृ. १३, (घ) कालिदास, भवभूति, सुबंशु, वाण, भास, दंडो, मयूर, अश्वघोष, भट्टी, भारवि, माघ, नैषधाय इत्यादिकांवर निबंध पृ. ४०, (च) प्राकृत गीर्वाण पृ. २०, (ज) पाली ग्रंथ. पृ. १५, (झ) पड्दर्शन, पृ. ६०, (ट) शास्त्रीय संस्कृत गीर्वाणांचे समालोचन : यांत भौतिक शास्त्राखेरीज इतर शास्त्रांसाठी म्हणजे विशेषकरून शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छंदस, साहित्य, इत्यादिकांसाठी राखून ठेवलेल्या जागेचा समावेश होतो) पृ. १००, (ठ) शास्त्रीयतर संस्कृत वाङ्मयाचे समालोचन पृ. ३०, (ड) विविध पृ. ४०.

मराठी भाषा, व्याकरण आणि गीर्वाण (पृ. ३००)

(क) मराठी गीर्वाणाचा संस्कृत व इतर गीर्वाणांशी संबंध, पृ. ५, (ख) मराठी शब्दशास्त्र (व्युत्पत्ति आणि नियम) पृ. ६, (ग) मराठी व्याकरण (ऐतिहासिक दृष्टीने) पृ. ८, (घ) मराठी व्याकरण (निरपेक्ष दृष्टीने) पृ. ९. (च) ज्ञानेश्वरीपूर्वीचे मराठी वाङ्मय पृ. ४, (ज) ज्ञानेश्वरकालीन पृ. ६, (झ) ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यंत. पृ. १०, (ट) रामदासाचे व त्याच्या संप्रदायाचे गीर्वाण पृ. ८, (ठ) इतर संप्रदायांचे गीर्वाण-शके १७४० पूर्वीचे. पृ. १० (ड) इतर संप्रदायांचे गीर्वाण-शके १७४० नंतरचे पृ. १०. (ढ) मोरोपंतंय ग्रंथ पृ. १०, (त) मराठी ललित गीर्वाण पृ. ४ (थ) शके १७४० पर्यंतच्या गीर्वाणांचे पर्यालोचन पृ. १५, (द) वैदर्भीय कवि पृ. ३, (ध) शके १७४० नंतरच्या नाटक, काव्य, कादं. वऱ्या, व इतर शास्त्रीय ग्रंथाव्यतिरिक्त इतर गीर्वाणांचे पर्यालोचन आणि अर्वाचीन ऐहिक संप्रदायांचे पर्यालोचन आणि त्यांचा महाराष्ट्रीयतर वाङ्मयाशी आणि चळवळीशी संबंध पृ. ३०, (न) मराठीच्या उपभाषा पृ. १०, (प) वृत्तपत्रांचा इतिहास पृ. ५, (फ) प्रसिद्ध लेखकांची आणि कवींची चरित्रे. पृ. ७५, (ब) विविध. पृ. ७५.

महाराष्ट्रीयतर हिंदुस्थानीय गीर्वाण (पृ. ३००.)

[येथे गीर्वाण या शब्दाचा अर्थ केवळ ललितगीर्वाण असा न धरितां राष्ट्राच्या सर्व खटाटोपांची व आयुष्याशी निदर्शक वाक्ये, म्हणी दंतकथा, मंत्र, तंत्र, खुळ्या कल्पना इत्यादिकांचा समावेश होतो. मात्र त्याविषयी त्यांच्यामध्यं लेख असले पाहिजेत]. (अ) हिंदी पृ. २५. (आ) तामिळ पृ. २५, (इ) तेलगू पृ. १५- (ई) मलयाली पृ. १०, (उ) कानडी पृ. १०, (ऊ) गुजराथी पृ. १५

(ऋ) उर्दू पृ. १५, (ऋ) भाटांचें गोर्वाण पृ. ५, (ल) बंगाली पृ. २०, (ए) उडिया पृ. १०, (ऐ) ब्रह्मा पृ. १०, (ओ) नेपाळी पृ. ७, (ओ) सिंधी पृ. ३, (क) आसामी पृ. ३, (ख) पुष्टु पृ. २, (ग) चरित्रें पृ. ७५, (घ) हिंदुस्थानीय प्राकृत गोर्वाणाचें सामान्य स्वरूप, आणि आधुनिक वाङ्मयविषयक प्रवृत्ति पृ. १०, (च) बंगाली, गुजराथी, उर्दू, तामिळ, तेलगू भाषांचें पृ. १०, (ज) मराठी भाषेचा व गोर्वाणाचा इतर भाषांशी व गोर्वाणाशी संबंध पृ. १०, (झ) हिंदीच्या उपभाषा आणि त्यांचें व्याकरण पृ. १०, (ट) विविध पृ. १०.

महाराष्ट्रीय इतिहास (पृ. ६२५.)

(१) महाराष्ट्रियांच्या इतिहासाचें हिंदुस्थानीय आणि जागतिक इतिहासांत स्थान पृ. ५, (२) महाराष्ट्राचा हिंदुस्थानांतल इतर भागाशी सांस्कृतिक संबंध पृ. ५, (३) देवगिराच्या यादवांच्या नाशापर्यंतचा महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास पृ. १५, (४) दिल्लीच्या मुसुलमानांची सत्ता आणि स्थानिक मुसुलमानां राज्ये पृ. ५, (५) शिवकाल पृ. २५, (६) शिवाजीच्या मृत्यूपासून बाळाजी विश्वनाथ पर्यंत. पृ. ५, (७) निजाम पृ. ५, (८) महाराष्ट्रवर्धन (१७६० इ. पर्यंत) पृ. १५, (९) पाणिपतची लढाई पृ. ५, (१०) पेशव्यांचें राज्य-१८१६ इसवी पर्यंत पृ. ३०, (११) त्यानंतरचें शतक पृ. ५, (१२) आर्थिक इतिहास पृ. १०, (१३) महाराष्ट्रांतल जाति आणि तत्संबंधीय मानवशास्त्र पृ. १०, (१४) महाराष्ट्रांतल कायदा पृ. १०, (१५) महाराष्ट्रांतल आणि विशेषकरून पुण्यांतल समाजचरित आणि सामाजिक घटना पृ. १०, (१६) महाराष्ट्रांतल किल्ले आणि महाराष्ट्राचें लडाऊ दृष्टीनें भूगोलवर्गन पृ. १०, (१७) शारी निवडक लढायांची आणि मोहिमांची वर्णने पृ. १० (१८) चरित्रें पृ. ३००, (१९) महाराष्ट्राबाहेरील मराठी राज्ये पृ. २०, (२०) नागपुरकर भोंसल्यांचा इतिहास पृ. ४५, (२१) महाराष्ट्रांतल ऐतिहासिक गोर्वाण पृ. ५, (२२) शिक्षण [१ वाङ्मयविषयक आणि शास्त्रीय, २ राजकीय (शासनात्मक), ३ स्त्रीशिक्षण, ४ लष्करी, ५ व्यावहारिक]. पृ. १५, (२३) विविधविषय, नगरशासन, पंचायती, शिष्टसंप्रदाय, दरबारी रीती, राजांची आणि पेशव्यांची लक्ष्णे, देवळांस देणभया, राजाश्रय पृ. २५, (२४) ब्राह्मणांच्या धर्मशास्त्रीय आणि शासनविषयक चळवळी पृ. १०, (२५) ऐतिहासिक अवशेष पृ. ५ (२६) अनिर्दिष्ट विविध पृ. २०.

मुसुलमानांचा हिंदुस्थानीय इतिहास (पृ. २५०)

(१) मुसुलमानांच्या जातींचे आणि मध्यआशियांतल जातींचे मानवशास्त्र पृ. ८, (२) मुसुलमानी संप्रदायाचा राजकीय संबंध (महंमदपासून

पॅन इन्डोमिझम पर्यंत) पृ. १७, (२) गुलाम घराण्यापूर्वीच्या मुसुलमानी, स्वान्या पृ. ४, (४) गुलाम घराण्यापासून मोगलांपर्यंत पृ. ३५, (५) मोगल घराण्याचा इतिहास (उदय, भरभराट आणि पाडाव) पृ. ३५, (६) चरित्रे.—१ गिझनाचा महमूद, २ तैमुरलंग, ३ चेंगोजखान, ४ हिमू, ५ शिरशहा, ६ अकबा, ७ औरंगजेब, ८ नादौरशहा, ९ तय्यदबंदू, १० बहादुरशहा, ११ सुलाना रोझिया, १२ नूरजहान इ. पृ. २५, (७) मुसुलमानी कारकीर्दीतील कायदा पृ. १७, (८) सामाजिक स्थिति (गीर्वाण आणि कलाकौशलशाखेरीज) पृ. १०, (९) मुसलमानांची युद्धकला पृ. ९, (१०) विविध पृ. ९०.

यूरोपीयांचा हिंदुस्थानांतील इतिहास. (पृ. २२५.)

(१) पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच वगैरेचा इतिहास पृ. १०, (२) आधुनिक यूरोपीय राजकारण (हिंदुस्थानसंबंधाची) पृ. १०, (३) ईस्ट इंडिया कंपनी पृ. २, (४) इंग्रजी सत्तेचा इतिहास पृ. २५, (५) हिंदुस्थानचे निरनिराळे भाग जिंकल्यानंतरचा मुलकी इतिहास. (अ) राज्यव्यवस्थेचा, (आ) व्यापारधंद्यासंबंधाचा, (इ) आगगाळ्यांचा (ई) कायद्याचा पृ. १२५, (६) चरित्रे पृ. १०, (७) हिंदुस्थानांतील यूरोपीयांच्या आधुनिक राजकीय सामाजिक, आणि पारमार्थिक चळवळी पृ. ५, (८) १८५७ साल पृ. ५, (९) सत्तावन सालानंतरच्या एतद्देशीय संस्थानिकांचा ब्रिटिश रिसायतीशी संबंध पृ. १०, (१०) किरकोळ (आधुनिक स्थितीचे निदर्शन करण्यासाठी योजिलेला कांहीं भाग निरनिराळ्या शाखाखाली वर्णिला आहे. उदाहरणार्थ शेतकी, जंगल, भूशास्त्र, शासनशास्त्र, कायदा, वगैरे) पृ. २३.

हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा उरलेला भाग (पृ. ४००)

(१) रजपूत पृ. ४५, (२) खीख व पंजाब, (पंजाबी वाङ्मयासह) पृ. २२, (३) नेपाळ पृ. १०, (४) भूतान पृ. ५, (५) ब्रह्मदेश पृ. ५, (६) सिलोन पृ. ५, (७) विजयानगर पृ. १०. (८) त्रावणकोर व मलबार पृ. ५, (९) जर्म नदाच्या व तत्संबंधीचे राजकारण पृ. ५, (१०) जंजिरा पृ. ७, (११) गोंड राज्ये पृ. २, (१२) ओरिसांतील राज्ये पृ. २, (१३) जव्हार पृ. ८, (१४) इंग्रजांची महाराष्ट्रीय दोस्तसरकारे व त्यांची आजची स्थिति पृ. १५, (१५) प्राचीन हिंदुस्थानांत तयार झालेला राजधर्म व राजव्यवहार पृ. २०, (१६) चरित्रे पृ. २५, (१७) विविध पृ. ९.

(१०) ज्ञानकोशार्थ देश्य व बाह्य संस्कृतीची माहिती देण्यासाठी जी जागा राखून ठेवली आहे, तीतच भूपृष्ठवर्णनाचा अंतर्भाव होतो, त्यामुळे भूगोलासाठी स्वतंत्र पृष्ठे राखून ठेवली नाहीत.

भूपृष्ठवर्णन—हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांचे व महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध प्रामाणिक वर्णन व निरनिराळ्या देशांची वर्णने हे यावयास मुबलक साहित्य उपलब्ध आहे. सरकारी ग्याझेटोअर्स, निरनिराळ्या इंग्रजी, मराठी व हिंदी मासिकांतून व वृत्तपत्रांतून आलेले वर्णनपर लेख, तसेच धार्मिकदृष्ट्या भूपृष्ठवर्णन म्हणजे तीर्थादिकांची माहिती लिहिण्यासाठी अनेक माहात्म्यग्रंथ ही सर्व उपयोगिता येतील. आणि हे काम सामान्य पदवधिर सुशिक्षितांकडून होईल. निरनिराळ्या देशांची वर्णने इंग्रजीत व फ्रेंचमध्ये पण मुख्यत्वेकरून इंग्रजीमध्येच जे अनेक ग्रंथ आहेत त्यांवरून तयार करविता येतील. हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाजवळील देशांची जी जुनी नावे आहेत त्या सर्वांचा प्रस्तुत समावेश करिता येईल. जुनी नावे पुष्कळदा लोकांस परिचित नसतात. उदाहरणार्थ, सयाम देश ध्या. याचा ब्रह्मो ग्रंथांतून उल्लेख द्यावती या नावाने केला आहे. तार्तरास खरोष्ट्र देश हे नाव होते. तर अशा प्रसंगी जुन्या हिंदु नावाची ओळख करून दिली पाहिजे.

(१२) बाह्यसंस्कृतीवरील लेखांसाठी जी जागा राखून ठेविली आहे तिचा घटवडा येणे प्रमाणे.—

(१३) बाह्यसंस्कृतीवरील लेखांसाठी १५०० पृष्ठे घालावीत असा विचार केला आहे व ती पृष्ठे कशी काय वाढून द्यावीत याचे पृथक्करण दिले आहे. आपणास बाह्य गोष्टीविषयी जे कौतुक आहे ते व त्या जाणण्याविषयीची आवश्यकता ही लक्षांत घेतली असता इतकी पृष्ठे कमी नाहीत हे लक्षांत येईल.

बाह्यसंस्कृतीवरील लेखांविषयी एक कबूलीजबाब दिला पाहिजे तो हा की, आपल्या देशांत पुष्कळ विषयांवर स्वतःच्या ज्ञानाने लिहिण्याला लायक असे लोकच नाहीत. हिंदुस्थानांतील भाषा वगळल्या तर ब्रह्मो, सिंहली, फारशी, इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, रशियन, चिनी, जपानी, इटालियन व पोर्तुगीज इतक्या भाषा जाणणारे लोक महाराष्ट्रांतील आढळले तथापि अरबी, हिब्रू, तिबेटी, सयामी इत्यादि संस्कृतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या भाषा अल्प प्रमाणाने देखील जाणणारे लोक मिळाले नाहीत, तिबेटी जाणणारा एक बंगाली गृहस्थ परिचयाचा आहे व हिब्रू व मराठी जाणणारा मनुष्य मिळणे अशक्य नाही अशी माझी समजूत आहे.

हिब्रू व मराठी जाणणारा मनुष्य येथील बेनी इस्रायलांत मिळणे शक्य असले तरी, जुनी असुरभाषा, मिसरी इत्यादि भाषांची काय वाट लावावयाची?

बरील गोष्टीविषयी आम्हांस एवढेच सांगावयाचे आहे की, अनेक भाषांच्या महाराष्ट्रांतील अज्ञानामुळे इंग्रज, फ्रेंच व जर्मन ग्रंथकारांच्या लेखांवर विश्वास ठेवून आम्हांस लिहावे लागणार. आपल्या लोकांकडून परीक्षण करवून त्यांचे लेख थोडे तरी तपासून घेण्याचे कार्य आमच्या हातून व्हावयाचे नाही.

बाह्य संस्कृति (पृ. १५००)—(अ) जाति आणि संस्कृति पृ. १४०, (आ) बाह्यांच्या शासनसंस्था आणि बाह्यांचे इतिहास पृ. ६००, (इ) बाह्य गीर्वाण व बाह्यांचे हिंदुस्थानीय गीर्वाण पृ. २५०, (ई) बाह्यांची कलाकौशल्ये पृ. २००, (उ) इतर अनिर्दिष्ट विषय पृ. ३३०.

(अ) **जाति आणि संस्कृति** (पृ. १४०,) चिनी संस्कृति व जाति पृ. २५, मध्यआशिया जाति आणि संस्कृति पृ. २७, युरोपाय जाति आणि संस्कृति पृ. २७, दक्षिण द्वैपायन (Oceanic) जाति आणि संस्कृति पृ. १७, पाताळ मानव्य (Homo Americanus) जाति आणि संस्कृति पृ. १७, सिद्धा मानव्य (Homo Africanus) जाति आणि संस्कृति पृ. १७.

(आ) **बाह्यांच्या शासनसंस्था आणि बाह्यांचे इतिहास** (पृ. ६००), प्राचीन ग्रीक, रोमन पल्लव, बाबीलोनी, मिसरी, असुरी, खालिडया, पेरू, मेक्सिको इत्यादि पृ. १००, ब्रिटिशसाम्राज्य पृ. ८५, अमेरिकन पृ. २५, फ्रेंच पृ. ३०, जर्मन पृ. ३०, रशियन पृ. १५, इटालियन पृ. १५, स्वीस पृ. १५, तुर्की पृ. १५, डच पृ. १५, स्पॅनिश, फिरंगी, स्कॅडिनेव्हियन, डॅनिश, ग्रीक, पृ. ३०, चिनी पृ. ३०, जपानी पृ. ३०, मध्य-अमेरिका पृ. १५, ब्राझील पृ. १५, इतर दक्षिण अमेरिका पृ. १५, युरोपियांच्या वसाहती पृ. ३०, ख्रिस्ती संप्रदाय पृ. ४०, इस्लाम पृ. ४०, इतर पृ. १०.

(इ) **बाह्य गीर्वाण आणि बाह्यांचे हिंदुस्थानीय गीर्वाण** (पृ. २३) [गीर्वाण या शब्दाचा अर्थ मागे सांगितल्याप्रमाणेच समजावा. हिंदुस्थानासंबंधाने पाश्चात्य संशोधक व लेखक यांचा व हिंदुस्थानातील लोकांनी स्वदेशासंबंधाने इंग्रजांत लिहिलेल्या लेखांचा व ग्रंथांचा समावेश आंग्लो इंडियन या सदरासाठी ठेवलेल्या जागेत होईल.] ब्रिटिश ३५, आंग्लोइंडियन पृ. २३, फ्रेंच पृ. २५, जर्मन पृ. २५, इटालियन पृ. १०, इतर युरोपियन पृ. १०, फारशी (हिंदुस्थानातील फारशी) पृ. १०, आरबीबी पृ. १०, चिनी पृ. २५, जपानी पृ. १५, सिलोनी पृ. १०, सयामी पृ. ५, तिबेटी पृ. ५, अमेरिकन पृ. ५, जावा, बर्ली वगैरे पृ. ७, प्राचीन गीर्वाण, ग्रीक, झेदावेस्ता इ. पृ. ३०.

(ई) **कलाकौशल्ये** (पृ. २००) प्राचीन युरोपीयन पृ. ५०, अर्वाचीन युरोपीयन पृ. ५०, मुसलमानी पृ. ३५, वन्य पृ. ३०, चिनी आणि जपानी पृ. ३५.

शास्त्रे

(उ) इतर अनिर्दिष्ट विषय (पृ. ३१०)

(१४) शास्त्रासंबंधी व तद्गभूत कलासंबंधी ५००० पृ. योजिली आहेत त्यांचा बटवडा येणेप्रमाणे—

अध्यापनशास्त्र पृ. १२, इतिहाससंशोधनशास्त्र पृ. २५, इतिहाससंबद्ध शास्त्रे (शिलालेख, नाणी, जुएँ लेख इ. अभ्यास) पृ. १३, इंदियविज्ञानशास्त्र पृ. ७५, काण्डा (आंग्रु धर्मशासनपद्धति) पृ. १५०, कृमि शास्त्र पृ. ५०, कृषिकर्म-विद्या पृ. २००, खनिज द्रव्ये व खनिखोदन पृ. १००, गणित पृ. १००, जंगल-विषयक अर्थशास्त्र पृ. १००, सक्षमजीवशास्त्र पृ. ५०, जातिवर्णन व जातींचा इतिहास (यांत हिंदुस्थानांतील सुमारे ३६०० व बाहेरील सुमारे ४०० जातींचा माहिती येईल.) पृ. ५००, ज्योतिःशास्त्र पृ. १००, धंदे (निरनिराळे) पृ. ३००, धर्मशास्त्र पृ. १५०, नगररचना पृ. १०, नौकाबंधन पृ. ५०, पदार्थविज्ञान-शास्त्र पृ. २५०, प्राणिशास्त्र पृ. ७५, फलज्योतिष पृ. १०, भाषाशास्त्र १००, भूशास्त्र पृ. १००, भौतिक भूपृष्ठवर्णन पृ. ५०, मानसशास्त्र पृ. ७५, युद्धकला (प्राचीन व ऐतिहासिक) पृ. ५०, युद्धकला आधुनिक पृ. १००, रसायन-शास्त्र पृ. २००, वनस्पतिशास्त्र पृ. २००, वास्तुसौंदर्यशास्त्र पृ. ६०, शारीर-शास्त्र पृ. ७५, शासनशास्त्र व अर्थशास्त्र पृ. १००, समाजशास्त्र पृ. १००, यंत्रशिल्पशास्त्र पृ. २००, स्थापत्यशास्त्र (Civil Engineering). पृ. १००, लोहमार्गवाहन पृ. ५०, विद्युच्छिल्प पृ. ५०, वैद्यकशास्त्र एतद्देशीय व वैद्य. निदान व चिकित्सा पृ. ४००, संगीतशास्त्र पृ. ५०, साहित्यशास्त्र पृ. ५०.

अचशिष्ट शास्त्रे (पृ. ६७०)

(१५)शास्त्रीय ज्ञानाचा व्यवहारांत उपयोग करण्यासाठी जी यंत्रे, आऊर्ते, इत्यादि वनविली असतात, त्यांच्यासाठी जी स्वतंत्र जागा राखून ठेविली आहे तिचा अंतर्भाव निरनिराळ्या सदरांत होतो. उदाहरणार्थ, उगताभाषक यंत्र [थर्मास्त्रिटर] याचा समावेश उगतेवरील लेखासाठी जी जागा सोडिली आहे तिच्यांतच होईल. प्रकाशलेखना [फोटोग्राफी] साठी जी जागा राखिली आहे, तिचा समावेश प्रकाशावरील लेखासाठी ठेवलेल्या जागेत न करितां निरनिराळ्या धंद्यासाठी जी जागा ठेवली आहे तिच्यांत केला आहे.

(१६) निरनिराळ्या शास्त्रांवर लेखक सांपडले आहेत एवढेच नव्हे तर देशांतील व बाहेर देशांतून आपल्याकडे येऊन आतां देशांतीलच बनलेल्या कलांवर लेखक सांपडले आहेत.

कांचकाम, मर्त्य [गांवठी व विदेशी] तयार करणे, साखर करणे, गंधो-काम, मुद्रणकला, कागद करणे, साबणगारी, सोनारकाम, लोहारकाम, विण-काम, मूर्तिकर्म, सुतारकाम, सूत ाढणे, तेल करणे, चामडो कमावणे, पुस्तके बांधणे, घड्याळे करणे, कलहई [परंपरागत व अर्थाचीन] करणे इत्यादि अनेक प्रकारच्या विषयांवर लेखक सांपडले आहेत, तथापि त्याबरोबर हेहि कबूल केले पाहिजे की, कांहीं निरनिराळे धंदे असे आहेत कीं त्यांचे वाकध-गार महाराष्ट्रांत नाहीं आणि त्याविषयीचे ज्ञान आज तर अनुभविक

लेखकोडून लिहिलें न जातां तें पुस्तकी विद्येप्रमाणें असेल. उदाहरणार्थ जुन्या तऱ्हेनें तोफा तयार करणारे कारागोर नेपाळांत जरी अजून आहेत तरी आपणांमध्ये उरले नाहींत, व नवीन प्रकारची तोफा करण्याची कला राजकीय परिस्थिति बदलल्याशिवाय देणें शक्य नाहीं. त्यामुळें या संबधाची माहिती जवळ जवळ भाषांतरवजा होणार. भाषांतरवजा याचा अर्थ मूळ-ग्रंथ न समजतां शब्दास शब्द ठेवून लिहिलेली असा मात्र नव्हे, तर चांगल्या शास्त्रज्ञानें मूळ ग्रंथ वाचून तो समजून घेऊन त्याच्या अनुसंधानें लिहिलेली असा समजावा.

शास्त्रीय संज्ञा

(१७) या ग्रंथांत पाश्चात्यशास्त्रे अनेक येणार, त्यांच्यासाठीं संज्ञा काय जोडावयाच्या यासंबंधानें, आमचे कांहीं निर्णय येणेंप्रमाणें झाले आहेत. (१) होतां होई तों मुख्य संज्ञा संस्कृत व मराठी भाषेतील शब्द घेऊन बनवावयाच्या. (२) इंग्रजी, आरबी अगर फारसी संज्ञा अजोबात वगळावयाच्या असे मात्र नाहीं, तथापि ज्या परक्या भाषेतील संज्ञा घ्यावयाच्या त्या कुणव्यांसहि ठाऊक असतील अगर बऱ्याच वर्गांत प्रचलित असून उच्चारान्त कठीण नसतील, तरच घ्यावयाच्या. (३) संज्ञा शोधतांना, आजपर्यंत मराठींत शास्त्रीय विषयांवर झालेलें सर्व लिखाण तपासावयाचें, कां कीं सर्वांत उपयुक्त संज्ञा त्याच पद्धतीनें मिळतील. बंगाली व तेलगू ज्ञानकोशांतीं संज्ञा फारशा उपयुक्त होतील असे वाटत नाहीं. बंगाली व हिंदी ज्ञानकोश वाचतांना त्या कोशकारास संस्कृत भाषेचे संघिनियम तरी ठाऊक होते किंवा नाहीं असा संशय जागोजाग येतो. तथापि त्यांत कांहीं तरी ग्राह्यांश सांपडेलच. नागरी-प्रचाराणी सभेनें काढलेल्या संज्ञा, प्रो० लक्ष्मण गणेश साठे यांच्या रसायनशास्त्राच्या संज्ञा आणि प्रो. रानडे यांच्या कोशांत जर कांहीं संज्ञा सांपडल्याच तर त्या, या सर्वांचा विचार करून निराळी संज्ञामाला बनवितां येईल. यांत्रिक विषयांवर अनेक संज्ञा मुंबईच्या व इतर ठिकाणच्या मजुरांनीं बनविल्या आहेत, त्या बऱ्याच महत्त्वाच्या आणि प्रसंगी मोठ्या मौजेच्या आहेत. त्याप्रकारच्या अनेक रा० रा० दिवाकर यशवंत फाटक यांनीं जमा केल्या आहेत. मासल्यासाठीं दोन तीन येथें देतो. म्यूल-गाडीखार्ते, टेपर-गायदून, नट-नटी, बोल्ट-सूत्रधार, इ०. (४) संज्ञा बनवितांना युरोपियन संज्ञांचें भाषांतर करावयाचें नाहीं हें उघड आहे. कारण कित्येक युरोपियन संज्ञाच चुकलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ 'थर्मामीटर' शब्द घ्या. थर्मामीटर या शब्दाचें उष्णतामापक यंत्र असें भाषांतर होतें. भाषांतर बरोबर आहे. मात्र थर्मामीटरनें एकंदर उष्णता मोजली जात नाहीं तर उष्णतेचा कस मोजला जातो. एक पेलाभर गरम चहामध्ये उष्णतेचें साकल्य पेटवलेल्या

भागकार्डापेक्षां पुष्कळ अधिक आहे. पण थर्मामीटर सारख्या यंत्रांन मोबली जाणारी पेटलेच्या कार्डांची उष्णता गरम चहाच्या पेल्याच्या उष्णतेपेक्षां पुष्कळ अधिक आहे. इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द बनवावयाचा नाही तर शास्त्रीय कल्पना देश्य शब्दांत व्यक्त करावयाची आहे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे आम्हांस शास्त्रीय संज्ञांसाठी अडचण सुळीन पडणार नाही आणि आजकालच्या देव्यावाक्या इंग्रजी संज्ञापेक्षां अधिक शुद्ध आम्हांस वापरतां न आल्या तर आम्हां आपलें काम चांगलें केलें नाही असे समजूं [१८ या योजनालेखाचा १८ वा भाग कोणत्या विषयावरील लेखकास काय मोबदला द्यावा या संबंधाचा आहे. व तो चालकांच्या सूचनेवरून प्रसिद्धिपत्रकांतून गाळला आहे.]

(१९) आपणापैकीं १० १० निळकंठराव अवाळकर यांनीं १५ मार्च १९१६ रोजीं ज्ञानकोशाच्या कलनेच्या पसंतीचे एक पत्र लिहिलें त्यांत ते लिहितात “ आपण ५ वर्षीत ज्ञानकोश पुरा करण्याचे आश्वासन देतां तें आपण खरें करून कसे दाखविणार, तें करण्याची योजना आपली कशी काय आहे हें आपण स्पष्टपणें चालकमंडळीपुढे मांडावें व तें मांडल्यानंतर मीं प्रास्पेक्टसवर सही करीन. एरव्ही करणार नाही. ” मी त्यांच्यापत्राप्रमाणें चालक मंडळीपैकीं कांहीं मंडळीपुढे ५ वर्षीत ग्रंथ पुरा करण्याची योजना सापान्य तऱ्हेनें वर्णन करून मांडली होती. ती योजना आतां अनुभवांती थोडाचढुत फेरबदल करून पुन्हां आपणापुढे ठेवीत आहे.

(२०) पांच वर्षीत ग्रंथ पुरा करून छापवयाचा ही योजना पूर्ण करावयाची. त्यांत ग्रंथ तयार करण्याकडे चार वर्षे दिली आहेत व छापण्यासाठीं एक वर्षे ठेवले आहे. एक वर्षीत ग्रंथ छापून काढावयाचें काम जबर आहे हें खरें. कां कां तसें करावयाचें झाल्यास निदान चाळीस कंपाझीटर्स या कामाकडे गुंतविले पाहिजेत आणि जे छापखाने आमच्या कामासाठीं चाळीस कंपाझीटर्स गुंतवूं शकतील व त्यास लागणारा टाईप पाडीत रहातील असे छापखाने महाराष्ट्रांत फार थोडे आहेत तथापि हें अशक्य नाही. एवढेंच सांगतां. खुद्द नागपूरमध्येच छापखाने दिवसानुदिवस वाढत आहेत व आहेत ते सुचारत आहेत मुंबईतील एका इंग्रज छापखानदारास स्वतः भेटून हें काम आपण एका वर्षीत छापून देऊं शकाल काय असा प्रश्न केला असतां त्यांनीं कांहीं अटींवर होकाराचें उत्तर दिलें.

(२१) आतां चार वर्षीत ग्रंथ तयार होईल काय? एवढाच प्रश्न उरला. त्याचें उत्तर येणेंप्रमाणें आहे—काम करण्यास सोपें-कठीण या दृष्टीनें ग्रंथाचे पुढील भाग पडतात. (१) शास्त्रीय विषय. उदाहरणार्थ गणित, रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र इ०, (२) आंग्ल वैद्यक, शेतकी, पशुवैद्यक, आर्यवैद्यक, शिल्पशास्त्र, काथदा

इत्यादि व्यावहारिक शास्त्रें. (३) हिंदुस्थानखेरीज इतर देशांने वृत्तांत, (४) निरनिराळ्या देशांची वाङ्मयें, व बौद्धिक इतिहास. (५) निरनिराळ्या पर-मार्थ संप्रदायांचे (उदाहरणार्थ ख्रिस्तो, मुमुलमान इत्यादि) इतिहास, (६) समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, शासनशास्त्र इत्यादि (ज्यांत वादग्रस्त विषय अनेक आहेत अशा शास्त्रें), (७) हिंदुस्थानचा राजकीय, वाङ्मयविषयक, बौद्धिक सांस्कृतिक इतिहास व भूगोलवर्णनः यांपैकी प्रत्येक विषयाची विरुहेवाट येणें प्रमाणें.

गणित-रसायनादि शास्त्रें निरनिराळ्या मंडळीस दिली आहेत एवढेंच नव्हे तर एकच शास्त्र तोडून निरनिराळ्या मंडळीस द्यावयाचें योजिलें आहे. रसायनशास्त्र घ्या. याचा सर्व सामान्य संपादक एक राहिल, आणि त्याचें काम विषयाची विभागणी करून एक एक भाग निरनिराळ्या लोकांस वाटून देणें, त्यांकडून आलेले लेख तपासून संज्ञा (terminology) सर्वसामान्य करणें, पुढें तपासणें इत्यादि प्रकारचें राहिल.

व्यावहारिक शास्त्रांची देखील गोष्ट तशीच आहे. शेतकी हें शास्त्र दहाबाराजणांमध्ये वांटलें गेलें असल्यामुळें कित्येकांना दहा तर कित्येकांना पंचवीस पृष्ठें असा मजकूर लिहावा लागेल. आमच्या आफोसाच्या बाहेरीकडे लेखकांस पंचवीस-तीस पृष्ठांपेक्षा जास्त मजकूर लिहावयास द्यावयाचा नाहीं असें योजिलें आहे. सर्व लेखकांशी मोबदल्यासंबंधानें करार न झाल्यामुळें त्यांची नांवें दिली नाहींत. ज्या ज्या लेखकांशी करार करीत आहो त्या त्या लेखकांस १ डिसेंबर १९१९ च्या अगोदर लेख आमच्या हातीं आला पाहिजे असें सांगत आहो. पुढील एक वर्ष त्या लेखांच्या संपादकीय परीक्षणार्थ लागेल. संपादकीय परीक्षणामध्ये पुढील गोष्टींचा मुख्यतः समावेश होतोः (१) आपण विषयाचे भाग कितीहि कसोशीने पाडले तरी लेख निरनिराळ्या लेखकांकडून आला असल्यामुळें पुनरुक्तीचा भीति आहे. सर्व लेख एकत्र करून वाचतांना पुनरुक्ति काढावी लागेल (२) सर्व ग्रंथ एकच असल्यामुळें त्यात संज्ञासंबंधानें एकवाक्यता ठेवावी लागेल. एक शास्त्र इतर शास्त्रांशी संबद्ध असल्यामुळें अनेक शास्त्रांस अशा ज्या कांहीं संज्ञा आहेत, त्यांसाठी मराठी संज्ञा निरनिराळ्या लेखकांकडून निरनिराळ्या वापरण्या जाऊ नयेत यासाठी खबरदारी घेतली पाहिजे. (३) सर्वसामान्य संपादकीय काम म्हणजे शुद्धलेखनाच्या चुकांची दुरुस्ती वगैरे निरनिराळ्या देशांची वाङ्मयें व बौद्धिक इतिहास हें काम अंशकरून बाहेरून व अंशकरून आफोसमध्येच तयार होईल. (४) अर्थशास्त्र व शासनशास्त्र यांचे अधिक विभाग पाडले जाऊन सुमारे ३५ लेखकांकडे हें काम सोपविलें जाईल.

(२२) हिंदुस्थानचा राजकीय, सांस्कृतिक, वाङ्मय विषयक, बौद्धिक इतिहास व भूगोलवर्णन हा विषय ठरीव वेळांत संपवावयास खरा खरा कठीण आहे तरी देखील हा चार वर्षांत तयार होईल असा माझा भरंवसा आहे. हा भरंवसा एक वर्षे जे प्रयोगासाठी काम केले त्यावरून उत्पन्न झाला आहे.

(२३) ग्रंथरचनेबरोबर सूची तयार करण्याचे काम चालू आहे. तिचा उपयोग ग्रंथांतील पुनरुक्ति व परस्परविरुद्धता हे दोष दाखविण्याकडे व ते काढून टाकण्याकडे होईल.

(२४) संस्कृतिविषयक जो मजकूर द्यावयाचा त्याची तात्पुरती योजना बरीच विस्तृत दिली आहे, आणि शास्त्रीय विषयांसाठी जीं पृष्ठे राखून ठेवली आहेत त्यांचा बटवडा दिला नाही. निरनिराळ्या शाखांसाठी जीं पृष्ठे राखून ठेवली आहेत, त्यांची योजना देखील अगदी कायमची समजू नये. कारण अधिक अनुभवानंतर व इतर लोकांकडून ज्या कांहीं सूचना मागविल्या आहेत त्या आल्यानंतर यांत फेरबदल होईलच. निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयावरील लेखांची विषयसूची तयार झाली नाही याचे मुख्य कारण हे की प्रत्येक शाखाचा सामान्य संपादक अजून नेमला गेला नाही. प्रत्येक शाखाचा मुख्य संपादक विषयसूची तयार करून मग त्या शाखांतील विषयांचा बटवडा निरनिराळ्या लेखकांमध्ये करील. ज्या आमच्या शस्त्रिय मंडळाच्या सल्ल्याने पानांचा बटवडा निरनिराळ्या शाखांमध्ये केला त्यांनी कांहीं विषयसूची तयार केल्या आहेत तथापि आजच त्या प्रसिद्ध कराव्यात असे त्यांचे मत नाही. याचे कारण त्यांनी पुढे दिलेल्या पत्रांत दिलेच आहे.

(२५) आपले यंत्रशिल्पशास्त्रावरील लेखक रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक, तैलयंत्रज्ञ उमरावती यांनी सूचना केली होती की सर्वे ज्ञानकोश एरुच पुस्तक समजून सर्व विषय सरसकट न करतां निरनिराळ्या शाखांवर निरनिराळे भाग प्रसिद्ध करावेत आणि प्रत्येक भागामध्ये माहिती अकार-विल्ल्यान घ्यावी, चालकांपैकी कांहीं मंडळांस (विशेषतः रा. धुंडोराज ठेंगडी व माधवराव पाध्ये यांस) ही कल्पना आवडल्यामुळे त्यासंबंधाने त्यांनी या प्रश्नाचा अधिक विचार करण्यासाठी शिफारस केली होती. ती सूचना शास्त्रीय मंडळापुढे ठेवली तेव्हा त्यांचे प्रतिकूल मत आले. निरनिराळ्या शाखांचे निरनिराळे भाग प्रसिद्ध करण्याची कल्पना आतां कायमची सोडून दिली आहे. याविषयाचे त्यांचे पत्र येणेप्रमाणे.—

वि. वि.

२४।३।१७

आपणांकडून सर्व शाखांची विषयसूची तातडीने तयार करून देण्या-संबंधाचे पत्र आले होते व त्यासंबंधाने आपणास आम्हां आपले म्हणणे

रा. देशमुख यांच्यामार्फत तोंडां कळविलें होतें. आपण उत्तर लेखी मागतां तर तें पाठवीत आहों.

आम्हां विशेषेकरून रसायन, पदार्थविज्ञान, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, सूक्ष्मजीवशास्त्र व कृषिकर्मविद्या ह्या शाखांची विषयसूची करण्याचें काम हातीं घेतलें. सूची तयार करतांना एका विषयाचा अनेक शाखांशी संबंध आहे असे शेकडों विषय आल्यामुळें आम्हांस प्रत्येक शाखाच्या सूचीमध्ये त्याच त्याच विषयांच्या नांवांची पुनरुक्ति करणें बरें वाटलें नाहीं. एका विषयावरच पण निरनिराळे भाग लिहिले गेले पाहिजेत. तथापि विषयसूची करतांना विषयांची पुनरुक्ति करणें टाळलें पाहिजे. एव विषय अनेक शाखांसाठीं येतोपुढींसे मासत्यासाठीं उदाहरणें येणें प्रमाणें:

क्यागोरा	[पदार्थविज्ञानशास्त्र व प्रकाशलेखन].
रंग [Colour]	[पदार्थविज्ञानशास्त्र व रसायनशास्त्र].
रंग [Dye]	[रसायनशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र व खनिजशास्त्र].
ग्रहणें	[पदार्थविज्ञान, ज्योतिष व रसायनशास्त्र].
स्पेक्ट्रोस्कोपी	[पदार्थविज्ञान, ज्योतिष व गणितशास्त्र].
नेत्र	[पदार्थविज्ञान व इंद्रियविज्ञान].
वातावरण	[पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, दिनचर्याशास्त्र Meteorology].
शक्ति [Energy]	[पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, सांख्यतत्त्वज्ञान]
द्रव्य [Matter]	[पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, वैशेषिक दर्शन इ.].
सरलक्षेप [Radiation]	[पदार्थविज्ञान, ज्योतिष].
सूर्य	[पदार्थविज्ञान, रसायन, ज्योतिषशास्त्र, परमार्थ- साधनशास्त्र, फल ज्योतिष इ.].
पृथ्वी	[पदार्थविज्ञान, रसायन, भूगर्भशास्त्र, भूपृष्ठवर्णन, इतिहास, ज्योतिषशास्त्र].
बाष्पांचें द्रवीकरण	[पदार्थविज्ञान, रसायन, उद्योगधंदे].
विद्युत्तिसाधकयंत्र (Dynamo)	{ पदार्थविज्ञान, यंत्रशिल्पशास्त्र, उद्योगधंदे].
विद्युद्दीप [Electri- cal lightening]	{ [पदार्थविज्ञान, यंत्रशिल्प, नगरविषयक अर्थशास्त्र].
एक्स किरण [X Rays]	[पदार्थविज्ञान, बाह्यवैद्यक].
भरती ओहट्टें	[ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, गणितशास्त्र, नौकानयन].
विमानविद्या	[पदार्थविज्ञान, यंत्रशिल्पशास्त्र].
ध्वनि	[पदार्थविज्ञान व संगीतशास्त्र].

ध्वनि	[साहित्यशास्त्र].
श्रोत्रेंद्रिय	[पदार्थविज्ञान, इंद्रियविज्ञान].
विद्युत्पथक्करण [Electrolysis]	} पदार्थविज्ञान, रसायन, यंत्रशिल्पशास्त्र].
दूध	[पशुवैद्यक, वैद्यक, उद्योगधंदे, सूक्ष्मजीवशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, रसायनशास्त्र, इ.]
कापूस	[शेतकी, कीटकशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, उद्योगधंदे, इ.]

यांप्रमाणे शेकडों उदाहरणे देता येतील.

ज्या अर्थी आम्हां चौघांपैकी कोणीही कोणत्याही शास्त्राचा मुख्य संपादक होण्यास तयार नाही [कां, कीं] आमच्यापेक्षा शास्त्रीयज्ञानाच्या बाबतीत अधिक योग्यतेची माणसे आहेत] व ज्या अर्थी लेखासंबंधाची जबाबदारी दुसऱ्या संपादकावर आहे त्यां अर्थी आम्ही बनवित असलेली विषयसूची संध्यांच आपण प्रसिद्ध करूं नये असे आमचे मत आहे विषयलेखनाची जबाबदारी आम्ही चुकविण्याचा प्रयत्न करतो असे मात्र आपण समजू नये. आम्ही बनविलेल्या विषयसूचीवर निरनिराळ्या शास्त्रांच्या संपादकांचा शिक्षा वसला म्हणजे मात्र त्या प्रसिद्ध करण्यास मुळाच हरकत नाही.

याशिवाय आणखी एक गोष्ट म्हटली म्हणजे आम्ही संज्ञासंबंधाने जे नियम ठरविले व जे आपणांस पान्यहि झाले ते नियम पाळून अगोदर मुख्य संज्ञा बनविल्या पाहिजेत आणि मागाहून त्या वापरून विषयसूची प्रसिद्ध केली पाहिजे. मराठीत शास्त्रीय विषयांवर सुमारे तीनशेपेक्षा अधिक पुस्तके आहेत ती सर्व तपासून त्यांतील संज्ञा उकळून काढावयास सुमारे सहा महिने लागतील.

सध्यां मराठीत शास्त्रशुद्धे ग्रंथवर्णन [Bibliography] नाही. जर कोणी निरनिराळीं शास्त्रे व मासिकांतोळ निरनिराळे लेख हीं सर्व एकत्र करून आणि त्यांचे तत्त्वज्ञानयुक्त वर्णन करून प्रसिद्ध केलां असतीं तर आमचा मार्ग बराच सुकर झाला असता. सध्यां जे अनेक इं. प्रज्ञा-मराठीः कोश आहेत त्यांच्याकडे अवलोकन केलें असतां खेद उत्पन्न होता. शास्त्रीय विषयांतर्गत शब्दास प्रतिशब्द फारच थोडक्या प्रसंगां दिले आहेत.

असो, एका विषयाची अभ्यासे अनेक शास्त्रांत समाविष्ट होती हें

दाखविण्यास मार्ग जी यादी दिली तीवरून निरनिराळ्या शाखांचे ग्रंथ करावे या विचाराची अप्रयोजकता सहज सिद्ध होईल.

आपले स्नेहांकित,

भिकाजी विनायक डेगवेकर,

एम्. ए. एम्. एस्. सी. एल्. एल्. बी.

शंकर नागनाथ गोडबोले, एम्. एस्. सी.

यशवंत बाळकृष्ण रानडे, एम्. एस्. सी.

रामचंद्र त्र्यंबक देशमुख, बी. ए. जी.

(२६) कायद्यासंबंधाच्या विषयसूचीसंबंधाने काम रा. भवानीशंकर नियोगी (M. A. LL. M.) व रा. दत्तोपंत कठाळे (B. A. LL. M.) यांस दिले होते. रा. भवानीशंकर म्हणजे जाडे प्रकरण आहे. त्यास प्रथम 'कार्य कोणत्या तत्वावर करावयाचे' हे चांगले विचारपूर्वक ठरवावयाचे असते, आणि रा. कठाळे यांस काम पूर्णत्वाने केलेले ('१ रो') पाहिजे आहे. विषयसूचीसंबंधाने घाई करण्याचे त्यांनी नाकारिले व नाकारण्याचे कारण त्यांनी लेखी सादर केले आहे. त्यांनी जे कार्यध्येय ठेवले आहे, व जो कार्यक्रम सुचविला आहे, तो दोघांच्याहि लोकविश्रुत विद्वत्तेस साजेलसाच आहे त्या कार्यक्रमासंबंधाने आपणांस कल्पना यावी म्हणून त्यांचे पत्र आपणांपुढे ठेवित आहे.

सा. न. वि. वि.

२९ मार्च १९१७

ज्ञानकोशातील कायद्याच्या भागांची विषयसूची मी तयार करावी असे आपले पत्र मला वाढी दिवसांपूर्वी पोचले. रा. रा. दत्तोपंत कठाळे बी. ए. एल्. एल्. एम्. आणि इतर कायदेपंडितांबरोबर अनेक संभाषणे व वादविवाद करून शेवटी आम्ही असे ठरविले आहे की आम्ही एकंदर कायद्यासंबंधाने मुच्चयात्मक कल्पना जोपर्यंत आपणांस पसंत पडली नाही तोपर्यंत सूचि करण्याची घाई केल्यास बरेच श्रम फुकट जातील. हिंदुस्थानांत सध्या चालू असलेल्या इंग्रजी कायद्यासंबंधाने कोणतीच अडचण नाही. मुख्य अडचण "हिंदु कायदा" च्या विवरणासंबंधानेच आहे. म्हणून "हिंदु कायदा" म्हणजे काय याबद्दल जोपर्यंत आपले व आमचे मतैक्य झाले नाही तोपर्यंत त्याचा विषयानुक्रम तयार करणे व्यर्थ होय असे आम्ही समजतो. ते एकदां मतैक्य झाले म्हणजे मग विषयानुक्रमणिका बनविणे कठीण नाही. यासंबंधाने आम्ही आपला विचार येणेंप्रमाणे मांडतो.

(१) इंग्रजी न्यायकोटें आपल्या देशांत हिंदूंच्या ज्या कायद्याची अंमलबजावणी करतात तेवढाच हिंदु कायदा अशी त्याची आकुंचित कल्पना

न करतां हिंदु लोकांचा सर्व ठिकाणी लागू पडणारा कायदा स्पष्ट केला पाहिजे सर्व ठिकाणी लागू पडणारा कायदा व त्याची सर्व अंगे यावयाची हें तत्त्व आम्हां आपल्या पुढें मांडतांच; तथापि चांगला उत्तम शास्त्रो-विशेषतः सीमां-सक आमच्या मदतीस असल्याशिवाय आमचे कार्यधेय साधावयाचें नाहीं अशीहि आमची समजूत आम्हां व्यक्त करितां.

(२) देशांतील निरनिराळ्या शासनसंस्थांकडून अम्मलबजावणी होत असलेला हिंदूंचा कायदा हा इंग्रजी न्यायकोर्टांत चालू असलेल्या कायद्या-पेक्षा जास्त विविध आणि विस्तृत असल्यामुळे ब्रिटिश न्यायकोर्टांनी फेर-बदल करण्यापूर्वी हिंदू कायद्याचें मूळस्वरूप काय होतें याचा शोध प्रथम झाला पाहिजे. व नंतर ब्रिटिश व इतर कोर्टांनी पांडित्य करून त्याचें रूप कसे बदललें हें सांगितलें पाहिजे.

वर सांगितल्यापैकी आमचा दुसरा मुद्दा अधिक स्पष्ट करून सांगतो.

इंग्रजांहून भिन्न अशी यूरोपीय राष्ट्रं देखील या देशांत हिंदू कायद्याची अंमलबजावणी करित आहेत. गोव्यातोल पोर्तुगीजांच्या व पांडिचरीस फ्रेंचांच्या कोर्टांच्या निकालांत व इंग्रजी कोर्टांच्या निकालांत एकाच विषय संबंधाने कायद्यांत फरक सांपडतो. महाराष्ट्राच्या गोष्ट घ्याना. इंग्रजी घडणीच्या हिंदू कायद्याहून पोर्तुगीज मुखत्वात प्रचारात असलेला हिंदू कायदा व निझाम-कोल्हापूर व सागली यासारख्या देशां संस्थानांत उपलब्ध असलेला कायदा भिन्न आहे व त्यांतील भेदाचें परीक्षण व्हावयास पाहिजे आहे. इंग्रजांचे मांडलिक असलेल्या देशी संस्थानांतील चालू कायद्यांत व इंग्रजी राज्यांतील कायद्यांत फार महत्त्वाचा फरक नसला तरी पण साम्यभेदाचें परीक्षण व्हाव-यास पाहिजे. याशिवाय दुसरे असे कौं संस्थानाच्या वारसासंबंधी हक्काचे तंटे व संस्थानाविरुद्ध केलेली अपीलें इंग्रजांच्या परराष्ट्रात्यांतील मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांकडे निकालाकरिता व अम्मलबजावणीकरिता येतात. 'हिंदु कायद्या' प्रमाणें त्यांचा निकाल करताना हिंदु कायद्याचा आणि तदंतर्गत विवेचनपद्धतीचा यथाशक्ति अंलव केला जातो. आग्लमान्य पण कोर्टां-बाहेरील हिंदु कायद्याचें हें उदाहरण होय. येथें आणखी हें सांगितलें पाहिजे कीं, इंग्रजी साम्राज्यांतील इतर दुय्यम प्रतीच्या शासनविभागांत--उदाहर-णार्थ अंदमान व गियाना येथें तसेच साम्राज्याबाहेरील इतर देशांत--उदा-हरणार्थ अफगाणिस्तान व तार्तरी येथें, प्रचलित असलेला हिंदू संबंधाचा कायदा विचारांत घेतला पाहिजे. ठिकठिकाणी वरचे महत्त्वाचे फरक दिस-तात. अंदमान येथें विवाहविषयक कायदा बराच बदलला आहे आणि ब्रिटिश गियानामध्ये हिंदू पद्धतीचीं लग्नें व तेथील शासकरग्य मान्य करित नाहीं. उलटपक्षीं नेपाळसारख्या हिंदु राज्यांत तर उघ्याचें चालू असलेल्या

कायद्याचे स्वरूप बरेच भिन्न आहे. ज्या प्राचीन संस्था ब्रिटिश हिंदुस्थानांत रूढ असलेल्या दिसत नाहीत त्यांचा पगडा नेपाळांत अद्याप आहे.

आपणास जातीच्या पंचायतीसारख्या शासनसंस्था विचारांत घेतल्या पाहिजेत, कां की पुष्कळ ठिकाणी त्यांचे निकाल उपलब्ध आहेत. संवळपूरच्या झाडिया ब्राह्मणांच्या व जोधपूरच्या अनेक मारवाडी जातींच्या पंचायतींचे निवाडे अनेक वर्षे लिहिले जात आहेत. यांपैकी बऱ्याच निवाड्यांतून इंग्रजी कोर्टास अगदी अपरिचित असा पुष्कळ भाग सांपडेल असे आम्हांस वाटते. कालांतराने त्या सर्वांचा इंग्रजी राज्यांतील न्यायपद्धतिवर परिणाम होणार आहे. बडोदे राज्यांत तर पंचायतींचे शासन कायद्याने नियमित करण्याचा यत्न झाला आहे व देवास [पाती?] येथेहि तोच प्रयत्न झाला आहे. सिलोन-मधील हिंदु कायदा हिंदुस्थानच्या कायद्यापेक्षा थोडा तरी भिन्न आहेच.

हे सर्व मी व्यक्तीस सध्यां लागू असणाऱ्या हिंदु कायद्यासंबंधाने म्हणत आहे. जर प्राचीनकाळीं प्रचलित असलेल्या कायद्यासंबंधाने लिहावयाचे असले तर फारच निराळ्या रीतीने प्रयत्न करावयास हवा. प्राचीनकाळीं अमलांत असलेली समाजरीती, राजशासनाचा किंवा राजशासनाने अधिकार देऊन अस्तित्वांत आणलेल्या श्रेष्ठ संस्थांच्या (उदाहरणार्थ, व्यापारी श्रेणी, कुटुंब व जाती यांच्या) नियमांचा अभ्यास झाला पाहिजे. तसेच शिलालेख ताम्रपट इत्यादि राजशासने तपासून व ऐतिहासिक वृत्ते पाहून समाजांत निग्रहानुग्रहरूपां झालेले नियम शोधून काढून धर्मशास्त्रापासून भिन्न तथापि धर्मशास्त्राच्या छायेखालीच चालणारा असा कायदा शोधून काढला पाहिजे.

ब्रिटिश राज्यांतील चालू असलेल्या कायद्याचे स्वरूप जाणून घेणाऱ्या पुष्कळशा जिज्ञासूस या घर्तीवर तयार केलेल्या बऱ्याच विवरणाचा फारसा उपयोग होणार नाही हे आम्हां जाणून आहो तरी पण कायद्यावरील लेख तत्त्वज्ञानयुक्त करावे असा आम्ही आग्रह धरतो. ज्ञानकोशातील लेख हे कोर्टांत वकीलांच्या कारकुनांस उपयोगी पडणाऱ्या ज्ञानापेक्षा पुष्कळ खोल विचारांचे असले पाहिजेत कारण अशा लोकांस उपयोगी पडणाऱ्या कायद्याचे समुच्चयग्रंथ नेहमी पाहण्यांत आहेत. पंडितवर्गासच शोभेल असे जे आपण ज्ञानकोशाचे काम हाती घेतले आहे त्या कामांत शास्त्रशुद्ध ग्रंथरचना पाहिजे. सामान्य वर्गाकरिता उपयोगी माहिती घालावी, त्यास आम्ही नाही म्हणत नाही; तथापि पंडितवर्गास साजेलसे विवेचन अधिक अवश्य आहे. राजकीय व वाङ्मयात्मक इतिहासाची सूचि आधीच तयार न करण्यांत जी आपली कारणे आहेत तीच कायद्याविषयांचा जो भाग कोशांत घालावयाचा आहे

त्यास लागू आहेत. हिंदु कायद्याची सूचि देण्याचे आम्हां नाकारीत असूनहि कार्यपद्धतीसंबंधाने खालील सूचना करीत आहोंत.

(१) श्रौत, गृह्य व धर्म यांवरील सूत्रांची आणि स्मृतींची विषयवार सूचि कोणा तरी धर्मशास्त्रपंडिताकडून करून घ्यावी.

(२) आपल्या धुक्याच्या मंडळाकडून शिलालेखादि शासनांतून निघणारा कायदा काढून घ्यावा.

(३) इतिहास, पुराण व राजतरंगिणीसारख्या इतर ऐतिहासिक ग्रंथांतून कायद्याच्या नियमांचे ग्रथन कोणा तरी तज्ज्ञ माणसाकडून करून घ्यावे.

(४) समाजघटनेचे म्हणजे चातुर्वर्ण्यविषयक नियम, चातुर्वर्ण्यविषयक संस्कार, आणि समाजाकडून बहिष्कार व स्वीकार या संबंधाचे नियम, तरसंबंधी व्रात्यस्तोमादि विधी, आणि जातिविषयक गीर्वाणामध्ये सांपडणारा कायदा, हा सर्व कायदा मानववंशशास्त्रज्ञाने धर्मशास्त्राच्या साहाय्याने शोधून काढला पाहिजे.

या पद्धतीने जेव्हां समग्र पृथक्करण तयार होईल आणि निरनिराळ्या विषयांस लागू होणाऱ्या धर्मशास्त्राच्या आज्ञा व त्यांचे कायद्याशी असणारे साम्य व भेद यांचा तपशील तयार होईल तेव्हां हिंदु कायद्याचा योग्य अभ्यास होईल.

आमची योजना आपणास पसंत पडेल अशी आशा आहे.

आपला,

भवानीशंकर नियोगी.

या संबंधाने आपणांस सांगितले पाहिजे की रा० भवानीशंकर नियोगी यांच्या योजनेस आमची सहानुभूति आहे. एवढेच नव्हे तर आपणांतील जबर पाखंडी व दुसऱ्याच्या कामाचे सूक्ष्मदर्शक यंत्राने परीक्षण करणारे रा० भवाळकर यांनी देखील रा० शंकरराव नियोगी यांच्या योजनेस अंतःकरण पूर्वक मान डोलावली आहे.

(२७.) प्रो. गर्दे (हिस्लप) यांच्या साहाय्याने ज्ञानकोश मंडळाच्या संपादन खात्यातील मंडळीपैकी एक रा. रा. यशवंतराव दाते बी. ए. एल्. एल्. बी. यांनी गणित विषयाची तात्पुरती योजना बनविली आहे ती येणेंप्रमाणे.

गणितशास्त्र

I PURE.

१ शुद्ध.

1 ARITHMETIC

१ अंकगणित.

(a) Numbers

(अ) संख्या मांडण्याची पद्धति.

(b) Rule of three, five &c.

(ब) त्रैराशिक, बहुराशिक वगैरे.

2 ALGEBRA

२ बीजगणित.

[1] Algebraic notation & Rules	[१] बीजगणिताची लेखनपद्धति व सामान्य नियम.
[2] Equations	[२] समीकरणे.
[3] Progressions	[३] श्रेढी व्यवहार.
[4] Continued fractions & indeterminate equations	[४] सतत भिन्न व कुट्टक.
[5] Permutations & Combinations	[५] प्रस्तार व संघविचार.
[6] Involution & Evolution	[६] घात व मूळ.
[7] Binomial & multinomial Theorems	[७] द्विपद व अनेकपद-घात
[8] Exponential theorem	[८] घातसिद्धांत
[9] Maxima & Minima	[९] गरिमा व लघिमा.

3 THEORY OF EQUATIONS

३ समीकरणमीमांसा.

[1] Ordinary Theory	[१] साधारण विचार.
[2] Approximations to roots	[२] मूल सान्निध्य.
[3] Numerical Equations (Horner's & Newton's method)	[३] गुण अंकावरून मूलशोधन. (हॉर्नर व न्यूटन यांची रीति)
[4] Special theory for the quadratic, cubic & the biquadratic & their algebraic solution.	[४] वर्ग, घन, आणि वर्ग वर्ग-समीकरणासंबंधी विचार व त्यांच्या मूलशोधनाची वैजिक पद्धति.

4 Imaginary & Complex

४ कल्प [वैकल्प] व सांमिश्र संख्या

numbers & their application to binomial equations.

व त्यांचा द्विपदसमीकरणांत उपयोग.

5 Determinants.

५ निर्धारक.

- [1] Properties.

- [१] धर्म.

- (2) Applicaton to equations & elliminations. [२] अनेक बीजसमीकरण सोडोवेण्यांत उपयोग. बीजनिर्मूलन पद्धति.
- [३] Application to geometry. [३] सशर भूमिर्तांतल कांहीं निर्धारक.
- 6 Logarithms. ६ लागरिथम.
- [1] History [१] इतिहास.
- [2] Application. [२] उद्द्युक्ता (उपयोग)
- 7 Geometry. ७ भूमिति.
- (A) Plane. (अ) एक समपृष्ठगत.
- [1] Line. [१] रेषा.
- [2] Angle. [२] कोन.
- [3] Surface. [३] पृष्ठ.
- [4] Triangle. [४] त्रिकोण.
- [5] Quadrilateral. [५] चतुष्कोण.
- [6] Polygon. [६] बहुकोण.
- [7] Curve. [७] वक्र.
- [8] Circle. [८] वर्तुळ.
- [9] Locus. [९] बिंदुमार्ग.
- [10] Projection &c. [१०] छाया वगैरे.
- (B) Solid. (ब) अनेकपृष्ठांतर्गत व गोल पृष्ठगत.
- [1] Plane [१] एक पृष्ठ
- [2] Tetrahedron [२] चतुःपृष्ठ
- [3] Polyhedron [३] अनेक पृष्ठ
- [4] Cone [४] शंकु
- [5] Cube [५] घनाकृति
- [6] Cylinder [६] अर्तुलस्तंभ, (वृत्तचिंति)
- [7] Sphere [७] गोलक
- [8] Prism [८] समपार्श्व वगैरे
- &c.
- (C) Analytical (क) बीजभूमिता.
- [1] AXis [१] मूलशर.
- [2] Co-ordinate [२] कार्यशर.

[३] Straight lines (graph)	[३] समीकरण रेषालेखन.
[४] Conic Sections	[४] शंकुच्छेद.
[५] Circle	[५] वृत्त.
[६] Parabola	[६] शंकुसमच्छेद वक्र.
[७] Hyperbola	[७] अधिच्छेद वक्र.
[८] Ellipse	[८] उपवृत्त.
[९] Focus.	[९] मध्यबिंदु केंद्र.
[१०] Curves (other)	[१०] वक्र (यांची थोडक्यांत माहिती व काहीं प्रसिद्ध वक्रें).

8 Trigonometry

८ त्रिकोणमिति.

[१] Elementary plane	[१] समतल त्रिकोणमिति.
[२] Spherical	[२] गोलपृष्ठगत त्रिकोणमिति

9 Infinitesimal Calculus

९ सूक्ष्मांचें गणित.

[१] Differentiations & their uses	[१] सूक्ष्मावयवलांब्य. (उपपत्ति व उपयोग)
[२] Integrations & their uses	[२] सूक्ष्मसंचयन. (उपपत्ति व उपयोग)
[३] Areas & lengths of curves	[३] वक्रांचें क्षेत्रफळ व दैर्घ्य. (या पद्धतीनें काढणें)
[४] Volume of Solids formed by the revolution of curves	[४] वक्रपरिभ्रमणकृत घनफळ.

II APPLIED

शास्त्रांतर्गत व्यवहार

1 MECHANICS

१ यंत्रप्रेरणाशास्त्र.

[१] Kinematics

[१] गतिगणित.

[२] Kinetics

[२] जडगतिगणित.

2 HYDROMECHANICS

२ जलप्रेरणाशास्त्र.

3 DYNAMICS

३ गतिशास्त्र.

(A) Rigid Bodies

(अ) जडगतिशास्त्र

(I) Laws of motion

[१] गतिनियम.

(a) In a st. line	(अ) सरळगति.
(b) „ circle	(ब) वृत्तकक्षागति.
(c) „ Parabola	(क) शंकुसमच्छेदकक्षा.
(d) „ Ellipse	(ड) उपवृत्तकक्षा.
(2) Gravity	[२] गुरुत्वाकर्षण
(3) Elasticity	[३] स्थितिस्थापकता.
[B] Dynamics of a particle	(ब) विदुगतिशास्त्र.

4 STATICS.

४ स्थैर्यशास्त्र.

(I) Force	[१] शक्ति.
(2) Equilibrium	[२] शक्तिसमता.
(3) Centre of gravity	[३] गुरुत्वमध्य.
(4) Attraction	[४] आकर्षण.
(5) Friction	[५] घर्षण.
(6) Lever &c.	[६] तरफ, वगैरे.

5 HYDROSTATICS

५ जलस्थितिशास्त्र.

(I) Pressure	[१] दाब.
(2) Equilibrium	[२] समता (शक्ति).

III MISCELLANEOUS

३ विविध.

I ASTRONOMY

१ ज्योतिषशास्त्र.

(I) History	[१] इतिहास.
(2) Stellar system and terms	[२] तारागण व अनेकविध वेध.
(3) Planets	[३] ग्रह.
(4) Eclipse	[४] ग्रहणविचार.

2 HISTORY OF MATHEMATICS

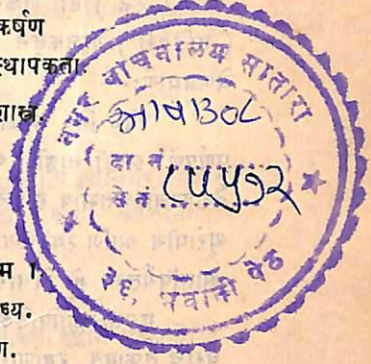
२ गणितशास्त्राचा इतिहास.

3-THEORY OF PROBABILITY ३ संभाव्यतामानविचार.

4 THEORY OF NUMBERS ४ संख्यामीमांसा.

5 PERSPECTIVE ५ यथादर्शनचित्रशास्त्र.

6 INTERPOLATION ६ मध्यपदनिश्चय.

7 TABLES

७ कोष्टकें व तक्तें.

8 MAJIC SQUARES

८ कूट कोष्टकें.

9 KNOTS

९ गमतीचीं वक्रें

(२८) डॉ. शंकर पांडुरंग गोपटे एल. आर. सी. पी. अॅण्ड एस्.
(एडिंबरो) यांजकडून आंग्लवैद्यकासंबंधानें सूचना आल्या आहेत त्या
येणंप्रमाणें:—

“वि० वि० ब्राझी “बाह्यवैद्यका” च्या विवेचनासंबंधानें योजना सर्व
पूर्णपणें झाली नाही. बाह्यवैद्यकांत युरोपीअन वैद्यकाखेरीज युनानी, चिनी,
वैद्यकाचा अंतर्भाव द्यावला यासाठी मी बाह्यसंबंधानें योजना न बनवितां केवळ
युरोपीय आणि त्यांतल्या त्यांत देखील आंग्लवैद्यकापुरता विचार केला आहे.
आतांपर्यंतचा जो विचार झाला त्यापासून जें काय निष्पन्न झालें तें येणेंप्रमाणें.”

एनसायक्लोपिडिया ब्रिटानिका व आपण हातीं घेतलेला ग्रंथ यांत
बरीच तफावत रहाणार आहे. आपण आर्यवैद्यकास बरीच महत्त्व देणार
आहोत, यासाठी आंग्लवैद्यकावर ब्रिटानिकामध्ये जो भाग आहे त्यांत
गाळावा कोणता याचा मी विचार करतां मला असे वाटलें कीं, ब्रिटानिकांत
वैद्यांची व वैद्यक संशोधकांचीं दोनशें चरित्रें आहेत त्यापैकीं बहुतेकांची आप-
णांस आवश्यकता नाही. शास्त्राच्या इतिहासांत महत्त्वाचीं कार्यकर्त्यां पुरुषांचीं
नांवें व चरित्रें येतीलच.

पाश्चात्य व देशी वैद्यकास, सामान्य असें वैद्यशास्त्राचें निदान, व चिकित्सा
[औषधियोजना] असे दोन भाग होत. शारीरशास्त्र [Anatomy] व इंद्रि-
यविज्ञान [Physiology] हीं वैद्यशास्त्राशीं संबद्ध अशीं दोन शाखें पाश्चात्य
आयुर्वेदांत प्रमुख होत. या दोन शाखांसाठीं आपण निराळी जागा राखून
ठेवलीच आहे, आणि सूक्ष्मजीवशास्त्रासाठीं देखील पानें राखून ठेवलीच
आहेत. सार्वजनिक आरोग्य व पशुवैद्यक वगळतां निदान व चिकित्सा म्हणजे
आषाढियोजना हेच दोन भाग मुख्य रहातात. सामान्य वाचकांच्या दृष्टीनें
आपल्या अगर पाश्चात्यांच्या आयुर्वेदाचा मुख्य उपयुक्त भाग म्हटला म्हणजे
अनेक महत्त्वाच्या रोगांचें निदान व औषाधियोजना हीं मुख्य होत. अनंत
रोगांपैकीं किती रोगांचीं निदानें व चिकित्सा व्याख्यात हें अजून मी ठरविलें
नाहीं. कारण हीं गोष्ट आपल्या देशांत कोणते रोग आहेत एवढ्यावरच ठरवा-
वयाची नाही. “यलो फीव्हर” संबंधानें कांहीं तरी माहिती दिलीच पाहिजे
असे वाटते. आकलेशास्त्र काढून कोणता रोग दरहजारीं किती लोकांत होतो
हें पाहून देखील ठरविणें योग्य होणार नाही. उदा. घटसर्प फार थोड्यांस
होतो म्हणून तो वगळावा असेहि मला वाटत नाही. कोणता रोग लेखनाई
आहे आणि कोणता नाही हें अजून ठरलें नाही. प्रत्येक अवयवाचे

शारीरशास्त्र त्या अवयवाशी संबद्ध असलेल्या रोगाखाली घाबे आणि शारीरशास्त्रलेखक आणि रोगावर लिहिणारा शस्त्रवैद्य हे भिन्न असण्याचा जरूर नाही. रोगवर्णनानुसंधानाने तत्संबंधांचे शारीरशास्त्र लिहावे. दुसऱ्या ठिकाणी शारीरशास्त्र देऊ नये. प्रत्येक रोगाचे विवेचन कसे करावे यासंबंधा मला जे काय वाटते ते येथे देतो.—

प्रत्येक रोगावरील लेखाचे भाग येणेप्रमाणे असावेत.

१. प्रत्येक रोगाची व्याख्या.

२. त्या रोगासंबंधाचे शारीरशास्त्र (Anatomy), व त्यानंतर त्या शरीरभागाचे इंद्रियविज्ञान (Physiology). शारीरशास्त्र वर्णन करताना चित्रहि घावात.

३. रोगवर्णन

[अ] व्यथावर्णन, अवयवाच्या रोगाची रोग्याच्या दृष्टीने मांडणी. त्यांत होत असलेल्या व्यथेचे वर्णन करणे [उदा. झूळ, खोकला, छातीत दुखणे, जळजळणे इ]

[आ] लक्षणविज्ञान, उर्फ वैद्याच्या दृष्टीने त्याच रोगाची मांडणी— बाह्यदृष्टीने अगर यंत्राच्या साहाय्याने त्या रोगाचे वर्णन करणे व दोन्हीचा विचार करून सर्व चिन्हांचे वर्णन करणे.

४. रोगनिदान, शरीरातील एकंदर अनिष्ट परिणामांचे वर्णन केवळ डोळ्यांनी पाहून अगर सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने ठरविणे. [Pathology]

५. सदृशभेददर्शन, सर्व चिन्हांवरून रोग कोणता हे ओळखणे, आणि इतर रोगाशी साम्यता व भिन्नत्व यांचे वर्णन [Differential].
Diagnosis]

६. रोगगतिपूर्वावलोक (Prognosis) रोग पुढे वाढेल किंवा पत, कमी केव्हा होईल, कसा होईल याविषयी भविष्य वर्तविणे.

७. चिकित्सा, औषधोपचार व शस्त्रक्रिया [त्या रोगासंबंधाची].

८. रूग्णशुश्रूषा, अथवा रोगगतिनिरोधक शास्त्र. (Prophylaxis)
एतद्देशीय आयुर्वेदाच्या दृष्टीने जरी रोगाचे विवेचन करावयाचे झाले, तरी लेखरचनाक्रम होईल तितका या क्रमानेच ठेवण्याविषयी वैद्यास सूचना करावी. वैद्यांना प्रथमतः तो रोग जुन्या वयकास मान्य आहे किंवा नाही येथून विचार करावा लागेल.

देशी वैद्यांच्या साहाय्याने जमविलेली माहिती अगोदर घालावी अगर पाश्चात्य माहिती अगोदर घालावी हा विचार आपला आहे.

द्विधाचे रोग, लहानमुलांचे रोग, सूतिकाशास्त्र तसेच कानाचे, नाकाचे व घशाचे व डोळ्यांचे रोगे या सर्वांसंबंधाने माहिती वर सुचविलेल्या अनुक्रमाने होईल तितकी घालावी.

९. थोडीबहुत माहिती सूक्ष्मजीवशास्त्राबद्दल घालावी, आणि शक्य असल्यास त्याची रंगीत चित्रेहि घालावीत. ती त्रिटानिकांत नाहींत, तरी आपणांस घालणे अवश्य आहे.

सिताबर्डी, }
२८। ३। १९१७ }

ऑपलं.
शं. पां. गोगोट.

(२९) रा० रा० शंकरराव नियोगी यांच्या मराठी पत्राचे इंग्रजी रूपांतर (हें येथे देत नाहीं.)

(३०) याप्रमाणे ग्रंथरचनेची आमची ठरलेली योजना व त्यासंबंधाने मिळविलेल्या सूचना आपणांपुढे ठेवीत आहे. सूचनांची जी पत्रे आहेत ती प्रथम पत्र पाठविणाराशी अनेकदां बोलणी व वादविवाद झाल्यानंतर त्याजकडून मुद्दाम लिहिली आहेत. प्रस्तुत ग्रंथयोजनेची दिशा आपणांस पसंत पडेल अशी आशा आहे. या योजनेत अनुभवाने पुढे फरक पडणार आहे.

[३१।३।१९१७.]

आपला

श्रीधर व्यंकटेश केतकर.

(परिशिष्ट, नं. २)

संपादनखात्याचे नियम.

मंत्रिमंडळ.

(१) संपादकांस कामांत सल्ला देण्यासाठीं एका मंत्रिमंडळाची नेमणूक संपादकांच्या सल्ल्याने डायरेक्टरांकडून होईल, आणि त्यापैकीं प्रत्येकाच्या परिश्रमाबद्दल मोबदला काय द्यावा हें चालक मंडळी ठरवितील.

(२) मंत्रिमंडळांतील सर्व सभासद नागपूरचेच राहतील. सल्लागारांची नेमणूक (होतांहोईत) आगष्ट (१९१७) नंतरच्या बैठकींत मंजुरीसाठीं डायरेक्टरांकडे पाठविली पाहिजे.

(३) मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याप्रमाणे मुख्य संपादकाने वागलेंच पाहिजे असें नाहीं.

(४) मंत्रिमंडळांतील सल्लागारांस जो मोबदला द्यावयाचा तो ज्ञानकोश बाहेर पडेपर्यंत एकंदर कामासाठीं ठरविला जाईल.

(५) मंत्रिमंडळाच्या कामामध्ये ज्ञानकोशाच्या मजकुरांतील (अ) आपापल्या विषयासंबंधाने उणीव शोधणे, (ब) पुनरुक्ती दाखवून देणे, (इ) विभागसंपादकांकडून आलेल्या मजकुरास संक्षेप द्यावयाचा असला तर त्यासंबंधाने सल्ला देणे, (ई) ज्ञानकोशांतील संज्ञासंबंधाने एकीकरण करावयाचे असल्यास मंत्रिमंडळाच्या सभेत सूचना करणे, (उ) आपापल्या विषयांसंबंधाने शेवटची मुदति (फायनल प्रुफ) तपासणे, व (ऊ) छापण्यास शिफारस करणे, इत्यादि, यांचा समावेश होतो.

(६) मंत्रिमंडळांतील सभासदाने महिन्यांतून निदान एकवेळ संपादकांस भेटण्यास आलेच पाहिजे, व मंत्रिमंडळाच्या सर्व बैठकांस हजर राहणे हेहि त्यांचे कर्तव्य आहे.

(७) लिहून आलेल्या मजकुराच्या पानांची सूची कशी करावी या संबंधाने ज्ञानकोशांतील सूचीकारांस नियम करून देणे हेहि त्यांचे काम आहेच.

(८) मंत्रिमंडळाने विभागसंपादकाने लिहिलेल्या मजकुराच्या खरेपणाबद्दल ढवळाढवळ करू नये. जर तपासतांना चुका आढळल्या, तर त्या दाखवून द्याव्यात, व संपादकाच्या मार्फत विभागसंपादकाच्याकडे पाठवाव्यात. कारण मजकुराच्या सत्यतेविषयी जबाबदार विभागसंपादकच राहतील, आणि आलेला मजकूर ठरव जागेत वसविण्यासाठी काय करावे हे ठरविणे मंत्रिमंडळाचे मुख्य कर्तव्य राहिले.

विभागसंपादक व लेखक.

(९) प्रत्येक शास्त्रीय विषयासंबंधाने एगर ज्ञानकोशाच्या मोठ्या विभागासंबंधाने जे विभागसंपादक नेमावयाचे त्यांची नेमणूक (होतां होईतो) ता. १ आगष्ट (१९१७) च्या आंत व्हावी, व ता. १ आगष्टनंतर होणाऱ्या पहिल्या चालक मंडळाच्या सभेत तिजबद्दल मंजुरी घेतली जाई.

(१०) विभागसंपादकांकडून आपापल्या विषयांसंबंधाने लेखकांची नेमणुकासाठी शिफारस ता. १ सप्टेंबरच्या आंत करण्यांत यावी आणि सप्टेंबरनंतर जी पहिली चालक मंडळीची बैठक होईल, त्यांत त्यांची मंजुरी व्हावी.

(११) लेखकांस मिळावयाच्या मोबदल्यासंबंधाने प्रथम सूचना विषय-विभागसंपादकांडून यावी आणि ती आल्यानंतर त्यावर आपला शेरालिहून संपादकाने चालक मंडळीस सादर करावी.

(१२) विभागसंपादकांस इतार मंडळून ठरलेल्या रकमेच्या एकदशांश रकम त्यांच्या नेमणुकांची मंजुरी झाल्यानंतर १५ दिवसांच्या आंत पाठवावी. लेखकांकडून लेख लिहिण्यासंबंधाने कबुलायत लिहून घ्यावी व लेखकांची नेमणूक विषयसंपादकाच्या शिफारसाने आणि मुख्य संपादकाच्या सल्ल्याने

चालकमंडळाने केल्यानंतर ठरलेल्या रकमेचा दशांश लेखकांकडे पाठवावा.

(१३) प्रत्येक लेखाचा मॉबदला तो लेख चालकमंडळीकडून पास झाल्यानंतर देण्यांत येईल.

(परिशिष्ट नं. ३)

कार्यक्रमावदल संपादकीय योजना.

(फक्त लेखक, विभागसंपादक व उपसंपादक यांच्या अवलोकनासाठी)

[ता. २०।७।१८]

(१) तारीख १ डिसेंबर १९१९ पर्यंत कच्चा ज्ञानकोश संपुर्ण तयार झालाच पाहिजे असा ठगव (योजना २१ परिच्छेद पहा) व्यक्त झाला असल्यामुळे त्या तारखेपर्यंत करावयाची कामे पुढे दिल्याप्रमाणे आंखलीं गेलीं आहेत.

(२) ज्ञानकोशाचा सांस्कृतिक विषय बहुतांशी ज्ञानकोशाच्या कार्यालयांत होणार असून तो करण्याच्या पायऱ्या येणेंप्रमाणे आहेत. (अ) प्राह्य-विषयार्थ ग्रंथशोधन, (आ) प्राह्यांशशोधन, (इ) प्राह्यांशनिष्कर्षण, (ई) प्राह्यांशाचे सूचीकरण, (उ) विषयवार वर्गीकरण.

(३) वरील पांच कार्यांपैकी पहिलीं दोन कार्ये मुख्य संपादकांकडून होतील. कोणकोणत्या ग्रंथांतून कायकाय मजकूर घ्यावयाचा, याची नोंद १ ता. जान्युआरी १९१९ पर्यंत तयार व्हावयाची आहे.

(४) या नोंदीत खालील स्थळीं उपलब्ध असणाऱ्या ग्रंथांचा समावेश करण्यांत येईल.

१ सेक्रेट्रिअस सार्वदिक लायब्ररी—नागपूर.

२ सेक्रेटरीएट लायब्ररी—नागपूर.

३ रॉयल एशियाटिक सोसायटीची लायब्ररी—मुंबई.

४ मराठी ग्रंथसंग्रहालय—मुंबई.

५ इंपीरिअल लायब्ररी—कलकत्ता.

६ रॉयल एशियाटिक सोसायटीची लायब्ररी—कलकत्ता.

वरील ठिकाणीं जे ग्रंथ उपलब्ध परंतु महत्त्वाचे असतील ते विकत घ्यावयाचे व त्यांवरून कार्य करून घ्यावयाचे.

(५) प्राह्यांश निष्कर्षण—वरील ग्रंथांतील प्राह्यांश सूचनापत्रां-वरहुकूम काढावयाचा आहे. हे कार्य व तसेच काढलेला प्राह्यांश मूळग्रंथा-प्रमाणेच आहे किंवा नाहीं हे तपासून पहावयाचे काम, हीं दोनही कामे

नागपूर व पुणे येथील कार्यालयांतील संपादकीय कामाच्या व्यवस्थापकांकडे राहताल. ही कामे ता. १ डिसेंबर १९१९ पर्यंत पूर्ण झाली पाहिजेत.

(६) ग्राह्यांशाचे सूचीकरण—लिहिलेल्या मजकुराची सूचीपत्रे तयार करणे व ती तपासणे यासाठी नागपूर कार्यालयामध्ये एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला जाऊन त्याच्या देखरेखीखाली हे काम ता. १ जानेवारी १९२० पर्यंत पूर्ण व्हावे.

(७) विषयवार वर्गीकरण—सूचीपत्रे तयार करून तपासून झाल्यानंतर ग्रंथानुरोधाने तयार केलेला सर्व मजकूर विषयवार थावावयाचा हे कार्य ता. १ फेब्रुवारी १९२० च्या सुमारास संपावे.

(८) परायत्त म्हणजे कार्यालयाच्या बाहेर होणाऱ्या कामाविषयी विचार—ता. १ जानेवारी १९१९ च्या सुमारास सर्व विभागसंपादकाकडून त्या तारखेपर्यंत किती काम झाले याबद्दल विचारणा होईल. ज्यांचे काम झाले नसेल अगर अतिशय थोडे झाले असून मुदतीत संपण्याचा रंग दिसत नसेल त्यांकडून ते काम काढून घेऊन दुसऱ्याकडे थावावयाचे अगर येथेच कार्यालयांत तयार करावयाचे याविषयी विचार होईल.

(९) ग्रंथांतरी अनुपलब्ध माहिती—जर दर्शिलेल्याखेरीज पुढे दिलेल्या प्रकारची व इतर माहिती पत्रव्यवहाराने मिळवावी लागेल; उदाहरणार्थ:—आशिया, आफ्रिका, युरोप, अमेरिका वगैरे हिंदुस्थानच्या बाहेरच्या प्रदेशांत राहणाऱ्या हिंदी लोकांबद्दल व हिंदुसंस्कृतीच्या अवशेषांबद्दल व अभ्यासाबद्दल माहिती मिळवावी लागेल. या कामाची जबाबदारी नागपूर येथील संपादकीय कार्याच्या व्यवस्थापकांकडे राहिल.

(१०) स्थानिक माहिती—उदाहरणार्थ, मुंबईची निरनिराळ्या जिल्हासांच्या व्यापारासंबंधाने, व जाती वगैरे कांहीं समाजघटकांच्या स्थिति संबंधाने माहिती पत्रव्यवहार करून अगर तेथील प्रत्यक्ष अवलोकनाने मिळवावी लागेल. या कार्याची जबाबदारी योग्य कार्यकर्ता मिळाल्यानंतर त्याच्यावर संपविण्यांत येईल. ही माहिती ता. १ डिसेंबर १९१९ ला तयार पाहिजे.

(११) संज्ञाकोश—शास्त्रीय संज्ञांचे एकीकरण करण्याकरिता एक संज्ञाकोश तयार करावा लागेल त्याची सामुग्री अगोदर जमवून ठेवावयाची आहे व त्याकरिता एका अधिकाऱ्याची योजना या कामाकडे केली आहे. त्याने संज्ञाकोशास उपयोगी पडतील अशीं सर्व पुस्तके शोधून काढून त्यांची किंमतीसह यादी तयार करून मुख्य संपादकाकडे ता. १ जानेवारी १९१९च्या आंत पसंतीकरिता पाठवावी. सर्व पुस्तके ता. १ जून १९१९ पर्यंत कार्यालयांत

यावांत. संज्ञाकोशाच्या कामास ता. १ जून १९१९ रोजी सुरवात होऊन तो ४ महिन्यांत पूर्ण व्हावा.

(१२) **संदर्भपरीक्षण**—अवतरणें मूळ ग्रंथांशीं ताडून पाहण्याची पूर्वतयारी करण्यासाठीं एका अधिकाऱ्याची योजना झाली आहे. या कामास उपयुक्त मूळग्रंथांची यादी त्यानें लिहिलेला मजकूर पाहून करावी. ही यादी १ जानेवारी १९१९ पर्यंत त्याजकडून तयार झाली पाहिजे. सर्व ग्रंथ ता. १ सप्टेंबर १९१९ पर्यंत कार्यालयांत येतील. संदर्भपरीक्षणास सुरवात ता. १ फेब्रुवारी १९१९ नंतर होईल. आणि ता. १ जुलै १९२० च्या सुमारास हे कार्य पुरें व्हावें.

(१३) ठरलेल्या कामाची जबाबदारी विभागसंपादकांखेरीज ज्या अधिकाऱ्याकडे असेल त्यानें आपलें कार्य करण्यासाठीं खर्चाचें अंदाजत्रपक लवकर मुख्य संपादकाकडे पाठवावें आणि कार्य मुदतीत संपण्यास अडचण असल्यास ती मुख्य संपादकास ताबडतोब कळवावी.

(१४) लक्षांत ठेवावयाच्या तारखाः—

ता. १ जानेवारी १९१९—प्राह्यांशसंशोधनास उपयुक्त ग्रंथांची यादी तयार करणें.

ता. १ जानेवारी १९१९—विभागसंपादकांशीं पत्रव्यवहार व त्यांच्या कामाचें पर्यालोचन व विभाग संपादक कायम करणें अगर त्यांजकडून काम काढून घेणें.

ता. १ जानेवारी १९१९—संज्ञाकोशास उपयुक्त ग्रंथांची यादी तयार करणें.

ता. १ जानेवारी १९१९—संदर्भपरीक्षणास उपयुक्त ग्रंथांची यादी तयार करणें.

ता. १ जून १९१९—संज्ञाकोशास उपयुक्त ग्रंथ जमविण्याचें कार्य पूर्ण.

ता. १ जून १९१९—संज्ञाकोशास प्रारंभ.

ता. १ सप्टेंबर १९१९—संदर्भपरीक्षणग्रंथ जमविण्याचें कार्य पूर्ण.

ता. १ आक्टोबर १९१९—संज्ञाकोश हस्तलिखित पूर्ण.

ता. १ डिसेंबर १९१९—प्राह्यांशसंशोधन पूर्ण.

ता. १ जानेवारी १९२०—सूचीकरण व सूचीपरीक्षण पूर्ण व्हावयाचें.

ता. १ फेब्रुवारी १९२०—प्राह्यांशाचें विषयवार वर्गीकरण पूर्ण.

ता. १ फेब्रुवारी १९२०—सूचीपत्रांची वर्णानुक्रमरचना.

(१५) ता. १ डिसेंबर १९१९—नंतर करावयाचीं कामें पुढील-प्रमाणें आंखण्यांत येतील.

(१) संदर्भपरीक्षणः—हे कार्य, ता.१ फेब्रुवारी १९२० पासून ता.१ जुलै १९२० पर्यंत संपूर्ण होईल असे वाटते.

(२) ग्राह्यांशाचे एकीकरण व लेखांत रूपांतरः—हे कार्य, ता.१ डिसेंबर १९२० पर्यंत आटोपेल.

(३) बाहेरून आलेल्या कामाची छाननी व संज्ञांचे एकीकरणः—ही कामे ता. १ जुलै १९२० पर्यंत पुरी होतील.

(४) ग्रंथ छापण्यासंबंधीचा पत्रव्यवहार व करारः—१ डिसेंबर १९२० पर्यंत नका करा.

(५) चित्रे व नकाशे यांचे कामः—संपादनखात्यापैकी एका स्वतंत्र तज्ज्ञ मनुष्याची ता.१ डिसेंबर १९१९ च्या सुमारास नेमणूक करून त्याजकडे या कार्याची जबाबदारी देण्यांत येईल. त्याने हे काम ता. १ डिसेंबर १९२० पर्यंत तयार करविले पाहिजे.

(६) हस्तलिखित प्रत तयार करणेः—हे काम ता. १ फेब्रुवारी १९२१ पर्यंत पूर्ण होईल असा अजमास आहे.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर.

(परिशिष्ट नं. ४)

द्रव्याभावामुळे दसरांतच राहिलेली योजना.

प्रस्तुत २५/७/१८ रोजीच्या अहवालांतून प्रसिद्ध केलेली योजना अमलांत आणण्यासाठी भांडारकर इन्स्टिट्यूट, व भारतेतिहास संशोधक मंडळ व इतर चारपांच संस्था यांची अनेक नकला करून सर्व वाटून घेऊं या धोरणावर सहकारिता मागितली होती पण कोणीकडूनच मदत न आल्यामुळे योजना दसरांतच पडून राहिली.

शिलालेख ताम्रपत्रादि चिरजिविलेखसूची—येथे ही एक सूचना केली पाहिजे की प्राचीन इतिहासाच्या लेखांचे काम उत्तम प्रकारचे व्हावयास पुढील गोष्टींची आवश्यकता आहे.—

आपल्याकडे भारतीय संस्कृतीच्या प्रत्येक अंगावर पंडित नाहींत. खुद्द इंग्लंडमध्ये संस्कृत ग्रंथांचा ऐतिहासिक रीत्या अभ्यास करणारे चार-पांच संस्कृत विद्याविशारद लोक आहेत व दोनचार नाणकपांडे आहेत. द्वितीयक पुराणवस्तुसंशोधनखात्यांत काम केलेली माणसे आहेत व सांपडलेले ज्ञान एकत्र करण्याच्या कामांत अनेक लोकांचे साहाय्य आहे. अशी

परिस्थिति असल्यामुळे इंग्लंडमध्ये, या विषयावर तज्ज्ञ सांपडू शकतात. यापेक्षा जस जंगली व्यवस्था फ्रान्स व जर्मनी या देशांत आहे, त्यांचाहि अर्थज्ञान उपयोग होतो. ती सर्व मंडळी मिळून विषय वांटून घेऊन काम करू शकतात. आपल्याकडे विषय वांटेल असतां ज्यांच्यावर सौंपत्रितां येतील अशा माणसें फारच थोडो आहेत आणि यासाठीं हे काम आपणास करावयाचे झाल्यास पुढील पद्धतीचा स्वीकार करावा लागेल. या पद्धतीने झालेले काम लक्षांत घ्या पाश्चात्त्व पंडितांनी केलेल्या कामापेक्षाहि उत्तम होईल असा अजमास आहे.

प्राचीन इतिहासावरील लेख निर्दोष होण्याकरितां ज्या साधनांची आवश्यकता आहे ती येणेप्रमाणें:—(१) सर्व उपलब्ध शिलालेखतभ्रष्टादि चित्रजावि लिखाणांची यादी व सूची. या यादीमध्ये प्रत्येक लिखाणाचा काल, स्थल, गोपचारा व अंत असलेली विज्ञपनामं व त्यांत दिसून येणारी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व कायद्यासंबंधाची विधाने नमूद केलेली असावीत. अशा सर्व लिखाणें निरनिराळ्या कार्डीवर उध्दा करून त्यांचा उपयोग करून घ्यावयास पुढें दिल्याप्रमाणें निरनिराळ्या सूच्या तयार पाहिजेत: (अ) व्यक्ति विशेषनामसूची, (आ) स्थलनामसूची, (इ) कालसूची, (ई) व ऐतहसिक व अर्थशास्त्रय गोष्टीविषयांची सूची. (२) नाण्यांवरील बहुतेक याद्या उपलब्ध असल्यामुळे त्यांची सूची तयार करण्याचें कारण पडणार नाहीं. परंतु या सर्व याद्या आपल्या कार्यालयान आपल्या मालकीच्या असणें अवश्य आहे. (३) ग्रंथांतर्गत ऐतिहासिक महत्त्वाचे उल्लेख वगैरे इंडियन अँटि-कॉरि व इतर पंडितग्रंथांत येऊन गेले आहेत व त्यांचे गोपचारे व सूची कार्यालयान तयार होत आहेत. तेव्हां त्यासंबंधानें विशेष सूचना करावयाची नाहीं.

या सर्व गोष्टी ता. १ डिसेंबर १९१९ च्या आन व्हाव्यात; कां कां १९२० सालीं जर ग्रंथांतर्गत मनकुराचें एकांकरण व्हावयाचें आहे तर त्यावेळेस हा पुरावा उपयोगी पडेल अशा रीतीनें तयार पाहिजे. यास खर्च सुमारे पुढें दिल्याप्रमाणें येईल:—

(१) पुस्तकें (सिलोन, ब्रह्मदेश वगैरे देशांवरील पुस्तकांसह)	१५०० रु.
(२) कार्डी	१५०० रु.
(३) कार्डीकरितां कपाट	२०० रु.
(४) लेखक (४ पदवीधर १ वर्षपर दरमहा ५० रु. प्रमाणें)	२४०० रु.
(५) सूचीपत्रलेखक (१ पदवीधर व एक साहाय्यक ७५ रु. प्रमाणें)	९०० रु.
(६) परीक्षक व दिग्दर्शक (अर्धा वेळ)	६०० रु.
एकूण	७१०० रु.

एवढी मोठी रक्कम खर्च होईल खरी, तथापि हा खर्च केल्याने कोणत्याही ऐतिहासिक प्रश्न वर आमच्या लेखकवर्गामध्ये किंवा निर्भयपणे लिहिता येईल व पाश्चात्य ग्रंथकारांस देखील आमचा ग्रंथ आदरपूर्वक उपयोगाचा लागेल.

य. रा. दाते.

(पत्रिका नं. ५)

महाराष्ट्रापुढील धर्मशास्त्रीय प्रश्न

आणि

ज्ञानकोशकारांची अडचण.

[१७ डिसेंबर १९१८ च्या केसरीतील पत्र]

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशामध्ये धर्मशास्त्राचे अनेक प्रश्न येणार आहेत व त्यांवर लिहितांना ज्या अडचणी उपस्थित होतात त्या वाचकवर्गापुढे मांडल्या पाहिजेत, आणि त्यासंबंधाने प्रत्येक सुनिश्चिताने विचारहि केला पाहिजे.

धर्मशास्त्रासंबंधाने सामान्य जनांची अपज्ञा अशी असणार की, त्यांस विधिपर अगर निधयपर स्पष्ट वाक्ये पाहिजेत. धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांतील वचनांचे पृथक्करण करून, अनेक परस्परविरोधी वचने वाचकांसमोर मांडली असता त्यांस कौतुक किंवा मौज वाटेल. परंतु कार्याकार्यज्ञान होणार नाही. परस्परविरुद्ध वचनांपैकी प्रत्येक व अग्राह्य कोणते याविषयी ज्ञानकोशकारांनी म्हणजे ज्ञानकोशमंडळ ज्या धर्मशास्त्रज्ञ मेढळाकडे हे काम सोपविले त्यांनी कार्याकार्यविषयक निर्णय दिला तर त्याची किंमत काय? आणि त्यांस लोकमान्यता कशी प्राप्त होणार? परस्परविरुद्ध विधाने असली तर त्यांची संगति कशी लावावी, त्यांतील योग्य नियम कसा ठरवावा, इत्यादि गोष्टींविषयी धर्मशास्त्रांतच नियम आहेत, पण ते नियम पूर्णपणे पाळले आहेत की नाहीत हे कसे ठरणार? व जर ते पूर्णपणे पाळले तरी विकल्पस म्हणजे स्वेच्छानिर्णयास क्षेत्र राहतेच; आणि त्यामुळे परस्परविरुद्ध विधानांतील ग्राह्य नियम काढण्याच्या क्रियेविषयी प्रश्न उपस्थित होतोच.

धर्म याची जर मॉर्मासकांची व्याख्या घेतली तर आज धर्मशास्त्रावर जे अनेक ग्रंथ झाले आहेत त्यांतील बराचसा भाग धर्मशास्त्रांत येतो किंवा नाही हाच प्रश्न उपस्थित होणार.

धर्मशास्त्रांत पुनःपुनः उच्चारण केले आहे की, शब्दप्रामाण्य देईल सच आहे, इतर ग्रंथांस नाही. " केवळ श्रुतिनियमांचे अवलंबन करा " किंवा

“ सर्व श्रुतिनियमांचे अवलंबन करा ” असे आज कोण म्हणणार आहे? श्रुतीच्या खालोखाल अधिकाराचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे कलसूत्र. आपस्तंबाश्वलायनादि सूत्रांचा अनुयायी जो ब्राह्मण असेल त्यास आपले सूत्र श्रुतीच्या खालोखाल महत्त्वाचे वाटते; परंतु त्याचे सुद्धा अवलंबन केले असता सप्ताजांत दोष उत्पन्न होणार नाही काय? उदाहरणार्थ, आश्वलायनसूत्री ब्राह्मणास म्हणजे सर्व कऱ्हाडे ब्राह्मणांस आणि टिम्यातून अधिक कोंकणस्थ, देशस्थांस “ शूलगव ” करणे कर्तव्य आहे ! तथापि शूलगवाचा म्हणजे बेल मारण्याचा विधि, दरमहिना-पंधरा दिवसांनी एखादा ब्राह्मण करू लागला तर तो ब्राह्मण समाजांत राहिल किंवा नाही याची शंकाच आहे.

कलियुगांत अमुक विधी करावयाचे नाहीत असे जरी स्मृतिवचन असले तरी प्रत्येक स्मृतिवचनाची मान्यता वेदमूलकत्वावरच असावयाची ना? वेदांत कलियुगाचा उल्लेख आहे काय ? आणि कलामध्ये निराळा धर्म असावा असा आदेश वेदांत कोठून सांपडणार ?

जेथे शास्त्रवचन निश्चयात्मक नाही, तेथे रूढि ध्यावयाची असे कोणी म्हणेल पण आज रूढि ध्यावयाची ती कोणामधील ? बहुजनसमाजाची म्हणजे शूद्रातिसूद्रांतील रूढि ध्यावयाची की ब्राह्मणांची ध्यावयाची, ब्राह्मणांतल्यांत ईश्रजी शिकलेल्यांची मान्य धरावयाची, किंवा बहुतांशी रूढीवर अवलंबून राहणाऱ्या व शास्त्राभ्यासापेक्षा क्रिया शिकलेल्या अशा भिक्षुवर्गाची रूढि ध्यावयाची, की जे थोडे धर्मशास्त्रज्ञ समाजांत असतील त्यांची रूढि ध्यावयाची ? ज्यांच्यातील रूढि ध्यावयाची असा शिष्टवर्ग कोणता व कसा शोधावयाचा ?

या तऱ्हेचे अनेक प्रश्न आमच्यापुढे येतात, आणि त्या प्रश्नांना उत्तरे देण्यास आम्हास लोकमताची अपेक्षा भासते. लोकमत घेण्यापूर्वी लोकांस आमचा कार्यक्रम समजावून दिला पाहिजे.

ज्ञानकोशाचे कार्य पार पाडण्यासाठी जे कार्यविभाग व कालविभाग केले आहेत ते येणेंप्रमाणें—

ता. १ डिसेंबर १९१९ च्या आंत कच्चा ज्ञानकोश तयार करावयाचा आणि पुढील १२ महिन्यांत त्याची, छापखान्याकरितां हस्तलिखित प्रत तयार करावयाची आणि तो पुढे छापून काढावयाचा.

कच्च्या ज्ञानकोशांत धर्मशास्त्राची तयारी येणेंप्रमाणें राहिल. धर्मशास्त्रांतर्गत अनेक विषयांविषयी माहिती व मते यांचे पृथक्करण करून प्रथम ते सर्व विषयवार मांडून ठेवावयाचे. हे कार्य ता. १ डिसेंबर १९१९ च्या सुमारास तयार होईल अशी अपेक्षा आहे. हे लक्षांत ठेवून खालील गोष्टींचा विचार करावा, आणि आम्हां काय करावे याविषयी मत द्यावे.

आज ज्ञानकोशकारांस खालील निरनिराळ्या प्रकारचा विकल्प आहे:—

एक तर हिंदुगज्याबरोबर धर्महि गेला असे गृहीत धरून पूर्वी म्हणजे सुमारे १०० वर्षांपूर्वी हिंदु म्हणून जे लोक होते ते कोणत्या आचाराने बद्ध होते, आणि त्यांत निरनिराळ्या काळी कसे फेरफार होत गेले, याचे केवळ ऐतिहासिक विवेचन द्यावयाचे, आणि सध्या इंग्रज जेवढे हिंदूंचे धर्मशास्त्र हिंदूनां पाळावयास लावतात तेवढेच मान्य करावयाचे.

बरील दृष्टि जरी ठेवली तरी अशी अडचण उत्पन्न होते की, इंग्रजी कायदा हिंदूंचे धर्मशास्त्र हिंदूस लागू आहे असे गृहीत धरतो; आणि आपण त्यांत कांहीं फावदल करीत नाही. नुसता हिंदूंच्या कायद्याचा आपण अर्थ करतो असाहि बाणा इंग्रजी कायद्याचा आहेच. हिंदूंचे धर्मशास्त्र जर मृत झाले नाही असे म्हणजे तर आजचा धर्म ठरविणारी संस्था कोठे आहे? प्रत्येक संस्कृतीच्या कायद्यामध्ये परस्परांवरुद्ध वचने असतातच; पण संशयनिर्णायक संस्था त्यांच्यांत जिथे असल्यामुळे अमुक स्थळी धर्म काय आहे, याविषयी संशय राहात नाही, व राहिला तरी त्याचा निर्णय करण्यास कोणापुढे जावे हे ठरलेले असते आणि दरघटकेस हे संशयनिर्णयाचे काम चालूच असते, तशी हिंदुधर्माला सध्या सर्वमान्य संशयोच्छेदी संस्था आहे काय?

धर्मशास्त्र जिवंत आहे आणि आजचा धर्म विधिविधेपर स्पष्ट वाक्यांनी दिला पाहिजे; ही वृत्ति आपण घेतली तर पुनः पूर्वोक्त प्रश्न उपस्थित होतो की, आम्ही जे धर्मनिर्णायक मंडळ नेमू त्याच्या निर्णयास महाराष्ट्रजगता काय किंमत देईल? आम्ही त्यांत विद्वान धर्मशास्त्रज्ञ आणि व्यवहारवेत्ते हे जरी अनेक घेतले तरी त्यांच्या निर्णयास अधिकार कितोसा उत्पन्न होईल? महाराष्ट्राच्यामध्ये एखादी कायमची धर्मनिर्णायक संस्था असती तर तिचा उपयोग अशा प्रसंगी झाला असता. शिवाय लोकांना आजचे धर्मशास्त्र सांगण्याचा अधिकार व जबाबदारी ही ज्ञानकोशमंडळाने का घ्यावीत? यांत एक उपाय आणखी आहे की, शंकराचार्यांच्या पीठासाख्याकडून हे काम खरोखर व्हावे व ते तसे व्हावयास पाहिजे. कां की, त्यांचाच हा परंपरागत अधिकार आहे. तथापि तो अधिकार आज बरीच वर्षे निद्रिस्थ स्वरूपांत आहे; परंतु शंकराचार्यांच्या पीठाकडून जर आमचे धर्मशास्त्राबरोबर लेख तपासले गेले, आणि अनेक संशयोच्छेदी वाक्ये लिहिली गेली तर ज्ञानकोशांतर्गत धर्मशास्त्रीय भागास बरोच मान्यता मिळेल.

आमच्यापुढे आणखी एक अडचण आहे. सरकारच्या खानेसुमारांच्या खात्यामध्ये आणि एधनोग्रफीच्या खात्यामध्ये जातिविषयक चौकशी चालू असता अनेक प्रकारचे घोटःले उपस्थित होऊन त्यांनी जातीचे वगळीकरण

चातुर्वर्ण्यपद्धतीने करण्याचा नाद सेडून दिला, आणि जातोवा यादी इंग्रजी अक्षरविन्यसेने (Alphabetically) करण्याचे ठरविले. यासारख्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांवर आम्ही कोणत्या अधिवाराने निर्णय करावा.

या पत्राच्या वाचकापुढे आम्ही लिहिण्याचे खालील चार प्रकार ठेवित आहोत. त्यातून कोणत्या प्रकारचा आम्ही अवलंबू करावा याविषयी विचार करणे वाचकाकडे आहे.

पहिल प्रकार—धर्माशास्त्राचे केवळ ऐतिहासिक दृष्ट्या विवेचन द्यावे, आणि मध्याचा धर्म काय आहे याविषयी पुढील धारण करावी.

दुसरा प्रकार—आम्हास जे धर्माशास्त्राचे साहाय्य होईल त्या साहाय्यावर भिन्न ठेवून योग्यायोग्यतेचा खुलास निर्णय द्यावा; आणि आमच्या निर्णयास काय विमत द्यावयाची हे महाराष्ट्राचे मागून ठरवावे.

तिसरा प्रकार—महाराष्ट्रातील सर्व हिंदू जनतेने एकत्र होऊन एखादी धर्मनिर्णायक सभा केली आणि तिने एका वर्षाच्या अवधीत अधुनिक धर्मासपाक वक्तृत्व लिहिण्याचे कवळ केंद्र तर ते काम आम्ही घ्याय द्यावे.

चौथ प्रकार—महाराष्ट्राचे ठिकठिकाणी सभा भरवून जगदलंस आमचे लेख तपासून देण्यास विनंती केली आणि जगदलंसकडून ती विनंती मान्य झाली तर जगदलंसकडून आमचे लेख तपासून घ्यावेत.

वरील चार प्रकारांपैकी आम्ही कोणत्या उपायांचे अवलंबन करावे हे या पत्राच्या वाचकांनी ठरवावे. ज्ञानकोशाच्या वर्गाणूदारांनी आणि हिस्तेदारांनी, म्हणजे ज्या लोकांना पैसा आम्ही घेऊन घ्याय लौकर ग्रंथ देण्याची जबाबदारी अंगिकारीत आहोत त्यांनी तर पातळपथी आपले मत जरूर कळविण्याची कृपा करावी. ✓

श्रीधर व्यंकटेश केतकर.

(परिच्छेद नं. ६)

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच्. डी.

संसादक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश यांजकडून मुंबई-

तील व्यापारी वर्गास स्नेहपूर्वक विनंती.

“ महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश ” या ग्रंथातील व्यापारी माहिती तयार करण्यासाठी मंडळाचा प्रतिनिधि आपणांकडे येईल तेव्हा आपण माहिती देण्याची कृपा करावी.

ज्या बाजारांची माहिती पाहिजे असे बाजार देणेंप्रमाणें

१ जव्हेराबझार, २ शेअरबझार, ३ रूबझार, ४ दाणाबझार, ५ अन्नशी बझार, ६ मसालेबझार, ७ महुडाबझार, ८ तांबेपत्तळबझार, ९ लोखंड-बझार, १० गीणपाटबझार, ११ काथ्याबझार, १२ सूतबझार, १३ सराफ-बझार, १४ कापडबझार, १५ औषधीबझार, १६ कामदबझार, १७ रेगीम-बझार, १८ कपडा तुकडा (कटपीस) बझार, १९ बोटासाबझार, २० गवत-बझार, २१ भाजी फळफळावळबझार, २२ चमडाबझार, २३ बूटबझार, २४ बिलोराबझार, २५ घी बझार, २६ वीट फत्तर वगैरे.

प्रत्येक बझारासंबंधानें अवश्य असलेली माहिती

(१) आपल्या बाजारांत खरेदी-विक्रीची पद्धत कशी असते? मालाच्या किंमती, चालू बाजारभाव, पुढील तेजांमदींच्या धोरणाविषयीची माहिती देणारी पत्रके, मासिके वगैरे आहेत काय? हजर मालाना सौदा अगर स्ट्रे ह्यांच्या खरेदी विक्रीची पद्धत (मग ती जथाबंध असो अगर परचुटन असो) कशी आहे? पतीवर माल देण्याची तऱ्हा कशी आहे? सौदा करण्यास रकम किती अनामत टेवावी लागते.

(२) दोन बाजारांच्या भावांतील फेरबदलाचा एकमेकांशी संबंध कसा असतो? (हा फेरबदल दोन पेटांच्या एकाच मालाच्या भावामधील फेर-बदल असो किंवा एकाच पेटेच्या निरनिराळ्या बाजारांतील भावांच्या फेर-बदलाविषयी असो, दोहोंसंबंधानें माहिती अवश्य आहे)?

(३) बाजार ज्यांच्या हातीं आहे त्यांची जात काय? त्यांच्या व्यव-हारांत भापा कोणती चालते?

(४) मालाच्या निरनिराळ्या जाती किती आहेत ?

(५) हिशेबाची पद्धत कशी आहे ?

(६) आपल्या बाजारांत संघ (असोसिएशन) आहेत काय ?

(७) आपल्या बाजारांत रोकड बाजारांतील तेजांमदींवर भाव कितपत अवलंबून असतात? केवळ स्थानिक चढाओढीवर कितपत भाव अवलंबून असतात? माल रोखण्याचा प्रयत्न केल्यास आपल्या बाजारांतील मालाच्या किंमती कितपत वाढू शकतील? गिऱ्हाइकास आपण ठगवूं त्या भावानें माल द्यावा लागेल असें केव्हां शक्य होतें आणि केव्हां होत नाहीं?

(८) आपल्या बाजारांत “ मऱ्हाद ” म्हणजे माल रोखणें शक्य होण्यासाठीं रोखणारानें केवढी खरेदी केली असते असें अनुवांनं दिसून आलें आहे. माल रोखण्याचें कांय कांहीं मोठे एकएकटे व्यापारीच करतात किंवा तसें करणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे उघड किंवा गुप्त संघ आहेत?

(९) एकपक्षां कलकत्याचा कराचीचा आणि रंगूनचा बाजार आणि दुसऱ्यापक्षां मुंबईचा बाजार ह्यांच्या किमती कितपत परस्परावलंबी आहेत? त्या परस्परावलंबी नसून त्या लिव्हरपूलवर अवलंबून आहेत काय?

(१०) लिव्हरपूलवर कोणत्या मालाच्या किमती अवलंबून आहेत? तेथील बाजारांत लिव्हरपूलला प्रातिस्पर्धी यूरोपांतल दुसऱ्या पेठा नाहींत काय? नसल्यास कां नाहींत? फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जियम, हॉलंड, डेन्मार्क वगैरे देशांच्या मुंबई येथील कान्सलॉनी मुंबईहून खरेदी करण्यास आपल्या देशांतील व्यापाऱ्यास वळविण्याचा प्रयत्न केला आहे काय? मुंबईच्या बाजारांत इतर देशांनी खरेदी करावी म्हणून येथील व्यापाऱ्यांचे कांहीं प्रयत्न झाले आहेत काय?

(११) आपल्या बाजाराच्या माहितीसंबंधी कोणकोणतीं बुकें आहेत? महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश हा दहा हजार पृष्ठांचा (सुपरायल आक्टोव्हो आकार) मराठींत ग्रंथ हेणार आहे. म्हणजे ५०० पृष्ठांचा एक भाग असे वीस भाग होतो. ग्रंथाची किंमत शंभर रुपयांपेक्षा कमी किंवा अधिक वर्गणी देण्याच्या वेळेवर अवलंबून आहे. ग्रंथ फार मोठा असल्यामुळे हजार प्रती छपून विकाव्यास ठेवतां येणे शक्य नाहीं. व यामुळे आगाऊ वर्गणीदार ह्यांण अवश्य आहे. अधिक माहिती रा. रा. वामन सखाराम संत बी. ए. (अभिमान अमेरिका) प्रतिनिधि ज्ञानकोश मंडळ मोहनबिल्डिंग पंजाबकडे मिळेल.

(परिशिष्ट नं ७)

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकाराचे महाराष्ट्रांतील नृत्याभिज्ञ

स्त्रीपुरुषांस प्रश्न.

[मुंबई १९११-१२]

गेलीं शेंकडों वर्षे नृत्यकलेचा व तत्संबंधीच्या शास्त्राचा उदास होत आहे, व संस्कृत ग्रंथ वाचणारे पंडित व नृत्यकशा जाणणारे स्त्री पुरुष यांमध्ये संबंधाभाव अल्पामुळे नृत्याविषयी सगळ्या माहिती देणारे लोक दुर्मिळ झाले आहेत. शास्त्र व कला यांचा झालेला फारकत दोहोंसहि अपर्याप्त आहे. ज्ञानकोशकारांस या दोहोंचोहि जखर आहे. नृत्यविषयक संस्कृत शास्त्रकारांचे ज्ञान आणि बाजने नृत्य या दोहोंची माहिती ग्रंथांत आली पाहिजे, हे ग्रंथधर्षय आहे. प्रचलित नृत्याविषयी जी माहिती ग्रंथांत घालावयाची ती कांहीं पद्धतीने गोळा झाली पाहिजे, आणि नृत्यज्ञास असलेली माहिती आम्हांस पद्धतशीर

रीतानें पाठविणें शक्य व्हावें यासाठी पुढील प्रश्नमालिका तयार केली आहे. नृत्यकलेवर व्यासंग असलेली मंडळी या प्रश्नांस उत्तर देऊ शकतील असे वाटते. जहागिरदार, संस्थानिक इत्यादि नृत्यकलेच्या ज्या आश्रयदात्यांकडे हे पत्रक येईल त्यांनी ते योग्य मंडळींकडे पाठविण्याची कृपा करावी.

सर्वसामान्य नृत्यकलाभिज्ञ मंडळींकडून सहज येऊ शकेल अशा माहिती म्हटली म्हणजे नाचांची वर्णने व नांचे. ही वर्णने मेहेनत घेतली असता शास्त्रीय भाषेने लिहिलीं येणें व ठिण नाहीं. तथापि तशीं लिहिणें जरूर नाहीं. प्रत्येक नाचांत शरीराच्या हालचाली म्हणजे अभिनय वर्णन करतांना (अ) अंगें, म्हणजे डोकें, हाताचे पंजे, कुशां, दंबर, पाय, मान; (आ) प्रत्यंगें म्हणजे खांदे, बाहू, पांटे, मांड्या, पांटेच्या, मसगत, गुडघे व हाताचे कोपरे; (इ) आणि उपांगें म्हणजे बोळे, पापण्या, बुबुळें, गाल, नाक, तोंड, दांत, जीभ, हनुवटी, चेहरा या तीनहि प्रकारच्या अभिनयस्थानांच्या हालचालींचें वर्णन करावें. नाचतांना केलेल्या अंगविक्षेपांची उर्फ अभिनयाची चित्रें देतां आलीं तर उत्तमच होईल.

नृत्यवर्णनाची शास्त्रीय भाषा तयार झाली आहे ती येणेंप्रमाणें.—गाणें ज्याप्रमाणें स्वरांत लिहिलां येतें त्याप्रमाणें प्रत्येक नाच अभिनयांत लिहिलां येतें. स्वाभाविक क्रिया करतांना जे अंगविक्षेप होतात अगर ज्या क्रिया होतात त्यापैकी प्रत्येक अंगाच्या, प्रत्यंगाच्या व उपांगाच्या प्रत्येक निरनिराळ्या क्रियांस नांचे दिली गेली आहेत. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या हालचाली (अभिनय) थोडक्यांत लिहिलां येतात. अनेक प्रकारचे अभिनय एकत्र होऊन नृत्य हातें.

माहितीचे सुद्धे.

(१) नाचांविषयीं विचार—(अ) कलेच्या दृष्टीने, व (आ) ऐतिहासिक दृष्टीने म्हणजे कोणता नाच कोणाकडून आला वगैरे नृत्यविषयक संशोधकांस अवश्य असल्यामुळे वर्णनास घेतलेल्या नाचांचें सूक्ष्म-वर्णन दिलेले चांगले.

(२) नाचांचें वर्गीकरण—नाचांचें वर्गीकरण शक्य होईल तोपर्यंत नृत्याच्या हेतूवरून करावें. नृत्याचे हेतू सामान्यतः तीन असतातः(अ) शरीर-चापलय व हालचालींतील गोंडसपणा दाखवून प्रेक्षकांस आश्चर्यचकित करणें, (आ) संगीतास जोड म्हणून आपल्या पायांनीं अगर घटांनीं नाद उत्पन्न करून, किंवा नादास योग्य असे अंगविक्षेप करून, श्रोत्याच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनावर एकभाव उत्पन्न करणें, (इ) स्मरणानें पूर्वीनुभूत विकार जमूत करता येतात म्हणून, सर्वांस परिचित असलेल्या क्रियांची अगर

ऐतिहासिक, पौराणिक व नाटयविषय झालेल्या कथांची, प्रसंगांची, अगर वाक्तांची भावविषयक स्तूति उपपन्न करणे. या तीन हेतूंची प्रत्येक नाचाचे वर्णन करतांना जो हेतु, प्रधान असेल त्या वर्गात तो नाच घालावा.

(३) कोणत्या नाचास कोणता जेगविक्षेप अनुरूप आहे याविषयी अनुभवाने मत लिहावे.

(४) स्मृति उत्पन्न करण्यास योग्य अशा व्यवहारांतोळ कोणत्या प्रसंगांची नकूल नृत्यांत येते? कोणत्या पौराणिक प्रसंगांची आठवण देणारा अभिनय आच भावजागृति करू शकत नाही? भावजागृति करू शकतील अशा कोणत्या अर्वाचीन गोष्टी नाचांत आढळतात?

(५) नृत्यविषयक धंदा करणाऱ्या स्त्रियांत आणला समाजांतोळ दर्जा अधिक उच्च तऱ्हेचा व्हावा म्हणून कांहीं चळवळी अगर खटपटी झाल्या आहेत काय? नृत्यांगेज स्त्रियांच्या धंद्यास शिस्त लावण्यासाठी वलाहीन वारधूंगासून पृथक्त्व स्थापन करण्यासाठी आणि आश्रयदात्यांसहि नियमांनी बांधण्यासाठी कांहीं संस्था आहेत काय? सुधारकांच्या बहिष्कारोपदेशक चळवळीमुळे, धंद्याची बदामी अगर नुकसान झाले आहे काय? धंद्यांतोळ स्त्रियांस कांहीं विशिष्ट नियमांनी अगर शिस्तीने वागविण्याचा प्रयत्न झाला आहे काय?

(६) नृत्यांगनांचे सध्याचे शिक्षण कसे होतं? नृत्याचार्यांत पुरुषच आहेत काय? अहल्यास ते कोणत्या जातीचे असतात? त्यांचे शिक्षण कसे काय असते? नृत्यांच्या शिक्षणक्रमास सुरवात केव्हां होते? नृत्य शिक्षणाऱ्या स्त्रिया पिढ्यापिढ्या तोच धंदा करणारांतच असतात अगर इतरांत असतात. नृत्यांचे शिक्षण देणारांमध्ये काणी नंदिकेश्वरांचे अभिनयदर्पण किंवा भरतमुनींचे नाटयशास्त्र यांसारख्या ग्रंथांची परिचित असतो काय?

(७) सध्या नृत्याची उपकरणे (पायांतोळ चाळ वगैरे) कोणकोणती आहेत? त्यांच्या उपयोगासंबंधाने आजच्या व्यवहारांत कांहीं आखाडे अगर नियम झाले आहेत काय?

(८) नृत्यास अनुकूल असा वेप कसा सज्जावा, सजावटच्या नृत्यास अमुक, संध्याकाळच्या नृत्यास अमुक, देवापुढील नृत्यास अमुक आणि लग्ना-मुंजांतोळ नृत्यप्रसंगां तमुक वेप असावा, असे प्रसंगाच्या, दिवसांच्या भागांच्या, ऋतूंच्या व नृत्याच्या प्रकारांवरून ठरते काय?

(९) महाराष्ट्राच्या महाराष्ट्रांत नृत्यविषयक भेद आहेत काय? अमुक नाच कोंकणांत अधिक, अमुक देशावर अधिक, कानडी मुलखांत अमुक नाच दिसतो तो इतरत्र दिसत नाही असे कांहीं आहे काय?

(१०) अनेक भाषां जयास लागतात असे नाच कोण कोणते आहेत ? त्यांच्या हालचालींचे व मंडलांचे वर्णन करावे.

(११) युरोपियन लोकांच्या गाचांचा परिणाम परंपरागत नाचावर कांही होत आहे काय ?

(१२) आजचे महाराष्ट्रांत जे नृत्याचे प्रकार प्रचलित आहेत ते परंपरागत महाराष्ट्रीयच आहेत की उत्तरहिंदुस्थानाकडून आले आहेत, किंवा दक्षिणेकडून आले आहेत. भिल्ल व कोळी यासारख्या वन्य जातींकडून कांही नाच आले आहेत काय ? पशुशृंगार अतिक्रमण नृत्यांत किंमत दिवते !

(१३) लोकांच्या नृत्याविषयक अभिरुचीविषयी काय म्हणता हेईल ?

(१४) नृत्यांगनांचे सामान्यतः उत्पन्न काय असे ? त्यांच्या जातीचे हंगाम कोणते ? महाराष्ट्रीय नर्तकीस, उत्तरहिंदुस्थानातील, कानडी मुकुबांतील किंवा सुपुलमान नर्तकीची स्पर्धा कितपत भोवते. महाराष्ट्राबाहेर महाराष्ट्रीय नृत्यांगनांस क्षेत्र आहे काय ? विचारल्या प्रश्नानुसृत्य माहिती ता. १ जुलै १९१९ च्या आंत संपादक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश नागपूर यांच्याकडे पाठवावी.

(परिशिष्ट नं ८)

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकारांचा सवे जातींच्या पुढाऱ्यांस नम्र विनंति.

वि. वि. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात हिंदुस्थानातील अनेक जातींविषयी माहिती येणार आहे, आणि त्यांतल्यात महाराष्ट्रातील जातींविषयी वर्णन विशेषेकरून येणार आहे. निरनिराळ्या जातींविषयी सेन्सस रिपोर्ट, एथनोग्रॅफिक सर्व्हे, गॅजेट्‌अर व सांख्यिक पुस्तके यांतील माहितीकडून प्रत्यक्ष मंडळाच्या संपादकांस कारखान्यात चालूच आहे. तथापि अशी बरोबरशी माहिती आहे की ती या ग्रंथातून मुळीच उपलब्ध नसते. अशी माहिती गोळा करणे भाग आहे. ज्ञानकोशांत निरनिराळ्या जातींबंधाने आजचे समाजचित्र याबाबत ते बरोबर यावे यासाठी प्रत्येक प्रकारची खट्टय जाहीर पाहिजे. आपल्या जातींबंधाने चुकीची माहिती काय प्रतिद्वेषाची आहे या संवयाची जाणीव प्रत्येक जातींत सुशिक्षित वर्गास असेच. तर प्रभेद झालेल्या ग्रंथातील चुका वगैरे प्रत्येक जातींच्या पुढाऱ्यांनी आमच्या नजरेस आणल्यास आम्ही आभारी होऊं.

निरनिराळ्या जातींच्या लेखकांनी स्वतःच्या जातींविषयी माहिती खालील मुद्द्यांस घेऊन ता. १ डिसेंबर १९१८ च्या आंत पाठवावी.

१ आपल्या जातीत अजमास एकरंदर लोकमंख्या काय आहे ? जातीचे मुख्य वस्तीचे ठिकाण कोणते ? तेथे किती वस्ती आहे ?

२ आपल्या जातीस पंचायत आहे काय ? गांवोगांवी पंचायती असल्या तरी सर्वसामान्य पंचायत आहे काय ?

३ पंचायतीचा अध्यक्ष निवडला जातो की तो वंशपरंपरेने असतो ?

४ जातीची देवळे, चाळी, घरे, जमीनजुमला वगैरे स्थावर व जंगम मालमत्ता काय आहे ? त्यांवर रक्ता कोणाची आहे ? त्याची सरासरी किंमत काय आहे ?

५ जातीचा कर कसा वसूल करतात ?

६ पंचायतीचे निवाडे लिहून टेवण्याची पद्धत आहे काय ? असल्यास किती वर्षांचे निवाडे लिहिले गेले आहेत ?

७ पंचायतीचे निकाल अंमलांत आणण्याकरितां कोणती शासनें करणे जातीच्या स्वाधीन आहे ?

८ शासनें करण्याच्या अधिकारास सरकारकडून मंजुरी मिळाली आहे काय ?

९ जातीच्या पंचायतीपुढे नित्य प्रश्न कोणते येतात आणि महत्त्वाचे नैसर्गिक प्रश्न आजपर्यंत कोणकोणते आले ?

१० आपल्या जातीच्या सदृश तथापि तोहून भिन्न अशा कोणत्या जाती आहेत ?

११ कोणत्या जातीबरोबर अन्नोदकव्यवहार चालतो.

१२ जातीच्या पोटजाती किती ? कोणत्या पोटजातींबरोबर लग्नव्यवहार सुरू झाला आहे ?

१३ आपल्या जातीमध्ये विवाहादि संस्कार कोणते भिक्षुक करतात ?

१४ जातीचे कोणते प्रश्न जातच सोडाविते व कोणत्या प्रश्नांवर ब्राह्मणांचा रक्षा देण्यांत येतो आणि ब्राह्मणांनी काढून दिलेल्या शास्त्राधारावरून कोणत्या प्रश्नांचा निकाल करण्यांत येतो ?

१५ जातीचे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेत स्थान कोणते आहे ? यावेष्ट्या जातीचे म्हणणे लोकमान्य कितपत झाले आहे ? यासंबंधाचे निवाडे केव्हां केव्हां वसे कसे झाले आहेत ?

१६ जातीसंबंधाने कागदपत्र काय आहेत ? ते कोणापाशी आहेत ? (त्यांच्या नकला मिळणे शक्य असल्यास त्या पाठविणे).

१७ जातीच्या इतिहाससंबंधाने केवळ दंतकथा काय आहेत ? कागदोपत्री आधारावरून काय निष्पन्न झाले आहे ?

१८ गेल्या तोन चारशें वर्पात जातींची स्थलांतरे कांहीं झाली आहेत काय ? व स्थलांतरांची कारणे काय ?

१९ इंद्रजा राज्यापूर्वी जातींचा आचार कसा काय होता ? त्यांत फेर-बदल काय होत चालला आहे ?

२० जातींत पुनर्विवाह आहे काय ? जातीतील विधवांची व निराश्रित मुलांची तरतूद जातींत काय केली आहे ?

२१ जातीतील पुरुषांस रखेल्यांपासून झालेल्या मुलांची एखादी गिराळी जात बनली आहे काय ?

२२ जातींतल्या स्त्रियांस अधर्मव्यवहाराने सजातीय पुरुषांपासून झालेल्या संततीचे भवितव्य काय होते ?

आडनावे, गोत्रे, देवकें वगैरेच्या याद्या, जातीतील कांहीं मोठ्या किंवा प्रसिद्ध खापुरुषांसंबंधाने सचित्र माहिती. खापुरुषांचे पोषाख व दागिने यांच्याविषयी बोध करणारी चित्रे, जातीच्या फंडाचे अगर पंचायतीच्या निवाड्यांचे रिपोर्ट छापले असल्यास ते; ही सर्व माहिती संपादक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, धनतोलो नागपूर या पत्र्यावर पाठवावी. कळवें हे विज्ञापना.

आपला,

गोविंद त्रितामण तांबे (बी. ए., एल्. एल्. बी.)
महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ, लिमिटेड, नागपूर.

(परिशिष्ट, नं. ९)

वाचनालयास ग्रंथालय जोडण्यासंबंधी योजना

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ लिमिटेड, नागपूर.

पुणे शाखा ४८१ शनिवार पेठ.

सेक्रेटरी.....वाचनालय यांस

वि. वि. आपले एक वाचनालय आहे. तथापि त्या वाचनालयास आपण ग्रंथसंग्रह जोडला आहे किंवा नाही, हे दळत नाही. आपणास आपल्या वाचनालयास ग्रंथालयाचे स्वरूप देता यावे म्हणून आम्ही खालील योजना सुचवितो. ती योजना आपणांस शक्य होण्यासाठी आम्ही शक्य ती मदत करू. आपल्या वाचनालयाच्या हितचिंतकांपुढे विचार करण्यासाठी आम्ही एक योजना मांडतो.

आगची अगो इच्छा आहे की, आपल्या वाचनालयास ग्रंथालयाचे स्वरूप यावे, त्याने चांगल्या ग्रंथांचा संग्रह करावा. आणि लोकांस वाचनाची

अभिहित लावावी. अभिहित वाढविल्याने वाढत्ये. परंतु कोणत्याहि गोष्टीला स्वरूप येण्यापूर्वी थोडावहुत पैसा प्रथम खर्च करावा लागतो तो पैसा लाकांत अभिहित वाढल्यानंतर भरूनहि निघतो. ज्ञानकोशाचे किंमत १०० रुपयांच्या वर आहे. तो घेण्यास आपणांस सामर्थ्य नाही, वाचनालयासाठी अगोदर पैसा कांणी खर्च करावा इत्यादि अडचणी उया आपल्या मनांत येतात त्यांस तोंड म्हणून ही सूचना आपल्याकडे पाठविण्यांत येत आहे. तिचा आपण विचार करावा. ज्ञानकोशाचा प्रसार खेडोखेडो व्हावा अशी ज्ञानकोश-मंडळाच्या चालकांची इच्छा आहे; आणि त्यांनी आपले मंडळ ही एक शिक्षणसंस्था आहे अशा दृष्टीनेच आपले कार्य चालविले आहे. ✓

आपणांस जी योजना सुचवीत आहोती ती यणप्रमाणे:—

(१) वाचनालयाच्या हितचिंतकांनी पुस्तकांत पांचशें रुपये घालावयाचे असा निश्चय करावा.

(२) हे रुपये तीन वर्षांत खर्च करण्याचे ठरवावे.

(३) दरमहा या पांचशेपैकी सुमारे १५ पासून २० रुपये खर्च करावे.

(४) हे पैसे देण्यासाठी एकपासून पांच हितचिंतक करावेत. एकच असल्यास चांगला; आणि त्यांनी दिलेली रक्कम कर्जाक म्हणून समजण्यांत यावी, आणि तीवर त्यांस दरमहा दरशेंकडा १० आणेप्रमाणे व्याज द्यावे.

(५) आपल्या वाचनालयाच्या वर्गणेदारांची जी कमिटी असेल त्या कमिटीने हितचिंतक सावकारांस असे लिहून द्यावे की, जोपर्यंत आपण रक्कम फिटली नाही तोपर्यंत ग्रंथालयांतोळ साभानावर आपला सावकारी हक्क राहिल.

(६) आपण जो या प्रकारचा करार कराल तो साक्षीकरतां आमच्या कडे नोंदवावा.

(७) दरमहा आपण जे पैसे पुस्तकांत खर्च कराल त्यांतील पांच रुपये ज्ञानकोशास वर्गणी म्हणून भरावी.

(८) जेव्हां वर्गणेदार वाढून लायजरी त्यांच्याच बळावर चालेल आणि सावकारांचे रकमहि पुरी करण्यांत येईल; तेव्हां त्या सावकारांचे सर्व रकम पांचल्यावद्दुचे कनुलयतपत्रक आमच्याकडे नोंदण्यास पाठवावे.

आपणांकडून अनुकूल उत्तर घालें आणि अशाच दुसऱ्या वाचनालयांकडूनहि उत्तरे आली, तर सर्व वाचनालयांत द्विगोबांच्या बऱ्या, बगणीच्या छापील पावत्या इत्यादि गोष्टी पुरावण्यास आम्ही खटपट करूं, आणि सर्व वाचनालयांस एकत्र जोडणारी, वाचनालयांस पुस्तकांचा पुरवठा करणारी, नवीन पुस्तकांची माहिती देणारी आणि पुस्तक वाचनाकरितां उसनी देणारी अशा निराळी सरकारांत रजिस्टर केलेली संस्था काढून तिच्या हातीं

पुढील काम सोपविण्याचा विचार होईल. तो विचार मुर्त स्वरूपास आणण्या-पूर्वी आपल्यासारख्या वाचनालयांना त्याविषयी सल्लाहि घेण्यांत येईल. कळावें, पत्राचें उत्तर यावें, हें विज्ञापना.

आपला

श्रीधर व्यंकटेश धेतवर.

मुख्य संपादक-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

(परिशिष्ट नं १०)

कार्याचें धोरण अणि पद्धति.

[१९१९ च्या प्रसिद्धिपत्रकांतून.]

कार्यपद्धति.

ज्ञानाचें पात्रांतर—कार्यालयाबाहेर इतर लेखकांकडे असे विषय दिलेले आहेत की ज्या विषयांवरील ज्ञान निश्चित असून ते पश्चात्य व देशी ग्रंथांतून मांडले गेले आहे. परंतु ते निराळ्या भाषांत असल्यामुळे मराठी भाषेन मांडावयाचेच कार्य ते मुख्य काम आहे. या विषयांत तज्ज्ञांची जरूर विशेष असल्यामुळे ते कार्यालयांत करण्याचें न ठरवितों बाहेर तज्ज्ञांकडे सोपविण्यांत आले आहे. प्रसंगां तज्ज्ञ आपापल्या व्यवसायांत गुंतलेले असल्यामुळे त्यांस स्वतः लेखनाचें काम करणें इतर व्यवसाय संभाळून करितां आले नाहीं हो गोष्ट लक्षांत आल्यामुळे जेथे जरूर भासली तेथे मंडळातफे त्या त्या विषयांत अभिज्ञ असा पत्तारी मदतनीस त्यांच्याकडे काम करण्यास दिला आहे. या योजनेमुळे तज्ज्ञांच्या ज्ञानाचा फायदा मिळून लेखन लौकर होईल. या लेखाची तपासणी व अंतिम संपादन पुन्हां आफिसांत करावें लागणारच.

संज्ञाकोश—वरील कामाखेरीज ज्ञानकोशाचें मुख्य काम नव्हे तरी ज्ञानकोशलेखनास अत्यावश्यक असे संज्ञाकोशाचें काम चालू आहे. या कामा-करितां आम्हां प्रसिद्ध केलेल्या वाङ्मयसूचीचा अत्यंत उपयोग झाला आहे. संज्ञाकोशाची आवश्यकता मराठी भाषेमध्ये अत्यंत असून पुष्कळ लेखकांनी ही उणीव जनतेपुढे मांडली आहे. परंतु ज्ञानकोशास संज्ञाकोशाखेरीज अत्यंत-तरच नसल्यामुळे वाङ्मयसूचीप्रमाणें संज्ञाकोशाहि ज्ञानकोशासमंडळास तयार करणें भाग आहे.

हा संज्ञाकोश तयार करतांना मुख्य गोष्ट ही लक्षांत ठेविती पाहिजे की, शिकसाळीप्रज्ञाणें प्रत्येक इंग्रजी शास्त्रांय परिभाषिक शब्दास नवीन मराठी

शब्द पाडावयाचा नाही. तर आज जे भाषेमध्य शब्द रूढ झाले असतील अथवा पूर्वीच्या लेखकांनी जे शब्द वापरले असून अन्वर्थक व शुद्ध असतील अगर प्रचारांत येऊन गेल्यामुळे यौगिक अर्थाने नसले तरी रूढार्थाने विशिष्ट गुणधर्मवाचक बनले असतील, ते शब्द तसेच ठेवावयावे; व जेथे मुळांच शब्द प्रचारांत नसतील तेथेच नवीन शब्द पाडण्याच्या उपायाचा अवलंब करावयाचा. यासाठी प्रथम मराठी भाषेमध्य आजपर्यंत शास्त्रीय विषयावर कोणकोणते ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत ते पाहिले पाहिजेत. या पुस्तकाची नोंद आमची वाङ्मयसूची तयार केल्यामुळे आम्हांस मिळाली. त्याजबरोबर हेहि लक्षांत बाळगिले पाहिजे की, अलीकडे बीस-पंचवीस वर्षांत मराठीमध्ये शास्त्रीय स्वतंत्र अगर भाषांतररूपी ग्रंथ फार थोडे झाले असून बरेचसे शास्त्रीय विषयांवरील वाङ्मय लढान लढान लेखरूपाने निरनिराळ्या मासिक वर्गरे नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहे. याकरिता आपणांस ज्या शास्त्रीय विषयांवरील संज्ञा पहावयाच्या आहेत त्या विषयांवरील वाङ्मय कोणकोणत्या नियतकालिकांत कोठे सांपडेल हे पहाणे अवश्य आहे. हे वाङ्मय दाखविण्याचेहि काम वाङ्मयसूचीने केले आहे. याप्रमाणे शास्त्रीय मराठी वाङ्मय कोठे उपलब्ध आहे हे कळण्यानंतर, ते सर्व वाङ्मय जमवून त्यांतील संज्ञा निवडण्याचे काम कार्यालयांत सुरू झालेले आहे; व त्या आमच्या कार्यकर्माप्रमाणे ता. १ डिसेंबर १९१९ रोजी पूर्ण होईल.

ग्रंथांचे धोरण

आजपर्यंत ज्या निरनिराळ्या सूचना विचारांत घेतल्या त्यांवरून ग्रंथांचे धोरण पुढे दिल्याप्रमाणे आंखण्यांत आले आहे.

सामान्यः— [१] माहिती समजण्यास सुलभ अशा तऱ्हेने लिहिली जावी.

[२] माहिती महाराष्ट्राविषयी तविस्तर, हिंदुस्थानची बरीचशी, आणि इतर देशांची संक्षेपाने द्यावयाची.

[३] महत्वाच्या विषयांवर चांगला अभ्यास करून पाहणारांस अधिक माहिती होण्यासाठी, आम्हांस आधारभूत अधिक अभ्यासास उपयोगी अशा ग्रंथांची माहिती लेखांत द्यावयाची.

[४] लेख होनां होईत फार लांब लिहावयाचे नाहीत. आठ पृष्ठांपेक्षा अधिक लांबीचा लेख काचितच यावा.

[५] चित्रे देताना पुस्तकसौंदर्यापेक्षा विषयाच्या फोडीकडे अधिक लक्ष पुरवावे. नकाशे, भूमितिविषयक आकृती, प्राणिशास्त्रावरील लेखाच्या स्पष्टीकरणासाठी पशुपक्ष्यांची चित्रे अवश्य घालावीत.

[६] ज्या दिवशीं तह होईल त्या दिवसापर्यंतचा इतिहास ज्ञानकोशांत आणावयाचा, असें जगाच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहासाचें धोरण असावें.

सांस्कृतिक-सांस्कृतिक भाग म्हणजे इतिहास, वाङ्मय, कलाकौशल्ये व लोकांची बौद्धिक प्रगति दाखविणारें तत्त्वज्ञान, यासंबंधाच्या धोरणाचीं मुख्य अंगें येंप्रमाणें:—

भारतीय संस्कृतीचें म्हणजे हिंदु संस्कृतीचें आणि हिंदुस्थानीय कला-कौशल्याचें विवेचन जितकें सविस्तर देतां येईल तितकें द्यावयाचें. हिंदुस्थानांत वेदकालापासून आजच्या प्रस्थानत्रयीपर्यंतचे जे अनेक विचारसंप्रदाय झाले त्यांची माहिती सविस्तर द्यावयाची. बौद्ध, जैन, लिंगायत, महाभुभाव इत्यादि संप्रदायासंबंधानें तटस्थवृत्ति धारण करून लेख लिहिले जावे. निरनिराळ्या संप्रदायाचीं मते चुकीचीं कीं बरोबर याविषयीं विवेचन ज्ञानकोशकारांस कर्तव्य नाहीं. निरनिराळ्या संप्रदायाच्या मतांचें स्पष्टीकरण करावयाचें. त्यांचें एकंदर भारतीय विचारौघांत स्थान स्पष्ट करावयाचें. संप्रदायाच्या संकोचाविषयीं जीं कारणें वाटतील तीं द्यावयाचीं. वादविवाद संप्रदायांच्या मतांच्या सत्यासत्यविवेकासाठीं करावयाचा नसून फक्त अमक्या संप्रदायाचें अमुक एक मत आहे काय येवढ्यापुरताच आला तर येऊं द्यावयाचा.

इतिहासविषयक लेखांत गतकालीन वास्तविक स्थिति जितकी ज्ञात असेल अगर तिजसंबंधानें जितकी माहिती आज संशयरहित असेल तितकीच द्यावयाची. गतकालसंबंधांचें सत्य आणि गतकालासंबंधानें समजूत यांचें पृथक्करण जितकें स्पष्ट होईल तितकें करावयाचें. ऐतिहासिक प्रश्नासंबंधानें नवीन शोध करण्याचें काम ज्ञानकोशकारांचें नाहीं. झालेला शोध, अगर शोधार्थ झालेला प्रयत्न यांचें एकीकरण करून तें सुलभतेनें वाचकांपुढें मांडावयाचें हेंच ज्ञानकोशाचें कार्य आहे.

आधुनिक सामाजिक परिस्थितिसंबंधानें जितकी माहिती जुळवून आज मांडतां येईल तितकी मांडण्याचा प्रयत्न करावा. याप्रमाणें नृत्य, व्यापार, जातींची माहिती यांविषयीं ग्रंथांत नसलेली माहिती गोळा करण्याचा थोडा-बहुत प्रयत्न होत आहे [विशेष माहिती मागविली असतां मिळेल].

शास्त्रीय विषयांच्या लेखांचें सामान्य स्वरूप येंप्रमाणें:—

[१] शास्त्रावर सर्वसामान्य एक लेख येऊन त्या शास्त्रांत ज्या अनेक विषयांचें विवेचन होतें, त्या विषयांवर निराले लेख यावे. जेथें शक्य असेल तेथें सर्वसामान्य वाचकांस लागणारा मजकूर आणि विशेष उपयोगी पडणारा मजकूर यांचें पृथक्करण केलें जावें व शक्य झाल्यास ते निरनिराळ्या टाईपांत द्यावे.

[२] नवीन पाहलेल्या संज्ञा ज्या परकीय भाषांच्या हब्दांचे रूपांतर असतील तेथे मराठी संज्ञेच्या शेजारचे वंशांत परकीय संज्ञा दिली जावी.

[३] ज्ञात वस्तूंच्या साहाय्याने अज्ञात वस्तूंची माहिती करून घ्याव्याची या अध्यापनशास्त्राच्या नियमानुसार असे वरावयाचे की, शास्त्रीय विषयाची माहिती शास्त्रीय नांवाखाली न देतां लोकपरिचित नांवाखाली घ्यावयाची; उदाहरणार्थ, माशी व विंचु या सदराखाली प्राणिशास्त्रदृष्ट्या ज्या कुलांत अगर वंशांत हे प्राणी मोडतात त्या कुलांची व वंशांची माहिती दिली जावी.

[४] शास्त्रीय संज्ञा पूर्वीच्या लेखकांनी वापरल्या असतील त्या ध्याव्याच्या किंवा नाही, याचा विचार केल्याशिवाय नवीन संज्ञा वापरावयाच्या नाहीत. ज्ञानकोश पूर्वीच्या लेखकांनी वापरलेल्या संज्ञांत बंद नाही; पण पूर्वीच्या लेखकांनी वापरलेल्या संज्ञांचा विचार केल्याशिवाय नवीन संज्ञा घ्यावयाच्या नाहीत हे ध्येय समोर ठेवावे.

[५] एकाच शास्त्रावर [उदाहरणार्थ; ज्योतिष, संगीत, नृत्य, युद्धकला, वैद्यक, गणित, रसायन इत्यादि ज्ञानविषयावर] जर जुने भारतीय व अर्वाचीन यूरोपीय यांची विवेचनाची पद्धति भिन्न असेल तर जुने आणि नवे या दोहोंसहि स्थान घ्यावयाचे, पण त्यांची भेसळ हेऊं घ्यावयाची नाही.

[६] संप्रशास्त्र, फलज्योतिष व अतींद्रिय ज्ञान दंष्ट्याचा वाणा वाळूगणाच्या "शास्त्रा" संबंधाने संपादकीय संशयवृत्ति ठेविली जाऊन, शास्त्राचे ग्रंथ व त्यांच्या वाढीचे ऐतिहासिक विवेचन ही दिली जावी व त्या शास्त्रांच्या पुरस्कर्त्यांचा आग्रह काय आहे तो दिला जावा. ✓

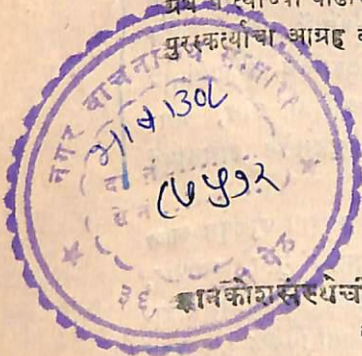
यशवंत रामकृष्ण दादे (बी. ए. एलएल. बी.)
संपादकीय कार्यव्यवस्थापक.

(परिशिष्ट नं. ११.)

ज्ञानकोशसंस्थेची संपत्ति व तिचे शिक्षणसंस्था व ज्ञानोत्पादक संस्था या दृष्टीने अवलोकन.

[१९१२० तारखेच्या अहवालातील उतारा.]

ज्ञानकोश करतांना अत्यंत अवश्य अशीच पुस्तके घ्यावयाची असा नियम करून देखाल बरीच पुस्तके घ्यावी लागली आणि त्यामुळे एक महत्त्वाचा संग्रह तयार झाला. याची हिशोबी किंमत सुमारे रु. ५००० आहे. तथापि या संग्रहाचे महत्त्व तो ज्या पद्धतीने व ज्या तत्त्वावर तयार झाला त्यामुळे मोठे आहे. आपल्या हिताहिताच्या प्रभाविषयी देशांत ज्ञानवृद्धि

व्हावी आणि सर्व प्रकारचे ज्ञान लोकांस व्हावे हा हेतु साध्य करण्यासाठी वृद्धपरिवार झालेल्या लोकांचा हा ग्रंथसंग्रह होय.

हा ग्रंथसंग्रह करण्यासाठी आणि ज्ञानकोश तयार करण्याची अवश्य पायरी म्हणून ' महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि ' तयार करावी लागली. तिच्या काही प्रती उरल्या आहेत. ✓

ज्ञानकोश म्हणजे सर्व विषयांवरील वाङ्मय होय. ज्ञानकोशकारांचे मुख्य काम म्हणजे सर्व विषयांवरील उपलब्ध ज्ञानाचे संकलन करून ते थोडक्यांत व सुसंबद्ध रीतीने मांडावयाचे. याच्याकरितां प्रथम तयारी म्हणजे ज्ञानक्षेत्राचे अवलोकन करणे ही होय. जगांत निरनिराळ्या विषयांवरील ज्ञानाची प्रगति कोठपर्यंत झाली आहे व कोणकोणत्या विषयांवरील ज्ञान जगापुढे मांडले गेले आहे याचे निरीक्षण करतांना आणि त्या निरीक्षणावर ज्ञानकोशाची रूपरेषा आखतांना आपणापुढे मुख्य गोष्ट जी येते ती ही की, जे ज्ञान आज ज्ञानकोशरूपाने महाराष्ट्रीय वाचकवर्गापुढे मराठीत मांडावयाचे आहे त्यापैकी किती ज्ञानाचे क्षेत्र महाराष्ट्रीय वाङ्मयाने आक्रमण केले आहे? हे क्षेत्र कळावे म्हणून ज्ञानकोशकारांनी प्रथम महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचीचे काम हाती घेऊन ते फारच अल्पावघात संपविले.

या वाङ्मयसूचीवरून आपणांत असे दिसून येईल की एकंदर ज्ञानक्षेत्राचा फारच थोडा अंश मराठी वाङ्मयाने व्यापिला आहे. ज्ञानक्षेत्राचे परीक्षण करण्याकरितां व मराठी वाङ्मयांतून उपलब्ध होणाऱ्या माहितीत भर टाकण्याकरितां इतर भाषातील ग्रंथांकडे नजर टाकावी लागते. प्रमुख युरोपीय भाषातील ग्रंथांनी किती ज्ञानाचा प्रकाश पडला आहे हे पाहण्याकरितां ब्रिटिश म्युझियमच्या विषयवार, व युरोपीय संस्कृत, प्राकृत, पाली, मराठी, गुजराथी इत्यादि भाषातील कॅटलॉग मागवावे लागले.

संस्थेत स्वतःची ग्रंथशाला पूर्ण करता येणे शक्य नाही. बरेचसे ग्रंथ फार किमतीचे असल्यामुळे व ते बुर्बई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या व कलकत्ता येथील इंपीरियल या लायब्ररीमध्ये मिळण्यासारखे असल्यामुळे त्यांचा तेथून आणून उपयोग करण्यांत आला. फक्त अल्प तेवढेच विकत घेण्यांत आले.

ज्ञानकोशकारांस स्वतःचा-विक्षेपतः वैदिक वगैरे ग्रंथांचा-संग्रह बराच वाढवावा लागला. आतांपर्यंत ज्ञानकोशाचा ग्रंथसंग्रह हिती वाढला आहे याची कल्पना थोडक्यांत येथे देतो.

ज्ञानकोशग्रंथसंग्रह—वैदिक वाङ्मयान्तर्घे चारहि वेदांच्या संहिता, यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेशिवाय माध्यंदिन, काण्व, मैत्रायणसंहिता, पंडितकृत वेदार्थयत्न, शुक्ल-कृष्ण यजुर्वेदासह सर्व संहितांचीं इंग्रजी भाषांतरं, सर्व वेदांच्या

पदानुक्रमणिका व मॅण्डोनेल आणि क्राथ यांची वैदिकविषयसूचि इत्यादि ग्रंथ प्रथम येतात. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये ऐतरेय, तैत्तिरीय, शतपथ, शांखायन, सामविधान, षड्विंश, दैवत, गोपथ हीं प्रमुख आहेत. आरण्यक व उपनिषद्ग्रंथांमध्ये ऐतरेय व तैत्तिरीय आरण्यक आणि ईशावास्य, केन, ऋठ, ऐतरेय, छांदोग्य, तैत्तिरीय, प्रश्न, बृहदारण्यक, मांडुक्य, मुंडक, श्वेताश्वतर, गणेशायर्व-शार्ष व नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीय, उपनिषत्समुच्चय इत्यादिकांचा संग्रह आहे. श्रौतसूत्रांपैकी आश्वलायन, द्राह्यायण, बौधायन शांखायन, सत्याषाढ इत्यादि सूत्रे व आधानपद्धति वगैरे ग्रंथ मिळविले आहेत, गृहसूत्रांत, आश्वलायन, गोशिलीय, शांखायन, पारस्कर, खादिर, सत्याषाढ, आप्तम्ब, द्राह्यायण, व संस्काररत्नमाला हे ग्रंथ जमविले आहेत. वेदांगामध्ये शिक्षाहिवेदषडंग, तैत्तिरीय प्रातिशाख्य-निरुक्त चरणव्यूह-बृहद्देवता इत्यादि ग्रंथ संगृहीत केले आहेत. यांखेरीज वेदाभ्यासविषयक ग्रंथांमध्ये 'ओरायन', विहिसिटिंट्यूडस ऑफ आर्यन सिव्हिलिझेशन, आर्योतिहास व भूगोल, आर्यगृहस्थिति-नीति-शायी व उन्नति, आर्यदेश व तत्संबंधी वृत्तान्त, आर्य लोक व त्यांचे बुद्धिवैभव, आर्य लोकांचे मूलस्थान, आर्यावर्तिक होम अँड इट्स आर्क्टिक कॉलनीज, प्रस्थानभेद इत्यादि ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

स्मृति व धर्मशास्त्र या विषयावर स्मृतिसमुच्चय अष्टादशस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, स्मृतिकौतुभ, स्मृत्यर्थसार, गौतम, बौधायन इत्यादि धर्मसूत्रे आचारभूषण, आचारिन्दुशेखर, पितृमेधसूत्रे, द्वादशमयूख, दत्तकमीमांसा, दत्तकचंद्रिका, यतिधर्मसंग्रह, व्यवहार वालंभट्टी इत्यादि अनेक ग्रंथ आहेत.

दर्शन व वेदान्त या विषयावर षड्दर्शनचिंतनिका, सर्वदर्शनसंग्रह, पौतजल, यागसूत्रे, अनेक भाष्यसहित ब्रह्मसूत्रे, वेदान्तसूत्रे, खण्डनखंडखाद्य, जविन्मुक्ति विवेक, जैमिनीय न्यायमाला, त्रिस्थलीसेतू, यतीन्द्रमतदीपिका-वाक्यवृत्ति: इत्यादि सुमारें ४५ ग्रंथ आहेत.

पुराणग्रंथांमध्ये रामायण, महाभारत व भागवत हीं मूळ व भाषांतरासह असून महाभारतासंबंधी वर्णानुक्रमणी, विषयानुक्रमणी व सोरेन्सनची नामसूची हे ग्रंथ आहेत. यांखेरीज अग्निपुराण, पद्यपुराण, ब्रह्मापुराण, मत्स्यपुराण, वायुपुराण, विष्णुपुराण, सौरपुराण, नृसिंहपुराण, स्वयंभूपुराण, सूतसंहिता, बृहत् ब्रह्मसंहिता, जैमिनीय अश्वमेध इत्यादि अनेक पुराणग्रंथ असून त्यांस साहाय्यक असे कुरुयुद्धांतील भारतीय राष्ट्र, कलियुगांतील राजघराणी, पुराणनिरीक्षण इत्यादि उपग्रंथ आहेत व जैन सांप्रदायिक आदिपुराण, उत्तरपुराण, महावीरपुराण, हरिवंशपुराण इत्यादि पुराणग्रंथ आहेत.

तांत्रिकवाङ्मयापैकी तंत्राभिधान, षट्चक्रनिरूपण, प्रपंचसारतंत्र, कुल-चूडामणितंत्र, काळीविलासतंत्र, श्रीचक्रसंभारतंत्र, राजतंत्र, महानिर्वाणतंत्र

ज्ञानार्णवतंत्र, तंत्रतत्त्व, तंत्रातील सृष्ट्युत्पात्ति इत्यादि तंत्रग्रंथ आहेत.

वाङ्मयेतिहास या विषयावरील संग्रहांत-विशेषतः संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासावर-प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास-मॅक्समुल्लर; भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास-वेबर, विंटरनिट्झ [जर्मन आणि इंग्रजी]; सिंहली वाङ्मयाचा इतिहास-गायजर; संस्कृतटेक्स्ट-म्यूर; हे ग्रंथ मुख्य आहेत.

भाषा व व्याकरण या विषयावरील ग्रंथांत कानडी वाङ्मय, अंद्मानी मॅन्युअल, खासी ग्रामर, चिनी मॅन्युअल, जपानी भाषा, द्राविड भाषा-प्राकृतप्रकाश, फ्रेंच व्याकरण, मराठी-बंगाली शिक्षक,अवेस्ता व्याकरण,वैदिक व्याकरण, पाणिनीय सूत्रसूची, परिभाषेन्दुशेखर, सुवन्त व तिडूतविचार, पिशेलवें प्राकृत व्याकरण, तुलनात्मक भाषाशास्त्र, भाषाशास्त्र-संस्कृत व्याकरणपद्धति, सौराष्ट्रव्याकरण, नवीन मराठी व्याकरण इत्यादि ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

याखेरीज कृषिशास्त्र, गणित व उद्योतिःशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, भूस्तर-शास्त्र, रसायनशास्त्र,मानसशास्त्र इत्यादि विषयांवर मराठीत उपलब्ध असलेले शक्य ते सर्व ग्रंथ मिळविले आहेत. ✓

भरतखंडातील बौद्ध, जैन इत्यादि संप्रदायविषयक ग्रंथांमध्ये जैससंप्र-दायी पुराणग्रंथांखेरीज इतर सुमारे १२ महत्त्वाचे ग्रंथ, बौद्ध वाङ्मयांपैकी जातक कथा, बौद्धवाङ्मयेतिहास-विंटरनिट्झ (जर्मन व इंग्लिश), बौद्धपर्व, बौद्धकला-बर्जस, इत्यादि ग्रंथ व पारशी धर्मविषयक अवेस्ता भाषेतील गेलड-नेर याचा मोठा ग्रंथ, अवेस्ता कोश,अॅद अवेस्ता-डार्मेस्टेटर,गाथा,वेन्दिदाद, यस्न वगैरे यांचे गुजराथी पाठ, जे. जे. मोदीकृत पारशी संस्कारावरील पुस्तकें मुसुलमानी कुराणाचें भाषांतर, ख्रिस्ती बायबल व भिन्नतविषयक ग्रंथ इत्यादिकांचा संग्रह केला आहे.

त्याप्रमाणेंच निरनिराळ्या जातींच्या साहित्यावरील सुमारे शंभरावर पुस्तकें जमविलें आहेत.

इतिहास व भूवर्णन या विषयांमध्ये बाह्यदेशवर्णनात्मक ग्रंथ सुमारे ४० असून त्यांत हिरोडोटमचा ग्रंथ,मेरीव्हेलवें रोमन साम्राज्य यांतारखे महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. भरतखंडाच्या प्राचीन इतिहासाबद्दल विह्वलसॅट सिम्य, कृष्णस्वामी अय्यर, पावर्गीवें भारतीय साम्राज्य, रॅप्लन यांचा नाण्यावरील ग्रंथ, गुप्त व अशोककालीन शिलालेख, मुजुमदार यांचा समाजस्थितीसंबंधी ग्रंथ इत्यादि महत्त्वाचे ग्रंथ अपून, रामतरंगिणी, दिल्ली, धारचें प्राचीन वृत्त, नेपाळवर्णन, पल्लव, मध्यप्रान्त व बन्हाड यांमधील शिलालेख, मध्यप्रांत व बन्हाडचा इतिहास इत्यादि अनेक उपयुक्त ग्रंथ आहेत.

महाराष्ट्रैतिहास या विषयावर तर फारच महत्त्वाचा संग्रह जमविला आहे. यामध्ये बखरी, कागदपत्रे छापलेले ग्रंथ, राजवाडे यांचे साधनांचे खंड, निरनिराळ्या घराण्यांचे इतिहास, खरे, पारसनांस, यांनी प्रासिद्ध केलेले व काव्यैतिहाससंग्रह, इतिहाससंग्रह, इतिहास आणि ऐतिहासिक इत्यादि नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले कागदपत्र शक्य तितके जमा केलेले आहेत.

अथशास्त्र व व्यापारविषयक सुमारे ३० मुख्य मुख्य ग्रंथ जमविले आहेत.

संदर्भग्रंथांमध्ये प्रथम एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका, एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स, सायक्लोपीडिया ऑफ इंडिया, तेलगु एन्सायक्लोपीडिया, भरतखंडाचा अर्धाचीन कोश, हे मोठे कोश असून शब्दकोशांमध्ये मोल्स्वर्थ आणि कॅडी, बाबा पदमनी, रानडे यांचे इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी कोश, आपटे यांचे संस्कृत-इंग्रजी व इंग्रजी संस्कृत कोश, संस्कृत-प्राकृत कोश (गोडबोले), गीर्वाणलघुकोश, अमरकोश, हिंदीकोश, इंग्रजी-जर्मन व जर्मन-इंग्रजी कोश, तिर्थीकोश, इंग्रजीकोश २, अवेस्ताकोश हे प्रमुख आहेत. त्यानंतर ब्रिटिशम्यूझियम, इंगोरियल लायब्ररी, रॉयलएशियाटिक लायब्ररी-मुंबई शाखा, व इतर अनेक कॅटलॉगांचा संग्रह केला आहे. १९११ च्या खानेसुमारीचे रिपोर्ट व इंपिरियल गॅझेटअर हिंदुस्थानसरकाराकडून मिळालेले आहेत. मुंबईइलाख्याचे डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर रा. बेदरकर वकील उमरावती यांनी वापरावयास दिले आहेत. याखेरीज प्रांतिक सरकारचे अॅडमिनीस्ट्रेशन रिपोर्टे दरवर्षी येत आहेत.

वरील ग्रंथांखेरीज विविध विषयांवरचे अनेक ग्रंथ कोशांना खरेदी केले आहेत, व अशा रीतीने त्यांचे ग्रंथभांडार फार उपयुक्त झाले आहे.

भुकोर्वरित—नंतर ज्या विषयांवर विशेषते परिश्रमच आजपर्यंत न झाल्यामुळे फारसे वाङ्मय उरलंय नाही अशा विषयांची मांडणी करण्याकरिता पूर्ण तयारी करावी लागली. उदाहरणार्थ ऋग्वेदातील ऐतिहासिक व सामाजिक माहिती मिळविण्याकरिता सर्व ऋग्वेद संहितेचे पादशः पृथक्करण करावे लागले. निरनिराळ्या वेदसंहितांच्या तुलना नव्यानेच कराव्या लागल्या व ऐतिहासिक कागदपत्रांचेहि पृथक्करण करण्याचे काम जोराने चालू आहे. मराठी किंवा इंग्रजी भाषेत वैदिक विषयांवर चांगलेसे ग्रंथ नसल्यामुळे कांही जर्मन ग्रंथांची भाषांतरे करावी लागली व ही भाषांतरे एकदम जर्मन भाषेतून मराठीत करणारे लेखक न मिळाल्यामुळे प्रथम जर्मनमधून इंग्रजीत व नंतर इंग्रजीमधून मराठीत याप्रमाणे काम करावे लागले. असे बरेचसे ग्रंथ जर्मनमधून प्रथम इंग्रजीत आणून नंतर मराठीत उतरण्यात आले. त्याप्रमाणेच अवेस्ता जाणणारा मराठीमध्ये लेख लिहून देण्यासारखा लेखक न मिळाल्या-

मुळें तेंहि बरेचतें काम अगोदरचेंच करावें लागतें व त्याचो पूर्व तयारी म्हणून अनेकानुव्याकरणाचें व अनेकभाषांतलि गाथा वगैरे कांहीं ग्रंथांचे मर्यादांत तजुमे करावे लागले.

तेव्हां याप्रमाणें अनेक प्रकारचें पूर्वतयारीच्या स्वरूपाचें साहित्य ज्ञान-कोशकारांना कार्यालयांत तयार करून घ्यावें लागतें आहे. ग्रंथसंग्रहहि बराच वाढवावा लागला आहे व ज्ञानकोश छापून झाल्यानंतर या पूर्वतयारीरूपी साहित्याचा प्रत्यक्ष ज्ञानकोशांत अंतर्भाव करणें अशक्य आहे. या भुक्तोर्वरिताचें पुढें काय करावयाचें व ज्ञानकोशाच्या ग्रंथसंग्रहाची पुढें नीटपण व्यवस्था कशी होईल याची तजवीज करणें हे प्रश्न ज्ञानकोशाच्या भागीदार वगैरे हित-चित्कांना आतांपासूनच विचारांत घेण्यासारखे आहेत. [हा संग्रह या वेळच्या ताा आहे. त्यानंतर पुढें यांत अनेक पुस्तकांची भर पडत गेली आहे.]

भुक्तोर्वरिताचें स्वरूप—इतिहास लिहिण्यापूर्वी अनेक तऱ्हेची सामग्री जुळवावी लागते. जेव्हां हें काम संदपणानें चालतें तेव्हां जो काम करतो तो आपलें काम पुढच्यांस उपयोगी पडावें म्हणून छापून ठेवतो. उदाहरणार्थ, एका विशिष्ट प्रकारचे निरनिराळ्या ग्रंथांत आलेले शब्द. एक संशोधक तेवढेंच काम करून बोकळा होतो. फावल्या वेळांत जें संशोधन होतें त्याच्या अनेक पट संशोधन माणसें एका कामांतच पूर्णपणें गडली असतां व्हावयाचें. शिवाय हा कच्चा माल जो संशोधक छापून काढतो तो पुढें केव्हां तरी कोणीतरी संगतवार इतिहास लिहावा या इच्छेनें छापतो. ज्ञानकोशांत संगतवार माहिती द्यावयाची, फक्त निर्णय द्यावयाचे, पारहाळास फार वेळ नाही, अशी स्थिति असल्यामुळें पुष्कळ गोष्टींत चूक टाळण्यासाठीं संपूर्ण अवलोकन अगोदर करून मग संक्षेप द्यावा लागतो. किती परिश्रम केल्यानंतर आम्ही विशिष्ट ओळ लिहिली आहे याची कल्पना आमची पूर्व तयारी प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय होणें अशक्य आहे, आणि जितक्या मानानें ते परिश्रम लोकांस दितगार नाहीत तितक्या मानानें आमच्या विद्यानांवर लोकांचा विश्वास बसगार नाही. यासाठीं जें संशोधन अगोदर होऊन मग निर्णय ज्ञानकोशांत समाविष्ट करण्यांत येतो तें संशोधन चिकित्सकांस अशक्य अशा संशयी दृष्टीनें लोकांना तपासण्यास सुलभ जावें यासाठीं कांहीं प्रयत्नहि झाला पाहिजे. ज्ञानकोशाच्या कच्च्या मालाचें महत्त्व पंडितवर्गास थोर आहे. याचें स्वरूप दाखविण्यासाठीं यापैकीं कांहीं मालाचें वर्णन दिलें पाहिजे.

(१) ऋग्वेदांतील प्रत्येक पादाचें तो पाद स्तुतिपर याचनापर किंवा ऐतिहासिक महत्त्वाचा आहे या दृष्टीनें झालेले वर्गीकरण.

(२) चारहि वेदांच्या संहितांतील सर्व शब्दांचें विषयानुसार वर्गीकरण करतां याचें या हेतूनें प्रत्येक शब्दाच्या केलेल्या कार्डी १११ लाखांवर.

(३) प्रत्येक जिल्ह्याचे शतकानुसार राज्यकर्ते दाखविणारं आणि स्थानिक इतिहास आणि विशिष्ट कालास पुरावा काय आहे तो दाखविणारं काष्टक.

(४) तात्पुरत्या केलेल्या शकादल्या.

(५) पुराणांतील अनेक महत्त्वाच्या उल्लेखांची टांचणं.

हे सर्व साहित्य लोकांपुढे छापून बाहेर पडलं नाही तरी कोठे तरी सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षित ठेवावं हे अवश्य आहे. ज्ञानकोश प्रसिद्ध झाल्या-नंतर संस्था मंडावी किंवा कायम ठेवावी याचा विचार करतांना या मालाचा विचार करावा.

ज्ञानकोश विद्यापीठ—ज्ञानकोशाचें कार्यक्षेत्र फार विस्तृत असल्या-मुळे अनेक लेखक निरनिराळ्या कार्याकरितां योजलेले असतात. या सर्व लेखकांमध्ये एकसूत्रांपणा रहावा व परस्परविचारविनियम व्हावा म्हणून “ ज्ञानकोश विद्यापीठ ” नांवाची संस्था स्थापन करावी लागली. ज्ञानकोशां-तील सर्व लेखकवर्ग या सभेचे सभासद गणले जातात. या सभेची बैठक प्रत्येक पंधरवड्यास होते. त्यावेळीं सर्वांनी एकत्र जमून एकाने कांहीं तरी विषय विवेचनास घेऊन त्याला अनुसरून इतरांनी संभाषणात्मक वादविवाद करावयाचा व आपल्या वाचनांत प्रस्तुत विषयासंबंधी काय माहिती आली असेल ती सांगवयाची असा कार्यक्रम असतो. या संस्थेची अधिवेशने निय-मितपणे आतांपर्यंत चालत आलेली आहेत व मुख्य कार्य पुण्यास आल्या-पासून वैदिक विषयांवर १०, ऐतिहासिक विषयांवर ३, भौतिक विषयांवर २, व इतर विषयांवर ५, अशी व्याख्याने झाली. या सभेच्या योगाने ज्ञान-कोशाच्या निरनिराळ्या संपादकीय खात्यांत कोणकोणते काम चाललेले आहे, व निरनिराळे लेखक कोणकोणती नवीन माहिती तयार करीत आहेत हे सर्व लेखकांस समजत व एकमेकांच्या ज्ञानाचा परस्परांस फायदा मिळून लेख-नाच्या कामास मदत होते.

समाजशास्त्रमंडळ—ज्ञानकोशाकरितां अशाच तऱ्हेचे दुसरें एक कार्य ज्ञानकोशांतील मंडळांसच पुढाकार घेऊन करावें लागलें; तें समाजशास्-त्रमंडळाची स्थापना हें होय. या मंडळाचे डॉ. केतकर व रा. दाते हे शिष्टांगीत असून त्यांत इतिहाससंशोधक रा. वि. का. राजवाडे, रा. द. वा. पोतदार, रा. शं. रा. राजवाडे, सरदार खं. चिं. मेहेदळे व रा. स. मा. दिवेकर हे सभा-सद आहेत. समाजशास्त्रीय विषयांवर मराठींत मुळीच वाङ्मय नसून इंग्र-जीतहि फार थोडें आहे. तेव्हां या विषयाचा फारसा अभ्यासच इकडे झालेला नाही. याकरितां या मंडळामार्फत अभ्यासवर्ग तयार करणें व समाज-शास्त्रीय वाङ्मयाचा मराठींत पाया घालणें या सौष्टी करामत्याच्या आहेत व

झ्यांवा ज्ञानकोशाच्या कामी फार उपयोग होणार आहे हें निराळें सांगव-
यास नकोच. ही संस्था अर्थातच स्वतंत्र आहे व तिच्या सदस्यांसाठी फी
रु. २५० आहे.

यशवंत रामकृष्ण दाते

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक.

[ज्ञानकोश विद्यापीठ आणि समाजशास्त्रमंडळ या दोन्ही संस्था दीड-
चर्चापर टिकल्या नाहीत. ज्ञानकोशाच्या गिन्हाइकीच्या वाटांसाठी डॉ. केतकर
यांस पुष्कळ फिरावें लागलें तेव्हां या दोन्ही संस्थांकडे दुर्लक्ष करावें लागलें.]

(परिशिष्ट नं. १२)

पाध्ये यांचे आक्षेप.

ता. २४-१०-१९२० रोजी शेरहोल्टडारांच्या साधारण सभेत हिशेब
तपासण्यास मुकरर केलेल्या आझां कमेटीदारांचा रिपोर्ट खालील प्रमाणे आहे:—

१ कंपनीच्या हुकुमाप्रमाणें ता. २६ माहे सप्टेंबर सन १९२० रोजी
मंडळाच्या भागीदारांच्या सभेत मंजूर करण्याकरितां जो जमाखर्च, पुढे
मांडला गेला होता, तो तपासून रिपोर्ट करणें आमचें काम आहे. ह्या जमा-
खर्चात मंडळाच्या संस्थापनेपासून ता. ३१ मार्च १९२० पर्यंतचा हिशेब आलेला
आहे. जमाखर्चाचे कांहीं आंकडे दरसालचे आंकडे मिळवून झालेले आहेत;
व कांहीं आंकडे एप्रिल १९१९ पासून १९२० पर्यंतचे आहेत. करितां भागी-
दारांपुढे ठेवलेल्या पूर्ण ताळेबंदावद्दल यथाप्रमाण रिपोर्ट करण्यापूर्वी, मागील
सालच्या हिशेबबद्धा, हिशेबांतिल रकमांची मंजूरी अथवा गैरमंजूरी दाख-
विणारे डायरेक्टरांच्या सभेंतील ठराव, त्या हिशेबांच्या संबंधानें ऑडिटरनें
केलेले रिपोर्ट, व्हौचरच्या फायली व इतर घेळोवेळीं लागणारे कागद
आझांस देण्याविषयी विनंति केली पण ती कंपनीच्या चालकांनी मान्य
केली नाही. डायरेक्टरांच्या प्रोसिडिंग संबंधी कांहीं सुटी टिपणें, अव्वल-
पासूनची खतावणी, १९१९-२० सालचा रोजनामा व व्हौचर फायली (१९-२०)
येवढेच कागद आजपर्यंतच्या खटपटीनें मिळाले. हिशेब व मागील मिनीट
बुकें, पत्रव्यवहार वगैरे कागद न दाखवितां प्राकृतीच्या वळावर
आंकड्यांची जंत्री पास करून घेण्याविषयी सुरवातीपासून अखेरपर्यंत मॅनेजर
यांनी जो वृद्ध दाखविला, तो २४ आणि २६ तारखेच्या सभेत भागीदारांनीं

व्यक्त केलेल्या इच्छेच्या व ठरावाच्या विशुद्ध असतांही त्यांनीं पुष्कळ अंशीं तडीस नेला आहे. हल्लींचे चेअरमन डॉ. खरे ह्यांनीं कांहीं वावर्तात औदार्य दाखविलें नसतें तर आम्हांस हल्लींचा तुटपुंजा रिपोर्टही करतां आला नसता. हिशेब पाहण्यास सुरवात केली तेव्हां पहिले दोन दिवस कंपनीचे हिशेब-नवीस रा. टिळक ह्यांनीं मोकळ्या मनानें हिशेब समजावण्याची व आंकडे-मोड करण्याविषयीची तसदी घेतली. रा० टिळक ह्यांनीं हिशेब व्यवस्थित लिहिले आहेत व त्यांस दोन दिवसांनंतर त्यांच्या लगतच्या वरीष्टांपासून उलट हुकूम न मिळता, तर सर्व हिशेब त्यांच्या साहाय्यानें अखेरपर्यंत समजणें सुलभ झालें असतें. कंपनीनें ठेवलेल्या हिशेबांत अथवा व्हीचरफायलीमध्ये स्वरूपाची चूक नसून—म्हणजे लेखाकाची चूक नसून—पद्धतीची चूक आहे. तिचा उल्लेख आम्ही पुढें करणार आहोंत. कंपनीचे कागदपत्र मोकळ्या मनानें कंपनीच्या चालकांनीं आमच्यापुढें न ठेवल्यामुळे आम्हांस हिशेब तपासण्याचें समाधान झाले नाहीं व आपल्यास समाधानकारक रिपोर्ट सादर करतां आला नाहीं, यांत आमचा नाइलाज आहे.

२ कंपनीच्या कायद्यानें आंखून दिलेल्या नक्षाप्रमाणें किंवा होतों होईल तो त्यांचेजवळ येणाऱ्या नक्षाप्रमाणें खुलासेवर ताळेबंद ठेविला असतां तर भागीदारांच्या पुढें पुष्कळ तपशील आला असता. पण हल्लींचा ताळेबंद इतका संक्षिप्त व संदिग्ध भाषेत लिहिला आहे कीं त्याचा अर्थ वाचणारास समजत नाहीं; करितां हा ताळेबंद कायद्याप्रमाणें नाहीं असा आमचा पहिला आक्षेप आहे.

उदाहरणार्थ, 'कॅज', 'ठेव', 'तसलमात जमा', 'मिस् कोहन भाड्या-साठी', 'तसलमात नांवे', 'व्याज दिलेले', 'मिळालेले व्याज', 'सादीलछपाई' वगैरे उल्लेख अर्थाचा खुलासा करणारे नाहींत. आंकड्यांवर टीपा देऊन रकमा कर्मा अधिक झाल्याविषयी निराळा खुलासाहि भागीदारांपुढें मांडलेल्या ताळेबंदास जोडून दिलेला नाहीं. ताळेबंदासंबंधी आंकड्यांचा व तपशीलांचा समज करून घेण्यासाठीं कांहीं भागीदारांनीं खतावणी व रोजखर्चा वगैरे अवश्य कागद ता. २६।९।२० रोजी मागाविले होते ते कंपनीच्या ऑफिसांत नव्हते म्हणून ता. २४ ची सभा मुद्दाम भरविली होती, व त्या सभेच्या पूर्वी भागीदारांनीं काढलेल्या शंका समाधान करण्याची अवश्य साधनें देण्या-विषयी ठराविले गेले असतांही वेळींच कागदपत्र न दाखविल्यामुळे आमची हिशेब तपासणारी कमेटी मुकरर केली गेली आहे. इतकें असूनहि अशा अधि-कृत कमेटीस वाटेक तो खुलासा आणि पडताळा पहाण्यास कंपनीचे कागद-पत्र पाहण्यास मनाई झाली असावी हें योग्य आहे किंवा नाहीं ह्याचा भागी-दारांनीं विचार करावा.

आक्षेप

नं. १

आक्षेप

नं. २

वर दिलेल्या ताळेबंदांतील शब्द आणि वाक्ये कशी सन्दिग्ध आहेत ती पहा—

१ 'कज' रु. २५.०० काढलेले दिसते, पण हें काढण्याची आवश्यकता, व्याजाचा दर, कोणापासून काढलें वगैरे कांहीं खुलासा ताळेबंदावरून किंवा डायरेक्टरांच्या रिपोर्टावरून कळत नाही.

२ 'ठेव' लोकांच्या ठेवी ठेवणें अथवा लोकांस रकमा कर्जाक देणें, हें ज्ञानकोश मंडळाच्या कार्यक्षेत्राबाहेर आहे असें आम्हांस वाटते. करितां एखाद्या बाईची ठेव ठेवून तिला त्यावर व्याज देणें ह्यासाठीं डायरेक्टरांनीं विशेष ठराव केले असल्यास अथवा कंपनीच्या हेतुक्षेत्रांत बदल केला असल्यास त्याचा खुलासा झाला नाही. ठेवीची रकम कोणाची व काय व्याजानें आहे हें अर्थांत ताळेबंदावरून कळत नाही.

३ 'तसलमात जमा' आणि तसलमात नावें' ह्या शब्दांवरून होणारा बोध ह्या सदराखालील हिशेबांच्या वस्तुस्थितीस धरून नाही. हिशेब वहावावरून पाहिलें असतां असें दिसते कीं, कंपनीच्या पैशाचा उपयोग कंपनीचे मॅनेजर डॉ. केतकर, आणि त्यांच्या हाताखालील लोक ह्यांच्या कांहीं काळ तरी खाजगांकडे होत असतो. ह्यास डायरेक्टरांनीं मंजुरी दिली असल्यास ती अर्थांत आम्हांस उपलब्ध नाही. कंपनीच्या नौकरांच्या पगार-खात्याशिवाय हीं खातीं निराळीं आहेत, हें सांगण्यास नकोच. इतकेंच नव्हे तर खुद्द डॉ. केतकर ह्यांचे खाजगांचे खाते ह्याशिवाय वेगळें आहे. असें असून सर्वसामान्य तसलमात खात्यांत डॉ. केतकर ह्यांच्याकडे पडलेल्या खाजगी रकमांची जमा व नावें आहेत. ह्या तसलमात खात्याविषयीं विशेष घ्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट अशी आहे कीं, अनेक लोकांची जमा व नावें एकाच खात्यांत तसलमात आहेत.

हा हिशेब महाजनी पद्धतीस सोडून आहे असें आमचें मत आहे. विवाक्षित इसमाकडे किती येणें आहे हें या खतावर्णावरून ह्या तसलमाती पद्धतीमुळे स्पष्ट होऊं शकत नाही.

"मिस् कोहनभाब्यासाठीं ६९७ रु." हीं रकम मिस् कोहन यांस दिली आहे असें दिसते. पण ती त्यांना विलायततील घराच्या भाब्यासाठीं अथवा इकडे येण्यासाठीं वगैरे खुलासा ताळेबंदावरून होत नाही. पण ती रकम त्यांना कायमची दिली किंवा कांहीं वेळांकरितां दिली व तिला डायरेक्टरांची मंजुरी आहे किंवा नाही कळत नाही. बाकीच्या सन्दिग्ध सदरा-संबंधानेंहि असेंच म्हणतां येईल, परंतु इतकेंच पुरे.

४ कंपनीच्या कायद्यानें घालून दिलेल्या नक्षापासून भिन्न तऱ्हेचा ताळेबंद केल्यामुळे एवढाच घोंटाळा झाला आहे असें नव्हे, स्टॉक इन ट्रेड

आक्षेप
नं. ३

आक्षेप
नं. ४

आक्षेप
नं. ५

आक्षेप
नं. ६

अथवा कंपनीच्या कारखान्यांत तयार असलेला माल हें सदर ताळेबंदांतून अजाबात गाळलें आहे. ह्यामुळे चार वर्षांच्या अखेर ताळेबंदांतील अखेर तारखेपर्यंत कंपनीच्या हाती किती किमतीचा माल आहे हें समजण्यास साधन नाही. स्टॉकबुक आहे कां विचारलें असतां तें दाखविलें गेलें नाही.

(१) मिस कोहन ह्यांच्याकडून भाषांतर झालेली पुस्तकें.

(२) कंपनीनें वाढ्मय सूची नांवाच्या काढलेल्या पुस्तकाच्या कोंप्या.

(३) मिस कोहनशिवाय इतर सुप्रसिद्ध लेखकांकडून मोबदला देऊन मिळविलेले लेख.

४ आजपर्यंतचा तयार झालेला ज्ञानकोश हा स्टॉक इन ट्रेड या सदरा-खाली दाखविला जाणें जरूर होतें असें आम्हांस वाटतें.

ता. २४ आणि २६ च्या डॉ. केतकर यांच्या भाषणांत वारंवार अशीं विधानें येत कीं, बॅलन्सशीट ऑडिटारानें तपासून कायदेशीर सर्टीफिकेट दिलें आहे, त्याच्या पलीकडे जाणें शेअरहोल्डरांचें काम नव्हे. आमच्या मते ही समजूत चुकीची आहे. कंपनीस वाटेला ते हिशेब वाटेला त्या रीतीनें तपासून सभाधान करून घेण्याचा अधिकार आहे व तो कसा योग्य आहे हें खालील थोड्या विवेचनावरून समजेल.

५ ऑडिटारानीं रोजखर्चा खतावणी व व्हौचर्स ह्यांवर केलेल्या उद्या पेन-सिलीच्या खुणांवरून सर्व व्हौचर्स व हिशेब तपासले पाहिजेत असें वर वर पहाणारांचा समज होतो. परंतु हा भ्रम आहे. ताळेबंदाच्या शेवटी दिलेल्या सर्टीफिकेटावरून हिशेबांच्या संबंधी ऑडिटारानीं निराळ्या उजराचा रिपोर्ट दिला आहे असें दिसत नाही करितां हिशेबांत त्यांचा कांहीं उजर नाही असें धरून पुढील श्रेे आहेत.

व्हौचर फायर्लातील व्हौचर्स ह्यांस व्हौचर्स म्हणतां येणार नाही. अशीं अनेक चिठोरी आहेत. उदाहरणार्थ, रकम देणाऱ्यानें दिलेली 'चिठी रकम घेणाऱ्याची पावती होऊं शकत नाही, किंवा खर्च करणाऱ्यानें अमुक खर्च केला असें लिहून दिलें म्हणजे त्या चिठीस व्हौचरचें स्वरूप येत नाही. अशा अनेक वेतपशिली व बेकायदेशीर चिठ्या व्हौचर म्हणून पास केल्या गेल्या आहेत असें म्हणणें भाग पडतें.

ऑडिटारंपुढें कायद्याप्रमाणें ठेवणें अवश्य असलेलें डायरेक्टरांचें मिनिट-बुकच ठेवलें नसल्याचा उजर न करितां त्यांनीं हिशेब कसा तपासला हें सम-जत नाही. कंपनीच्या कायद्याचें कलम ८३ व कल ७५ टेबल ए प्रमाणें कंप-नान पुस्तकें ठेवलेलीं नाहीत असा उजर करणें ऑडिटारानें काम होतें. असे कांहीं खर्च आहेत कीं, जे कंपनीच्या मॅनेजरानें करणें आम्हांस वाजवी वाटत नाही परंतु मॅनेजरास कंपनीच्या डायरेक्टरांनीं कोणते खर्च व किती मिति

आक्षेप

नं. ७

आक्षेप

नं. ८

पर्यंत करण्याची परवानगी दिली आहे हे समजण्याचें साधन जें मिनीटबुक तेंच आम्हांस उपलब्ध नसल्यामुळे खर्च गैर कायदेशीर आहे म्हणतां येत नाहीं, व कायदेशीर आहे असेंहि म्हणतां येत नाहीं. पण मॅनेजरानें कोणासहि कंपनीच्या पैशांतून बक्षिसे देऊन आपलें औदार्य दाखविणें विशेष मंजूरीवांचून अयोग्य आहे असें आम्हांस वाटतें. शेअर-होल्डर यांच्या नजरेस आणण्याजोग्या अनेक गोष्टीपैकी एक गोष्ट अशी आहे की, मॅनेजरानें केलेला खर्च स्वतःच मंजूर करण्याची वहिवाट व्हावयावरून दिसते. बोर्ड ऑफ डायरेक्टरांची मंजूरी आहे किंवा नाहीं दिसत नाहीं पण ही मोठी तत्त्वाची चूक आहे हे नमूद करणें कमिटीस अवश्य वाटतें.

५ आम्ही पुढें ज्या दोन व्यवहाराबद्दल उजर करीत आहोंत त्याचा डों. केतकर ह्यांच्याशीं प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळे कंपनीची प्रोसिडींग बुक व इतर कागदपत्रे शेअरहोल्डरांपुढें न मांडण्याचा डों. केतकर ह्यांनीं धरलेला हट्ट नाजुक व अस्थानीं होता असें म्हणणें भाग आहे. कागदपत्र पुढें नसल्यामुळे फक्त शंका आणि संशय पुढें मांडणें कमिटीस भाग पडत आहे त्यास आमचा नाइलाज आहे.

सौ. शीलवतीबाई केतकर ह्या लग्न होण्यापूर्वी इंग्लंडहून हिंदुस्थानास येण्यास लढाईसंबंधीं प्रतिबंध गेल्यावर निघाल्या, तेव्हांपासून त्यांस अडीचशें रुपये दरमहा वेतन देण्याची सुरवात झाली व येण्याच्या भाड्याच्या खर्चाचीहि तजवीज केली गेली ! असें ता. ८-१०-२० च्या सेक्रेटरीच्या कार्डावरून कळतें. ही तजवीज म्हणजे ६९७ रु. त्यांस दिले गेले. ही रक्कम त्यांस कांहीं दिवसांकरितां दिली गेली आहे किंवा कसें याचा निश्चय तालेबंदीतील वाक्यरचनेवरून होत नाहीं. तालेबंदीत ती खर्ची रक्कम नसुन आगाऊ दिसते पण कार्डावरून दुसरा अर्थ निघतो. अधिक निश्चय करण्यास साधन नाहीं. कंपनी व श्री. कोहनबाई ह्यांच्यामध्ये झालेले करारमदार डों. केतकर ह्यांच्या मार्फत झालेले आहेत. हा पत्रव्यवहार शेअरहोल्डरांपुढें मांडीपर्यंत त्यांचें ह्या बाबतींत समाधान होणें कठीण जाईल.

ज्ञानकोशाच्या कार्यांभापूर्वीपासून मिस कोहन यांस विन्टर-निट्झच्या जर्मन ग्रंथाचें भाषांतर करण्याचें डों.केतकर यांनीं ठरविलें असें ता. ८।१०।२० च्या रा. गो. वि. तांबे यांच्या कार्डावरून दिसतें. परंतु मंडळानें हे ठरवीपर्यंत डों. केतकर यांस याविषयीं ठराव कसा करतां आला व पुढें त्यांचा मंडळाशीं कसा परिचय झाला वगैरे अनेक गोष्टींचा खुलासा लागत नाहीं. कार्डांमुळे अनेक शंका उत्पन्न होतात. समाधान रा. तांबे व कंपनीच्या कागदांनीं केलें पाहिजे.

डायरेक्टरांच्या सभेच्या कारवाईची टिपण (Notes) [मिनिट बुक नव्हे] दाखविण्याची ज्ञानकोशमंडळ ह्यांचे चेअरमन यांनी मेहेरवानी केल्यामुळे त्यावरून असे दिसते की, मिस कोहन यांनी एका पौडास १५ पाने या भावाने विटरनिझ या जर्मन प्रथकाराचा संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास भाषांतर रूपाने लिहिला त्याची प्रथमावृत्ति काढण्याचा हक्क सौ. शिखरतोवाईस कांहीं मोबदला न घेतां ता. २०-७-२० रोजी वहाल केला आहे. भाषांतरास आलेला खर्च तरी बाईपासून परत घेणे कंपनीच्या हितदृष्टीने रास्त झाले असते. शिवाय अशा रीतीने कंपनीची मालमत्ता फारोक्त करण्याचा डायरेक्टर ह्यांच्या अधिकारांतील ग्राह्य आहे किंवा नाही हा प्रश्न निराळाच आहे. निदान कंपनीस कर्ज काढावे लागत आहे, अशा प्रसंगांच्या व्यवहारांतील डायरेक्टरांचे औदार्य अप्रासंगिक आहे असे या कमिटीचे मत आहे.

६ ताळेबंदाच्या साली संपादकीय खर्चासाठी १४५५१ रुपये खर्च झाले आहेत. पैकी २५२६ रुपये मिस कोहन यांच्या कामाचा मुपाहिरी आहे; व ६९७ चा प्रवासखर्च अर्थात याशिवाय आहे. या रकमेच्या तपसालापैकी दुसरी मोठी रक्कम डॉ. केतकर याचा पगार ३६७१ होय. यांत मॅनेजर (डॉ. केतकर) या नात्याने मिळालेले १२०० रुपये धरले आहेत. म्हणजे डॉ. केतकर आणि त्यांच्या सहधर्मचारिणी यांस ताळेबंदाच्या साली ६८९४ रुपये मिळाले. यांमध्ये डॉ. साहेब यांचा प्रवास व इतर खर्च आला नाही हा निर- निराळ्या खात्यावर वांटून दिला असल्यामुळे कमिटीस एकत्र करितां आला नाही.

याप्रमाणे वार्षिक खर्चापैकी, मोठा भाग डॉ. केतकर यांस प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने मिळत असतां हि प्रस्तुतच्या डायरेक्टरांनी डॉक्टर यांस मिळत असलेला ३०० रु. चा दरमहा १२५ रुपांनी वाढविला आहे आणि या बढती- बद्दल भागीदारांची मंजुरी मागितली जात आहे.

(अ) डॉ. साहेबांचा दरमहा ३०० रुपये पगार ठरला होता तो ज्ञान- कोश पुरा बाहेर पडल्यापर्यंतचा ठरला होता. कंपनीच्या सुरवातीस डॉ. यांनी कंपनीचे काम अनन्य दृष्टीने काण्याचे कवूल केले होते. निदान कंपनीकडे नोकर राहून आपला वेळ आणि बुद्धि दुसऱ्या अनेक कामांकडे खर्च करण्या- विषयी डॉ. साहेबांनी परवानगी घेतली असल्याचे स्पष्टांस उपलब्ध कागद- पत्रावरून दिसत नाही. दुसरी अनेक कामे करण्याविषयी डायरेक्टरांनी पर- वानगी दिली असल्यास ती कंपनीचे मिनिटबुक नसल्यामुळे सांगतां येत नाही. परंतु कमिटीस असे वाटत आहे की, ज्ञानकाशाचे-अनन्यदृष्टीने तो संपेपर्यंत काम करणे हे त्यांचे कर्तव्य होते. पण ते त्यांनी केले नाही असे म्हणावे लागते. डॉ. केतकर हे खालील संस्थांचे मुख्य चालक आहेत.

१ डॉ. केतकर ह्यांची बँक ही ज्ञानकोश मंडळाच्या रजिस्टर्ड आफिसाच्या वरच्या मजल्यावर आहे.

२ विद्यामंदिर हेहि ज्ञानकोशमंडळाच्या आफिसाच्या वरील मजल्यावर आहे.

३. चातुर्वर्ण्य संस्कारपीठ हे डॉक्टर साहेबांबरोबर पुण्यास गेलें.

४. समाजशास्त्र शाळा. पुणे येथें.

५. स्त्रीकर्म सदन-सौ. शिलवतीबाईनीं हे नुकतेंच पुण्यास काढलें असून याच्या रचनेकडे डॉ. केतकर यांचे तूर्त विशेष लक्ष आहे.

सारांज, ज्ञानकोशमंडळाशिवाय डॉ. केतकरांच्या तनमनधनास व्यग्र करणारे पांच उद्योग आहेत. हे कारण डॉ. साहेब ह्यांचे वेतन वाढविण्यास योग्य नसून त्यांचे वेतन कमी करण्यास योग्य आहे, असे कमिटीचे मत आहे. डॉ. केतकर ह्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या अंदाजाप्रमाणे ज्ञानकोशाची प्रेसकॉपी १९२० च्या डिसेंबरांत तयार व्हावयाची होती. असे अनेक प्रसिद्धीपत्र छान्दरून दिसते. परंतु ती तशी तयार न होण्याचे कारण कमिटीच्या मते त्यांचे कार्य-बाहुल्य होय. कारण कांहीं असोत, स्वतःच्या अंदाजाप्रमाणे ठरलेले काम तयार न होणे हे पगार वाढण्यास योग्य कारण नाही.

कंपनीचे भांडवल वाढवावे लागले याचे कारण ज्ञानकोशाचे काम डॉ. केतकर ह्यांच्या ह्यातून अंदाजलेल्या रकमेत उरकण्याचे दिसना म्हणून होय. परंतु हे कारण डॉ. केतकर यांचा पगार वाढविण्यास योग्य नाही. कंपनीचे भांडवल वाढविले तरी कंपनीचे मुख्य काम वाढले नाही. पैसे जमा करण्याचा खर्च वाढे; परंतु ह्यामुळे ज्ञानकोशाचे काम वाढले म्हणता यावयाचे नाही. ७२५ शब्दांचे एकएक पान ह्याप्रमाणे १०००० पाने ज्ञानकोशाची व्हावयाची; त्यांत वाढ करण्याचे डायरेक्टरांनी ठरविले असल्यास माहिती नाही.

सारांश कोणत्याहि दृष्टीने खुद्द डॉ. केतकर यांचा पगार वाढविण्यास सबळ कारण दिशेबाकडे व कामाकडे पाहतां दिसत नाही.

७. डॉ. केतकर ह्यांनी खुद्द नागपुरांत स्वतःच्या दोन संस्था-केतकर ह्यांची बँक व विद्यामंदिर अशा ठेविल्या आहेत-व ३ घरांचे भाडे डॉ. केतकर देत असतात. ह्यावरून त्यांचा या बाबतींत निःपक्षपातीपणा उबड दिसतो. परंतु डॉ. केतकर यांचा नागपुरांत व महाराष्ट्रांत प्रवास होतो त्याचा खर्च ते सहाहि संस्थांवर वांटून देतात असे दिसत नाही. ज्ञानकोशाच्या कामाकरितां ते प्रवास करितात तेव्हां ते बाकीच्या कोणत्याहि संस्थेची कामे करित नाहीत, किंवा त्या संस्थेबद्दल प्रवास करितात त्यावेळीं ते ज्ञानकोशाचे काम करित नाहीत, असा तर्क काढणे स्थितीविरुद्ध होईल असे वाटते. करितां त्यांच्या

प्रवासाचा खर्च ह्या सर्व संस्थांवर सारखा कां वांटला जाऊं नये ह्याचा भागीदारांनीच विचार करावा.

८. ज्ञानकोशाची हल्लीं तीन ऑफीसें आहेत; नागपुर, मुंबई व पुणे. पैकीं पुण्यास ज्ञानकोश ऑफीसमध्ये कांहीं लेखक नोकर ठेवून काय चालविले आहे असें दिसते. पुण्याच्या मंडळीस जाण्यायेण्यास सोईचे स्थान ह्याशिवाय ज्ञानकोशास मुंबई ऑफीसची जरूरी नाही असें वाटते. ऑफीसें अधिक राहिल्यास कोर्टाच्या अधिकारासंबंधी कदाचित भानगडी उपस्थित होतील.

९. ज्ञानकोशाची वेळोवेळीं प्रसिद्धपत्रके बाहेर आलीं यावरून अंतस्थ खरी माहिती नसणाऱ्या माणसाची कल्पना होण्याचा संभव आहे कीं, ज्ञानकोश हा महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध विद्वान मंडळाचा समुच्चयच आहे.

ज्ञानकोशमंडळाचे काम महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या विद्वानांच्या सहाय्यानें आणि लेखकसाहाय्यानें चालले आहे असा समज १९१७-१८ चा 'संपादकीय अहवाल' तसेच ३१-३-१७, ४-१०-१७, व ११-१०-१७ च्या प्रसिद्धीपत्रकांवरून होतो. ज्या निरनिराळ्या तज्ज्ञांचें ज्ञानसाहाय्य ज्ञानकोशांत येणाऱ्या नानाविषयांत मिळणार होतें त्यांचीं नांवें त्यांच्या अधिकारासह व किताबासह या पत्रकांतून वाचून महाराष्ट्रांच्या ग्रह ज्ञानकोशाबद्दल अत्यंत अनुकूल होऊन ते शेर घेण्यास अथवा वर्गणीदार होण्यास कान्ठ्हासरांच्या सांगण्यावरून तयार होतात. परंतु निरनिराळ्या विद्वानांकडून ज्ञानकोशास आजपर्यंत काय लेखनसाहाय्य झाले याचा आम्हां १४५५१ रुपयांच्या संपादकीय खर्चाच्या एका सालच्या तपशिलावरून निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला. यावरून महाराष्ट्रातील विद्वानांच्या वांट्यास संपादकीय खर्चापैकीं फार थोडा भाग-म्हणजे तो नमूद करण्याजोगाच नाही-आला असावा असें दिसते. १४५५१ पैकीं अवजजवळ ६००० रु. हों. केतकरांच्या विद्वान दांपत्याच्या पदवी पडले असून बाकीची रक्कम पुणे येथील ऑफीसांत काम करणाऱ्या १०-१२ पदवीधरांवर खर्च होत आहे. या खर्चापैकीं १०० रु. रा. यशवंतराव दाते बी. ए. एल्. एल्. बी. या गृहस्थांस मिळत असून बाकीच्या सुमारे १० पदवीधरांच्या वांट्यास ५०-५५ रुपयांपेक्षा अधिक मासिकवृत्ति येत नाही. हे पदवीधर फार नवीन; नुकतेच कॉलेजांतून बाहेर पडलेले असले पाहिजेत; नाहीपेक्षां डॉ. केतकर आणि त्यांच्या पत्नी यांच्या मासिकवृत्तीच्या मानानें त्यांस इतकी कमी वृत्ति ज्ञानकोशमंडळाच्या मुख्य चालकांनी दिली नसती. या रीतीनें ऑफीसांत वृत्त्या मंडळीवडून झालेला ज्ञानकोश अखेरपर्यंत कच्चा राहिल अशी भीति वाटते. कंपनीनें ५०००० चें एक लक्ष शांडवल केलें तरी महाराष्ट्रीय विद्वान मंडळाचे भपक्याकरितां प्रथम दाखविलेलें साहाय्य ज्ञानकोशमंडळाच्या पदरांत पडूं नये, ही ज्ञानकोशाची फारच मोठी हानि झाली.

आहे असे कमिटीचे मत आहे. स्टॉकचुक किंवा लेख पाहण्याची संधि न दिल्यामुळे ज्ञानकोशाचे हल्ली होत असलेले काम टाकाऊ आहे की विक्राऊ आहे याविषयी कांहीं लिहिता येत नाही. डॉ. यांनी एक व्हाल्यूम येथे आपला होता पण तो लागलीच परत नेला.

१९१७-१८ चा संपादकीय अहवाल पाहतां आणि हल्ली पुणे येथील संपादकीय लेखकर्ता पाहतां असे म्हणावयास कांहीं हरकत दिसत नाही की, हल्लीची पुणे येथील संपादकीय कचेरी नागपूर येथील संपादकीय कचेरीपेक्षा कोणत्याहि प्रकारे सरस म्हणतां यावयाची नाही. नागपूर येथील ऑफीसांत एकंदर ३०-३१ विद्वानांचे त्यावेळीं रा. यशवंत रामकृष्ण दाते बी. ए. एलएल. बी. यांच्या देखरेखीखाली साहाय्य मिळत होते व त्याचवेळीं प्रो. राजवाडे एम्. ए. यांच्या हाताखाली पुण्यास ९-१० पदवीधर काम करीत होते. नागपूर येथून पुण्यास ऑफीस नेऊन ते नागपुरच्याच रा. दाते या इसमांच्या हाती ठेविले आहे व लेखनसाहाय्याकांची संख्या दोन्ही ऑफीसांची निळून १००-१२ पदवीधरांवर (४१ पदवीधरांच्या जागी) आली आहे, व ध्यानांत घेण्याजोगी मजा ही आहे की १९१७-१८ सालीं काम करीत असलेल्या पदवीधरांपैकी हल्ली कामावर फारच थोडे पदवीधर आहेत. याचे कारण इतरांच्या विद्वत्तेस डॉ. साहेब फार कमी किंमत देतात असे शोधाअंती कळते.

१०. नागपूर शहराच्या डायरेक्टरांच्या देखरेखीखाली नागपूर येथे ज्ञानकोशाच्या पाटीपेक्षा कांहीं एक कारभार नाही. हिशेब, कागदपत्र, काम वगैरे सर्व पुण्यास आहे असे सांगण्यांत येते. तेव्हां अशा स्थितीत डायरेक्टरांस देखरेखीचे काम कसे करता येत असेल याची वाचक शेरहोलंडरांनी कल्पन करावी. डॉ. रे एम्. डी. व रा. कठाळे एलएल. एम्. हे गृहस्थ नागपुरांत तोंड उद्योगव्यग्र विद्वान आहेत. व ऑफीस नागपुरांत असते तरी त्यांस देखरेखीसाठी फारसा वेळ देतां आला नसता. मग त्यांस नागपुराहून व रा. फडके यांस अकोल्याहून, ज्ञानकोशाच्या पुणे येथून होणाऱ्या कामाची देखरेख ठेवण्यास किती अडचण पडत असेल याचा आपण विचार करावा. रजिस्टर्ड ऑफीसांत हिशोब, मिनिट्युके वगैरे असावीत हेंच डायरेक्टरांस अधिक साईचे झाले असते व त्यांची तकलीफ त्यामुळे कमी झाली असती असे कमिटीस वाटते. या सालच्या तालेबंदीस जोडून जो रिपोर्ट आहे त्यावरून कळते की, पुण्याहून संपादकीय ऑफीस मुंबईस जाणार आहे. ता. २६ सप्टेंबर रोजी मॅनेजर डॉ. केतकर यांनी आपला या बाबतीतील वेत फिरला असल्याचे सांगितले होते. त्याविषयी निश्चित वेत काय आहे हें कळण्यास कमिटीस मार्ग

नाहीं. खर्चाच्या दृष्टीने ही महत्त्वाची बाब आहे व खर्च फार लागूच असे रिपोर्टीत म्हटलें आहे. करितां ही गोष्ट आपल्या नजरेस आणीत आहोंत.

सही-मा. कृ. पाध्ये (बी. ए. बी. एल्. हा. व. नागपूर) "स. कृ. फाटक (डायरेक्टर पुलगांव मिल) " एम्. जी. लोकस (सु. आर्कास इ. ज. रेजिस्ट्रेशन)

स्पष्टीकरणार्थ टीप

रा. पाध्ये व त्यांचे मित्र हे चळवळ करीत होते तेव्हां त्यांचा हेतु असा होता कीं कांहीं तरी गडबड उत्पन्न करून काम बंद ठेवावें आणि दुसरी सभा बोलावावी, आणि ब्यालेन्स शीट पास करणें नपास करणें जरी शक्य नाहीं तरी तहकूब करावें; त्यांनीं हिशोब पाहण्याची इच्छा दाखविली तर तुम्ही तो पहा असें म्हणून त्यावेळेच्या अध्यक्षांनीं आक्षेपांनां संधि दिल्यानंतर ब्यालेन्सशीट पास करण्यासाठीं दुसरी सभा बोलावली. ती सभा भरली. पण पाध्ये व त्यांचे अनुयायी यांस चळवळ करण्यास आणखी सवड हवी होती. जी दुसरी सभा भरली त्या सभेच्या वेळेस आम्हांस तेरा दिवस मिळाले ते अपुरे होते वगैरे सववी रा. पाध्ये यांनीं समुच्चयानें उत्पन्न केल्या तेव्हां त्यांस आणखी संधि देण्यासाठीं अध्यक्ष डॉ. खरे यांनीं पुन्हां सभा तहकूब केली.

रा. पाध्ये यांनीं पहिल्या सभेच्या नंतर डॉ. केतकर यांच्या विरुद्ध लोकमत उत्पन्न करण्यासाठीं एक पत्र नागपूरच्या महाराष्ट्रांत छापलें. त्या पत्रास डॉ. केतकर यांनीं उत्तर दिलें पण तें महाराष्ट्रकारांनीं छापलें नाहीं. येणेंप्रमाणें सभा तहकूब करीत जावी आणि मधल्या काळांत डॉ. केतकर यांच्या विरुद्ध लोकमत करीत जावें, सभा तहकूबी नंतर चळवळ करून प्राक्क्षी भिळविण्याची खटपट करावी. असा पाध्ये मंडळींचा उपक्रम होता. सभा नागपुरास होई. डॉ. केतकर पुण्यास असत आणि त्यामुळें नागपूरच्या डॉ. केतकर विरुद्ध असलेल्या मंडळींस डॉ. केतकरांच्या विरुद्ध खोड्या गप्पा सांगून चळवळ करणें सोपें जात असे. सभातहकूबी ही कंपनीच्या निवडणुकी लढविण्याची एक शक्यता आहे ही गोष्ट अध्यक्ष डॉ. खरे यांनीं ओळखली होती व त्यांनीं वर्तमानपत्राकडे कांहीं मजकूर पाठविणें मना केलें. तेव्हां रा. पाध्ये यांनीं स्वतःस चौकशी करण्यासाठीं अधिकारी नेमलें आहे असें सांगून एक आमक विधानें केलेला एक रिपोर्ट तयार केला आणि तो शेअर होल्डरांकडे पाठविला. तोच वर दिला आहे. त्यावेळेस त्यांच्या विश्वासघातकी दर्तनास तोंड म्हणून सभेचे स्थानांतर करून सभा पुण्यांत बोलावली.

पाध्ये आणि मंडळी ही कंपनीच्या कारभाराची तपासणी करणारी, शेअर हোলडर्सना त्याविषयी आपले मत कळविण्यास अधिकार दिलेली मंडळी मुळीच नव्हती. कंपनीच्या व्यवहारांत लबाडी झाली असती तर इन्स्पेक्टर नेमून रिपोर्ट करविण्यास सरकारी योजना आहे. पण तसा इन्स्पेक्टर नेमावयास कंपनीच्या शेअरहोलडर्सपैकी निदान एकदशांश मंडळींनी अर्ज केला पाहिजे. पण तो इन्स्पेक्टर सरकारने नेमला पाहिजे. पाध्ये कमेटी तसा स्वरूपाची नव्हती तर ती तक्रार करणाऱ्या मंडळीनां काम बंद पाडून तक्रार सभेपुढे मांडण्यासाठी अधिकार दिलेली कमेटी होती.

रा. पाध्ये यांचा डाव असा होता की, आपणास चौकशी करण्याकरत नेमले आहे असे लोकांस भासवावे लोकांच्या प्राक्क्षी मिळाल्यास डायरेक्टर म्हणून निवडून यावे. म्हणजे पुढे आपल्या विश्वासघाताबद्दल आपणांस कोणीहि पकडणार नाही. रा. पाध्ये यांचा या प्रकारचा डाव असल्यामुळे तो डाव फसविण्यासाठी मला पुणे येथे सभा बोलावून तो डाव फसविणे अवश्य होते आणि ते मी केले. तसे करण्यास मला एवढेच सांपडले की गेल्या सभेच्या प्रोसिडिंगमध्ये अध्यक्षांनी दुसऱ्या सभेची वेळ ठरविली होती पण स्थान ठरविले नव्हते. आणि त्या गोष्टीचा फायदा घेऊन मी सभेचे स्थानांतर करू शकलो. माझ्या मनांत संशयी लोकांना पुरी संधि द्यावयाची होती पण शत्रुत्व बाळगणाऱ्या लोकांना संधि द्यावयाची नव्हती. आणि त्यामुळे मी सभा पुण्यास भरविण्याचा हट त्यावेळेस धरला असता तर ते चाललेहि असते. कारण सभेच्या कामाच्या दिरंगाईमुळे जादा चालक खरे व कठाळे हे दोघेहि मुदत संपल्यामुळे डायरेक्टरच्या पदापासून च्युत होत होते आणि त्यामुळे मी आणि रा. फडके असे दोघे मिळून वाटेल तिकडे सभा भरवून वाटेल ते करू शकलो असतो पण तसे करणे म्हणजे डॉ. खरे यांचा विनाकारण अपमान होईल असे वाटले. डॉ. खरे यांची वृत्ति अशी होती की कोणत्याहि मनुष्याला विनाकारण संशयाला जागा राहू नये म्हणून विरुद्ध पक्षास पूर्ण मुभा द्यावी पण विरुद्ध पक्ष केवळ संशय उत्पन्न करून कंपनीचे नुकसान करे करू शकतो याची त्यास असावी तितकी जाणीव नसावी असे वाटते.

या जुन्या वादविवादाचे आज मद्रव उरले नाही. तथापि जे या वादांत जाऊ इच्छितील त्यांना माझ्याविरुद्ध घेतलेले आक्षेप कोणत्या स्वरूपाचे होते, आणि ते आक्षेप घेताना काय विचार केले आहेत ते पहावयास पूर्ण संधि द्यावी ही मला युक्त वाटते, म्हणून विरुद्ध पक्षाचे म्हणणे पूर्णपणे दिले आहे. आडणाचा विषय झालेला ताळेबंद येणप्रमाणे:—

ता री ख ३१ मार्च १९२० रोजची

भांडवल, कर्ज व ठेव.	रकम					
	रु.	आ.	पै.	रु.	आ.	पै.
आधिकृत भांडवल—						
१०० रु. प्र. १००० भाग	१०००००	०	०			
विक्रीस काढलेले भांडवल १०० रु. प्र. १००० भाग	१०००००	०	०			
विक्री झालेले भांडवल १०० रु. प्र. ६३७ भाग	६३७००	०	०			
भागणी केलेले भांडवल १०० रु. प्र. ५१२ भाग	५१२००	०	०			
६० रु. प्र. १२५ भाग	७५००	०	०			
जप्त केलेल्या ३ भागांचे पैसे	४०	०	०			
	५८७४०	०	०			
भागणीपैकी येणे	२३५२७	६	११	३५२१२	९	१
हिस्ताअर्जाबरोबरची रकम						
१० रु. प्रमाणे २८ अर्ज	२८०	०	०			
५ रु. प्रमाणे २ अर्ज	१०	०	०	२९०	०	०
				४०	०	०
मागावरील अनामत ठेव						
ज्ञानकोशाकरिता वर्णणी—						
प्रकार पहिला १२१ जण	९७९७	८	०			
प्रकार दुसरा ४३६ जण	१३०५५	४	९			
प्रकार तिसरा २४८ जण	४०४९	०	०	२६९०१	१२	९
कर्ज				२५००	०	०
ठेव				१२५०	०	०
तसलमात जमा				३३९	५	३
एकूण...				६६५३३	१११	१

१८ जून १९२० }
४८१ शनिवार पुणे. }

(सही) खरे आणि कंपनी
आडिटस.

(सही) ग. ना. टिळक, हिशेबनास.

मंडळाची सांपत्तिक स्थिति

मालमत्ता, खर्च, ठेव.	रकम			रकम		
	रु.	आ.	पै.	रु.	आ.	पै.
सामान-लांकडी सामान	१०७	०	३			
पुस्तके	२९८५	९	९			
प्रारंभीचा खर्च } स्टॅच्युटरी				३८९२	१०	०
स्थायिकतेचा } रिपोर्टाप्रमाणे				६११	२	९
१-४-१९१७ ते ३१-३-१९१८				१२११	१२	४
चा खर्च हिशोबाच्या तक्त्याप्रमाणे				७७७९	९	११
१-४-१९१८ ते ३१-३-१९१९						
चा खर्च हिशोबाच्या तक्त्याप्रमाणे				२१४२०	१	१
वारलोन सर्टिफिकेट १२०० ची				९३०	०	०
बँकेतील शिल्लक-पूना बँक	२६५	१३	६			
सेंट्रल बँक नागपूर	१०४०	४	६	१३०६	२	०
आगाऊ-कागदासाठी निर्णयसागरला	४७००	०	०			
मिसु कोहन भाड्यासाठी	६९७	२	०	५३९७	२	०
तसलमांत नावे						
जवळची शिल्लक-पुणे कचेरी				३७८	०	५
नागपूर कचेरी	१०७८	२	७			
मुंबई कचेरी	३२५	४	०			
दोष प्रचारक	१५७	३	०			
	६९८	६	३			
नफातोटा हिशोब-नोंदणी				२२५८	१५	१०
व्याज दिलेले	११०	१३	७			
टपाल	११८	४	६			
विक्री व प्रसिद्धी	४८३	९	०			
संपादकीय खर्च	२९६४	१०	६			
वाढ्मयसूचि	१४५५१	५	३			
कचेरी खर्च	२९८	४	०			
सादील छपाई	४५५२	९	८			
	४६८	११	०			
कमी--किरकोळ जमा	२३५४८	३	६			
नफातोटा खाते	१	२	०			
मिळालेले व्याज	२०६	८	३			
सूचि विक्री	९६	६	६			
	१८९४	०	०			
	२२००	-	-	२१३४८	२	९
एकूण...	-	-	-	६६५३३	११	१

नागपूर } (सही) नारायण खंडेराव फडके } ऑनररी
 २०-६-२० } (सही) नारायण भास्कर खरे. } डिरेक्टर

मार्गाल पानावरील जमाखर्चावद्दलचा आडिटर्सचा शेर

“ आम्हां वरील हिशोबाचा तक्का जमाखर्च व पावतीबुकें यांसह तपासून पाहिला आहे व तो बरोबर आहे अशी आमची खात्री आहे. आम्हाल जी माहिती लागली व जें स्पष्टीकरण जरूर वाटेल तें सर्व मिळालें. त्यावरून भागीदारांस आम्ही असें जाहीर करतों कीं आमच्या समजुतीप्रमाणें व जी माहिती व स्पष्टीकरणे आम्हांस मिळाली व जी पुस्तके आम्हांस दाखविण्यांत आली त्यांवरून आम्हांस असें आश्वासन देतों कीं, हा तक्का मंडळाची या वेळची खरी स्थिति दाखवितो व हा वस्तुस्थित्यनुसृत व कायद्याप्रमाणें तयार केलेला आहे. ”

खरे आणि कंपनी

व्यालेन्सशीट नापास करण्याची शक्ति पाध्येकंपूस कधीच नव्हती कारण रा. पाध्ये यांना जरी १५ मते होती तरी रा. फडके यांची १५ त्यांच्याविरुद्ध होऊन माझी २५ मते होतीच. मला हाणून पाडण्यास माझ्या विरुद्ध २५ माणसें जमा करणें अवश्य होतें व पंचवीस मंडळी जमवणें देखील सोपें नसतें आणि जी मंडळी जमताल ती त्यांच्या तर्फेची जमताल असेंहि नाहीं. तर डॉ. केतकर यांच्या प्रामाणिकपणाविरुद्ध बऱ्या करून जो अपशकून करता येईल तेवढाच काय तो करणें विरुद्धांस शक्य होतें.

(परिशिष्ट नं. १३)

आक्षेपांस उत्तर.

नागपूरचे वकील रा. महादेव कृष्ण पाध्ये यांनी ज्ञानकोशाच्या अनेक हिस्सेदारांकडे कांहीं पत्रके पाठवून त्यांसोवत, कंपनीच्या कामामध्ये गैरव्यवस्था आहे, कंपनीचे पैसे डॉ. केतकर गिळंकृत करीत आहेत, कंपनीचे डायरेक्टर आणि ऑडिटर आपले काम बरोबर करीत नाहींत व सध्यांच्या व्यवस्थेत बदल करणें अवश्य आहे, तर आम्हांला (डायरेक्टर निवडून घेण्यासाठी) आपली प्राक्क्षी या, अशा अर्थाची पत्रे पाठविली आहेत.

पाध्ये व इतर दोघे गृहस्थ यांस कंपनीचे (एप्रिल १९१९-२० मार्चपर्यंतचे) हिशोब पाहण्यास परवानगी दिली होती. त्यांनी त्याचा जो अहवाल डायरेक्टरांकडे पाठवावयाचा तो Private and confidential म्हणून शेअरहोल्डरांकडे पाठविला व तो प्राक्क्षी भिळविण्याच्या हेतूने तयार केला. या अहवालांतील बराचसा भाग अप्रस्तुत आहे, म्हणजे ताळेबंदाच्या वर्षाला धरून व ताळेबंदासंबंधानेंच तो अहवाल नाहीं. त्यांतील अनेक विधाने सत्यास सोडून आहेत, व कांहीं वाचकांच्या मनांत सत्यापेक्षा निराळा अर्थ यावा अशा तऱ्हेने मांडली आहेत. उदाहरणार्थ, मिस् कोहन (आतां सौ० शीलवती केतकर) यांस भिळालेल्या पैशासंबंधानें विधान घ्या. एक वर्षांत २५२६ रुपये त्यांस मिळाले असे लिहिले आहे तें अजीबात खोटें आहे. लंडन ऑफिसचा अनेक वर्षांचा हा एकंदर खर्च होय. लंडन ऑफिसचा हिशोब पुरा करून तें खातें बंद केल्यामुळे तो खर्च या वर्षांत पडला आहे.

तसेच कंपनीचे पैसे खासगी कामाकडे वापरतां असे त्यांनी तसलमात यावर टाका करतांना लिहिले आहे. ज्ञानकोशाच्या कामासाठी कोणाहि ज्ञान-कोशमंडळांताळ लेखकास वगैरे पैसे दिले असले म्हणजे हिशोब येण्यापूर्वी ते पैसे तसलमातखाती त्याच्या नांवें पडतात किंवा पगाराची तारीख होण्यापूर्वी किरकोळ दिलेले पैसे तसलमातखाती पडतात.

कंपनीचे काम चांगले चालते आहे असे दाखविणाऱ्या गोष्टींचे कंपनीचे दोष म्हणून दाखविल्या आहेत. उदाहरणार्थ, कंपनीचे आम्ही भांडवल वाढविले व कंपनीचे काम एक लाखांत न करतां तीन लाखांत करण्याचा आमचा सध्यांचा इरादा आहे याबद्दल रा. पाध्ये यांचे अकाउंटान्त वचवें.

कंपनीला पैसा शेअरहोल्डर आणि वर्गणीदार या दोन वर्गांकडून मिळतो. शेअरहोल्डर म्हणजे वस्तुतः ग्रंथाचे ग्राहक. कंपनीचे भांडवल वाढविणे म्हणजे अधिक शेअरहोल्डर मिळविणे व अधिक ग्रंथ खपविणे होय. सध्यांचे आमचे शेअरहोल्डर आणि वर्गणीदार मिळून १६००वर झाले आहेत. एक लाखाचा धंदा करावयाचा म्हणजे सोळाशेपैकी सहाशेंच्या वर्गण्या परत करावयाच्या ! ! पाध्ये यांस तीन लाखांचा वाज वाटतो. हा व्यवहार त्यांची छाती दडपणारा आहे. हे त्यांचे म्हणणे खोटे नाही; पण तीन लाख अशक्यहि नाहीत. आम्ही आणखी चौदाशे पुस्तके खपविलीं म्हणजे तीन लाखांचा व्यवहार केला असे होईल. व्यवहार मोठा केल्याने शेअरहोल्डरांचे नुकसान कसे होते हे समजत नाही. भांडवल वाढविणे म्हणजे शेअर अधिक खपविणे आणि प्रत्येक शेअरहोल्डरवरचे जोखीम कमी करणे. हिस्से खपविणे किंवा वर्गणीदार मिळविणे या पुस्तके खपविण्याच्या दोन प्रकारांपैकी शेअरहोल्डर वाढविणे हाच प्रकार अधिक श्रेयस्कर आहे. वर्गणीदार वाढविण्यास कंपनीची तारण रकम म्हणजे भांडवल अधिक वाढवावे लागते. कारण शेअरहोल्डर हे वर्गणीदारांस तारण असतात. कंपनीला तीन हजार पुस्तके खपवावयाची म्हणजे तीन लाखांचा व्यवहार करावयाचा. हा व्यवहार करावयाचा तो कंपनीचे भांडवल पन्नास हजार असतां व्हावयाचा नाही. ज्या कंपनीची जबाबदारी पन्नास हजार तिच्यावर वर्गणीदारांची अडीच लाखांची जबाबदारी टाकावी कशीतशी जबाबदारी टाकणे शेअरहोल्डरांच्या किंवा वर्गणीदारांच्या हिताचे नाही. ज्या कंपनीची जबाबदारी एक लाखाची तिच्यावर लाख-दीड लाखाची जबाबदारी टाकावयास हरकत नाही. तेव्हां केवळ वर्गणीदार वाढविण्यापेक्षा शेअरहोल्डर म्हणजे जबाबदारी घेणारे वर्गणीदार वाढविणे बरे, हे व्यवहारतत्त्व थोडासा विचार केल्यास रा. पाध्ये यांसहि समजण्यासारखे आहे.

कंपनीला एका लाखांतच व्यवहार करावयाचा नसून पांच लाखांपर्यंत व्यवहार करण्याची कंपनीची महत्त्वाकांक्षा होती, एक लाखापर्यंतच रकम

गोळा झाली तरी काम कसे करावे अशीहि एक योजना होती. एक लाखापेक्ष अधिक रकमांचा व्यवहार करण्याच्या योजनांवर रा. पाध्ये व त्यांच्या दुसऱ्या सहकार्यांच्या सहा झाल्या आहेत, व ते कागद पूर्वी छापून प्रसिद्धि झाले आहेत. ज्ञानकोशाला सध्या जे स्वरूप आले आहे ते रा. पाध्ये यांच्या आवांक्याबाहेर आहे हे रा. पाध्ये यांनी महाराष्ट्रांत छापलेल्या पत्रांत मन मोकळे करून सांगितले हे योग्यच आहे. पण अशा प्रसंगां ज्ञानकोशाच्या कामांत अव्यवस्था आहे म्हणून ती दुरुस्त करण्याचे ते अंगावर घेतात, आणि लोकांची प्राक्क्षी मागतात ही गोष्ट त्यांच्या घेण्याची आणि विनोदी स्वभावाची द्योतक आहे. रा. पाध्ये यांचा एक आक्षेप असा आहे की, चालकांनी विंटरनिष्ठत्वे भाषांतर छापण्यास सौभाग्यवती केतकर यांस फुकट परवानगी दिली. भिस् कोहन यांनी ज्ञानकोशासाठी भाषांतर केले ते इंग्रजीत केले. त्यांतील जो भाग घेण्याजोगा म्हणून वाटला तो ज्ञानकोशाने घेतला. ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध व्हावे म्हणून ज्ञानकोशमंडळास अनेक यूरोपीय व एतद्देशीय विद्वानांनी पत्रे लिहिलीं. हे भाषांतर लोकांस पाहिजे आहे, पण छापण्याचा खर्च कोणी करावा हा प्रश्न पुढे येतो. ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीने हे भाषांतर छापणे उपयुक्त होईल. कोणास हे छापवयाचे झाल्यास ज्ञानकोशाचे चालक आनंदाने परवानगी देतील. अनेक पुस्तकप्रकाशकाकडे ज्ञानकोशमंडळाने पत्रव्यवहारहि केला. पण अजून कोणी ते पतकरात नाही. रा. पाध्ये यांस जर हे भाषांतर छापवयाचे असेल तर त्यांसहि मंडळ परवानगी देईल. हे छापून पैसे मिळण्याचा संभव कमी. जर कोणी अभिमानाने किंवा प्रेमाने छापील तर ते छापले जाईल. अशा प्रसंगां सौ. शीलवती केतकर यांनी ते आपल्या खसगी खर्चाने छापण्याचा विचार केला होता. परवानगी मिळाली असं लिहिले आहे ते खोटे आहे. अजून छापण्यास त्यांना परवानगी दिली नाही; पण छापण्याच्या परवानगीसाठी काय घाल, असा जबाब डायरेक्टरांनी त्यांस विचारला आहे. इंग्रजी भाषांतराचा महाराष्ट्राबाहेर उपयोग आहेच. हे छापण्याची जबाबदारी जर दुसरे कोणी घेईल तर ज्ञानकोशमंडळास व सौभाग्यवती शीलवती यांस आनंदच होईल, आणि रा. पाध्ये जर छापवयास घेतील तर अधिक आनंद होईल. ते छापखानदार आहेत व ते सहज छापू शकतील.

रा. पाध्ये हे पूर्वी ज्ञानकोशाचे एक कायमचे डायरेक्टर असतां त्यांनी छपाईचे काम घेतले. ते त्या वेळेस अध्यक्षहि होते. त्यामुळे प्रसंग आसा उत्पन्न होई की, छपाईखात्यावर देखरेख करणारास आपले अध्यक्ष म्हणून त्यांस मान द्यावा लागे, आणि छपाईदार म्हणून त्यांच्यापासून काम चोख रीतीने काढून घेण्यासाठी निराळ्या तऱ्हेने वागावे लागे. या तऱ्हेने वागतांना अनेक

प्रकारें असमाधानकारक स्थिति उत्पन्न झाली. पुढें असें दिसून आलें कीं, म्येनेर्जिंग डायरेक्टरखेरीज जो डायरेक्टर कंपनीशीं करार करतो तो डायरेक्टर रहात नाहीं. या नियमानें रा. पाध्ये कंपनीचे डायरेक्टर राहूं शकले नाहींत. वरील कायद्याची अंमलबजावणी करणें डॉ. केतकर यांजकडे आलें पुढें रा. पाध्ये व त्यांचे दुसरे दोन सहकारी यांसहि कंपनीच्या डायरेक्टरांत निवडून घेतां आलें नाहीं. कंपनी आपलें छपाईचें काम रा. पाध्ये यांच्या देशसेवक छापखान्याकडून करून घेत होती आणि कित्येक हजार रुपयांचें काम देशसेवक छापखान्यानें केलें. पुणें येथें मुख्य कार्याचें ऑफिस आल्यानंतर आमच्याकडून छपाईचेंहि काम रा. पाध्ये यांस मिळेनासें झालें, आणि निर्णयसागर छापखान्यास काम देण्याचें आम्ही ठरविल्यामुळें रा. पाध्ये यांस नाखूष होण्यास आणखी एक कारण झाले.

रा. रा. पाध्ये यांनां डॉक्टर केतकर यांचा पगार कमी करण्यासाठीं जीं कारणें दिलीं आहेत तीं देखील फार मौजेचीं आहेत तीं पुन्हां एकदां वाचून त्यांवर विचार करावा अशी आमची शिफारस आहे.

रा. पाध्ये यांस थोडेसें करमणुकीचेंहि लिहिणें लिहितां येतें असें दिसतें. त्यांच्या रिपोर्टांच्या नवव्या परिच्छेदांत रा. पाध्ये, फाटक व लोकस ही त्रयी ज्ञानकोशाचें काम विक्राळ आहे हें ठरविण्यास परीक्षक म्हणून नेमली गेली आहे अशी आपली समजूत व्यक्त करते; आणि आम्हां त्यांस लेख पहाण्याची संघ न दिल्यामुळें तें काम त्यांस करतां येत नाहीं म्हणून दिलगिरी प्रदर्शित करते. पाध्ये कमेटीची साक्षरता त्यांनीं पाठविलेल्या पत्रकावरून सहज व्यक्त होणार आहे. या प्रकारच्या त्रयीकडे ज्ञानकोशाच्या मजकुराची योग्यता ठरविण्याचें काम सोंपविण्यापूर्वीं सर्व महाराष्ट्रास वेढ लागावयास पाहिजे. एवढी या प्रकारचें काम असल्या प्रकारच्या त्रयीकडे कोणी पाठवील असें वाटत नाहीं. रा. लोकस व फाटक यांनीं अहवाल वाचून सही केली असतां तर बरें झालें असतें !

रा. पाध्ये इत्यादि त्रयीच्या रिपोर्टांत केलेलीं इतर विधाने इतकीं झुलक आहेत कीं, त्यांवर अधिक लिहावयाची आवश्यकता नाहीं. रा. पाध्ये किंवा त्यांचे स्नेही यांस कोणी प्राक्क्षी दिल्यास आमची हरकत नाहीं. पण जीं विधाने करून रा. पाध्ये प्राक्क्षी मागतात तीं विधाने खोटीं, भ्रामक आहेत, एवढे सांगितलें व पाध्ये यांच्या ज्ञानकोशविषयक वृत्तीचा इतिहास हिस्सेदारांस अवगत असला म्हणजे झालें. कंपनीच्या सुस्थितीविषयी आणि भङ्गमपणाविषयी कोणासहिं शंका घेण्याचें कारण नाहीं. रा. पाध्ये यांनीं लोकांकडे भ्रामक पत्रे पाठविल्यामुळें पुष्कळ लोकांस रा. पाध्ये यांनां सुरू केलेली चौकशी

अधिक पूर्ण व्हावी अशी इच्छा असणे स्वाभाविक आहे. आमची त्यांसा सद्दानुभूति आहे सर्व प्रकारचे कागद पहावयाचे काम करणाऱ्यास पुणे ऑफिसांत येऊन कागद पहावे लागतील. नागपूरच्या लोकांस पुण्याचे कापद दिसत नाहींत म्हणून पाध्ये कमिटीची तक्रार रास्त आहे आणि पुणे येथील शेअरहोल्डरांना एखादी कमिटी नेमून ऑफिसची कसून तपासणी केल्यास आम्हांस आनंद आहे आणि हे शक्य होण्यासाठी मुद्दाम पुणे येथेच ता. १९ डिसेंबरची सभा बोळावली आहे.

रा. पाध्ये यांच्या पत्राने गैरसमज होऊन कोणी त्यांच्या किंवा इतरांच्या नांवांने प्राक्क्री पाठविला असल्यास तो रद्द करण्यासाठी "सेक्रेटरी-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड, नागपूर" यांस तावडतोब कळविण्याची कृपा करावी.

श्री. व्यं. केतकर.

—कुमारी इडिथ व्ही. कोहन (सौ. शालवती केतकर) यांचे आतांपर्यंत काम झाले आहे ते येणेप्रमाणे:—

इंग्लंडमध्ये—विटरनिट्झ यांच्या 'हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर' या जर्मन ग्रंथाचे भाषांतर भाग, २, पृ. १-४८३ आणि १-२८८.

पुणे-ऑफिसांत ६ महिन्यांत—

१ आर. फ्रेडरिक यांना प्रसिद्ध केलेली बलिबेटांतील कविभाषा, संस्कृत आणि वाङ्मय यांविषयी माहिती; हिचा 'यावद्वीपसंस्कृति' या प्रकरणामध्ये समावेश केला आहे.

२ कविभार्षेतील नागरकृतागम या ग्रंथाचा डॉ. कर्नने केलेल्या डच भाषांतरावरून सारांश. याचाहि यावद्वीपसंस्कृतीमध्ये समावेश केला आहे.

३ कांबोज, सयाम, कोचीन चीन, ब्रह्मदेश इत्यादि देशांविषयी ल्हासेन यांने 'इंग्लिश आल्टरटुस्कन्डे' या ग्रंथांत दिलेल्या माहितीचा गोषवारा.

४ डॉ. गायजर यांच्या सिंहली वाङ्मयावरील ग्रंथाचा गोषवारा पृ. १-९३.

५ 'ग्रीक नाट्याचा भारतीय नाट्यावर परिणाम' या इ. विंडिश यांच्या ग्रंथाचा गोषवारा.

६ लि. थ्रोडर यांच्या 'मिस्टिअम उंड मिमस इम क्रग्वेद' या ग्रंथाचा गोषवारा, पृ. १-४८१.

७ 'म्युझी गिमे' या फ्रेंच ग्रंथालेखील 'प्राचीन सयाम' या ग्रंथाचा गोषवारा.

८ वेबर यांच्या 'वेदिक मीटर' या लेखाचा गोषवारा, पृ. सं. सुमारे २००.

९ जावा, बली, ससक या बेटांतील ग्रंथाच्या डच यादीवरून तेथील ग्रंथांची माहिती.

१० पिशेल यांच्या 'प्राकृत ग्रामर' या ग्रंथाचे भाषांतर, पृ. १-१४४.

११ जे. जॉली यांच्या 'मेडिसिन' या ग्रंथाचे भाषांतर, पृ. १-१२३.

१२ वेबर यांच्या 'इंडिश स्टुडियन' या मालेच्या (पूर्ण) अठरा ग्रंथांची अनुक्रमणिका व त्यांतील कांहीं विषयांवर टीपा.

१३ लासेन यांच्या इंडिशा 'आह्मटरटुम्स्कन्डे' या मालेच्या (पूर्ण) चार ग्रंथांची अनुक्रमणिका व त्यांतील कांहीं विषयांवर टीपा.

१४ ए. हिलेब्रांड्ट यांच्या 'रिच्युअल लिटरेचर' या ग्रंथाच्या कांहीं भागाचा गोषवारा.

यापैकी १-७ व ९ यापैकी बऱ्याचशा भागांचा पाहिल्या विभागांत समावेश केला आहे.

याखेरीज मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या लायब्ररीमध्ये कांहीं जर्मन ग्रंथांतील टीपांनुषंगाने माहिती जमविण्याच्या कामास मदत झाली आहे; कळावे हे विनंति.

यशवंत रामकृष्ण दाते

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

(परिशिष्ट नं. १४)

पाध्ये यांचे प्रत्युत्तर.

रा. केतकर ज्ञानकोशाचे मॅनेजर व संपादक यांनी होअरहोल्डरॉकडे तपासकमेटीच्या रिपोर्टांचे उत्तर पाठविले आहे. ता. १९-१२-२० रोजी नागपूर येथे कंपनीची तहकुबसभा भरणार आहे व रा. केतकर यांनी पुणे येथे बोलाविलेली सभा वेकायदेशीर आहे असे मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. खरे, डायरेक्टर रा. कठाले व सेक्रेटरी रा. गोविंद चिंतामण तांबे यांनी त्यांस कळविले आहे. करिता सभा नागपुरासच होईल. त्यांच्या आधी रिपोर्टांस पाठविलेले रा. केतकरांचे उत्तर कितपत समर्पक आहे हे खालील गोष्टीवरून दिसून येईल. रा. पाध्ये खाजगी रीतिने मजबूर नाखुष झाले आहेत करिता त्यांस तपासकमेटीत मुकरर करू नये, अशी तक्रार २६-१०-२० च्या समेत रा. केतकरांना केली असती तर रा. भवाळकर किंवा दुसरा एखादा मंडळाचा इतिहास माहीत असणारा गृहस्थ दोन नवीन गृहस्थांबरोबर मुकरर केला गेला असता

खाजगी नाखुषीबद्दलचा खुलासा रा. पाध्ये अलाहिदा करतील. कारण रिपोर्टीतील आक्षेपांशी तिचा काही संबंध नाही. डॉ. केतकर यांच्या उत्तरांत जो भाग कमिटीच्या रिपोर्टासंबंधाचा आहे तेवढ्यापुरती खालीलउत्तरे प्रयुक्त आहेत. हिशेबासंबंधी वर्तमानपत्रांत चर्चा करू नये असे डॉ. केतकर यांनी अभिवचन घेतल्यामुळे रिपोर्टावर खाजगी (Private and Confidential) म्हणून लिहून, आमच्या जवळ असलेल्या थोड्या प्रती, शेअरची बहुतेक रकम भरलेल्या काही उत्सुक गृहस्थांत दिल्या गेल्या आहेत. कंपनीचे अध्यक्ष, मॅनेजर व सेक्रेटरी यांचेकडे रजिस्टर्ड ऑफिसांत आम्ही ता. १-१२-२० रोजी हा रिपोर्ट सर्व शेअरहोल्डरांच्याकडे पाठविण्यासाठी आणि सभेपुढे ठेवण्यासाठी सादर केला आहे. केतकर यांनी सर्व शेअरहोल्डरांस पाठविलेल्या उत्तराबरोबर हा रिपोर्ट पाठविला नाही ही त्यांची चूक आहे.

खालील मजकुरांत कमिटीचा आक्षेप थोडक्यांत दिला आहे व त्यावर रा. केतकरांचे उत्तर दिले आहे व उत्तर नसल्यास नाही म्हणून दिले आहे व नंतर कमिटीचे प्रत्युत्तर दिले आहे.

ज्ञानकोश स्वरूपांत येण्यास पांच वर्षे पुरी आहेत हा अंदाज जाऊन ह्या जागी असजसा भाग छापला जाईल तसतसा भाग लिहून प्रसमर्थ्ये पाठवावयाच्या धोरणाने वीस प्रथांस ६ वर्षे अधिक लागतील व तोंपर्यंत संपादकीय आणि छपाई असे दोन्ही खर्च चालले पाहिजेत.

नाही.

आतांपर्यंत ज्ञानकोशाची फक्त सातअष्टमांश कच्ची टिपणें झाली आहेत.

नाही.

ताळेबंद कंपनीच्या कायद्याचे नक्षाप्रमाणे नाही;संदिग्ध लिहिलेला आहे.

काही नाही.

कंपनीने आपणापार्शी २५०० रु. ची ठेव ठेविली ती कंपनीच्या हेतूस सोडून बेकायदेशीर आहे.

नाही.

व्हौचर फायलीतील काही व्हौचरांस व्हौचर म्हणतां येणार नाही असे आहेत.

काही नाही.

डायरेक्टरांचे मिनिटबुक नाही. १९२० सालची प्रोसिडिंग्जची सुद्धा कागदावर टिपणें आहेत. कं. का. कलम ८३ रुळ, ७५ टेबल अ प्रमाणे हा गुन्हा आहे.

काही नाही.

आक्षेप

नं. १

उत्तर
आक्षेप

नं. २

उत्तर

आक्षेप

नं. ३

उत्तर

आक्षेप

नं. ४

उत्तर

आक्षेप

नं. ५

उत्तर

आक्षेप

नं. ६

उत्तर

डॉ. केतकर आणि त्यांचें कुटुंब यांच्या मुशाहिन्याविषयी प्रश्न असल्यामुळे त्यांनाच प्राक्झतीच्या बळावर हिशेब न दाखविण्याविषयी मांडलेला हट नाजुक होता.

कांहीं नाहीं.

ज्ञानकोशाच्या कार्यारंभापूर्वापासून मिस कोहन यांशी भाषांतर करण्याचें ठराविलें. मंडळाच्या ठरावावाचून असें करतां येत नव्हतें.

कांहीं नाहीं.

ज्ञानकोशाचें काम महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या प्रसिद्ध विद्वानांच्या साहाय्यानें करावयाचें आहे असें रा. केतकर यांनीं निरनिराळ्या प्रसिद्ध पत्रकांतून प्रसिद्ध केलें आहे. पण त्या विद्वानांचें साहाय्य कितपत मिळालें व मिळालें नसल्यास कां नाहीं ? ५०००० चे एक लाख भांडवल वाढलें तरी महाराष्ट्रीय विद्वानांचें साहाय्य मिळूं नये ही ज्ञानकोशाची सर्वांत मोठी हानि झाली आहे.

कांहीं नाहीं.

५० हजारांचें भांडवल व जवळ जवळ एवढीच रक्कम शेअर-होल्डरांच्या कडून मिळवून लाख रुपयांत ज्ञानकोश मूर्त स्वरूपांत येईल, असा पहिला अंदाज जाऊन त्याच कामाला आतां संपादन व छापखाना मिळून ३लाख रु. अधिक उभे करावे लागतील, असें डायरेक्टरांचें म्हणणें आहे कंपनीचें काम एक लाखांत न करतां तीन लाखांत करण्याचा इरादा आहे. हें काम चांगलें आहे पण याबद्दल रा. पाध्येंचें अकांड तांडव आहे. पाध्ये यांस तीन लाखांचा बाऊ वाटतो ! सध्याच शेअरहोल्डर व वर्गणीदार मिळून १६०० च्यावर झाले आहेत. मग साठ हजार रुपये वापस करावेत काय ? तीन लाख रुपये उभे करणें अशक्य नाहीं. आणखी १४०० बुकें खपला म्हणजे झालें.

चांगलें कसे ? किती लाख रुपये खर्च करून ज्ञानकोश डॉ. केतकर आमच्या हातीं देणार हा प्रश्न आहे. इल्ली ६३ हजार रुपये खर्च होऊन गेले आहेत. तथापि ज्ञानकोशाची प्रेसकॉपी तयार नाहीं. व पुढील सहा वर्षांत हल्लीप्रमाणें खर्च धरला तर ३० हजारांप्रमाणें १८० हजार अधिक खर्च लागेल. यांत छपाईचा खर्च नाहीं. शिवाय सहा वर्षांत कोश शिळा होईल तें वेगळेंच. शिवाय १० वर्षांनंतर शेअरहोल्डरांनीं व्याजाचा विचार करावयाचा नाहीं तें नाहींच. आणखी १४०० बुकें संपविलीं म्हणजे तीन लाख रुपये उभे रहातील पण बुकें अस्तित्वांत आल्यावाचून ? बुकाशिवाय प्रत्येक वर्गणी-दाराची रक्कम ही शेअरहोल्डरावर कर्ज आहे. शेअरहोल्डर हा ऋणको अणि वर्गणीदार घनको आहे. रिपोर्टांच्या सालीं ६३७ शेअरहोल्डर ऋणकोवर ८०५

आक्षेप
नं. ७

उत्तर

आक्षेप
नं. ८

उत्तर

आक्षेप
नं. ९

उत्तर

आक्षेप
नं. १०

उत्तर

प्रत्युत्तर

वर्गणादारांचें कर्ज आहे. कारण त्यांस कोणी देणें म्हणजे ज्ञानकोश मूर्त स्वरूपांत न आल्यास त्यांच्या रकमा परत देणें भाग आहे. शेअरहोल्डरांस हें रुपये द्यावे लागतील. १६०० वर्गणादार व शेअरहोल्डर रिपोटीच्या काळांत नाहींत. आमची टीका ब्यालन्सशीटपुरती आहे.

आक्षेप

नं. ११

उत्तर

हिशेब व कागदपत्र दाखविले नाहींत.

हें कवूल आहे व त्याकरितां डॉक्टर नागपूरचे रजिस्टर आफिस सोडून पुण्यास सभा बोलावित आहेत. व पुणें येथील शेअरहोल्डरांची कमिटी नेमून तिजकडून कसून तपासणी करून आनंद (?) करण्याच्या विचारांत आहेत. जबाब पृष्ठ ४, प्यारा १०.

प्रत्युत्तर

ब्यालन्सशीट व हिशेब मंजूर करण्यास नागपुरांत सभा भरविली. नागपुरांत नेमलेल्या कमिटीस हिशेब व कागदपत्र न दाखवितां पुण्यातील नवीन मुकरर करूं घातलेल्या कमिटीस कागदपत्र दाखविण्याच्या तयारीचें कारण काय ? नागपूरच्या कमिटीकडून कसून तपासणी होणार नाहीं अशी डॉ. यांस भोति वाटते कीं काय ? रजिस्टर आफिसांत जे कागदपत्र व हिशेब आणि पुस्तकें ठेवणें अवश्य होतें तीं तेथें न ठेवतां पुण्यास ठेवल्यावर, नागपुरास नांवापुरतें कंपनीचें रजिस्टरर्ड ऑफिस कशासाठीं ठेवलें आहे ?

आक्षेप

नं. १२

उत्तर

कंपनीच्या पैशांचा उपयोग कांहीं काळ तरी डॉ. केतकर आणि इतर करतात. जणूं काय ज्ञानकोश खाजगी व्यंक आहे. शिवाय हा तसलमात जमाखर्च एका खात्यांत ठेवणें महाजनी पद्धतीस धरून नाहीं. ज्ञानकोशाच्या कामासाठीं कोणाहि लेखास पैसे दिले म्हणजे हिशेब येण्यापूर्वी पैसे तसलमात नांवे पडतात.

प्रत्युत्तर

उत्तर पूर्ण नसून वस्तुस्थितीस धरून नाहीं हें हिशेबवही पाहिल्यानें समजेल.

आक्षेप

नं. १३

उत्तर

ताळेबंदाच्या साली १४५५१ रुपये खर्च झाले. त्यांपैकी २५२६ रुपये भिस् कोहन यांचा मुषाहिरा व ६९७ प्रवासखर्च. शिवाय डॉक्टर व त्यांचें कुटुंब यांस ताळेबंदाच्या साली १४५५१ पैकीं ६८९४ रुपये मिळाले. बार्काची रकम महाराष्ट्रीय एडिटरांस दिली गेली. २५० रुपये महिना कोहन बाईस व त्यांच्यापेक्षा अधिक योग्यतेचे एडिटर डॉ. केतकर यांस ३०० रु. महिना. रा. यशवंतराव दाते बी. ए. एल्ल. बी. यांस रु. १०० महावार. इतर विद्वानांस ५०-५५ रुपये. महाराष्ट्रांत विद्वानांची किंमत एडिटर काय करतात हें यावरून दिसतें.

सौ. शीलवतीबाई केतकर यांस एका वर्षांत २५२६ रु. मिळाले हें अजिवात खोटे. लंडन आफिसच्या अनेक वर्षांचा खर्च या वर्षांत पडला आहे.

उत्तर अपूर्ण. हे ताळेबंदावरून कसे समजावयाचे ? मिस कोहनबाईंच्या खर्चाबद्दल रा. तांबे यांच्या सहाय्याचे कार्ड व हल्ली उत्तरांतील माहिती याशिवाय दुसरे माहितीचे साधन काय ?

प्रत्युत्तर

डॉ. केतकर यांचा पगार ३०० चा ४२५ केला असून तो मंजुरीसाठी सर्व शेअरहोल्डरांच्या पुढे आला आहे व त्यास कमिटीची खाली दिलेली उत्तरे आहेत—

आक्षेप

नं. १४

(१) रा. केतकर यांनी अनन्य दृष्टीने २०० रुपयांवर संपादकांचे व १००-रु. वर मॅनेजरचे काम पतकरले होते. पण हल्ली ते ज्ञानकोशाशिवाय दुसरे पांच व्यवसाय करीत असतात.

(२) कंपनीचे भांडवल वाढले तरी ज्ञानकोशाचे संपादनाचे अथवा व्यवस्थेचे काम वाढले नाही.

(३) डिसेंबर १९२० अखेर ज्ञानकोशाची प्रेसकॉपी खुद्द रा. केतकर यांच्या आश्वासनाप्रमाणे व्हावयाची पण ती झाली नाही.

ही कारणे फार मौजेची आहेत. ती पुन्हा वाचून विचार करावा.

उत्तर

वाढता पगार घेणे मौजेचे तर खर्च; पण ते घेणारास; देणारास नव्हे. कमिटीच्या रिपोर्टातील सविस्तर कारणे जरूर वाचून पाह्यात. जे प्रश्न गळी उतरून पहातात ते हसण्यावर किंवा रागावर घालवावे हे विवादकौशल्य आहे. डॉ. केतकर रागावले नाहीत हा त्यांच्या आत्मसंयमनाचा नमुना आहे.

प्रत्युत्तर

विंटरनिट्झच्या ग्रंथाचे भाषांतर कंपनीच्या खर्चाने करून प्रथमावृत्तीचा हक्क कांहीं मोबदला न घेता सौ. शीलवतीबाईस बहाल केला.

आक्षेप

नं. १५

परवानगी मिळाली हे खोटे आहे पण छापण्याच्या परवानगीसाठी काय द्याल असा जबाब डॉक्टरांनी त्यांस विचारला आहे.

उत्तर

प्रोसिडिंग टिपणांतील उत्तर वाचा: Extract from Scrapy notes of the proceedings of Directors, on loose sheets D. 20-7-20 "The proposal about publishing Winternitz Translation considered & resolved that the Company should not publish that work for the present; Misses Shilwati Bai Ketkar be allowed to publish the first edition, the Company reserving the rights for subsequent editions." रा. केतकरांचा जबाब खोटा की प्रोसिडिंग खोटे ?

प्रत्युत्तर

ज्ञानकोशाचे काम टाकाल आहे की विकाल आहे हे समजण्यास लेख पाहण्याची संधि दिली नाही. आणिलेला व्हाल्यूम परत नेला.

आक्षेप

नं. १६

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

ज्ञानकोशाच्या मजकुराच्या परीक्षेची योग्यता ठरविण्याचे काम कमिटीकडे सोपविले नव्हते. रा. फाटक आणि लोकस यांनी बहवाल न वाचता त्यावर सही केली.

उत्तर

आजपर्यंत खर्च झालेल्या पैशांचे चीज करणारे काम होत आहे. किंवा नाही हे पहाणे हिशेब तपासणारांचे एक काम आहे. कमिटी तज्ज्ञा नसली तरी तिला तज्ज्ञांचे साहाय्य घेण्यास प्रत्यवाय नव्हता. डॉ. केतकरांस २५० रु. पगार देण्यालायक महाराष्ट्रांत एकच विद्वान मिळाला आणि तो म्हणजे सौ. शालवतीबाई आणि त्यापेक्षा अधिक विद्वान काय ते खुद्द उभयतां दापर्यानें सर्व विद्वत्त्वशोषण केल्याचा जादू डोळ्यांत भरल्यामुळे कमिटीच्या अंगां साक्षरतेपलीकडे योग्यता न दिसणें हा त्यांचा दोष नाही. कमिटीची साक्षरता त्यांनीं कमिटीच्या प्रत्येक व्यक्तीच्या वाढ्यास दिली असती तर रिपोर्ट न वाचतां सही केली असें विधान त्यांस करवतेना.

प्रत्युत्तर

माधवराव पाध्ये
सखारमपंत फाटक
मुकुंदराव लोकस

रा. पाध्ये मंडळाचे जे आक्षेप टॅक्निकल स्वरूपाचे आहेत. त्यांस उत्तर देण्याचे विशेष कारण नाही. शास्त्रांय स्वरूपाचे पुन्हां उकरण्यांत आजच्या वाचकांस महत्त्व नाही. रा. पाध्ये यांचा या वेळचा मुख्य आक्षेप मिसिस केतकर यांच्या देणगीसंबंधाचा होय. तर त्यासंबंधानें थोडासा खुलासा केला म्हणजे झालें, मिस कोहन यांस काम दिलें तें कां आणि डॉ. केतकर यांना बढती फाय म्हणून दिली हे दोन प्रश्न कायते महत्त्वाचे आहेत त्यांस उत्तर मुख्य पुस्तकांत दिलें असल्यामुळे येथे त्यावर विशेष चर्चा करण्याचे कारण नाही. रा. पाध्ये यांनीं यांत दिलेले बरेचसे आंकडे चुकीचे आहेत. उदाहरणार्थ त्या सालांतले १४५५१ रुपये खर्च झाले. पैकीं ६८९४ रुपये डॉ. केतकर यांस आणि त्यांच्या कुटुंबास मिळाले हे विधान खोटे आहे. खर्च २३५४८ रुपये झाला. आणि डॉ. केतकर यांस त्यांच्यापैकीं फक्त ३६०० रुपये व. मिसिस केतकर यांस १२५० रुपये मिळाले होते.

विंटरनिटझचे भाषांतर प्रसिद्ध करण्यासंबंधानें रा.पाध्ये यांनीं प्रोसिडिंग बुकांतलीं कांहीं वाक्ये छापलीं पण पुढचे एक वाक्य त्यांनीं गालून टाकलें तें वाक्य — That Mrs Ketkar should be informed to send her formal application direct and to state what royalty she is prepared to pay हे वाक्य गालून इतर भाग मात्र रा. पाध्ये यांनीं प्रसिद्ध केला. कांहीं दिवसांनीं तात्पुरता समेट झाल्यानंतर रा.पाध्ये यांस त्यांनीं असें Half-truth लिहिलें तेव्हां ते म्हणाले कां आम्हांस केस जिंकावयाची होती व त्या दृष्टीनेच आम्ही काय केलें तें पाहिलें पाहिजे. ✓

(परिशिष्ट नं. १५.)

ग्रंथोत्पत्तीनंतर

ज्ञानकोशावर झालेली टीका.

स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्राची आवश्यकता.

(ले. धनंजय रा. गाडगाळ बी. ए, एम. लिट्. केंब्रिज.)

ज्ञानकोशांतील अर्थशास्त्रावरील निबंधांत हिंदी अर्थशास्त्र हे एक पोट-कलम घातले आहे, व या पोटकलमांत प्रथम हिंदी अर्थशास्त्र स्वतंत्र अस्तित्वाची जरूरी दाखवून नंतर आपल्या समाजरचनेचा, आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचा व हल्लीच्या आपल्या राजकीय स्थितीचा आपल्या आर्थिक रचनेवर काय परिणाम होतो याचा विचार केला आहे. स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्राची बिलकुल जरूरी नाही, किंवा असे स्वतंत्र अर्थशास्त्र आहे असे दर्शविण्याचा प्रयत्न करणेच अर्थशास्त्रविषयक चुकीच्या कल्पना पसरविण्यास कारण होईल असे आमचे मत आहे. नवीन हिंदी अर्थशास्त्र जन्मास आले की हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति लवकरच होणार हा समजहि आमहांत चुकीचा वाटतो. ज्ञानकोशकार या नवीन शास्त्रास निर्माण करण्यास मुख्य कारण काय देतात तर हिंदी समाजाची घटना इंग्रजी समाजाचे घटनेहून भिन्न आहे. 'पाश्चात्य विद्वानांनी ठरविलेले सिद्धांत आयते उचलून ते तंतोतंत इकडे लागू करून हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति करण्याच्या यत्नास यश येणे तर शक्यच नाही.' हे खरे व अलंकड्या कोणी अर्थशास्त्रज्ञ आपले सिद्धांत चोहोकडे "तंतोतंत" लागू पडतात असे म्हणण्याइतका वेडगळ नाही. पण ते चोहोकडे सारखे लागू पडत नसले म्हणून प्रत्येक राष्ट्राचे एक निराळे अर्थशास्त्र निर्माण करावे असे कोणी प्रतिपादन करीत नाही. खुद्द लिस्ट सुद्धा राष्ट्रीयदृष्ट्या आर्थिक उन्नतीचा प्रयत्न करीत असतो हर एक राष्ट्राची परिस्थिति निरनिराळी असते याचा विचार करावा एवढेच म्हणत होता. शिवाय लिस्टच्या वेळस अर्थशास्त्राचे सिद्धांत फार अपूर्ण होते व अर्थशास्त्राचा एकंदर ओघ केवळ तार्किक होता हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.

या हिंदी अर्थशास्त्राचा ज्ञानकोशकार अर्थशास्त्राचे व्यावहारिक अंग असे एके ठिकाणी म्हणतात; आणि शिवाय "हिंदी अर्थशास्त्र तयार करण्याकरितां प्रथम हिंदी समाजाची, त्याच्या बौद्धिक परंपरेची, सांस्कृतिक इतिहासाची, वाङ्मयाची, तसेच प्रस्तुतच्या परिस्थितीची लेखकास चांगली माहिती पाहिजे" असे त्यांचे मत आहे. ज्ञानकोशकार आपणांस आर्थिक प्रश्नांचा व्यावहारिक दृष्ट्या विचार करताना आपली परिस्थिति-सामाजिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक इत्यादि-युरोपीय देशांहून भिन्न आहे हे समजून पुढे

पाऊल टाकावें असा केवळ इपारा देऊन बर रहाते तर आमचें कांहींच म्हणणें नव्हतें. पण त्यांच्या निबंधांत हरकत घेण्यास मुख्य जागा म्हणजे त्यांनीं सामाजिक रचनेला, आपल्या कलियुगाच्या कल्पना इत्यादि गोष्टींना आर्थिक प्रगतीला वळण लावण्यांत फाजील प्रवृत्त दिले आहे व पर्यायानें कां होईना, हिंदी आर्थिक घटना म्हणजे कांहीं विशेष असें सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्याकडे राष्ट्रीय भावनेच्या भलत्याच ओघामुळे 'आपणांत इतर देशांपेक्षां सर्व बाबतींत कांहीं और आहे' असें भासविण्याची प्रवृत्ति झाली आहे. अर्थशास्त्रांत या प्रवृत्तीचें उत्तम उदाहरण म्हणजे प्रो. राधा-कमल मुकुर्जी यांचीं लिखाणें होत. असल्या अंध राष्ट्रभक्तांच्या मालिकेंत ज्ञान-कोशकारांनां गोंवणें शक्य नाहीं हें आम्हां समजून आहों; पण "हिंदी अर्थशास्त्र निर्माण करण्याची वेळ आली आहे" अशा प्रकारच्या शब्दप्रयोगामुळे या प्रवृत्तिस आणखी उत्तेजन मिळण्याचा संभव आहे. आपल्या सामाजिक परिस्थितींत व यूरोपीय परिस्थितींत फरक बराच आहे हें खरें, पण हा फरक आर्थिक बाबतींत फारसा महत्त्वाचा नाहीं. आर्थिक प्रगति अथवा आर्थिक स्थित्यंतरे केवळ भौगोलिक अथवा नैसर्गिक कारणांवरच अवलंबून नसतात. पण आजच्या आपल्या परिस्थितींत आपल्या सामाजिक रचनेमुळे उत्पन्न झालेले अडथळे फारसे महत्त्वाचे नाहींत; त्यांनीं अर्थशास्त्रीय सिद्धांताच्या क्रियेतील घर्षण फार तर थोडेंसे वाढेल इतकेंच असें आमचें म्हणणें आहे. हीं विधानें सिद्ध करण्याकरितां ज्ञानकोशकारांनीं नमूद केलेल्या एक दोन मुद्द्यांचा थोडासा तपशीलवार विचार करूं.

ज्ञानकोशकार जातिभेदाच्या अनिष्ट परिणामांवर विशेष बोर देतात. सुखातिव जातिभेदामुळे आर्थिक प्रगतीस-थोडेसे अडथळे येतात हें आम्हां कबूल करतो. यापैकीं मुख्य अडथळा म्हणजे आपल्या समाजांत कलांचें अथवा शास्त्रांचें ज्ञान जितकें लवकर पसरावें तितकें पसरत नाहीं; यामुळे ज्ञानाची वाढ खुंटते व आर्थिक प्रगतीचा वेग कमी होतो. डॉ. व्हडकरनें आपल्या हिंदुस्थानांतील शेतकीच्या सुधारणेवरील रिपोर्टांत नमूद केलें आहे कीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून व जिल्ह्यांतून शेतकीच्या चांगुलपणाचें मान फार भिन्न आहे. इतकेंच नव्हे तर एकाच खेड्यांत निरनिराळ्या जाती निरनिराळ्या पद्धतीनें शेत वाहतांना आढळून येतात. कांहीं जाती बऱ्याच सुधारलेल्या पद्धतीचा अवलंब करतात पण इतर जाती या सुधारणांचा कांहींच उपयोग करून घेत नाहींत. जातिभेद नसते व सर्व जातींतून रोटाबेटाव्यवहार सुरू असता तर इतका फरक सांपडणें शक्य नव्हतें व आपले एकंदर शेतीचें मान बरेंच वाढतें हें उघड आहे. आपल्या समाजघटनेमुळे सर्व समाजाच्या राहणीस सामान्य स्वरूप येऊं शकत नाहा हें

ज्ञानकोशकारांचें म्हणणेंहि खरें आहे. इतकेंच कीं, हल्लींचा एकंदर कल सामान्य स्वरूप येण्याकडे आहे व जातिभेदाचा या बाबतीतळा परिणाम बराच कमी होत चालला आहे. पण हीं जीं दोन उदाहरणें दिलीं तीं एवढेंच दर्शवितात कीं जातिभेदामुळे आर्थिक घर्षण वाढतें व अर्थशास्त्रीय सिद्धांतांच्या क्रिया इतर समाजांत जितक्या लवकर घडून येतात तितक्या लवकर त्या हिंदुस्थानांत घडून येत नाहींत. याहून अधिक आर्थिक रचनेवर जातिभेदाचा परिणाम कांहीं होत नाहीं.

पदार्थांची निपज करतांना श्रमविभागाच्या तत्त्वानुसार जरूर असणारें सहकार्य निरनिराळ्या जातींत होऊं शकत नाहीं' हें ज्ञानकोशकारांचें विधान चुकीचें दिसत. या मुद्द्याचा विचार करतांना दोन गोष्टी नेहमी लक्षांत धरल्या पाहिजेत. एक तर जातिभेद व राष्ट्रभेद यांचा घोटाळा होऊं देऊं नये व दुसरी हीं कीं कोणत्याहि वस्तूची मोठ्या प्रमाणावर निपज होणें हें लोकांच्या सांपत्तिक स्थितीवर व त्या वस्तूकरितां असलेल्या मागणीवर अवलंबून असतें. आपलें विधान सिद्ध करण्याकरितां ज्ञानकोशकार दोन उदाहरणें देतात: एक शिंप्याच्या धंद्याचें व दुसरें खाणावळीच्या धंद्याचें. यांत गुजराथी व दक्षिणी लोकांच्या पोषाखांतिल फरकामुळे तोटा होतो असें त्यांचें म्हणणें आहे. दक्षिणी व गुजराथी यांच्या पेहरावांतिल फरकामुळे शिंप्याच्या धंद्यांतिल श्रमविभागास खरीच अडचण होते कीं काय ही गोष्ट अलाहिदा आहे येथें मळांतच राष्ट्रभेद व जातिभेद यांत घोंटाळा दृष्टीस पडतो. दक्षिणी व गुजराथी हे फरक जातिभेदामुळे उत्पन्न झालेले खात्रिनें नव्हत. हिंदुस्थान हें इंग्लंडसारखें एक राष्ट्र नाहीं. दहाबारा राष्ट्रांचें कडबोळें आहे. ज्यांची भाषा निराळी परंपरा निराळी त्यांचे पोषाखहि निराळे. पण यांत जातिभेदाचा प्रश्न कोठून आला? जर जातिभेदामुळे श्रमविभागास कोठें अडथळा येत असेल तर तो पागोटी बांधण्याच्या धंद्यांत. पगळ्यांशिवाय बाकी साधारण गुजराथ्यांचा पोषाख एकच असतो. तीच गोष्ट खाणावळीची. मुंबईत गुजराथी व दक्षिणी खाणावळी निराळ्या स्वरूपाच्या पण एखादी दक्षिणी खाणावळ पाहिली असतां तीत साधारण एका आर्थिक पायरीवरचे पण सर्व जातींचे असे महाराष्ट्रीय सांपडतील. बरें, या पोषाखांच्या व खाद्यपेयांच्या धंद्यांत मोठ्या प्रमाणावर निपज कितपत शक्य आहे? प्रथमच ही गोष्ट कळून येईल कीं, या धंद्यांत वैयक्तिक आवडीनिवडीचा प्रश्न महत्त्वाचा असल्यामुळे एकाच प्रकारची अशी सार्वजनिक मागणी सहसा असत नाहीं. पाश्चिमात्य देशांस सुद्धां या धंद्यांतून मोठ्या प्रमाणावर निपज अगदीं अलीकडे होऊं लागली आहे. इंग्लंडांत हल्लीं सुद्धां आयते तयार केलेले सूट चांगल्या स्थितीतले लोक सहसा घेत नाहींत आतां दुसऱ्या दृष्टीनें या प्रश्नाकडे पहा. आयते तयार केलेले कुडते

वगैरे तयार न होणें हा आपल्या बहुजनसमाजाच्या रहाणांचा दोष आहे. साधारण शेतकरी व मजूरवर्गास धोतर, उपरणें अगर मुंडासं याकारिता लागणाऱ्या कापडाची निपज मोठ्या प्रमाणावर होते, व त्यांत जातिभेदाचा कोठे अडथळा येत नाही. मध्यम वर्गास लागणारा कपडा व धोतरें यांच्या उत्पादनांतहि जातिभेदामुळे कांहीं अडथळा येत नाही. खाद्यपेयाच्या धंद्याचीहि स्थिति तीच आहे. आपल्याकडे टिन्ड अथवा कॅन्ड पदार्थांचा खप नाही याचीहि खार ज्ञानकोशकार जातिभेदाच्याच मार्फी फोडणार का काय कोण जाणे ! विस्कटे वगैरेनाहि मागणी आपल्याकडे फार कमी; मग श्रमविभागाचें तत्त्व चालण्यास वाव असणार कोठे व जातिभेद आडवा येणार कोठें ? जेथें मोठ्या प्रमाणावर निपज शक्य आहे, तेथें असजणी मागणी वाढते तसतशी निपज मोठ्या प्रमाणावर होतेहि. पिठाच्या व तांदळाच्या गिरण्या हेंच दर्शवितो. तसेच अळीकडे गुलकंद, गरम मसाला वगैरे जिनसांनाहि सार्वत्रिक मागणी उत्पन्न झाली असून त्याची निपजहि मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागली आहे. या जिनसांकरिता मागणी केवळ सांपत्तिक स्थितीवरूनच ठरत नाही; तर घरांतलु बायकांस वेळे व इतर सोय कितपत आहे यावरहि ते अंशतः अवलंबून असते. खेड्यापाड्यांतून बायकांना निवडणें, पाखडणें; कांडणें, कुटणें इत्यादि करण्यास वेळ व तशीच जागेची सोयहि असते पण तेंच मुंबईत अशक्य. म्हणून मुंबईत आग्रत्या तयार केलेल्या जिनसांना मागणी फार. हा मुख्यत्वे नगर व अनागर राहणांतला फरक आहे. आमचा मुद्दा एवढाच की, जातिभेदामुळे येथें कांहीं अडथळा येत नाही [या बाबींत एवढें मात्र कवूल केलें पाहिजे की, जातिभेदामुळे जरी नव्हे तरी खाण्यापिण्याच्या गिरनिराळ्या विचनांमुळे हिंदुसमाजाचा बराच आर्थिक तोटा होतो लंडनमध्ये हिंदी खेळाऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची चौकशी करित असतां शंभराभर हिंदी खेळाऱ्यांची माहिती आम्हां गोळा केली पण त्यांतलु बहुतेक सगळेच सुसुलमान अगर खिस्ती होते.]

आतां ज्ञानकोशाच्या धंद्याचें आणखी एक उदाहरण ज्ञानकोशकार देतात तें बरबर पाहिलें असतां बरंच महत्त्वाचें वाटतें. जुन्या पद्धतीने चालणाऱ्या वेडवळ धंद्यांत बहुधा कांहीं ठराविक जातीचेच लोक आढळतात हें खरें. पण या धंद्यांत मुद्दा नवीन शास्त्रीय पद्धति सुरू करण्यास व मोठे कारखाने काढण्यास जातिभेदाने कांहीं अडथळा आणलेला नाही. मद्रास इलाख्यांत तर चामर्यांच्या धंद्यांत इतर जाती पुष्कळ आढळतात [चॅट्टरटन (मद्रास) व मार्टिन (मुंबई) यांचे चामर्यांच्या धंद्यांवरील रिपोर्ट पहा]. भोवत्या कातडी-कमवणाऱ्या कारखान्यांतून कामगार वर्ग सगळा जमाव जातोचि खेड्यांत सतो. शिवाय जमावाराचा धंदो घाणेरडा म्हणूनहि बऱ्याच जणांस

ती पतकरावासा वाटत नाही. हिंदूंच्या अहिंसेबद्दलच्या कांही समजुती व चामड्याचा विटाळ या गोष्टी त्या धंद्याची स्थिति खालावण्यास अंशतः कारण भूत असतील पण जातिभेदाचा येथेहि परिणाम बराच आहे असं वाटत नाही हल्लींचा मुख्य प्रश्न प्रगतीचा व तांत तर जातिभेद आडवा येण्याचं कांहीच कारण दिसत नाही.

जातिभेदाचा आनेष्ट परिणाम असा एक दाखविता येईल की, त्याच्यामुळे एकच धंदा वंशपरंपरा चालतो. पण बहुतेक सर्व देशांत जेथे जातिभेद नाही तेथे सुद्धा बापाचा धंदा लेकरे पुढे चालविण्याचा प्रघात फार आणलेकडेहि आपल्या जातीच्या परंपरागत धंद्यावर उपजीविका नीट चालू शकत नाही असं आढळून आल्यास लोक दुसरे धंदे चटकन पतकरतात. खानेसुमाराच्या बऱ्याच रिपोर्टांत जाती व धंदे यांचे आंकडे दिले आहेत, त्यांपासून फार बोध होण्यासारखा आहे. या आंकड्यांसंबंधी विचार केला असता कांही गोष्टी उघड दिसतात. एक तर सुमार पन्नास पाऊणशे वर्षापूर्वी जरी जात व धंदा ही स्थल मानाने एकच असली तरी आज तशा स्थिति नाही. आपल्या जातीचा धंदा सोडणे हल्ली बऱ्याच जणांना प्राप्त झाले आहे. आपल्या जातीचा धंदा सोडल्यानंतर साधारण बरी स्थिति असल्यास मनुष्य शेतकी करू लागतो नाही तर त्यास मोळमजुरी करावी लागते; इतर धंदे तो सहसा करीत नाही. पण याचं कारण जातिभेद नसून आपल्या सर्व जुन्या धंद्यांचा निकृष्ट स्थिति हें होय. सुतार, लोहार, चांभार, वगैरेच्या जुन्या पद्धतीच्या सर्व धंद्यांस उतरती कळा लागली आहे. पण जेथे कोणताहि धंदा किरावत-शीर वाटतो तेथे इतर जातीचे लोकहि त्या धंद्यांत प्रवेश करतात. कांही प्रांतांतून कोष्ट्यांचा व कांही प्रांतांतून शिंप्यांचा धंदा फायदेशीर होता तेव्हा त्या धंद्यांत इतर जातीचेहि लोक सापडत असत. तसेच अलीकडे शहरांतून फर्निचर वगैरे भिनसानां बरीच मागणी असल्यामुळे सुतारकामांत मिळकत बरीच होऊ लागली आहे. त्या अर्थी नागर सुतार वगैरे हल्ली इतर जातींचा भरणा बराच आहे. जुन्या पद्धतीने काम करणाऱ्या व निकृष्ट स्थितीत असलेल्या खेडवळ धंद्यांत इतर जाती शिरताल कशाळा ? पण जेव्हा कांही सुधारणेमुळे अथवा नवीन मागणीमुळे धंद्यास ऊर्जितावस्था येते तेव्हा जातिभेदास न जुमानता इतर जातीचे लोक देखील त्या धंद्यांत आपला शिरकाव करून घेतात [योविषयी विशेष माहिती निरनिराळ्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत मिळेल]. जाती व धंदे यांचे आंकडे भिळविण्यास त्रास पडतो व ते असावे तितके खात्रीलायक मिळत नाहीत म्हणून अलीकडील खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत ते सापडत नाहीत. पण या दोन आंकड्यांतल तफावत फार मोठी आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे इतकंच नव्हे तर ही तफावत सारखी वाढत चालली आहे [१८९१ सालच्या पंजाब व मद्रास यांच्या खानेसुमारीच्या

रिपोर्टांत आंकडे पहा] कोणत्याहि जातीतले लोक आपल्या जातीचा धंदा सोडून इतर धंदा लवकर पहातात यावरून जातिभेदाची बंधने आर्थिक बाबतीत फार सैल झाली आहेत हे सिद्ध होते.

ज्ञानकोशकार आणखी दोन विधाने करतात: पाहिले विधान हे आहे. “याप्रमाणे एकाच समाजात भिन्न भिन्न वर्ग व त्याच्या भिन्नभिन्न गरजा यामुळे समाजात आर्थिक उन्नति होण्याच्या मार्गात भयंकर अडचणी येतात.” आमच्या सर्वसाधारण गरजांच्या बाबतीत जातिभेदामुळे भिन्नत्व कोठे उत्पन्न होते हे आम्हांस कळत नाही. पोषाख व खाण्यापिण्याचे पदार्थ या दोहोंतच जतिभेदामुळे मार्गांत फरक होतो असे दाखविण्याचा ज्ञानकोशकारांनी प्रयत्न केला आहे. या दोन्ही धंद्यांच्या स्थितीचे सविस्तर विवेचन आम्ही नर केलेच आहे. बाकी सर्व महत्त्वाच्या बाबतीत जातिभेदामुळे मार्गांत काही फरक होत नाही हे ज्ञानकोशकारांना सुद्धा कबूल करावे लागेल. आपल्या घरांची बांधणी, ती बांधण्यास लागणारे सामानसुमान वगैरे गोष्टी आपल्या सांपत्तिक स्थितीवर अवलंबून असतात, आपल्या जातीवर नव्हे. ब्राह्मण शेतकरी झाला म्हणून तो काही कुणव्याहून निराळ्या शेतकी आजू-तांची मागणी करीत नाही. एक जात दिव्यांतून राकेल वापरते म्हणून दुसऱ्या जातीने गोळ्या तेलाची मागणी केल्याचे आमच्या ऐक्यांत नाही. कोणतीहि महत्त्वाची बाबत ध्या, सर्व जातीची मागणी साधारणपणे सारखीच; मागणी परिणामकारक होणे आपल्या सांपत्तिक स्थितीवर अवलंबून आहे. बारीक-सारीक फरक असतील पण ते अगदी क्षुल्लक बाबतीत. आतां पगळ्यांची घाटणी जातीजातीची निराळी, अथवा देशावरील ब्राह्मण स्वयंपाकांत गरम मसाला फार वापरतात पण सारस्वतांस मात्र ओल्या खोबऱ्याची जरूर फार, एवढ्यावरून जातिभेदामुळे आमची “आर्थिक उन्नति होण्याच्या मार्गात भयंकर अडचणी येतात” असे ज्ञानकोशकारांस म्हणावयाचे असल्यास हरकत नाही. हे जरा भ्रमशयोक्तीचे विधान नव्हे काय? इतकीच पृच्छा: आम्ही त्यांस कारितो. ज्ञानकोशकारांचे दुसरे विधान म्हणजे “पदार्थांची निपज मोठ्या प्रमाणावर होणे व प्रत्येक धंद्यांत कामाची वांटणी होऊन प्रत्येक अंगांत प्रावीण्य संपादन करणे या गोष्टी जातिभेदामुळे फुट पडून विस्कळित झालेल्या हिंदु समाजात मुळीच संभवत नाहीत” “आणि ही गोष्ट इतकी उघड आहे असे त्यांस वाटते की तिच्या समर्थनार्थ ते काहीच पुरावा देऊ इच्छीत नाहीत. पदार्थांची निपज मोठ्या प्रमाणावर केव्हां होऊ शकते याचा थोडासा विचार आम्ही मागेच केला आहे. कोणत्याहि भागाची वांटणी करण्यास जातिभेदामुळे काय अडथळा येतो? जुन्या काळांत जेव्हां आपणांस थंवांचे साधन नव्हते तेव्हां कोणत्याहि धंद्यांत श्रमविभाग फारसा होणे शक्यच नव्हते.

पण त्या काळची यांत्रिक सुधारणा लक्षांत घेतां शक्य तितका थर्मविभाग होत असे. तसेंच जुन्या घंटांतून हळूहळू नवीन यांत्रिक सुधारणांचा जेव्हां प्रवेश झाला तेव्हां कामाची वांटणी जास्त चांगल्या रीतीने होत गेली [बर्डन (यू. पी.) व निसिम (मुंबई) यांचे अर व कलाबूत या घंटावरील मोनोग्राफ पहा. तसेंच डाम्पियर (यू. पी.) व इतर प्रांतांचे पितळ व तांब्याच्या भांड्यांच्या घंटावरील मोनोग्राफ पहा]. कोणत्याहि घंटांत प्राचीण्य मिळविणें जातिभेदांमुळे कसें अशक्य होते ? आपले कारागरे नवीन यंत्रांचा अथवा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करीत नाहींत याचें कारण जातिभेद नाहीं. इ। आपल्या शिक्षणाच्या अभावाचा परिणाम आहे. वंशपरंपरा सारखा एकच घंटा चालत असल्यामुळे एक प्रकारचें प्राचीण्य मिळविण्यास जातिभेदाचा थोडासा उपयोगच होतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हिंदु समाज सामाजिकदृष्ट्या विस्कळित असेल पण तो आर्थिकदृष्ट्या विस्कळित होत नाहीं.

एकदां, जातिभेदानें आमच्या आर्थिक आपत्तीची परंपरा ओढवली आहे असें ज्ञानकोशकारांच्या मानानें घेतलें, मग काय ? सर्वे कांहीं जातिभेदावर लादले जाते. हिंदुस्थानांत मोठा व्यापार नाहीं हाहि जातिभेदाचाच अपराध हें ज्ञानकोशकार कसें सिद्ध करतात तें पहा. “ बुद्धि, शारीरिक श्रम व भांडवल हीं तिन्ही एकत्र होणें मोठ्या व्यापारास आवश्यक ” हा अर्थशास्त्राचा सर्वमान्य सिद्धांत प्रथम प्रतिपादितात. मग आपल्याकडे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाजवळ बुद्धि, मारवाड्याजवळ भांडवल व शूद्राजवळ शारीरिक बल असतें. या तीन निरनिराळ्या जाती झाल्या. त्यांचा एकमेकांशीं संबंध आमच्या समाजांत येणार कसा व मोठा व्यापार होणार कसा ! या अर्थशास्त्रास काय म्हणावें ? शारीरिक बलाचा प्रथम विचार केलें. मजूर लोक हे काम कशाकरितां करितात ? तर केवळ मजुरी मिळविण्याकरितां. ज्याप्रमाणें मजुरी मिळेल त्याप्रमाणें त्यांचें काम होईल व जेथें मजुरी जास्त मिळेल तेथें जाण्याचा मजूरवर्गाचा कल राहिल [अर्थांत मजूरवर्गाची चलनशक्ति पूर्ण आहे असें गृहीत धरलें आहे प्रत्येक लहानशा अडथळ्याचा विचार केला असतां त्रिवेचन फारच लांबेल]. पण कुणबी मजूर दोन पैते कमी घेऊन कुणबी कारखानदाराकडे काम करील असें ज्ञानकोशकारांस वाटतें काय ? आमच्या समाजांत महार व ब्राह्मण यांचा संबंध एकमेकांशीं फार कमी येतो पण पगार नीट मिळाल्यास ब्राह्मणांच्या दुकानांत चाकरी करण्यास महारांचीं कांहींच हरकत नसते. मारवाड्यांचें उदाहरण यूरोपांतलें यहुद्यांप्रमाणेंच आहे. यहुद्यांचा यूरोपांतलें आर्थिक रचनेवर जेवढा परिणाम होतो तेवढा आमच्याकडे मारवाड्यांच्यामुळे होईल. मारवाड्यांच्या हातांत कांहीं हिंदुस्थानांतला सर्व पैसा नाहीं. बंगालचें उदाहरण घ्या. बंगाली ऋणस्थ, ब्राह्मण वगैरे उच्च जातीचेच बंगालचे मोठमोठे

सधन जमीनदार आहेत, व त्या जातीतच बंगालचा बुद्धिवान व सुशिक्षित वर्ग आहे. मग येथे बुद्धि व भांडवल यांची सांगड होण्यास ज्ञानकोशकारांच्या मते कांहींच अडचण नसावी. तरी पण बंगाल्यांत एतद्देशीय लोकांनी चालविलेले धंदे फार कमी आहेत. आणि जे कांहीं आहेत ते गेल्या दहा पंधरा वर्षांतच निघालेले. निरनिराळ्या अर्थशास्त्रांय कल्पनांचा घोंटाळा पुन्हा खालील विधानांत दृष्टीस पडतो. " आमच्या गुजराथी बनिया व मारवाडी समाजापैकी परदेशांत जाऊन उच्च शिक्षण मिळविणारे इसमच नाहीत. यामुळे बुद्धि व भांडवल यांचे सहकार्य दुरापास्त झाले आहे" जसे कांहीं परदेशांत जाऊन आल्याशिवाय भांडवलाचा उद्योगधंद्यांच्या वाढीकरितां नीटसा उपयोग करितां येत नाही ! आतां धंदे चालविण्यास अथवा सुरू करण्यास दोन प्रकारचे शिक्षण व बुद्धि यांची जरूरी आहे. मुख्य म्हणजे धंद्यामधील कार्ययोजकता. आपल्या उत्पाद्य वस्तूच्या मागणीचा व पुरवठ्याचा विचार करणे, सर्व धंदा व्यवस्थित चालविणे, काटकसर कोट करतां देईल याकडे सारखे लक्ष देणे, व थोडाबहुत धोका आहे असे समजूनहि योग्य ठिकाणी भांडवल खर्ची घालण्याची तयारी असणे वगैरेस लागणारी जी बुद्धि व जें शिक्षण धंदा सुरू करण्यास अथवा चालविण्यास आवश्यक आहे ते परदेशांत जाऊन मिळत नाही. यास मुख्यतः हिंदुस्थानांतलें धंद्याची घटना व त्यांच्या अडचणी यांचा अनुभव लागतो. परदेशीय औद्योगिक घटना व अर्थशास्त्र यांच्या ज्ञानाने फायदा होईल पण हे ज्ञान आवश्यक नाही. दुसऱ्या प्रकारचे शिक्षण म्हणजे त्या धंद्यांत लागणारे शास्त्रीय पद्धतीचे औद्योगिक शिक्षण होय. हे शिक्षण मिळविण्यास परदेशांत जाणे इच्छीं जरूरीच आहे. पण असले शिक्षण युरोपांत सुद्धा खुद्द भांडवलवाले स्वतः घेत नाहीत. ते केवळ पगार देऊन त्या बाबीतले तज्ज्ञ लोक नोकरीस ठेवतात आणि तसे तज्ज्ञ मारवाडी अगर गुजराथी बनिया फायदा होईल असे दिसून आल्यास आजहि नोकरीस ठेवतात. खरे पाहिल्यास मारवाडी व गुजराथी बनिया या जातींनी आपल्या भांडवलाचा उद्योगधंद्याची वाढ करण्याकडे जितका चांगला उपयोग केला आहे, तितका दुसऱ्या कोणत्याहि जातींनी केला असता की नाही याबद्दल शंकाच आहे. आपल्या उद्योगधंद्याच्या वाढीचा प्रश्न अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे. अशिक्षित मजूरवर्ग, थोडे भांडवल व भांडवलाकरितां शेतकी, व्यापार, उद्योगधंदे यांची चढाओढ, कोळसा, लोखंड वगैरे खनिज संपत्तीची वाण अशा निरनिराळ्या मोठमोठ्या अडथळ्यांमुळे आपली औद्योगिक वाढ आज खुंटली आहे. जातिभेदाचा यावर परिणाम अत्यंत थोडा होतो आणि जातिभेद जरी आज नसते तरी या वाढीचा वेग नास्त झाला असता की नाही याची वानवाच आहे. जातिभेदाच्या

प्रश्नाचा आम्ही जरा विस्तृत विचार केला. कारण कां ज्ञानकोशकार आपल्या विवेचनांत याला बरेंच महत्त्वाचें स्थान देतात. ज्ञानकोशकारांना नमूद केलेल्या प्रत्येक मुद्याचा निरनिराळा विचार आम्हीं विस्तीर्णभयास्तव येथें करीत नाहीं. आमची सामाजिक रचना भिन्न म्हणून आमची आर्थिक रचनाहि निराळी असली पाहिजे अशी ज्ञानकोशकारांचो विचारपरंपरा दिसते. पण हें खरें नाहीं. आमच्या आर्थिक रचनेसारखी रचना गेल्या शतकांत इतर बऱ्याच देशांची होती व आजहि कित्येक देशांची आहे. बरें, हल्लीं जे फेरबदल जगांत हेत आहेत त्यांच्या हिंदुस्थानावरील परिणामाकडे पहा. आमच्या देशाच्या गेल्या शतकातील आर्थिक उत्क्रांतीकडे लक्ष दिलें असतां असे आढळून येईल कां या उत्क्रांतीची दिशा युरोपियन देशांत १८ व्या व १९ व्या शतकांत झालेल्या उत्क्रांतीच्या दिशेप्रमाणेंच आहे. आर्थिक बाबती आर्थिक गरजांच्या दडपणामुळे सामाजिक रचनेचा तेव्हाच पाडाव होतो. आपल्याकडे अलुत्याबलुत्याची पद्धत फार जुनी आहे. यांत प्रत्येकाचें ठराविक वेतन असून त्याबद्दल त्यांस ठराविक चाकरी करावी लागे. कांहीं वर्षांपूर्वी आपल्याकडे गांवच्या मेलेल्या गुरांच्या कातड्यांवर चांभार अथवा घेडयांचा वंशपरंपरा हक्क चालत आला होता. पण सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी जेव्हां कातड्यांच्या किंमती जगभर फार वाढल्या व मेलेल्या गुरांच्या कातड्यांस चांगली किंमत येऊं लागली त्याबरोबर चांभार व घेडयांच्या पुरातन हक्कांस गांवकरां लोक जुमानांत नाहसि झाले. आमच्या आर्थिक रचनेंत विशेष असे कांहींच नाहीं. आमची आर्थिक उत्क्रांति हळू हळू होत आहे इतकेंच. बाकी सर्व बाबतींत ती इतर देशांप्रमाणेंच चालली आहे. आमच्या नागरधंद्यांच्या घटनेतील स्थित्यंतर, आमच्या मजूवर्गाची जमिनीपासून फारकत इत्यादि गोष्टांचा बारकाईने विचार केला असतां या विधानांची खात्री पटेल. [प्रस्तुत लेखकाचें नुकतेंच प्रसिद्ध झालेले इंडस्ट्रियल एव्होल्यूशन ऑफ इंडिया पहा]. या सर्व महत्त्वाच्या बाबतीं आपलें इतर देशांशी पुरतें साम्य आहे. मग स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्राची आवश्यकता कोठून उरली; हें अर्थशास्त्र निर्माण करण्याकरितां ज्ञानकोशकार आणखी एक कारण देतात. ते म्हणतात, “आजपर्यंत-शंभर दीडशें वर्षांच्या ब्रिटिश अमदानांत पुष्कळ ब्रिटिश अर्थशास्त्र शिकलेल्या विद्वानांनी अर्थशास्त्राचे विषयाचें शिक्षण दिलें पण अद्याप हिंदुस्थानची आर्थिक स्थिति फारशी सुधारली नाहीं.” आम्ही वर दाखविल्याप्रमाणें फार मोठे अडथळे वाटत असतां नुसत्या अर्थशास्त्राच्या शिक्षणानें आर्थिक उन्नति कशी होणार? आणि विद्वानांनी आर्थिक स्थिति सुधारण्यास त्यांच्या हातांत कांहीं तरी सत्ता पाहिजे, ती आमच्याकडोळ विद्वानांना कोठें होती? शिवाय अजून अर्थशास्त्राची प्रगति फार व्हावयाची आहे. मार्शल

याच्या वेळेपावेतां इंग्रजो अर्थशास्त्राची व व्यवहाराची फारकत बरोच होती आणि गेल्या दोनतीन वर्षांतच एकोनोमिक बॅरोमेटर्स वगैरे तयार करण्याचा प्रयत्न होऊन उद्योगधंद्यास प्रत्यक्ष उपयोगी असं वळण अर्थशास्त्रास लागत आहे. ही खुद्द इंग्लंडांतली गोष्ट झाली. हिंदुस्थानांतली अर्थशास्त्रीय शिक्षण इंग्लंडांतली शिक्षणाच्या बरोच वर्षे मागे रेंगाळते ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. तेव्हां हिंदी अर्थशास्त्रज्ञांना जर आर्थिक उन्नतीस मदत केली नाही तर तो अर्थशास्त्राच्या अपरिपक्वतेचा व आपल्याकडील शिक्षणपद्धतीचा दोष आहे. याला उपाय म्हणजे हिंदुस्थानच्या आर्थिक इतिहासाचा तुलनात्मक दृष्टीने अभ्यास करणे, व्यावहारिक अर्थशास्त्राकडे जास्त लक्ष देणे व युरोपीय क्रमिक पुस्तकांतली ठराविक उदाहरणे न देता हिंदी परिस्थितीकडे लक्ष देऊन अर्थशास्त्रीय सिद्धांत शिकविणे हा होय. प्रत्येक देशांतली परिस्थिति निराळी, म्हणून प्रत्येक देशांय अर्थशास्त्र असणे शक्य नाही.

एकंदर ज्ञानकोशकार सामाजिक रचनेला आर्थिक बाबतीत भलतेंच महत्त्व देतात असें ध्यामचें मत आहे. त्यांनीं हिंदी अर्थशास्त्राच्या विवेचनांत जातिभेद, देववाद यांवर पाने खर्च केलीं पण जमीनमहसूल, उद्योगधंदे-नगरवाद वगैरे आर्थिक दृष्ट्या ज्या खऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांचा बिलकुल विचार केला नाही. तसेंच ज्ञानकोशकारांची अर्थशास्त्राच्या कक्षेवद्दल चुकीची कल्पना दिसते. सामाजिक विषयांवरील सर्व शास्त्रे एकमेकांशीं संलग्न आहेत, व एकाचा विचार करतांना इतरांचा थोडाबहुत विचार करावा लागतो हें जरी खरें असलें तरी प्रत्येक शास्त्राची कांहींतरी आंखलेली मर्यादा असावी लागते. आणि या मर्यादेतून विषयांचा त्या त्या शास्त्रांत विचार करावयाचा असतो. या दृष्टीनें समाजरचनेला अर्थशास्त्रांत फार गौण महत्त्व आहे. शिवाय ज्ञानकोशकारांची अशी समजूत दिसते कीं अर्थशास्त्र म्हणजे एक ठराविक सिद्धांतांचा साठा. हे सिद्धांत युरोपांत तयार झाले व ते आपणास लागू पडत नाहींत तेव्हां करा एक नवीन हिंदी अर्थशास्त्र निर्माण! पण खरी परिस्थिति अशी नाही. अर्थशास्त्राचे सिद्धांत व्यवहारांत आणतांना सर्व बांधुनीं प्रथम योग्य विचार केला पाहिजे ही गोष्ट सर्वमान्य आहे आणि अर्थशास्त्र म्हणजे एक सिद्धांतांचा गड्डा व हे सिद्धांत जिकडे तिकडे सारखे लागू पडतात असें हि कोणी म्हणत नाही. यासंबंधीं कॅम्ब्रिज येथें प्रसिद्ध झालेल्या अर्थशास्त्रीय विषयांवरील एका मालिकेच्या प्रस्तावनेतून खालील उतारा देतो. या प्रस्तावनेंत मि. कॅन्स म्हणतात. "अर्थशास्त्रांय उपपत्ति" आपणांस ज्यावरून तत्काल एखादें धोरण बसविता येईल असे निश्चित सिद्धांत काढून देत नाही. अर्थशास्त्रीय उपपत्ति हें एक तत्त्व नसून ती पद्धति आहे. ती एव विशिष्ट मानसिक रचना व विचारपद्धति असून तिच्यापासून एखाद्यास विशिष्ट गोष्टींमसून

अथ ६ सिद्धांत काढण्यास मात्र मदत होते. आतां थंदेवाईक अर्थशास्त्रज्ञांचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे प्रस्तुत वस्तुस्थितीचें साकल्यानें ज्ञान मिळविणें आणि त्यास अर्थशास्त्राच्या तत्त्वांचे कुशलतेनें लागू करणें किंवा आपल्या पद्धतीची मूलतःच सुलभ, बिनचूक व उद्बोधक रीतीनें प्रतिपादन करणें हेंच राहिलें आहे.”

कोणत्याही बाजूनें विचार केला असतां स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्र उत्पन्न करण्याची जरूरी बिलकूल नाही इतकेंच नव्हे तर अशा प्रकारच्या संज्ञेनेच फार चुकीच्या समजुती पसरण्याचा संभव आहे. उगीच अवांतर बऱ्याचशा गोष्टींचा विचार करून मुख्य अर्थशास्त्राची कक्षा विसरून चालावयाचें नाही. आणि हिंदी अर्थशास्त्र स्वतंत्र तयार करून आमच्या आर्थिक रचनेत कांहीं विशेष आहे असा समज उत्पन्न करणेहि योग्य नाही. व्यावहारिक दृष्टीनें अर्थशास्त्राचा विचार करणे बरोबर आहे आणि हिंदुस्थानातील एकंदर परिस्थितीचा विचार करूनच नंतर अर्थशास्त्राचे सिद्धांत लागू करावे पण यास हिंदी अर्थशास्त्र असे स्वतंत्र शास्त्र निर्माण करण्याची जरूरी नाही. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र व अर्थशास्त्र यांची खिचडी अर्थशास्त्राच्या मर्यादित नको. अशामुळे आर्थाचे निकृष्ट स्थितीत असलेल्या हिंदुस्थानातील अर्थशास्त्राच्या शिक्षणास आणखी वाईट वळण लागण्याचा संभव आहे. असले विचार ज्ञानकोशकारांसारख्या अधिकारी गृहस्थांना प्रदर्शित केले. त्यांस विरोध करणे जरूरीचें वाटलें म्हणून हा लेख लिहीत आहों.

(परिशिष्ट नं. १६)

महाराष्ट्रकाव्य व ज्ञानकोश.

(ले. दत्तात्रय केशव केळकर, बी. ए. हिंदी हायस्कूल, पांचगणी)

[केसरी १२ मे. १९२५.]

लेखांक १ ला.

अहिल्याबाईचा पुत्र, खंडेराव दान म्हणून रौप्य आणि सुवर्ण मुद्रिकांनी भरलेली पात्रेच्या पात्रे ब्राह्मणांस अर्पण करी. पण तीं अर्पण करतांना पुष्कळ वेळां खोडसाळ युक्तीचा अवलंब करी तशाच प्रकारच्या युक्तीचा अवलंब करण्याची 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' कारांना मधून मधून लहर येत असल्याचें आढळून येत. खंडेराव ब्राह्मणांस निमंत्रण करून त्यांच्यापुढें सुवर्णमुद्रांनी भरलेले तबक ठेवी व त्यांतून मनमानेले तितक्या मुद्रा उचलून घेण्यास सांग. त्या सुवर्णमुद्रांच्या लकाकीनें मुग्ध झालेला ब्राह्मणाचा हात मुद्रांनां कुरवाळू लागतो न लागतो तोच मुद्रांच्या खाली दडपून ठेवलेल्या जहरी इंगळ्या

त्याशी हस्तांदोलन करीत, त्यामुळे विचारा ब्राह्मण धनलोभ आणि शारीरिक वेदना यांच्यामध्ये लोंबकळत राही. ज्ञानकोशकारांनी अजब उद्योग करून महाराष्ट्र वाचकवर्गाला अजपावेतो अगम्य असलेली ज्ञानसंपत्तीची भांडारी खुली करून दिली याबद्दल महाराष्ट्र ज्ञानभिक्षु त्यांचे सदैव ऋणी राहतील. पण खुल्या केलेल्या भांडारातील ज्ञानसंपत्ति लुटून येत असता खंडेरावां इखा मारण्याची हास भागवून घेण्याचा मोह कोशकारांनी टाळला असता तर ज्ञानभिक्षूकडून मिळणारा धन्यवादादि प्रसन्नचित्ताने मिळाला असता. पण या धन्यवादापेक्षा उपमर्देकारक मतडखांनी तळमळणाऱ्यांच्या वेदना पाहण्यांत कोशकारांना अधिक हास वाटत असावा. कोशकारांनी अनेकांना तळमळावयास लावले आहे. त्यांपैकी मासला म्हणून अखिल महाराष्ट्र कविवर्गाची त्यांनी कशी प्राणांतिक अवस्था करून सोडली आहे ह्याकडे प्रस्तुत वाचकवर्गाचे लक्ष वेधावयाचे आहे.

ज्ञानकोशकारांचा अभिप्राय.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश विभाग अथवा यांत काव्य या सदराखाली एक विस्तृत लेख आला असून काव्यशास्त्र, संस्कृत काव्य, महाराष्ट्रकाव्य वगैरेची माहिती वाचकांस पुरविली आहे. त्यांत महाराष्ट्रकाव्यासंबंधाने समालोचनात्मक थारावे जे विचार प्रगट केले आहेत ते वाचून महाराष्ट्र वाचक आश्चर्यमूढ झाल्याविना राहणार नाहीत. मूळ लेखातील 'मराठी काव्य व प्राचीन कवी' या पोटमथळ्याच्या पहिल्या कालम दीड कालमांत प्राचीन मराठी काव्याची जवानी घेऊन नंतर अधिकारयुक्त वार्णाने निकाल देताना कोशकार लिहितात की, "एकंदरीने पाहतां मराठीतील काव्यवाङ्मय म्हणजे उष्टे आणि भिकार होय यांत शंका नाही. सुशिक्षित व शृंगारिक वाङ्मय अलोकडील मासिकांतील भीत भीत प्रसिद्ध केलेल्या पद्याशिवाय मराठीत नाही. व आहे ते अगदी कनिष्ठ प्रतीचे आहे. भावना सुशिक्षित होऊन त्यांचा विकास ज्या समाजांत नाही त्या समाजांत खरे प्रेमवाङ्मय कोटून सापडणार ? पोवाडे देखील निबुद्ध अशा लोकांनीच लिहिले असल्यामुळे त्यांत कवित्व जरी मधून मधून दृष्टीस पडले तरी ते आजच्या वाङ्मयप्रेमी वर्गावर लापटाकील असे नाही व मोठमोठाली चांगली काव्ये मराठीत झालीच नाहीत. इंग्रजी राज्यांतील ज्या मराठी काव्यांत काही कवींचे कौशल्य दृष्टीस पडते आणि ज्या कवींचा दम बरा जास्त टिकला आहे अशी नांव घेण्यासारखी काव्ये आमच्या मते दोनच आहेत: एक चित्तमणी पेंढेकरांचे गंगावर्णन आणि टिळकांचे वनवासी फूल. काव्याचे विषय शोधण्यांत स्वातंत्र्य, जन्मभर काव्याचा हव्यास, विविध प्रकारचा अनुभव या गोष्टींचा लाभ महाराष्ट्रकवितेस कधीच प्राप्त झाला नाही.

मराठीतील बरीचशी प्रसिद्ध झालेली अर्वाचीन कविता पंचविशीच्या आंतल्या पोरानां लिहिलेली आहे व त्याच मंडळींनी प्रौढ वयांत कवितारचनेचा क्रम टाकून दिव्या आहे" वगैरे. पण येवढ्यानेहि कोशकारांच्या अंतरात्म्याचा खळभळ शांत न होऊन व मराठी काव्याविषयाचा तिटकारा नीट व्यक्त झालास न चाटून कोशकार शेवटी शेवटी उद्गारतात की, "आजपर्यंत झालेले मराठी वाङ्मय सर्व जळून गेले तरी जगाचे वाङ्मय या दृष्टीने कांहीं एक नुकसान व्हावयाचे नाही ! झाले तर भाषेचा इतिहास, खुटलेल्या राष्ट्रांच्या मनःस्थितीचे व ज्ञानमर्यादेचे उदाहरण व खोशूदांच्या धार्मिक शिक्षणासाठी झालेल्या प्रयत्नांचा इतिहास या नात्यानेच होईल !" इतक्या थोड्या शब्दांत महाराष्ट्रकाव्याचा इतकी मासलेवाईक निंदा अन्यत्र सांपडणे दुर्मिळ.

एका बाजूने महाराष्ट्रकवी हे जगत्कविमंडळाच्या अप्रभागी विराजमान होण्यास योग्य, त्यांतील प्राचीनांपैकी बहुतांश कवि भगवद्भक्तीच्या उत्कट परिमळाने दरवळलेले अतएव केवळ असामान्य व अर्वावांनांपैकी 'गोविंदाप्रज' प्रभृतींचे काव्य आखिल जगतांत अव्वल दर्जाच्या ठरलेल्या वाल्मीकी, शंख-स्पशर, गटे वगैरे कवींच्या तोलाचे तर दुसऱ्या बाजूने महाराष्ट्रकाव्य हे परपुष्ट, निर्बल व निस्तेजपैकी प्राचीनांचे गांवढळ ठरीव सांचाचे व उद्दाम कल्पनारहित. अर्वाचीनांचे उच्छृंखल, छेचोर व त्रुटित अशा दोनहि प्रकारच्या एकांतिक विचारसरणांच्या लाटा गेल्या पन्नास-साठ वर्षांत महाराष्ट्रावर येऊन गेल्या. पण आजमितीस त्या ओसरल्या असून एकंदर काव्यसाम्राज्यांत महाराष्ट्रकाव्याला कोणता दर्जा प्राप्त होण्यासारखा आहे हे चिकित्सक बुद्धीने ठराविणे, गुणदोषांचे हंसक्षार न्यायाने परीक्षण करून गुणांचे सशास्त्र अध्ययन करणे, अशा प्रकारची प्रवृत्ति दिवसेदिवस बळावत आहे. महाराष्ट्रवाङ्मयाचा अभ्यास एम. ए. च्या परीक्षेपुरता मर्यादित होता तो आतां बी. ए. च्या परीक्षेत प्रविष्ट झाला आहे व कॉलेजांतील खालच्या दोन वर्गांतहि होण्याची चिन्हें दिसत आहेत. प्राचीन कवींवर 'मोरोपंतचरित्र व काव्यविवेचन' व अर्वाचीन कविवर 'आधुनिक कविपंचक', 'महाराष्ट्र नाटककार, गडकरी', 'आपट्यांच्या कादंबऱ्यांचे परीक्षण' वगैरेसारखे ग्रंथ होऊं लागले आहेत. जुन्या व नव्या कवींच्या सशास्त्र अध्ययनासाठी 'सूर्यमंडळ', 'गोविंदाप्रज मंडळ' अशा संस्था अस्तित्वांत येऊं लागल्या आहेत. अशा वेळीं समग्र महाराष्ट्रकाव्य जुने व नवे जळून खाक झाले तरी रसभर नुकसान नाही अशा प्रकारचे अनुदार उद्गार काढणे हे कोशकारांसच शोभू जाणें.

काव्य-काव्योद्भवकारांचे मत.

पंधरा वर्षांपूर्वी 'काव्य-काव्योद्भव'कारांनी प्राचीन कवींची हजेरी घेतली त्यावेळी त्यांनाहि कोशकारांच्याइतकी इरसाल भाषा सुचली नाही.

जुन्या काव्याला परपृष्ठ, प्रतिभास्वातंत्र्यरहित, खेडवळ वगैरे प्रकारे नाके मुरडून काव्य-काव्योदयकारांनी त्याला काथाडले होते पण त्याला भडामि देण्यास त्यांचा हात वाहोना ! शिवाय सर्व महाराष्ट्रकाव्याला सरसहा अस्पृश्य समजण्यासहि ते तयार नव्हते. अर्वाचीनांकडे त्यांच्या अंतःकरणाचा ओढा होताच. पण प्राचीनांपैकी तुकाराम, नामदेव वगैरे भक्तकवींचे काव्य त्यांचे अंतःकरण उचंबळून सोडी. काव्य-काव्योदय या निबंधांत भक्तकवी-विषयां दाखविलेला भादर कांहींसा चांचरत व नाखुपांने दर्शविलेला असला तरी दहा वर्षांच्या परिशीलनांतर जुइलसन लेखवर्समर्थे भक्तिकाव्याचे मुक्तकंठ स्तुतिस्तोत्र गाण्यांत प्रोफेसरसाहेबांना कमीपणा घाटलेला नाही. काव्यांत भक्तिरसाची बहार अथवा परमोच्च सीमा पहावयाची असल्यास महाराष्ट्रकाव्यांतच ती पहावी. उभ्या त्रिभुवनांत तिला जोड नाही, असे रद्दार काढणाऱ्याला समग्र महाराष्ट्रकाव्य आग्निसात झालेले कसे पहावे ! पण आमच्या कोशकारांच्या घरी सर्वच व्यवहार घाऊक, त्यांत ग्राह्याग्राह्य, सरसनोरस असल्या बारकाव्या काढांत घसल्यास कोशकारांचे स्वातंत्र्य आणि वैशिष्ट्य कोठे उरले ? जुने कवी, नवे कवी, पोवाडेकार, लावणाकार, तुकाराम, मोरोपंत, केशवसुत, गोविंदाग्रज या सर्वांना त्यांनी एकाच जात्यांत भरडून काढले आहे. समग्र महाराष्ट्र काव्याचे आलोडन करणाचा ठराव पास झाल्याबरोबर कोशकारांनी आपल्या पुरभट्टास जुन्या-नव्या सर्व काव्यग्रंथांचे गट्टे आपल्यापुढे हजर करण्यास सांगितले, व क्षणभर दहापांच पुस्तकांचे कान दुमडल्यावर हे घामाने डवरते होस्ताते आरामखुबिरे देह लोटून व कपाळास आठ्या घालून डुरकले की 'भट्ट्याचो सबकु आग लगाव, अब्बाके अब्बा' !

ज्ञानकोशप्रकाशन हे सामुदायिक राष्ट्रीय कार्य आहे. तेव्हा कोशाच्या संपादकमंडळाची व्यक्तिविषयक मते सिद्धान्तरूपाने मांडली जावीत अशी मंडळाच्या भागीदारांची अपेक्षा असणे शक्य नाही. संपादक मंडळाच्या व्यक्तिविषयक मतांची छटा अज्ञातवाद दृग्गोचर न होणे अशक्य आहे हे कबूल. विषयांची निवड व निरनिराळ्या विषयांच्या वांट्यास येणाऱ्या मजकुराची मर्यादा वगैरे बाबींत संपादकाची आवडनिवड डोकावणे अपरिहार्य आहे. पण संपादकांनी स्वतःच्या एकांतिक व आमद्गी मतांनी कॉलमच्या कॉलम माखून काढणे हा कोशाचा दुरुपयोग होय. इतर भाषेंतील ज्ञानकोशांत प्रमुख विषयांवर तज्ज्ञांचे लेख छापण्याचा प्रघात आहे. पण आमच्या कोशकारांनी तज्ज्ञांचे साहाय्य संपदितां आले नाही किंवा त्यांनी पर्वा केली नाही. कोशकारांनी स्वतःची लाडकी मते प्रतिपादावयाची असल्यास स्वतंत्र ग्रंथलेखनरूपाने ती प्रतिपादणे हा रास्त मार्ग होय. स्वतंत्र विचार हा कितीहि खोडसाळ भासला तरी जिवंत विचाराचा तो प्रतीक आहे. म्हणूनच तो

प्रगट करण्याचें व्यक्तिमात्रांचें स्वातंत्र्य मान्य करणें अवश्य आहे. असे विचार व्यक्तीच्या नांवावर प्रसिद्ध वेलें जातात तोंपर्यंत त्यांचा परिणाम व्यक्ति माहात्म्यानुसार मर्यादित असतो. पण ज्ञानकोशाचा भ्रम्य व रुबावदार आकार, अनेक विद्वानांच्या मंथनांतून निघालेल्या रचनांचा हा कोश अशी अपेक्षा व समजूत, यामुळें सामान्य वाचकाला कोशातील मुक्ताफळें ब्रह्मवाक्यें वाटावीं हेंच संभवनीय. कोशकारांची ही भूमिका व त्या भूमिकेला प्राप्त होणारें आंगंतुक, अवास्तव माहात्म्य हें लक्षांत घेऊन संपादक मंडळानें स्वतःच्या खासगी मतांचें इतक्या नागव्या रीतीनें वाचकापुढें आविष्कारण करावें हें अप्रशस्त होय.

पुरावा कोठें आहे ?

वरें, एकात्मिक मत प्रतिपादावयाचें तर त्याला साधकवाचक प्रमाणें दिलों म्हणजे वाचकाला स्वतःला आपलें स्वतंत्र मत बनविण्यास वाव तरी राहतो. पण आमच्या कोशकारांची श्रुतिस्मृतिकारांच्या वर ताण ! विचान्या महाराष्ट्र कवींवर ठेवलेले आरोप पुराव्यानें सिद्ध करण्याचा प्राप्त न घेतां कोशकारांनीं लष्करी कोर्टांतलें न्यायाधीशाप्रमाणें एकदम त्या सर्वास-नव्या व जुन्यांस--अभिकाष्ठभक्षणाची शिक्षा सुनावली आहे. न्यायनिर्णयांत प्रथम आरोपीची 'हजेरी व नंतर निर्णय' हा नेहमींचाच मार्ग. पण महाराष्ट्र कविवर्गाविषयीच्या तिटकान्यांचें कालकूट ओकण्यास कोशकार इतके अधीर झाले होते कीं, कवींची हजेरी घेऊन नंतर निकाल होण्याइतक्या विलंबाची कळ न सोसून आधीं निर्णय व मागून हजेरी असा विपर्यस्त प्रकार त्यांनीं अंगिकारिला आहे.

या विसंगतीस काय म्हणावें!

पण सगळी बहार या मागून घेतलेल्या कवींच्या 'हजेरी'त आहे. या हजेरीचा वाचकांस परिचय करून दिला म्हणजे 'आजपर्यंत झालेले सर्व मराठी वाङ्मय जळून खाक झालें तरी जगाचें काव्यनाश! या दृष्टीनें कांहींहि नुकसान व्हावयाचें नाहीं' या जलाल मताला मूठमाती दिव्याकरितां त्याचें थडगें कोशकारांनीं स्वतः कसें खणून ठेवले आहे हें पहावयास सांपडेल. तसेंच या हजेरीची ओळख करून दिली म्हणजे कोशकारांच्या मतांतील एकांगीपणा दर्शविण्याचा निराळा खटाटोप करण्याचें कारण नाहीं. कारण कोशकारांनीं या हजेरींत विसंगति आणि वदतोव्याघात यांनीं स्वतःच्या मतास स्वतःच हरताळ फांसला आहे.

आजपर्यंत झालेले मराठी वाङ्मय सर्व जळून खाक झालें तरी जगाचें काव्यनाश या दृष्टीनें कांहींहि नुकसान व्हावयाचें नाहीं असले धाडशी मत बनविण्यापूर्वी कोशकारांनीं मराठी वाङ्मयाचें बरेंच परिशीलन केलें असावें

असा वाचकांनीं तर्क करण्याचें कारण नाहीं. कारण प्राचीन कवीसंबंधीं माहिती महाराष्ट्र सारस्वतांतून व अर्वाचीनसंबंधीं न. चिं. केळकर यांच्या वडोद्रे साहित्यसंमेलनांतून घेतल्यानें दोनहि उद्यो आणि परभृत आहेत आणि हे उद्ये अन्न पचावें म्हणूनच वाङ्मय जळून त्याच्या भस्माची मात्रा वर सेवन केलीं कीं, काय कोण जाणे ! महाराष्ट्र-सारस्वतकार आणि वडोद्याच्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष ह्या दोघांच्या लेखांत ह्या भस्माचा मागमूसहि नाहीं. मग कोशकारांनीं तें कोठून पैदा केलें ? ' उद्ये ', ' परभृत ' वगैरे शब्द लक्षांत घेतां मूळ कल्पना ' काव्य-काव्योदय ' निबंधांतून उत्रलली असावी. मग महाराष्ट्रसारस्वतकार व सा. सं.चे अध्यक्ष यांच्याप्रमाणें काव्य-काव्योदय-कारांचा स्पष्ट उल्लेख कां नाहीं ? तसा उल्लेख असता तर दोनहि प्रकारचीं मते कोशकारांनीं वाचकांपुढें मांडलीं असें तरी म्हणतां आलें असतें. वरें ह्याहि दृष्टीनें पाहतां ' काव्यकाव्योदयाचे ' तेवढीच आठवण व्हावी आणि विविधज्ञानविस्ताराचे अंक कोशकारांनीं चाळलेले अन्यत्र आढळत असतां ' काव्यकाव्योदया ' वरची वा. अ. भिडे यांचा टीका कोशकारांच्या नजरेतून निसटली असावी असें तरी कसं मानावें ? पण या टीकेचा किंवा मूळ निबंधाचा उल्लेख करण्यांत काव्यकाव्योदयकारांच्या मतांची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति हें आपलें स्वतंत्र खास लाडकें मत म्हणून प्रसिद्ध व्हावें व त्याचा आपणांस योग्य अभिमान वाळगतां यावा, असा कोशकारांचा इरादा दिसतो. पण मराठी काव्याचा परिचय बहुधा अल्प असल्यानें एका बाजूला आजपर्यंतचें मराठी वाङ्मय सर्व जळून गेलें तरी काव्यनाश या दृष्टीनें जगाचें रेसभर नुकसान व्हावयाचें नाहीं असलें आप्रही स्वयंमन्य मत, तर दुसऱ्या बाजूला ह्या अन्निकाप्राची शिक्षा सुनावलेल्या कवींची स्तुति! असल्या अक्षम्य विसंगतीच्या खोड्यांत कोशकार अडकले गेले आहेत; कसे तें पाह।—

कोशकारांच्या हा अभिप्राय प्रहा.

अर्वाचीन कवींचें गुणवर्णने-छे: दोषवर्णन-कोशकारांनीं आपल्या खास मतास खुलवील अशा पद्धतीनें करतां आलें असतें पण त्यांनीं न. चिं. केळकर यांच्या भाषणाच्या गोषवाच्यावरच निर्वाह केला आहे, आणि त्यांतहि लक्षांतलें गुणवर्णनपर भाग गाळला आहे का; म्हणून पहावें तर ' भाषारचना व विषय यांचें वैचित्र्य आधुनिक कवितेंत आतिशय दिसून येतें. ' मुजुमदार, भिडे, लेले, पांगारकर, आगाशे, अनंततसेय यांच्या रचनेचें मोरोपती वळण; मोगरे, चंद्रशेखर, लंभे यांची काहीशी संस्कृतप्रचुर पण दौलदार व रमणीय श्लोकपद्धति; माधवानुज, सुमंत, नांगेश व माधवे यांचो सफाईदार रचना; चिपळूणकर विनायक यांची सहजगधुर साकी; तुकारामाच्या धाटाचे व श्रीधरी,

थाटाचे टिळकांचे अभंग; केशवसुत, ठोमरे यांची विषयानुरूप तुटक आंजस्वी व परिणामकारक नवीन वृत्तयोजना; तांबे व दत्त यांची लावणीपदाच्या धर्तीवरील हृदयंगम कवने; गोविंदाग्रज, रेदाळकरांची ललितनादमधुर पण कृत्रिम भाषा आणि टेकाडे व वेहरे यांच्या वाणीतील तडफ हे सर्व विशेष जाधुनिक कवितेला शोभादायक आहेत. 'आधुनिक कवितेचे स्वरूप असं वैचित्र्यपर तसेच ते चमत्कृतिजनक व आनंददायकहि आहे' वगैरे वाक्यांना राजरोसपणे वावरुं दिले आहे.

आतां जुन्या कवीविषयी अभिप्राय पहा:—जुन्या कवीत मोरोपंतां-विषयी वादविवादाची रणे आजपर्यंत पुष्कळ मानली असल्याकारणाने त्या कवीविषयी कोशकारांचा अभिप्राय प्रतिकूल असावा असा तर्क केल्यास पुढील वाक्ये वाचार्वा. "मोरोपंतांना त्यांच्या आर्षीच्या सर्व काव्यांचा भरपूर उपयोग घेतां आल्यामुळे त्यांचे काव्य ठाकटिकीचे वठले आहे. त्यांची कवित म्हणजे एखाद्या राजाच्या सर्वांगसुंदर, नाजुक, बहुमोल अलंकारादि आभरणांनी युक्त व बहुविध कलाकुशल प्रौढ वयाची तरुणी होय. शब्दगौरव, भाषेची प्रौढ रसानुकूलता, भरपूर अलंकार, कालव्यक्तिप्रसंगाला अनुसरून वर्णने, मुख्य सूत्र न सोडतां थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ आणणे हे त्यांच्या काव्याचे विशेष होते." मराठी काव्याच्या निंदकांनी केलेले हे वर्णन वाचकांना लक्षांत घ्यावे. इतर कवीविषयीचे अभिप्रायहि नमूद करण्यासारखे आहेत. "अमृतरागाची कविता चटकदार व मनोहर असून त्याचा कटाव जर उत्तम हरिदासांच्या तोंडून ऐकला तर श्रोते तन्मय होऊन जातात". वामनाची पौराणिक आख्याने रसभरित व स्वभावोक्तिपूर्ण असून वाणी जोरदार, ओजस्वी व प्रौढ आहे'. 'श्रीधर व एकनाथ यांनी ओवीबद्ध काव्यांत चमत्कारित्व व मनोहारित्व आणले आहे.' 'जनावाहचे अभंग लडिवाळपणाचे असून त्यांत वास्तव्यरस बराच आढळतो'. 'ज्ञानेश्वरी ग्रंथ सरस दृष्टांत व भाषेचे मधुर स्वरूप याहीकरून इतका खुलविला आहे की तो वाचांत असतां वाचकांची आपोआप ग्रंथाशी तन्मयता होते" वगैरे वगैरे. वरील वाक्यांत कोशकारांच्या मते उत्तम काव्यांचे गुण कोणते व ते प्राचीन कवीत कसे आढळतात यांचे दिग्दर्शन होत आहे. पण मुक्तेश्वराविषयीचा अभिप्राय तर याहीपेक्षा स्पष्ट आहे. "कवीचे काम लोकशिक्षणविषयक किंवा मनोरंजक कथा अथवा विचार-सृष्टीतील विषयाशी तादात्म्य पावून स्वयंस्फूर्तीने गौरवून सांगण्याचे असते. या दृष्टीने मुक्तेश्वर हा उत्तम कवि होऊन गेला." अर्वाचीन व प्राचीन कवीविषयी वरील स्तुतिपूर्ण अभिप्राय आणि आजपर्यंतचे मराठी वाङ्मय सर्व जडून गेले तरी काव्यनाश या दृष्टीने जगाचे काहीहि सुकसान नाही असले बेताल झत या विसंगतीचे कोडे पाहून कोशकार निरंगल बरळत आहेत

कां काव्यावरिण लेखाचे दोन जनक व्हावून ते एकमेकांविरुद्ध सूड उगवीत आहेत हे कांहींच कळत नाहीसे होते. कै. गोविंदाप्रजांनी पुण्याच्या खाणावळीत जेवणें, सदर्न मराठा रेहवतून प्रवास करणें, खांदिलकरांच्या पदांचा अर्थ लावणें अशा अभिनव शिक्षा सुचविल्या होत्या त्यावेळीं ज्ञानकोशाचा हा भाग प्रसिद्ध असता तर कोशकारांचें महाराष्ट्र कवीविषयांचें मत शोधून काढणें हा प्रकार त्यांत गोंवून कोशकारांच्या निंदाव्यंजक मताचा समाचार घेतला असता. गोविंदाप्रज आज हयात नाहीत, पण पुणें येथे लवकरच भरणान्या साहित्यसंमेलनाकरितां जमणारे साहित्यसेवक कोशकारांनां आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्यास विसरणार नाहीत अशी अपेक्षा करणें अस्थानां होणार नाही.

ज्ञानकोशासारख्या अवाढव्य जिगजिगीच्या व अविरतोद्योगसाध्य अशा ग्रंथप्रकाशनानें कोशकारांनीं महाराष्ट्र जनतेची केल्ली अपूर्व सेवा लक्षांत घेतां वराल सारखे विचार प्रगट करणें भाग पडायें हें दुदैव. पण कोशकारांनीं मतस्वातंत्र्याची तार फाजील ताणली नसती तर वाचकांच्या धन्यवादांतहि बेसूर निघण्याचें कारण नव्हतें. महाराष्ट्रकाव्याविषयीं जे विचार कोशकारांनीं प्रगट केले आहेत ते सद्धहेतूनेच केले असले पाहिजेत. राष्ट्राच्या दैन्यावस्थेंत स्वतःच्या दोषांची जेवढी तीव्र जाणीव असेल तेवढी पथ्यकारकच या सद्भाव. नेनें कोशकार जालींम उपाय योजण्यास प्रवृत्त झाले असावेत. पण निद्रिस्थ जनतेला जागें करण्याकरितां समग्र महाराष्ट्रकाव्याची चिंता पेटवून त्यांतील जळते निखारे तिच्या अंगावर फेकणें हा आततायीपणा होय.

असो, कोशकारांनीं स्वतःच्या मताच्या विषय्या विसंगतीच्या कात्रीनें स्वतःच उडविल्या असल्यामुळें त्यांच्या मताची चर्चा करण्याचें प्रयोजन नाही. पण कोशकारांच्याइतकी जलाल नसली तरी सौम्य प्रमाणांत महाराष्ट्र काव्याची हेटाळणी करणारे लोक थोडे नाहीत, ह्या हेटाळणांचे विषय झालेले कांहीं दाेष वास्तविक आहेत, पण कांहीं गैरसमजावर अधिष्ठित आहेत. म्हणून कोशकारांचें निंदाप्रचुर भत हें उपलक्षण मानून गैरसमजावर अधिष्ठित झालेल्या कांहीं दोषांची पुढील लेखांत चर्चा करूं. [ही चर्चा पुढें कधीं झालीच नाही. सं. ज्ञानकोश].

(परिशिष्ट नं. १७)

जर्मन शब्दांचे उच्चार.

[केसरी २६।५।२५]

(ले.—स. वा. हुदळीकर, इंदूर)

आजकाल जर्मन तत्त्वज्ञान, जर्मन राष्ट्रांतील राजकीय चळवळी व त्याच प्रमाणें जर्मन शिक्षणपद्धति वगैरे विषयांकडे आम्हां महाराष्ट्रीयानांचें थोडें फार

लक्ष लागले असल्यामुळे कित्येक मासिक पुस्तकांतून व वृत्तपत्रांतून कांहीं जर्मन नांवांचे विलक्षण तऱ्हेने केलेले उच्चार वाचण्यांत येतात व ते वाचून मनापासून हसू येते. हे उच्चार कधी इंग्रजी पद्धतीचे तर कधी अगदी खोटे असतात. म्हणून सर्वसाधारण जर्मन शब्दांच्या उच्चारांचे ठोकळ नियम घालून महाराष्ट्र वाचकांच्यापुढे ठेवावेत म्हणजे निदान साऱ्या वृत्तपत्रांतून दर-एक शब्दाचा एकाच प्रकारचा उच्चार केलेला आढळून येईल व वाचकांचा विनाकारण घोंटाळा हांगार नाही या विचारांनी प्रेरित होऊन हा लेख लिहिला आहे.

अत्यंत अल्प प्रयासानें बरोबर उच्चार करणें अगदीं शक्य आहे हें हा पुढील लेख वाचून तेव्हांच ध्यानांत येईल. पण या गोष्टीबद्दल अद्याप ज्ञान-कोशकारांचेहि लक्ष गेलेले दिसत नाही. त्यांच्या संपादकमंडळांत एक जर्मन भाषा जाणणारी विदुषी आहे हें आम्हांस माहीत आहे असे असूनहि ज्ञानकोशाच्या आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या १२ भागांतून जेथें जर्मन प्रांतांचा किंवा शब्दांचा उच्चार करण्यांत आलेला आहे. तेथें तेथें त्या विदुषीच्या ज्ञानाचा या विद्वान संपादकमंडळानें सुळीच फायदा करून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आढळून येत नाही. एवढेच नाही तर अशा रीतीने शुद्धीकरण ज्ञानकोशासारख्या नेहमी उपयोगांत आणल्या जाणाऱ्या संदर्भग्रंथांतून अवश्य हवे होतें असे जेव्हां आम्ही मुख्य संपादकांच्या नजरेस आणतें तेव्हां त्यांनीं हंसून “उच्चारांत काय आहे ! ते वाटेल तसे करून अर्थ समजला म्हणजे झाले” असे आपले मत जोरात प्रतिपादन केले. मला वाटतें, माझेच अर्थ समजणें जितकें आवश्यक आहे तितकेंच शब्दाचा उच्चार बरोबर करतां येणें हेंहि आवश्यक आहे. आपल्याला सत्यान्वेषण करावयाचें असून लहानसहान गोष्टींत सुद्धां टापटीप व सुव्यवस्था हवी आहे व या गोष्टी बाह्यतः जरी धुलक दिसल्या तरी त्यांची हेळसांड होऊं नये असें आम्हांस वाटतें.

उदाहरणार्थ—ज्ञानकोश भाग बारावा, पान २०२ ‘गोएटे’ हा शब्द पहावा. या महान् विद्वयात कवीच्या नांवाच्या इतक्या कुरपणानें विधब्बा केलेल्या पाहून कालिदास कवीला “क्यालीब्बास,” बाणाला “ब्यान्”, दंडीला “ब्यांडी” किंवा गोखले यांनां गोखेल म्हटलें म्हणजे आपल्या कानाची जी दशा होते तीच आमच्याहि कानांची “जोहाना, लुफ्फगंडा, व्हान, गोएटे” असे वाचलें म्हणजे होते. या बरील नांवांचा उच्चार “योहान, वोल्फगंग, फॉन, गॅट्टे” असा आहे. आतां हें उच्चार कसे करावेत हें मी पुढे सांगणार आहे. तूर्त आणखी कांहीं उदाहरणें देऊं. ता. ५ मेच्या केसरीत हिंडबुर्ग असा जागोजाग उच्चार करण्यांत आलेला आढळला. त्याचा उच्चार हिंडेनबुर्ग

असा आहे. पुष्कळ वृत्तपत्रांतून झॉटिंग असे लिहिलेले आढळते. त्याचा उच्चार 'छायटुंग' असा आहे. त्याचप्रमाणे "वायमार" च्या ऐवजी वीमर वगैरे विलक्षण उच्चार आम्हास आढळले आहेत.

असो. आतां आपण जर्मन शब्दांच्या उच्चारांच्या कांहीं ठोकळ नियमां-विषयी विचार करूं. जर्मन भाषेच्या मुळाक्षरांचा उच्चार अगदीं नियमित व अनन्य असा असतो. तो असा—

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
आ	बे	स्ते	डे	ए	एफ	गे	हा	इ	याट	का	एल्	एम्	एन्
O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z		
ओ	पे	कू	एर	एस्	टे	ऊ	फा	व्ह	इक्स	इस्क्रिजेन	छड्		

म्हणजे स्वरांचा उच्चार आ, ए, इ, ओ, उ, ई (मुख्य), व व्यंजनाचे ब, त्स, ड, फ, ग, ह, य, क, ल, म, क, र, स, ट, फ, व्ह, क्त, ई, छ, असे उच्चार आहेत.

स्वर-वर्णांचा कधी कधी मिलाफ होत असतो तेव्हां त्यांचे उच्चार पुढीलप्रमाणे होतात. ie = ई, ei = आय्, au = आउ, a(ae) = कान-डाप्रमाणे दीर्घ ए. o(oe)याचा तोंडाचे बोकळे करून ए असा दीर्घ उच्चार करावा म्हणजे कांहींसा ज्यो असा उच्चार होईल. ai = ऐ. eu = औय व ee चा दीर्घ ए असे उच्चार आहेत. आतां या नियमाप्रमाणे उच्चार केले असतां जर्मन शब्दांचा अगदीं एक ठरावीक असा उच्चार केलेला आढळून येईल. इंग्रजीप्रमाणे put = पुट् व cut कट् असे u चे वेगवेगळे उच्चार नाहींत हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

Zeitung = छायटुंग, झॉटिंग नव्हे.

Goham = योहान्, ज्ञानकोशाचा जोहान नव्हे.

wolfgang = वोल्फगांग, वुल्फगांग नव्हे.

Von = फॉन, व्हान नव्हे.

Goethe = गॅएटे, (?), गोएटे नव्हे.

weimar = वायमार, वीमर नव्हे.

Strassburg = स्ट्रासबुर्ग, स्ट्रॅसबर्ग नव्हे.

Heidelberg = हायडेलबर्ग, हीडलबर्ग नव्हे.

Oppenheim = ओप्पेनहायम, अप्पेनहॉम नव्हे.

Faust = फाउस्ट, फॉस्ट नव्हे.

Herman Jakob = हेरमान याकोबी, हेरमॅन ज्याकोबी नव्हे.

अशा तऱ्हेचीं कैक उदाहरणे दाखवितां येतील. तरी पण वेळप्रसंगी ज्ञानकोशातील इतर बऱ्याच चुकांचा ज्या वेळीं विचार करण्यांत येईल त्या वेळीं जर्मन उच्चारांविषयी अधिक लिहिणे साहजिकच प्राप्त होणार आहे.

आतां जर्मनमध्ये आणखी थोडेसे व लिहिण्यास अमळ कठीण असे काहीं उच्चार आहेत ते असे: एकाद्या शब्दाच्या शेवटीं जर e असेल तर त्याचा उच्चार अ व म्हस्व ए यांच्या दरम्यान असतो. जस्त Blume याचा उच्चार ब्लूम असा होईल; म्हणजे जसं आपण "करण" यांतल्या शेवटल्या अनुस्वाराव्यतिरिक्त "ण" उच्चार करूं त्याप्रमाणें Deutschland याचा उच्चार वरील पद्धतीनें डॉयट्चलॉंड असा होईल. पण त्याचा उच्चार चुकीनें "ड्यूशलॅन्ड" असा कोणी लिहितात. जर्मन भाषेमध्ये शब्दांतील प्रत्येक अक्षराचा उच्चार केलेला आढळून येईल. कोणतेहि अक्षर लुप्त नसतें. उदाहरणार्थ Psalm याचा प्साळम असा उच्चार होतो. Pehychologie याचा प्शिशोलोगी, Halb याचा हाल्ब, Knie चा क्नी (इंजनी नीं). आजच्या या अल्पशा लेखांत मुख्यतः शब्दांचे उच्चार बरोबर कसे करावेत एवढेंच सांगितलें, व त्याचा थोडा जरी उपायंगल झाला तरी बरीच प्रगति झाल्याचें आढळून येईल. कोणास दोष न लावतां अज्ञानामुळें व योग्य खटपट न केली गेल्यामुळें आपण उगाच चुका करीत असतां एवढेंच सांगण्याचा लेखकाचा हेतु आहे.

(परिशिष्ट नं. १८).

ज्ञानकोशांतील

परकीय शब्दांचे उच्चार

(ले.—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, पुणे.)

केसरीच्या ता. २६।५।२५ च्या अंकांत रा. हुदलीकर यांनीं जर्मन नांवांचें मातृकांतर करण्यांत केलेल्या भ्रष्टतेबद्दल आम्हास दोष दिला आहे. त्यांची टीका काहीं अंशी बरोबर आहे. वां कीं, काहीं चुका नजरचुकीनें झाल्या आहेत, पण काहीं प्रसंगीं नजरचुकीचा दोष नसून जे होऊं दिलें तें काहीं तत्त्वांमुळें सुद्धां होऊं दिलें आहे. तर ज्या कारणांमुळें जर्मन शब्दांचें मातृकांतर करतानां जर्मन विशेष नामांचे जर्मन उच्चार देण्याला आम्हां महत्त्व दिलें नाहीं तीं कारणे आम्हास स्पष्ट केली पाहिजेत.

आम्हास हा प्रश्न सोडवितांना केवळ जर्मन शब्दांकडे लक्ष देऊन कार्यपद्धति निश्चित करणें अशक्य होतें. सर्व देशांस व भाषांस लागू पडेल अशी पद्धति ठरवावयाची होती, व यासाठीं एकंदर परकीय शब्दांच्या उच्चाराविषयीं काहीं सामान्य धोरण ठरवावें लागलें आणि तेंच धोरण जर्मन शब्दांस लावावें लागलें.

परकीय शब्दांचा उपयोग आपल्याकडे करतांना अनेक गोष्टी होत असतात. काहीं वेळेस आपण ज्या देशाविषयी लिहितो त्या देशाविषयी भौगोलिक शब्द घेतांना त्यांचे देश्य नांव न घेतां इंग्रजी रूपांतर घेतो. उदाहरणार्थ "नेपल्स" ला तेथील लोक "नापोली" म्हणतात. विहएन्नाला ऑस्ट्रियन लोक "वीन" म्हणतात. अशा प्रसंगी आपण या शब्दांचा जो उच्चार घेतो तो देश्य नसून इंग्रज लोकांना रूढ केला आहे तो घेतो हो गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. विहएन्ना व नेपल्स यामध्ये केवळ उच्चारांतर नाही तर मातृकाभिनत्वहि आहे, पण "पारीस" सारख्या शब्दांची गोष्ट निराळा आहे. "पारीस" शब्दासाठी इंग्रज व फ्रेंच लोक तीच मातृकामाला ऊर्फ स्पेलिंग वापरतात, पण उच्चार मात्र भिन्न करतात. विशेषनामांचे मातृकांतर करतांना आम्हां ज्या गोष्टी लक्षांत घेतल्या त्या येणंप्रमाणे:—

परकीय भौगोलिक आणि वैयक्तिक नांवे लिहितांना दोन पद्धती वापरल्या जातात. एक पद्धति म्हटली म्हणजे ते नांव जसे स्वभाषेत लिहिले जाते तसे लिहिणे. आणि दुसरी म्हणजे ते नांव त्या भाषेत जसे लिहिले जाते तसे लिहिणे या दोन पद्धति सर्व अभिजात राष्ट्रांत वापरल्या जात आहेत. या पद्धतीपैकी दुसरी पद्धति वापरणे जगातील सर्व राष्ट्रांप्रमाणे महाराष्ट्रास अशक्य आहे. आम्हांसहि ते शक्य नाही. आमच्या आफोसचे भ.पा. साहाय्य इंग्रजी फ्रेंच, जर्मन, डच, इटालियन व स्पॅनिश एवढ्याच युरोपीय भाषांपुरते, व हिंदी गुजराथी व कानडी एवढ्याच भारतीय भाषांपुरते होत. रशियनसाख्या महत्त्वाच्या पाश्चात्य भाषा व अरबी, तुर्की, चिनीसारख्या आशियातील भाषा यांच्या ज्ञात्यांचे साहाय्य आम्हांस मुळांच नाही. यामुळे आम्हांस प्रत्येक देशातील स्थानाचा आणि व्यक्तीच्या नांवाचा उच्चार त्या देशातील भाषांच्याप्रमाणे करणे शक्य झाले नसते, व त्यांत दुसऱ्याहि अनेक शास्त्रीय अडचणी उपस्थित होतात असे दिसून आले.

लिहिण्याचा मुख्य उपयोग वाचकांस ते समजणे हा होय आणि त्या दृष्टीने आम्हांस आंगलानुसारी शब्दयोजना करावी लागली. भाषाशुद्धता म्हणून ज्या गोष्टींस सामान्य सुशिक्षितांकडून महत्त्व दिले जाते त्यापैकी बऱ्याचशा गोष्टींस शुद्ध किंवा अशुद्ध म्हणण्यास शिष्टसंप्रदायापलीकडे कारण नाही. जो परिपाठ मूळ स्वरूपाशी अधिक सदृश तो अधिक शुद्ध असेहि कोणी शुद्ध सूज्ञ वैद्याकरणा आज म्हणणार नाही. जो शब्द परकीय आहे त्याचे सामान्य जनतेच्या मुखांत जें रूप बसले असेल ते वापरण्याची प्रवृत्ति अयोग्य होणार नाही. पुष्कळशा इंग्रजी शब्दांची मूळ रूपे न घेतां अपभ्रष्ट ऊर्फ लोकाचार संस्कृत रूपे घेण्याची चाल आज देशी भाषांत सर्वत्र आहे. उदाहरणार्थ— इस्पितळ, मोटार, हपीस इ. हे शब्द लिहिणारास कोणी अशुद्ध लिहिणारा

असे म्हणणार नाही. फारशीतून मराठीत आलेल्या अपभ्रंशांस तर आजच्या भाषेत इतके शिष्टस्थान मिळाले आहे की, शाईच्या ऐवजी सियाही (काळ) व सिपाई यांच्या ऐवजी शिपायहि अशी रूपे दिली तर तीस 'भाषाशुद्धि' कोणी म्हणणार नाही.

आतां आपणांस असे पहावयाचे आहे की, परकीय शब्दांची कोणती रूपे मराठीत प्रचलित झाली आहेत, होत आहेत व होतील. याविषयी असा नियम सांगतां येईल की, सर्व परकीय शब्दांस आपण आंग्लोच्चाराची रूपे देत असतो. महाराष्ट्रातील एकंदर जनसमूहामध्ये फ्रेंच, जर्मन, स्पॅनिश व रशियन या भाषापेक्षां इंग्रजी भाषेचाच प्रचार अधिक रहाणार आणि यासाठी आपण जर आंग्लोच्चारांच्या अनुरोधाने शब्द ठरविले तर ते अधिक योग्य व लोकांस अधिक सुगम होईल. लदाहरणार्थ, इंग्रजीत ज्या नांवाचा उच्चार हेनरी असा होतो, त्या नांवाचा उच्चार फ्रान्समध्ये "आंरी" असा होतो. आम्ही फ्रेंच इतिहास लिहितांना "आंरी" असा शब्दोपयोग केला तर "आंरी" म्हणजे हेनरीच आहे हे कितीजणांस समजेल? फ्रेंच इतिहास देतांना "आंरी" असा हेनरीचा उच्चार लिहीत गेल्यास कदाचित हुदलीकरहि आम्हास प्रकृत पाडित्याचा दोष देतील.

इंग्रजी उच्चारांस प्राधान्य देण्याचा जो प्रघात महाराष्ट्रीय लेखकांमध्ये पडला आहे त्याचा अतिक्रम करणे आम्हांस अवश्य वाटत नाही. ही आंग्लो-च्चारास प्राधान्य द्यावयाची पद्धति आपण केवळ युरोपीय भाषापुरतीच वापरतां असे नाही. हिंदुस्थानातील शहरांची नांवे लिहितांना आपण तेंच करतां बेंगळूर व भंगळूर यांस आपण बंगलोर मंगलोर लिहूं लागलों नाहीं काय? कोकोनाडाच्या ऐवजी काकीनाडा असे लिहिले व त्याखाली लेख दिला तर तो लेख कोणाच्या दृष्टीस पडेल? उत्तर सिलोनमधील प्रसिद्ध शहर जाफना यास तामिळ लोक "यप्पनम्" असे नांव देतात पण, तें कोणास समजेल बरें? जाव्हाच्या ऐवजी "यावा" किंवा "यव" असा डच किंवा संस्कृत उच्चार लिहूं लागलों तर कितीजणांस तें समजेल? एवंच आपणांस आज तरी आपले परदेशी शब्दांचे उच्चार आंग्लोच्चारानुसारी करणे भाग आहे.

पूर्वोक्त विवेचनांत आलेली तत्त्वे येणेंप्रमाणें: परकीय शब्द घेतांन त्यास स्वकीय संस्कार करण्याचें स्वातंत्र्य प्रत्येक भाषेत असतें, आणि ज्या देशातील लोक ज्या प्रकारच्या विशेष नामांचा उच्चार करतात त्या प्रकारचा उच्चार करणे जगातील कोणत्याहि राष्ट्रास शक्य नाही व प्रत्येक राष्ट्र परकीय विषेशनामाचे उच्चार आपल्याच पद्धतीने करीत.

इंग्रजी भाषेतील स्पेलिंग पाहून आंग्लोच्या पद्धतीप्रमाणें उच्चार ठरविण्याची पद्धति महाराष्ट्रांत प्रचलित झाली आहे. व ती सर्व देशांतील विशेष नामांस सारखीच लावली जात आहे.

मराठीत जे शब्द नवीन येणार त्यांचे उच्चार महाराष्ट्रीय वाचकवर्ग स्वाभाविकपणे जे करतील तेच ज्ञानकोशाचे उच्चार होत; हे प्रचलित घोरण महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांने स्वीकारले आहे. परकीय नावांस प्रथम इंग्रजी संस्कार होऊन नंतर मराठी संस्कार होणार व त्यामुळे परकी नावांचो विशिष्ट उच्चारपद्धति महाराष्ट्रांत चालू होणार. ही गोष्ट आपणांस स्पष्ट दिसत असल्यामुळे जर्मन, फ्रेंच इत्यादि भाषांतील विशेषनामांची देश्य रूपं प्रचलित केलीं नाहींत. ✓

(परिशिष्ट नं. १९)

केसरीकारांच्या ज्ञानकोशविषयक चर्चा.

(ले. सं. ज्ञानकोश)

आमच्या ज्ञानकोशमंडळावर केसरी पत्राची कृपा त्याच्या प्रारंभापासून होती तो कांहीं अंशी लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर कमी झाली. ज्ञानकोशाच्या प्रारंभी त्याच्या निरनिराळ्या प्रकाशितांचा गोषवारा देऊन ज्ञानकोशमंडळास केसरीने प्रारंभी चांगलेच साहाय्य केलें. महाराष्ट्रीय जनतेत इतर कोणत्याहि पत्रापेक्षा अधिक विस्तार या दृष्टीने केसरीचे महत्त्व मोठे आहे. लोकमान्य जिवंत असते तर केसरीमार्फत ज्ञानकोशाची आणि त्यांतील अनेक विषयांची मार्मिक तपासणी किंवा लक्ष्य ओढण्याइतकी पदाणी बरीच झाली असती. ज्ञानकोश तयार करण्यास हात घालतांना ज्ञानकोशकारांची एक मोठी इच्छा होती कीं जुन्या पिढीतील विद्वानांनीं—उदाहरणार्थ, रा. टिळक व महाजनी यांसारख्या लोकांनीं—ही कृति पहावी, व त्यांनीं यशस्वितेबद्दल अभिनंदन करावें. पण ही इच्छा पुरी होण्याचा संभव नाहीं. ज्यांच्या अनुकूल अभिप्रायांचे किंवा शाबासकीचे विशेष महत्त्व ज्ञानकोशकारांस वाटत होते अशांपैकी रा. टिळक व महाजनी हे दिवंगत झाले आहेत, आणि सर डॉ. भांडारकर यांना ही कृति पाहण्याचीहि शक्ति उरली नाहीं. ज्यांनीं आपले अभिनंदन करावें अशी विशेष इच्छा असते त्यांच्याकडून अभिनंदन होण्याच्या असंभवामुळे कर्तृत्वाचेहि महत्त्व वाटेनासे होते. आणि आज इतर मंडळांनीं स्तुति केली तरी किंवा निंदा केली तरी त्या दोहोंचे महत्त्व त्यांच्या टीकेच्या योग्यतेप्रमाणे लहान किंवा थोर असले तरी त्यापासून होणारा आनंद किंवा दुःख हीं बरींचशीं मर्यादित होतात.

आज लोकांस्तुतिचें, लोकांनिंदेचें, किंवा लोकांकडून अलक्ष झाले तर, याचें महत्त्व कशास वैयक्तिक आनंद किंवा दुःख याचें उत्पादक खास नाहीं. ज्या मानानें लोकांची स्तुति, निंदा किंवा उपेक्षा यांचा परिणाम गण्यहाइकीवर होईल त्या मानानेंच त्यांचें महत्त्व आहे. ज्या कांहीं भारतीय गोष्टींवर ज्ञानकोशांत लेख येत आहेत त्या गोष्टींवर योग्य तऱ्हेनें अभिप्राय देण्यास पुष्कळ

परिश्रम केला पाहिजे अशी स्थिति आहे, आणि आपल्याकडे परिश्रम करून अभिप्राय देण्यास स्वास्थ्याची आणि साधनांची अनुकूलता आहे व या दोहोंचा उपयोग करण्याची पूर्वागत शिक्षणसंपत्ति आहे असा वर्ग आजच्या लेखकवर्गामध्ये अत्यंत थोडा असल्यामुळे ज्या टांका ज्ञानकोशावर प्रसिद्ध होतात त्यांचे वैज्ञानिक दृष्टीने महत्त्व वाटणे कठिण आहे. त्यांचे महत्त्व वाटावयाचे ते त्यांचा लोकांचे लक्ष ओढण्याकडे उपयोग या दृष्टीनेच वाटणार. रा. टिळकांच्या हयातीत जी केसरीत टांका आली असती तिचे महत्त्व सध्यांच्या स्थितीत नाही, व लोकांचे आमच्या प्रयत्नांपैकी कांहीं भागांकडे तरी लक्ष ओढले गेले हे बरे झाले एवढ्याच दृष्टीने आम्ही तिकडे पहात असतो.

अनेक वर्षांच्या परिचयांमुळे व संपादकांच्या अमेरिकेत जाण्यास जे गृहस्थ कारण झाले त्यांत लोकमान्य प्रामुख्याने असल्यामुळे ज्ञानकोशाच्या मुख्य संपादकांविषयी लो. टिळकांस प्रेमबुद्धि वाटत होती, व हे कार्य आम्ही ह्याती घेतल्यामुळे त्यांस अभिमानहि वाटत होता, व १९१६ साली जानेवारीत ही योजना जेव्हा त्यांच्यापुढे मांडली तेव्हा त्यांनी प्रथम जरी हे कार्य तडीस जाण्यास फारच कठिण आहे, तर हे इतक्यांत ह्याती येऊ नका असा सल्ला प्रथम दिला, तथापि काम करण्याचा विचार नक्की झाला आहे असे जेव्हा त्यांस सांगितले तेव्हा त्यांनी तीन प्रकारे मदत करण्याचे आश्वासन दिले. ते तीन प्रकार म्हणजे केसरीतून या कार्याकडे लक्ष ओढणे, जी मंडळी भेटतील त्यांच्यापाशी गोष्टी काढणे आणि वेदांतर्गत सूक्तांचा कालानुक्रम, या विषयावर लिहिणे, यापैकी केसरीमार्फत अमव्या प्रयत्नांकडे लक्ष ओढण्याची क्रिया केसरी चांगल्या तऱ्हेने करीत होते. वेदांतर्गत सूक्तांचा कालानुक्रम या विषयावर त्यांस लिहावयाचे होते तथापि १९१७ साली त्यांनी असे कळविले की त्यांचे लिहिण्याचे अभिप्राय इंग्लंडाहून आल्यानंतर खरे समजावे, तोपर्यंत ते तहकूब समजावे. इंग्लंडातून आल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनी त्यांचा अंत झाला. त्यामुळे हे साहाय्य लोकमान्यांकडून मिळाले नाही; व पुढे केसरीमार्फत आमच्या प्रयत्नांकडे लक्ष ओढण्याची क्रिया फारच कमी व झाल्यास नाखुशीने व अंग चोळून होऊ लागली.

लो. टिळकांच्या निधनानंतर केसरीची ज्ञानकोशविषयक वृत्ति पालटली. त्या सुमारासच नवीन सुधारणांमुळे पुणे शहरास एक स्वतंत्र प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क मिळाला होता. तेव्हा काँग्रेस डेमोक्रेटिक पक्षातर्फे रा. केळकर व डॉ. केतकर या दोघांची नावे उमेदवार म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आली होती, व त्या दोहोंपैकी पक्षातर्फे नक्की निवडणूक कोणाची करावयाची हेही लो. टिळकांच्या निधनापर्यंत निश्चित झाले नव्हते. तथापि त्या काळापासून

किंवा लो. टिळकांच्या मृत्यूपासून केसरीच्या ज्ञानकोशविषयक वृत्तीत फेरबदल झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. ज्ञानकोशाचा उल्लेखच होतां होईतो केसरीतून कमी व्हावा अशी केसरीची प्रवृत्ति होऊ लागली. केसरीकारांनी घेर्यांनी उभे राहून काहीं विषय घेऊन त्यां ज्ञानकोशकारांशी दोन हात केले असे कधी झाले नाही. झाले असते तर त्याबद्दल ज्ञानकोशकारांस कधीच विषाद वाटला नसता. पण केसरीची प्रवृत्ति ज्ञानकोशाची जाहिरात केसरी-मार्फत होतां होईतो कमी व्हावी अशी होती [जे केसरीकार "संक्रांतीचा तिलगुळ" यासारख्या पुस्तकावर (रा. अच्युतराव कोल्हटकर यांच्याशी भांडणाऐवजी दोस्तो होती अशा दिवसांत) स्तुतिपूर्ण अप्रलेख लिहिले आणि दुसऱ्या अनेक पुस्तकांवर लेखमाला लिहिले त्याच केसरीकारांकडे ज्ञानकोशाचे भाग पाठविले गेले तरी त्यांच्यावर अभिप्राय लिहिण्यास प्रवृत्त होत ना. तो न लिहिण्याचे कारण केवळ शास्त्रीय लेखांशी व लेखनपद्धतीशी अपरिचय असे केवळ म्हणतां येणार नाही. पहिला भाग प्रसिद्ध झाल्यानंतर सुमारे दोड वर्षांनी केसरीत अभिप्राय आला; आणि तो देखील जेव्हां केसरीत ज्ञानकोशावर अभिप्राय कसा नाही, अशा तऱ्हेची चर्चा लोकांत सुरू झाली तेव्हां आला. ज्ञानकोशाच्या भागावर अभिप्राय जरी दिला नव्हता तरी ताबडतोब पुस्तकाची पांच म्हणून तरी प्रसिद्ध व्हावी, पण तसलीहि कृपा आमच्यावर केसरीकारांनी केली नाही. ज्ञानकोशकारांनी मात्र रा. केळकर यांस एक वेळ कार्यालयांत मुद्दाम निमंत्रण करून कार्य कसे चालते हे प्रत्यक्ष दाखविले होते.

जेव्हां ज्ञानकोशमंडळाच्या वार्षिक सभा नागपुरास न करतां पुण्यास करण्याचा उपक्रम सुरू करण्यांत आला, तेव्हां त्या योजनेविषय नागपूरच्या चळवळ करणाऱ्या मंडळींस केसरीकारांनी भीतभीत हातभार लावला. त्यांचा प्रयत्न काहीं आरोप न ठेवतां संशय उत्पन्न करण्याचा होता. केसरीच्या संपादकांनी ज्ञानकोशमंडळाचा अपमान करण्याचे इतर प्रसंगहि वाया घालविले नाहींत. जेव्हां केसरीच्या संपादकांस बडोदे येथील साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष केले होते तेव्हां जरी श्रामंत संपतरावांनी मोठ्या आग्रहाने स्वतः आमंत्रण केले होते तरी काहीं कौटुंबिक कारणांमुळे ज्ञानकोशाच्या संपादकांस जातां आले नाही. अशा संघीस ज्ञानकोशाची उपेक्षा करण्याचा प्रयत्न रा. केळकर यांनी केलाच. त्यांच्या अध्यक्ष या नात्याने झालेल्या भाषणांत ज्ञानकोशास पुण्या पांच ओळीहि दिल्या नसून वाङ्मयसूचीस अजीबात फांटा दिला आहे. ज्ञानकोशमंडळाचे मुद्दाम पाठविलेले प्रतिनिधि रा. दाते यांस विषयनियामक मंडळींतून वगळण्याचा अयशस्वी प्रयत्नहि झालाच व त्याच प्रसंगी श्री. सयाजीराव गायकवाड यांनी साहित्यसंमेलनाच्या सभासदांस आमंत्रण केले त्यावेळेस रा. दाते यांस वगळण्याची खटपट झाली. पण श्री. संपतराव हे रा. दाते यांस

अगोदरच घेऊन गेले आणि त्यामुळे तांही प्रयत्न फुकट गेला. तसेच संमेलनामध्ये कांहीं वाङ्मयसंस्थांची माहिती. सांगण्याची त्यांच्या चालकांस संधि देण्यांत आली. स्थावेळीं अध्यक्षांस मुद्दाम चिठी पाठवून ज्ञानकोशमंडळाची सोय लावावी लागली. ज्ञानकोशाच्या मुख्य संपादकांनी किंवा त्यांच्या कुटुंबांनी जर कोठे व्याख्याय दिले तर त्यांचा उपहासारमक सारांश देण्याची पद्धति तर केसरींत कायमचीच पडलेली आहे. केसरींत वर्षी टीका करून उत्तरास स्थान न देण्याची क्रिया देखील केसरीकडे करीतच आहेत. एवंच केसरीकारांची ज्ञानकोशविषयी प्रवृत्ति अशी सांगता येईल की उघडपणे विरोध न करता, किंवा चांगली म्हणून सर्वसमत असलेल्या वृत्तींस विरोध वाचकांच्या नजरेस येऊं न देतां ज्ञानकोशाचा उपेक्षा जितकी करता येईल तितकी करावी, ज्या योगानें ज्ञानकोशास मदत होईल असें केसरीनें करूं नये.

केसरी पत्र ज्ञानकोशाचे मित्र असतें तर सरकारनें ज्ञानकोश घेण्याचे लांबणीवर टाकण्याची युक्ति करून आश्रय न देण्याचे धोरण अंगिकारले आहे त्यावर टीका करण्याचे केसरीकारांनी कमी केलें नसतें. निदान आमच्या हितासाठीं न होईना पण ज्या सरकारची केसरीकार शोभा करूं पहातात त्या सरकारची शोभा करण्यासाठीं म्हणून तरी केसरीकारांनी सरकारची हजेरी घेतली असती. पण हा प्रसंग केसरीकारांनी ज्ञानकोशविषयक विरोधबुद्धीमुळे मुद्दाम दबडिला. कांहीं त्यामुळे ज्ञानकोशाची प्रसिद्धि होईल ती होऊं देण्यापेक्षा या मुद्यचावर मुग्धच राहिलेले काय वाईट !

आतां ज्ञानकोशाची २००० ची आवृत्ति बहुतेक खपत आली आहे. २००० वर ग्राहक झाले आहेत. ज्ञानकोश हा बाहेर पडणार आणि उरलेली गिऱ्हाइकी मिळण्यास अडचण पडणार नाही अशी जेव्हां केसरीकारांची खात्री झाली तेव्हां मात्र त्यांनी ज्ञानकोशाकडे लक्ष देण्यास सुरवात केली. पण असे करण्यांतहि त्यांनी कौशल्य दाखविले आहे. प्रतिपक्षाच्या मुख्य मुद्यचाकडे दुर्लक्ष करणें व लहान सहान मुद्दा घेऊन टर उडविण्याचा प्रयत्न करणें, वितंडवाद करणें, आरोप प्रत्यक्ष न करतां गर्भित करणें या तऱ्हेच्या युक्त्या अनेक वर्तमानपत्रकार वापरतात. पण या युक्त्यांमध्ये वाढ करण्याची क्रिया फारशी कोणी करीत नाही, पण ती केसरीकारांनी केली यावद्दल तिच्याविषय जरी आम्हीं प्रतिकार करतो तरी युक्तीच्या शोधाबद्दल तारीफ केल्यावाचून रहावत नाही. ती युक्ति अशी-एखादी विषय लेखमाला सुरू करावी आणि तिचे हस्ते पुष्कळसे उशरीरानें देत जावे, व ती अपूर्ण सोडावी. असे केल्याने दोन फायदे होतात: ज्याच्यावर टीका होते तो मनुष्य लेख संपल्यावर उत्तर देऊं अशी वाट पहातो. अशांत कांहीं महिने गेले म्हणजे टीकेचा विषय असलेला मनुष्य ती गोष्टहि विसरून जातो, त्यामुळे वाचकांच्या मनावर

परिणाम असा होतो की, पहा; या टोकेला त्या मनुष्याकडून उत्तर देखील आले नाही; टीका बरोबर लागू पडली. म्हणजे मोठीशी विचारपूर्वक टीकाहि करा. वयास नको आणि आपल्या विजयाची टिमकीहि पुन्हां वाजविण्यास संधि आहेच. आम्हांस असे वाटते की ही पद्धत सुचण्यास केसरीकारांस "न चारि-
हिंसा विजयश्च हस्ते" ही कालिदासांकि गमक झाली असावी. असो, कांहीं झाले तरी हे कवूड केले पाहिजे की बलवान प्रतिस्पर्धाशी वागण्याची एक आणखी युक्ति दाखवून वादनातिशास्त्राची केसरीकारांनी वाढ केली, यांत संशय नाही, आणि याबद्दल केसरीकारांच्या संशोधनशक्तीबद्दलहि आम्हांस विश्वास वाटू लागला आहे.

केसरीकारांचे भाग्य कांहीं वावरीत मोठे स्पृहणीय आहे. त्यांच्या पत्राचा प्रसार त्यांच्या पूर्वसंपादकांच्या कार्यामुळे मोठा झाला असल्याने त्यांस प्रतिपक्षासंबंधाने एखादा खोटी गोष्ट प्रवृत्त करण्यांत यश हे ठेवलेलेच. प्रतिपक्षाचे उत्तर प्रसिद्ध करू नये, त्याने अन्यत्र प्रसिद्ध केले तरी हरकत नाही. आपण केलेला आरोप पसरले पण आरोपाचे निराकरण फारसे पसर-
णार नाही. या संधीचा फायदा केसरीकार थोडा थोडका घेत नाहीत. केसरीच्या हिताची आणखी एक गोष्ट ज्या वेळेस केसरीच्या उत्पादकाने आपले नामकरण केले त्याच वेळेस झाली. सिंहाच्या अर्थाचे नांव असले म्हणजे फार फायदा होतो, दुसऱ्याची काव वाटेले तेव्हां कराता येते आणि स्वतःच्या बोलण्यास गर्जना म्हणता येते. प्रतिपक्षाने चीत करून केसरीकारांस निरुत्तर केले म्हणजे "ब्रूहि सिंहा मया जितः" असे म्हणून आपल्या निरुत्तराचेहि समर्थन करता येते.

केसरीत आजपर्यंत जे मुद्दे येऊन गेले त्यांचा विचार पुढे वरू. ✓

केसरीकार व ज्ञानकोशकार

(एका खोडसाळ टीकेस उत्तर)

' वियासेवक ' मासिकाच्या गेल्या (वर्ष १, अंक १०) अंकांत ज्ञानकोशाचे संपादक (डॉ. श्री. व्यं. केतकर) यांनी ' केसरीकारांची ज्ञानकोशविषयक वृत्ति ' या मथळ्याखाली एक अत्यंत खोडसाळ असा लेख लिहिला आहे. सद्दर लेखाचा अनुचितपणा लक्षांत येण्याला वाचकांनी तो स्वतःच संपूर्ण वाचा वयास पाहिजे. परंतु केसरीवर केलेल्या आक्षेपांस उत्तर देण्याला जरूर तेव उचित विधान जमेल धरून आम्हांस या लेखाचा निर्वाह करावयाचा आहे.

ज्ञानकोशकारांचा मुख्य आक्षेप असा की, केसरीने त्यांच्या ज्ञानकोश ग्रंथाचा उपेक्षा केली! डॉ. केतकर यांना आपल्या ग्रंथाचे महत्त्व ज्या मानाने प्रचंड वाटते त्या मानाने अर्थात् उपेक्षाहि दुःसहच वाटणार. पण आधी या उपेक्षेचा आक्षेप सर्वस्वी निर्मूल आहे. शिवाय त्यांना या उपेक्षेची

जों अनेक कागणें किंवा लक्षणें दिलीं आहेत ती पाहिली म्हणजे तर यां टिकेच्या बाळकळणाविषयी जितकें हंसूं येतें तितकाच तिच्या खोडसाळ-पणाचा तिटकाराहि येतो.

कृतप्र मिश्रुक !

हल्लींच्या केसरीकारांनीं ज्ञानकोशाची उपेक्षा केली हें भासविण्याला टिळकांनीं त्या ग्रंथाची विशेष आस्था बाळगिली ही विरोधगय भूमिका सहजच उपयोगी पडणारी आहे. हल्लींच्या केसरीकारांनीं ज्ञानकोशाची कितीहि स्तुति केली तरी तिची किंमत ज्ञानकोशकारांना वाटत नाही हें त्यांनीं यालेखांत परोपरीनें सांगिलेलें आहे. अशा स्थिति खरीच असती तर उपेक्षेचा रागहि येण्याचें कारण नव्हतें. पण इकडे मनांतून आपल्या कार्याचा परामर्ष तर घेतला जावा अशी इच्छा व अपेक्षा, आणि फिरून तो परामर्ष घेतला गेला तरी त्याची आपणास किंमत वाटत नाही असें तुच्छताबुद्धिचे प्रदर्शन, हीं परस्पर कशी सुसंगत आहेत हें ज्ञानकोशकारच जाणोत ! पण या विसंगतीनें त्यांनीं 'पोटभर जेवून उठतांना अन्नाला नावें ठेवणाऱ्या' कृतप्र मिश्रुकांचेच अनुकरण केलेलें आहे. "टिळक व महाजनी हे ज्ञानकोशकारांची पाठ थोपट्यास आज ह्यात नाहींत, आणि डॉ. भांडारकर गिर्वंत आहेत पण ते प्रकृतीनें निरूपयोगी, असे झाल्यानें योग्य माणसांच्या अभिनंदनाच्या असंभवामुळें आपणांस आपल्या कर्तृत्वाचीहि महत्त्व वाटेनासें झालें आहे" असे निराशेचे उद्गार डॉ. केतकर यांनीं दिमाखानें काढले आहेत. जणू काय महाराष्ट्रांत टिळक, महाजनी, भांडारकर यांच्या जोडीला बसण्याला स्वतः डॉ. केतकर हेच काय ते एकटे चौथे विद्वान व बाकी सर्व शून्यांघकार ! पण या मानभावी निराशेच्या रडण्यानें डॉ. केतकरांनीं योजिलेल्या प्रतिश्रेवें घर त्यांनां सहज मिळेल असें मात्र त्यांनीं समजून नये. कुठें टिळक-भांडारकर व कुठें केतकर !

डॉ. केतकर लिहितात कीं, "अनेक वर्षांच्या परिचयामुळें त्यांच्या अमेरिकेस जाण्याला जे गृहस्थ कारणीभूत झाले त्यांत लोकमान्य प्रामुख्यानें असल्यामुळें ज्ञानकोशाच्या मुख्य संपादकाविषयी टिळकांना प्रेमबुद्धि व अभिमान वाटत होता." टिळकांच्या निकट परिचयाच्या लोकांनाहि हें शुभ वर्तमान अपूर्वच वाटे ! अमेरिकेला धाडण्याला हाच एक मोहरा योग्य असें म्हणून टिळकांनीं डॉ. केतकरांची निवडणूक केली असें आमच्या तरी ऐबिवांत नाही. एरवीं अमेरिकेंत जाणारे पुष्कळ तरुण लोक चालीप्रमाणें टिळकांचा आशीर्वाद घेऊन जात असत ही सामान्य गोष्ट आम्हांस माहीत आहे. पण लोकमान्यांचे विशेष प्रेम व ममत्व स्वतःला नसतें चिकटवून घेण्यांत डॉ. केतकरांचा हेतु एवढाच दिसतो कीं, या प्रेामुळें टिळक होते

तो अर्थत त्यांनी ज्ञानकोशाचा विशेष परामर्ष घेतला व त्यांच्या मरणानंतर केळकरांनी तसा परामर्ष घेतला नाही हे सकारण म्हणून वाचकांस भासवावे. पण केसरीद्वारा परामर्ष वेगळे वाचकांच्या मुख्य मुद्द्या असल्यास त्यांना विधानात अशा एक गोष्ट डॉ. केतकर यांच्या लक्षांत आली नाही ती ही की, ज्ञानकोशाची कल्पना दिव्यपरीचर्या फार पूर्वीपासून आनांपर्यंत केळकर हेच प्रायः केसरीचे संपादक आहेत. टिळकांच्या हयातीत केसरीमध्ये ज्ञानकोशासंबंधी मजकुराळी जो वाव मिळाला तोहि केळकरांनीच दिलेला होता ! केळकरांची इच्छा नसता तो वाव देण्यास टिळकांनी केळकरांना भाग पाडले असला काही पुरावा डॉ. केतकर यांच्याशी असल्यास त्यांनी तो जरूर प्रसिद्ध करावा.

खरी मदत केळकरांचीच

पण या बाबतीत वस्तुस्थिति काय आहे हे एकदाच सांगून टाकलेले बरे. टिळकांच्या हयातीत ज्ञानकोशासंबंधी मजकूर केसरीत चार वेळा आला; त्या तारखा येणेप्रमाणे: (१) १९-६-१७; (२) १८-१२-१७; (३) १-१०-१८; (४) १७-१२-१८. हे चारहि लेख डॉ. केतकर यांच्या सहाीचे आहेत व ते ज्ञानकोश योजनेच्या प्रसिद्धयर्थ आहेत. हे सांगायचा कारण इतकेच की, टिळकांनी ज्ञानकोशाचा पुष्कळ परामर्ष घेतला या केळकरांच्या विधानावरून स्वतः टिळकांनी याविषयी केसरीत अनेक लेख लिहिले असा वाचकांस भ्रम होतो तो दूर व्हावा. त्यांतूनहि एक गोष्ट विशेष सांगण्याची ती ही की, टिळकांच्या हयातीत जे केळकरांचे ४ लेख प्रसिद्ध झाले म्हणून वर सांगितले त्यांतले नं. ३ व ४ हे तर टिळक विलायतेस गेल्यावरच प्रसिद्ध झाले. अर्थात् ते लेख तरी टिळकांच्या भिडेमुळे घातलेले नाहीत तर स्वतः संपादकाच्या सहानुभूतीने ! ज्ञानकोशाचा हा काळच असा होता की, प्रत्यक्ष ग्रंथ असा अद्याप प्रसिद्ध व व्हावयाचा होता, यामुळे भागीदारांना काय काम चालू आहे याचीच फक्त माहिती मिळणे जरूर होते; व ती माहिती देण्याला डॉ. केतकर यांना भरपूर वाव टिळक असतांना त्यांच्या आग्रहाशिवाय व ते नसतांना संपादकांच्या स्वयंस्फूर्त सहानुभूतीने दिला गेला. उपेक्षा किंवा आबाळ केली गेली नाही.

“ सूचि ” हा पहिला ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तेव्हा केळकर हे विलायतेत होते. ते परत आल्यावर व टिळकांच्या मृत्यूनंतरहि ज्ञानकोशाचे भाग अभिप्रायाला पाठविण्यांत येऊं लागल्यानंतर, अर्थात कमजास्त उशीराने, काहींच परीक्षणहि करण्यांत आले. हे भाग प्रसिद्ध होण्यांत व केसरीकडे अभिप्रायार्थ पाठविण्यांत जितके आगेमागे झाले व अव्यवस्था पडली तितकी अव्यवस्था

परीक्षणांत खास घडली नाही. सन १९२२ सालीं ज्ञानकोशमंडळापैकीं कर्वे यांचें एक चर्चात्मक पत्र आलें तेंहि केसरींत छपलें होतें. १९२३ सालीं “ वेदविद्या ” या विभागग्रंथाचें सविस्तर परीक्षण देण्यांत आलें. तसेंच १९२४ सालीं ‘ बुद्धपूर्वजग ’ या विभागाचें परीक्षण व फिरून त्याच वर्षींत ‘ विद्यासेवक ’ नामक जें मासिक पुस्तक ज्ञानकोशांतें सुरू केलें त्याच्या स्वागताच्या मिमित्तानें, स्वतः ज्ञानकोशाचा गौरवपूर्ण व अभिनंदपर उल्लेख आला होता. चालू सालीं प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं विभागांची पांच दिंदेली आहे. पण प्रसिद्ध झाले असे कित्येक विभाग केसरीकडे अद्यापि अभिप्रायाला आलेलेच नाहीत. अर्थांत परीक्षण यथावकाश कांहीं झाले व पुढें कांहीं होणार आहे. पण ग्रंथच न आले तर परीक्षण तरी कसे व्हावें? बरें-ज्ञानकोशासंबंधीं केसरीतील परामार्शांचे गौरवपूर्ण उल्लेख केवळ औपचारिक असते तर डॉ. केतकर यांना कुरकुर करण्यास कदाचित जागा असती. परंतु तसें घडलेलें नाही, व त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून आम्ही दोनतीन उतारे खालीं देतो.

पदरांत पुराव्याचें माप घ्या

‘ वेदविद्ये ’ च्या विभागाचें परीक्षणांत केसरीनें दोन सवादोन कॉलम खर्चा घातले आहेत. त्यांतील एक उल्लेख असा आहे “ अशा रीतीचें विवेचन पाश्चात्य किंवा भारतीय विद्वानांनीं कोठें केलेलें नाही. ग्रंथकारांनीं मांडलेले सिद्धांत अगदीं नवे, फार महत्त्वाचे, आणि मतभेद व वाद उत्पन्न करणारे आहेत. तथापि त्या योगानें वाचकांच्या चिकित्सक बुद्धीला चालन मिळणार असल्यामुळें तज्ज्ञांनीं व संशोधकांनीं तिकडे अवश्य लक्ष पुरवावें एवढें आम्ही सुचवितां. ”

सन १९२४ सालीं ‘ बुद्धपूर्वजग ’ या विभागाचें परीक्षण करतांना खालील वाक्य लिहिलेले वाचकांस ओढळलें.- “ एकदरींत बुद्धपूर्व जग हा ग्रंथ मराठी भाषांत अपूर्व झाला आहे. ”

याच सालीं ‘ विद्यासेवका ’ चें केसरीनें जें स्वागत केलें त्यांतील खालील उतारा डॉ. केतकर यांस आम्ही सादर करतोः—

“ महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश प्रकाशित करण्याचें महत्त्वाचें कार्य ज्ञानकोशमंडळानें चालविलें आहेच. ज्ञानकोशाच्या निरनिराळ्या विषयांवर त्यांतील दोष दाखविणाऱ्या प्रतिकूल टीका होतील त्यांस उत्तर देणें, आणि शुद्ध भौतिक शास्त्रें व यंत्रकला वगळून बाकीचीं शास्त्रें, विद्या व कला यांवर स्वतंत्र लेख लिहिणें, ह्या उद्देशानें ज्ञानकोशमंडळाच्या संपादकवर्गानेंच ‘ विद्यासेवक ’ चालू महिन्यापासून सुरू केलें आहे. विद्यासेवकाकडून महाराष्ट्राची सेवा त्याच्या नांवास साजण्यासारखी होईल अशी उमेद बाळगण्यास हरकत नाही ” (केसरी ३०-९-२४).

ज्ञानकोशाला केळकर यांनी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणांत, अग्न्या ५।४ ओळींच दिल्या अशी तक्रार केतकरांनी केली आहे. पण त्या ५।४ ओळींत किती उक्ताहपूर्ण स्तुति व उत्तेजन आहे, त्यांत 'अंगचोरपणा' मुळीच कसा नाही, हे वाचकांस कळावे म्हणून मुद्दाम त्या पांच ओळी खाली देत आहे. "डॉ. केतकर यांच्या प्रस्तवना खंडातील 'हिंदुस्थान आणि जग' हा ग्रंथहि जुन्या इतिहासाच्या दृष्टीने वाखाणण्यासारखा आहे. केतकर यांचा ज्ञानकोश प्रसिद्ध झालेल्या योजने-प्रमाणे संपूर्ण झाल्यास मराठी भाषेची ती बिनमोल सेवा घडून येणार आहे."

असले उतारे देण्याचे एरवी कारण नव्हते, पण पुराव्याचे माप पदरांत घालणे जरूर झाले. कारण टिळकांच्या मृत्यूनंतर ज्ञानकोशाकडे "लोकांचे लक्ष ओढण्याची क्रिया फारच कमी झाली व झाल्यास नाखुषांनी व अंगचोरून होऊ लागली" असा निराधार बाष्कळ आरोप डॉ. केतकर यांनी केसरीकारांवर केला आहे. केसरीकारांच्या मनांत ज्ञानकोशाविषयी वैर असते तर वरील उताऱ्यांत लिहिलेले गौरवपर शब्द त्यांजकडून कधीच लिहिले गेले नसते. त्यांनी तसे लिहिण्याला भाग पाडण्यास त्यांच्या मानगुटीवर तेव्हा कोणता समंध बसला होता? असो; आमचे हे वरील उतारे व डॉ. केतकर यांच्या आक्षेपाची द्वाड भाषा एकत्र वाचल्यास 'इतप्र मिश्रका' ची जी उपमा आम्ही त्यांस प्रारंभीच दिली आहे ती किती समर्पक आहे हे वाचकांस कळून येईल.

व्यक्तिविषयक आरोप

पण डॉ. केतकर यांच्या टीकेला व्यक्तिविषयक भावनांची मूळ स्फूर्ति असल्यामुळेच त्यांच्या हातून असले निर्मूल आक्षेप आणण्यांत आले. कसे ते पहा. "लो. टिळकांच्या निधानानंतर केसरीची ज्ञानकोशविषयक वृत्ति पालटली," असे विधान डॉ. केतकर यांनी केले आहे; व लगेच त्यापुढे त्यांच्या मत त्याला घडलेले कारणहि दिले आहे! ते असे की, "काँग्रेस हेमोकेटिक पक्षातर्फे केळकर व डॉ. केतकर या दोघांची नावे १९२० साली पुणे शहरातर्फे मुंबई—कौन्सिलच्या निवडणुकींत उभेदार म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आली होती व त्यांपैकी या पक्षातर्फे नवी निवडणूक कोणाची व्हावयाची हेहि टिळकांच्या निधानपर्यंत ठरले नव्हते." डॉ. केतकर म्हणतात, "त्या काळापासून केसरीच्या ज्ञानकोशविषयक वृत्तीत फेरबदल झाला. व कोशाचा उल्लेख होतां होईतो केसरीतून कमी व्हावा अशी प्रवृत्ति होऊ लागली." वरील विधानांत डॉ. केतकर यांना काय सुचवावयाचे आहे ते अगदी उघड आहे. काँग्रेस हेमोकेटिक पक्षातर्फे कौन्सिलांतली पुणे शहराच्या

जागेकरितां ते एक उमेदवार म्हणून स्वतः पुढें आले होते ही गोष्ट खरी. आणि त्यांचेंच काय पण या पक्षातर्फे कोणत्याहि मतदारसंघांत जो जो कोणी उमेदवार म्हणून उभा राहिला त्याचें त्याचें नाव केसरीमध्ये उमेदवाराच्या यादीत प्रसिद्ध झालें होतें. पण केळकरांच्या ऐवजी डॉ. केतकरांना उमेदवार म्हणून कायम करण्याची टिळकांची इच्छा असत्याची जो गर्भित सूचना केतकरांनी केली आहे ती सर्वस्वी असत्यमूलक आहे. पुण्यातलें एखादें पोरहि या सूचनेला हेंसेल !

या बाबतीत एक गोष्ट आम्हांस पक्की आठवते ती अशी की डॉ. केतकर यांनी मात्र या सुमारास एक घाडसी व बढाइखोर पत्र लिहून टिळकांकडे घाडलें त्यांत त्यांनी असे लिहिलें होतें की, 'मी केळकरांना निवडणुकींत लीलें सहज चारीमुंडे चीत करीन असा माझा आत्मविश्वास आहे. याकरितां उमेदवार म्हणून न राहण्याविषयी केळकरांना सल्ला द्या व मला उमेदवार निवडा' परंतु केतकरांनी टिळकांना असलें पत्र लिहिलें यावरून टिळकांच्या मनांत केळकरांऐवजी केतकरांना उमेदवार म्हणून निश्चित करण्याचें आलें होतें असे सिद्ध कसे होणार ? आम्हाला एवढेंच स्मरतें की, या पत्राचा उघड उपहास करून टिळकांनी तें पत्र केळकरांचेच स्वाधीन केलें ! तें कसेहि असे, केतकरांनी दिलेल्या माहितीत अशी कोणतीच गोष्ट नाहीं की जीमुळें ज्ञानकोशावर अप्रसिद्धीचें दडपण घालण्याइतकें केतकरांचें वैर केळकरांनी मनांत बाळगारें ! केतकरांच्या उमेदवारीची किंमत केळकर केंव्हाहि पुर्णपणें जाणून होते. बरें, पुढें असहकारितेमुळें केळकरांनी उमेदवारीचा राजीनामा दिला, तेव्हां, आणि निदान यंदा फिरून स्वराज्यपक्षानें आपले उमेदवार निवडणुकीस उभे केले तेव्हां हे बढाइखोर केतकर कां दडून बसले ? केळकरांना 'सहज चारीमुंडे चीत' करण्याची ज्यांना खात्री त्यांना आपटे-भोपटकरांच्या चढाओढीत पुष्कळच फायदा झाला असता. पण आम्ही तुकलों ! ते टिळकां व ते केतकर अशीच कायती जोडी जगांत होऊन गेली ! रंडक्या महाराष्ट्रांत टिळकांच्या मृत्यूनंतर, आपल्या बरोबरीचा पुरस्कर्ता नाहींसा झाल्यामुळें, डॉ. केतकरांनी निवडणुकीवर तुच्छतेनें सहजच पाठ फिरविली असावी !

बडोद्यास काय घडलें.

असलाच दुसरा एक व्यक्तिविषयक वाक्कळ आक्षेप, केळकरांच्या उपेक्षेचें निदर्शक म्हणून, डॉ. केतकर यांनी गंभीरपणें पुढें आणलेला आहे ! ते म्हणतात "ज्ञानकोशाच्या संपादकमंडळाचा अपमान व उपेक्षा करायची संधि केळकरांनी वेळोवेळी साधली !" आणि याला पुरावा काय तर म्हणें ज्ञानकोशाचे प्रतिनिधि म्हणून दाते हे बडोद्याला साहित्यसंमेलनास (१९२१ नोव्हेंबर) गेले असतां त्यांना विषयनियामक मंडळांतून वगळण्याची खटपट झाली, व संमेलनाच्या सभासदांना सयाजीराव महाराजांनी आमंत्रण केलें त्यांतूनहि ते वगळले जात होते ! जणू काय या गोष्टी संमेलनाचे अध्यक्ष केळकर यांनाच मुद्दाम घडवून आणल्या ! कशास काय, संबंध ! पण ही गोष्ट केळकरांनी केली असे केतकर कोणत्याहि माहितीवरून म्हणत असले तरी तें निखालस निखालस खोटें आहे असे आम्ही म्हणतो. दाते यांना अशा रीतीन

चगळण्यांत केळकरांना स्वतःच असं काय साधावयाचें होतें हें केतकरांनीं नुसतें दर्शविलें असतें तरी बरें होतें. केळकर स्वतः अध्यक्ष असल्यामुळे विषय-नियामक मंडळांतील व राजवाड्यांतील त्यांची जागा तरी सुरक्षित होती ना! दाते ती अडवूं शकत नव्हते. मग केळकरांनीं दाते यांच्या आड कां यावें? याचा खुलासा केतकर करतील तर बरें होईल. कदाचित असा संभव आहे कीं, ज्ञानकोशमंडळ पुण्यास नुकतेंच स्थापन झालें अमुन दाते यांची त्यावेळीं संमेलनाच्या चालकांना व्यक्तिशः असावी तितकी माहिती नसेल, तसेंच ते ज्ञानकोशाचे 'प्रतिनिधि' या नात्याने गेले म्हणून काय झालें? खुद्द ज्ञानकोशाचेहि महत्त्व ग्रंथांच्या द्वारे लोकांच्या मनांत बिंबावें तितकें त्यावेळीं बिंबलेलें नसेल.

तें कसेहि असो, तो विषय आमचा नाही. दाते यांची परामर्षाची अपेक्षा निष्फळ झाली असल्यास केतकरांनीं तो वाद वडोदें-संमेलनाच्या अधिष्ठान चालकारां भांडावा. आम्ही इतकेंच सांगतां कीं, केळकरांचा या गोष्टीत काडाईतकाहि संबंध नाही. उलट अध्यक्ष केळकर यांचेपर्यंत जी गोष्ट गेली तीत दाते यांची दाद केळकरांनींच लावली अशी पुढच्याच वाक्यांत डॉ. केतकर यांनी स्वतःच बघुली दिली आहे! कारण ते म्हणतात "संमेलनांत वाङ्मयसंस्थांची माहिती सांगण्याची त्यांच्या चालकांस संधि देण्यांत आली. त्यावेळी अध्यक्ष (केळकरांस) मुद्दाम चिट्ठी पाठवून ज्ञानकोशमंडळाची सोय लावावी लागली." दाते यांना सोय लावावी लागली असेल पण ती सोय केळकरांकडे चिट्ठी जाताच त्यांनीं लावून दिली. यावरून केळकरांनीं ज्ञानकोशाची उपेक्षा करण्याची इच्छा नव्हती हेंच सिद्ध होत नाही काय? या गोष्टी एरवीं किती किरकोळ आहेत हें वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. पण डॉ. केतकर यांनीं केवळ केळकर यांजवर दोषारोप करण्याकरितां इतकी धुंद दृष्टि चालविली म्हणूनच उत्तरादाखल असल्या क्षुद्र गोष्टींत आम्हांसाहि शिरावें लागतें.

जोडप्याच्या उपहासाचे पाप

याहीपुढची पायरी म्हणजे डॉ. केतकरांनीं असा एक आरोप केला आहे आहे कीं, ते स्वतः किंवा त्यांचे कुटुंब यांनीं जर कोठे व्याख्यान दिलें तर त्याचा उपहासात्मक शारांश केसरीत देण्याची 'पद्धत कायमची' पडलेली आहे. जणू काय केसरीला या जोडप्याचा उपहास करण्याखेरीज दुसरा उद्योगच नाही! पण आम्हां डॉ. केतकर यांनां असे उघड आव्हान करतां कीं, त्यांनां सत्याची कांहीं चाड असेल तर, या 'कायमपद्धती'तील गोष्ट किती वेळां व कोणकोणत्या बाबतींत कसकधी घडली याची त्यांनीं उदाहरणें द्यावीं, नाही तर आपला खोसा आरोप निमूटपणें परत घ्यावा. वा वादांत डॉ. केतकर यांनीं आपल्या कुटुंबाचाहि उल्लेख केला ही गोष्ट मात्र अश्लाघ्य आहे. ती विचारी तुमच्या आमच्या वादांत कशाला? आपला उपहास झाला अशी तक्रार करणारी माणसे पुष्कळ वेळां आपल्या उपहासास स्वतःच कारणाभूत होतात ही गोष्ट तरी डॉ. केतकर वरील उदाहरणें देतील तर आपोआप सिद्धहि होईल. ज्ञानकोशमंडळ म्हणजे स्वतः डॉक्टर केतकर,

त्यांचे कुटुंब, त्यांचे दुय्यम संपादक, अशा सर्व गोतावळ्याचा घोळ घालून या सर्वांचा अपमान केसरीकार संपादक व व्यक्ति या दोनही नात्यांनी करण्याची संधि दवडोत नाहीत असले विधान करणं म्हणजे धार्ष्ट्याची व बेजबाबदारीची कमालच होय ! केळकर यांस एक वेळ ज्ञानकोशकारांनी मुद्दाम कचेरीत निमंत्रण केले होते असे केतकर मोठ्या आढयतेने सांगतात. पण केळकरांनीही ज्ञानकोशाचा केसरीतून ७१८ वेळ तरी परामर्ष घेतला हा प्रत्युपकार कांहीं कमी नाही.

आपली आपण उपेक्षा करी

डॉ. केतकर यांचा दुसरा असा आक्षेप की, "ज्ञानकोशमंडळाची कचेरी नागपुराहून पुण्यास आणिली गेली तेव्हां त्याविरुद्ध चळवळ करणाऱ्या मंडळींना केसरीकारांनी भीत भीत हातभार लावला ! " यातील खरी गोष्ट इतकीच आहे की ज्ञानकोशाची मूळ घटना नागपुरास झाली, डॉ. केतकर यांस पहिले साहाय्यक व आश्रयदाते नागपुरास मिळाले, अशा स्थितीत नागपुराहून आठ-दहा प्रमुख प्रमुख गृहस्थांनी नागपुराहून कचेरी पुण्यास आणण्याविरुद्ध महत्त्वाची कारणे देऊन एक पत्र केसरीकडे पाठविले व ते केसरीने छापले. स्वतंत्र रितीने या वादांत केसरी मुळाच पडला नाही. तसे त्यास पडावयाचे असते तर डॉ. केतकर यांचेपेक्षा नागपुराच्या स्नेहीमंडळींचीच बाजू उचलून घरण्याळा केसरीकारांना स्वाभाविक अधिक कारण होते, पण तसे त्यांनी केले नाही, आणि या सर्व सरळ प्रकाराला, आपल्या विरोधकांना भीत भीत हातभार लावला, असे केतकर म्हणतात. तेव्हां ते त्यांच्या दूषित मनास शोभेसेच आहे याहून अधिक काय म्हणावे !

दुसरा एक चिंत्न आक्षेप केवळ अकरणरूपी असाहि आणला आहे, तो असा की "मुंबई सरकाराने ज्ञानकोशाला आश्रय देण्याचे लांबणावर टाकले दा गोष्टीवर केसरीकारांनी टीका केली नाही." पण ज्ञानकोशाला ह्या बाबतीत आलेले सरकारी उत्तर म्हणजे कांहीं वादशाही जाहीरनामा नव्हे की, तो सर्व जगाला कळेल. इतर चार लोकांप्रमाणे आपले गाव्हाने ज्ञानकोशकारांनी केळकराकडे साधार कळविले असते व टीकेची अपेक्षा दर्शविली असती तर ती गोष्ट सहज घडली असती. पण यावर केतकर म्हणतात की, "हा टीकेचा प्रसंग केसरीकारांनी ज्ञानकोशविषयक विरोधबुद्धीमुळे मुद्दाम दवडला. ज्ञानकोशाची प्रसिद्धि होईल ती होईल देण्यापेक्षा या मुद्द्यावर सुरघच राहिलेले काय वाई ! आम्ही म्हणतो की, हा आक्षेप म्हणजे अधमपणाच्या आरोपाची कमालच होय.

विक्षिप्तपणा कोण त्याळूं देणार.

ज्ञानकोशातील कित्येक दिवसांवर व विधानांवर आक्षेप घेणारे एकदोन लेख केसरीत प्रसिद्ध झाले आहेत हे खरे पण असल्या महत्त्वाच्या ग्रंथांत भरमसाट विधाने करून डॉ. केतकर यांनी आपल्या हेसुमार वेताळ मतांनी

नेंगे प्रदर्शन मांडल्यास त्यावर टीका होणारच. केतकर ज्ञानकोशाचे संपादक झाले म्हणून शुद्ध ज्ञानाचा व बिनचूक मतांचा मक्ता त्यांना मिळालेला नाही. आणि लोकांच्या खर्चाने ते आपली विक्षिप्त मते एका टोकाला नेऊन भिडवू लागले तर लोकांना तो काय म्हणून निमटपणे ऐकून घ्यावी ? श्रीयुत नानासाहेब पावगी यांचा ज्ञानकोशावरील टीकालेख फार लांब म्हणून आमहांस तो पुरा करता आला नाही. तसेच काव्य विषयावरील श्रीयुत दत्तात्रेय केशव केळकर यांचा टीकालेख समर्पक, एवढेच नव्हे तर आमहांस सर्वस्वी मान्य, म्हणूनच आम्ही तो छापला. लेखणीच्या एका घोटाला पुरेल इतकेच थंडे ते माव शिंपडून साठे जुने-नवे मराठी काव्यवाङ्मय दगच करू पाहणाऱ्या या ऋषिमन्य तामसी ब्राह्मण टीकाकाराला आपले स्तोम कोण कसे माजवू देईल ? आपल्या टीकाकारांशी दोन हात करण्याचे धैर्य डॉ. केतकर यांना खरे असते तर या दोनही लेखांना त्यांनी आजवर उत्तर दिले असते. पण त्यांनी मौन धरणे हेहि 'ब्रुहि सिद्धो मया जितः' या वाक्याने स्वतःच्या निरुत्तराचेच समर्थन नव्हे काय ? टीकाविषयक लेखांना डॉ. केतकरांनी उत्तरे देण्याकरितां लेख आमहांकडे पाठविले व आम्ही ते छापले नाहीत असे किती वेळां घडले हे डॉ. केतकर उदाहरण देऊन सांगतील तर बरे होईल. प्रतिकूल टीकेच्या चिखलांन ज्ञानकोशाचे तोंड खराब झाले असे त्यांना वाटत असल्यास आपल्या प्रतिटीकेच्या पदराने त्यांनी ते वेळीच पुसून काढावयास पाहिजे होते. बरे, उलट टीका होऊन देखील स्वतः जर त्यांना निरुत्तर बसवते तर केसरीने त्याची उपेक्षा केल्यास तरी कां रागवावे ?

आरतूनपरतून डॉ. केतकर यांनी केसरीकारांस असा टोमणा मारण्याचा प्रयत्न केला आहे की, केसरीने ज्ञानकोशाचा परामर्ष घेतल्यापासून ही प्रसिद्धि लाभेल तिच्यावरच आज आपली मुख्य नजर आहे, इतर रीतीने केसरीच्या अभिप्रायाची किंमत आपणांस वाटत नाही ! अशा टीकेला आमहांसहि उत्तर आहे. कारण ज्या अनुकूल अभिप्रायाची ज्ञानकोशाकारांना किंमत वाटत नाही तो यापुढे आम्हीहि पण देऊ इच्छित नाही. म्हणून त्यांना यापुढील श्रेय केसरीकडे अभिप्रायाला मुळीच न पाठविलेले बरे. केसरी पत्राचा प्रसार 'पूर्वसंपादका' च्या म्हणजे टिककांच्या कार्यामुळे मोठा झाला ही गोष्ट खरी असली तरी, तिने केळकरांस भोसकावे म्हणून तीहि केतकरांनी तशी मुद्दाम लिहिली आहे. अर्थात केसरीच्या प्रचंड बाचकसंस्थेचे कांहींच श्रेय केळकर यांकडे नाही असेहि ध्वनिद करण्याचे धाष्टर्य डॉ. केतकर यांनी केले आहे. पण टिककांच्या मृत्यूनंतर पांच वर्षांनीहि अवशिष्ट राहिलेल्या केसरीच्या प्रसाराचा फायदा घेण्याचा लोभ डॉ. केतकर यांना अजूनहि सुटत नाही. या एका गोष्टीवरूनच या अवशिष्ट अशाहि प्रसारार्थे प्रचंडत्व किती आहे हे

सहजच कळून येतें. ज्ञानकोशाची तीन हजारोंची आवृत्ति खपत आली असें डॉ. केतकर दिमाखानें सांगतात त्याचें कितीस श्रेय केसरीनें वेळोवेळी घेतलेल्या त्याच्या परामर्षाला असेल हें कोणी सांगवें ? " ज्ञानकोशाला उरलेली गिःहाइकी भिळण्यास अहचण पडणार नाही अशी केसरीकारांची खात्री झाल्यावरच त्यांनीं ज्ञानकोशाकडे लक्ष देण्यास सुरवात केली आहे, " असें डॉ. केतकर लिहितात ! पण आम्ही इतकेंच सांगतो कीं या खासगी माहितीची आम्हांस पूर्वी जरूर नव्हती व पुढेंहि ती नाही. ग्रंथाकडे ग्रंथ या दृष्टीनेंच केसरी पाहणार. केसरीद्वारे भिळणाऱ्या प्रसिद्धीची ज्ञानकोशकार्यांना किंमत वाटत नसल्यास त्यांनीं केसरीकडे आपले ग्रंथ आणि आपल्या जाहिरती देखील यापुढें पाठविण्याचें कारण नाही. ज्ञानकोशाशिवाय लिहिण्याला इतर विषय व जाहिरातीच्या रकान्याचे इतर आश्रयदाते सुदैवाने केसरीला पुष्कळच आहेत.

‘ नाठालांच्यः काठीं देऊं माथा ’

डॉ. केतकर यांच्या टाकेला वरील लांबलचक उत्तर आम्ही खरोखर मोठ्या खेदपूर्ण मनानें दिलें आहे. कारण कित्येक प्रतिष्ठितमन्य ग्रंथकारांची वृत्ति, वांकड्या पापडानें मर्जा जाणाऱ्या विहिणींच्या मिजासीइतकी नाजूक झालेली आढळते. नवीन होणारे चांगले ग्रंथ हे मराठी भाषेच्या उत्कर्षाला कारणीभूत आहेत अशा बुद्धीनें केसरीकार होईल तितक्या दक्षतेनें ग्रंथपरीक्षणाचें काम करीत असतात. हें काम एवढें व्यापक आहे कीं, त्यांत क्वचित कोणास अन्याय होत नसेल असें आम्हां म्हणत नाही. पण ईश्वरानें हातीं दिलेला प्रसिद्धिसाधनाचा उपयोग वाढ्मयभक्तांनीं व वाचक वर्गांला होईल तितका देण्याच्या सद्बुद्धीनें आम्ही वागत असतां, डॉ. केतकर यांच्यासारखी खुद बुद्धीची आणि अहमपणाचे आरोप करणारी टीका कोणी केली म्हणजे तत्का राग केसरीकारांस आल्यास त्यांस कोणी नांवें ठेवांल असें वाटत नाही. ग्रंथपरीक्षणाचे बाबतींत आपचेकडून बुद्धिपुरस्सर अन्याय असा कोणास होत नाही, व चुकून तो झाल्यास तो दुरुस्त करण्याचीहि आमची इच्छा असते. पण सरळपणानें वागल्यास केसरीची मदत वाटेल तेंवढी भिळण्यासारखी असतां ती न घेतां कोणी विनाकारण हत्यार उपसून उठेल, तर त्याच्याविरुद्ध उपसण्याला स्वतः केसरीकारांजवळहि त्यांचें हत्यार नेहमी तयार असतें हें कोणी विसरूं नये, एवढें दर्शविण्याकरितांच डॉ. केतकर यांना हें विस्तृत उत्तर आम्हां दिलें आहे.

“ ज्ञानकोशकारांचें केसरीकारांस प्रत्युत्तर ”

[हें पत्र केसरीकारांकडे प्रसिद्धीसाठीं पाठविलें होतें तें त्यांनीं छापण्याचें नाकारल्यामुळें विद्यासेवकांत प्रसिद्ध होत आहे, विद्या सेवक वर्ष १ अं. ११]

ज्ञानकोशाच्या विद्यासेवकांत जे केसरीकारांवर आक्षेप घेतले आहेत त्यांस केसरीच्या २३१६२५ च्या अंकांत उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उत्तराची भाषा

लेखाखाली सही नाही. तथापि “ पोटभर जेऊन अत्राला नांव ठेव-
णाऱ्या ” भिक्षुकांची व “ वांकड्या पापडानें मर्जी आणाऱ्या विहिणीची ”
उपमा देणारा लेखक कोण असावा हें केसरीच्या वाचकांस
सहज समजणार आहे.

केसरीकार आपलें व्यवहारतत्त्व स्पष्ट करण्यासाठीं लिहितात कीं,
“ नवीन होणारे चांगले ग्रंथ हे मराठी भाषेच्या उत्कर्षास कारणीभूत आहेत
अशा बुद्धीनें केसरीकार होईल तितक्या दक्षीनें ग्रंथपरीक्षणाचें काम करीत
असतात. हें काम एवढें व्यापक आहे कीं, क्वचित कोणास अन्याय होत
नसेल असे आम्ही म्हणत नाही. तथापि डॉ. केतकर यांची टीका क्षुद्रबुद्धीची
आहे. डॉ. केतकर ‘ प्रतिष्ठितमन्य ’ ग्रंथकार आहेत. आम्ही त्यांचा परामर्ष
योग्य तऱ्हेनें घेत असतां आम्ही घेत नाहीं असा आरोप करणारे डॉ. केतकर
‘ कृतज्ञ भिक्षुक ’ आहेत. डॉ. केतकर यांचे ‘ आपणांस आता कर्तृत्वाचेहि
महत्त्व वाटत नाहीसि झालें आहे ’ हे उद्गार दिमाखीच आहेत; हे मानभावी
निराशेचें रडणें आहे. लोकमान्यांचें महत्त्व आणि विशेष प्रेम डॉ. केतकर
यांनीं स्वतःला नसतें चिकटवून लावून घेतलें आहे. केळकरांच्या एवज्यां डॉ.
केतकरांनां उमेदवार म्हणून कायम करण्याची लो. टिळकाची इच्छा होती.
असे डॉ. केतकर गर्भित करतात, पण हें खोटें आहे. डॉ. केतकरांनीं लो.
टिळकांच्याकडे एक धाडसी आणि बढाईखोर पत्र धाडलें, आणि त्या पत्रांत
मी केळकरांनां लीलेंनें ‘ चारीमुंडे चीत ’ करीन असा आपला आत्मनिश्वास
व्यक्त केला. हें पत्र लो. टिळकांनीं केळकरांनां दिलें. बडोद्यास ज्ञानकोशमंड-
ळाच्या प्रतिनिधींस विषयनिधामक कमिटींत घेतलें नाहीं, वगैरे गोष्टी बुद्ध्या
झाल्या नाहीत. ज्ञानकोशांतिल विधानावर आक्षेप घेणारे जे लेख केसरींत
प्रसिद्ध झाले, ते विक्षिप्तपणा चालू देऊं नये म्हणून झाले. डॉ. केतकरांच्या
व्याख्यानांचे उपहासात्मक सारांश देण्याची कायम पद्धति डॉ. केतकरांनीं
सत्याची चाड असेल तर सिद्ध करून दाखवावी. ” इत्यादि विधाने केलीं
आहेत.

केसरीकारांनीं हा लेख संतापून लिहिला आहे असे दिसतें. त्यामुळें
त्यांत जीं त्यांनीं अनेक असत्ये लिहिली आहेत तीं लबाडी करणाऱ्याच्या हेतूनें
लिहिली आहेत असे म्हणता येत नाही. डॉ. केतकरांचें लोकमान्यांस पाठ-
विलेलें काल्पनिक पत्र वगळलें तर उरलेलीं असत्ये हा त्यांचा गैरसावधपणाचा
भाग दिसतो. केसरीकारांनीं अनेक ठिकाणीं शब्दविपर्यास करून टीका केली
आहे, आणि मूळाचाच विपर्यास करणारास जोरदार टीका सहज करतां येते,
त्यामुळें त्या टीकेची भाषा जोरदार आणि मनोरम झाली आहे. या उत्तरांत
रा. केसरीकारांनीं डॉ. केतकरांचें ‘ बढाईखोर, स्तुतीची तहान न भगणारे,
उद्धट, व खोटे आरोप दुष्टाव्यानें करणारे ’ असे चित्र रंगविण्याचा प्रयत्न
केला आहे. या केसरीकारांच्या पद्धतीमुळें आमच्या विधानांचें समर्थन करणें
याशिवाय केसरीकारांनीं फेलेल्या खोट्या आरोपाचें निराकरण करणें अशी
दोन कार्ये या उत्तरांत करावी लागत आहेत. असो.

आतां प्रत्येक मुद्द्याकडे लक्ष देण्याचा उपक्रम केला पाहिजे, व यासाठी केसरीकारांचाच अनुक्रम घेतां.

टिळकांशीं वरोवरी सांगण्याचा आरोप

(१) आजच्या लोकांच्या व आजच्या केसरीकारांच्या मतांची आम्हांस किंमत नाहीं, असें म्हटल्याचें केसरीकार दाखवितात, तें खोटें आहे. आमचें वाक्य आहे तें असें “ आज इतर मंडळींनीं स्तुति केली तरी त्या दोहोंचें महत्त्व त्यांच्या टीकेच्या महत्त्वाप्रमाणें लहान किंवा थोर असलें तरी त्या-पासून (वैयक्तिक) आनंद किंवा दुःख हीं बरींच मर्यादित होतात. ” अर्थात् लोकांच्या मतांस किंमत नाहीं असें यांत म्हटलें नाहीं, तर लो.टिळक, महाजनी यांसारख्या वडील म्हणून समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींकडून शाबासकी मिळाल्यास त्याचा विशेष आनंद वाटतो असें म्हटलें आहे व असें म्हणण्यांत लो. टिळक, भांडारकर यांच्या वरोवरीचे आम्ही विद्वान आहोत असें म्हटल्या-सारखें होतें काय ?

टिळकांचें ममत्व खोटें चिकटविलें काय ?

(२) लो. टिळक यांचा व आमचा अनेक वर्षांचा परिचय होता व आमच्या अमेरिकेंत जाण्यास लो. टिळकांनीं उत्तेजन दिलें. यावर केसरीकार उपहासात्मक विधानें करतात व केतकर केवळ लोकमान्यांचे आशीर्वाद घेऊन गेले असतील पण यापलीकडे कांहीं नाहीं, असेंहि ते भासवितात व खोटें ममत्व चिकटविल्याचा आरोप करतात. लोकमान्यांचा व आमचा अनेक वर्षांचा परिचय होता ही गोष्ट सध्यांच्या केसरीकारांस ठाऊक नसली, म्हणजे जण काय ती असत्यच होय. इ. स. १९०४ सालापासून लोकमान्यांचा व डॉ.केतकर यांचा परिचय आहे; म्हणजे तो ‘अनेक’ वर्षांचा आहे. रा. केतकर ज्या वेळेस हिंदुस्थान सोडून अमेरिकेला गेले तेव्हां त्यांस लोकमान्यांनीं प्रोत्साहन कोणत्या तऱ्हेचें दिलें ? पैशाची मदत सुद्धां यावयास लोकमान्य तयार झाले किंवा नाहींत व पुढें ती मदत रा. केतकर यांनीं कां नाकारली; व रा. केतकरांस अमेरिकेंत जाण्यासंबंधीं रा. टिळक यांनीं जें प्रोत्साहन दिलें त्यामुळे रा. टिळकांस रा. केतकरांच्या घरांतल्या मंडळींचा रागाहे सहन करावा लागला किंवा नाहीं, या गोष्टी त्या वेळच्या कांहीं लो. टिळकांच्याच वयाच्या व अस्थित प्रसिद्ध मंडळींत ठाऊक आहेत. ही गोष्ट असलेल्या मंडळी पैकीं पुण्यांतल्याच एखाद्या व्यक्तींचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास रा. वासुदेव-राव जोशी, चित्रशाळेचे मालक यांचा करता येईल.

केळकरांवर टिळकांचा विश्वास कितपत होता ?

केसरीकारांनां टिळकांच्या केतकरांस प्रोत्साहनासंबंधींची माहिती शुभ-वर्तमानाप्रमाणें भासली यावरून डॉ. केतकरांच्या विधानांचें असत्यत्व सिद्ध न होतां १९०४, १९०५ व १९०६ या सालांत रा. टिळक सध्यांच्या केसरी-कारांस विश्वासांत घेत होते एवढें स्पष्ट होतें. डॉ. केतकरांच्या विधानांपैकी लो. टिळक यांस अभिमान वाटत होता किंवा नव्हता यासंबंधीं लोकमान्यांचे शब्द जर प्रमाण असतील तर एवढें सांगतां येईल का असले शब्द त्यांनीं अनेक मंडळींसमक्ष व अनेकदां उद्गारिलेले आहेत.

मालकाच्या कीं नोकराच्या इच्छेस महत्त्व?

(३) लोकमान्यांनीं केसरीमार्फत साहाय्याचें अभिवचन दिलें असें आम्हां लिहिणें आहे तें खेडें धरून लोकमान्यांच्या ह्यातीत जें केसरीचें साहाय्य ज्ञानकोशाकारांस मिळालें तें लो. टिळकांच्या इच्छेमुळें नसून रा. केळकरांच्याच इच्छेमुळें मिळालें असें केसरीकार भाषवितात आणि रा. केळकरांस ती मदत देण्यास भाग पाडलें असा पुरावा आमच्यापाशीं मागतात ! यास उत्तर एवढेंच कीं लोकमान्य आपल्या मदतनिचांचे सर्वजनिकपणें कान उपटीत होते अशी पद्धत होती हें केसरीकारांनीं सिद्ध करून दिलें पाहिजे. नाहीं तर मालक आपल्या कारकुनास काय सांगतो हें तिन्हाइतास कसें कळणार ? शिवाय लो. टिळक यांचे अभिवचन ज्ञानकोशाची केसरीतून योग्य जाहिरात आम्हां करूं असें असतां व लोकमान्यांच्या ह्यातीत तें होतहि असतां रा. केळकरांनीं केवळ लोकमान्यांच्या इच्छेपाठीं केठ कीं स्वतः होऊन केलें ही चौकशी करण्याचें आम्हांस कारण काय ? लोकमान्यांचीं अभिवचनें आम्हां धाव्यावर वसवीत होती असा पुरावा जर रा. केळकर पुढें आणतील तर रा. केळकरांनीं लोकमान्यांनीं कोणती गोष्ट करावयास लावली हें सिद्ध करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होईल. तथापि हेहि कतूळ केलें पाहिजे कीं ज्ञानकोशास मदत करण्याचें सत्कार्य लो. टिळकांच्या ह्यातीत रा. केळकर म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांनीं स्वतःच्या इच्छेनें हि केठ रासावें. ज्ञानकोशासारख्या कार्यास मदत करावी अशा रा. केळकर यांचीं मनांत अन्य किंतु नसल्यास-स्वाभाविकपणें इच्छा असणार याविषयीं खुद्द ज्ञानकोशाकारांनीं खात्री आहे.

टिळकांची मदत फुगवली काय ?

(४) “ केतकरांच्या विधानांवरून स्वतः टिळकांनीं याविषयीं केसरीत अनेक लेख लिहिले असा वाचकांस भ्रम होतो तो दूर व्हावा ” म्हणून “ हे चाराहे लेख डॉ. केतकर यांच्याच सहाचे आहेत ” असा पुरावा केसरीकार पुढें आणतात. डॉ. केतकर यांनीं भ्रमक विधान केलें नाहीं असें केसरीनें घेतलेल्या टीकेस लेखांतील वाक्यांवरूनच सिद्ध होईल; तीं वाक्ये येणेंप्रमाणें:—

“ ज्ञानकोशाच्या प्रारंभां त्याच्या निरनिराळ्या प्रकाशितांचा गोषवारा देवून ज्ञानकोशमंडळास केसरीनें चांगलेंच साहाय्य केलें ”; “ लोकमान्य जिवंत असते तर केसरीमार्फत ज्ञानकोशाची आणि त्यातील अनेक विषयांचीं मार्भिक तपासणी किंवा लक्ष ओढण्याइतकी पहाणी बरीच झाली असती. ” यावरून भ्रमक विधानें केसरीकारांनीं केली आहेत कीं ज्ञानकोशाकारांनीं केली आहेत हें सहज समजून येईल.

हास्यकारक समर्थन

(५) बडोद्याच्या व्याख्यानांत रा. केळकरांनीं वाङ्मयाचा आढावा न करण्याचें कारण सूची उपावेळस प्रसिद्ध झाली त्यावेळस रा. केळकर विलायतेंत होते असें मौजेचें स्पष्टीकरण केसरीकारांनीं केलें आहे.

उपेक्षेचे घटक स्वाभाविक उल्लेखाची अपुरी संख्या

(६) पुराव्याचें माप पदरांत ध्या म्हणून केसरीकारांनीं वार्हां अभि-
प्रायाचे उतारे दिले आहेत व त्यांतील प्रशंसावाक्यें ही ज्ञानकोशाची उपेक्षा
केली या विधानास विरुद्ध म्हणून मांडली आहेत परंतु तेवढा पुरावा पुरेसा
नाहीं. कां कां, प्रसिद्ध झालेल्या १३ भागांपैकी ९ भाग आक्टोबर १९२४
पूर्वांच केसरीकारांकडे गेले. त्या ९ भागांची पोंव जितक्या वेळां यावयास
पाहिजे होती तितक्या वेळां आली नाहीं. भागीप्राय पुष्कळदा पोंचेंनंतर
दिला जातो; या नियमाप्रमाणें आणखी बऱ्याच वेळां तरी उल्लेख यावयास
पाहिजे होता; तो तसा आला नाहीं; शिवाय स्तुतिवाक्यें जीं केसरींत आलीं
त्यांविषयीं एषढेंच म्हणतां येईल कीं जो ग्रंथ अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार
झाला आहे व ज्याचा बराचसा भाग तज्ज्ञाकरितांच आहे व जो इतर
पत्रकारांनीं व संशोधकांनीं नांवाजला आहे त्याच्याविषय लिहावयास
बरेचसें स्वास्थ्य व बराचसा परिश्रम करावा लागतो व तो तसा केल्याखेरीज
विरुद्ध लिहिणें ही सोपी गोष्ट होत नाहीं.

तारतम्यांत विघाड

उपेक्षेचा मुख्य आरोप हा केवळ आमच्या पुस्तकांविषयीं किरकोळ
अभिप्रायांनीं असिद्ध होणार नाहीं. वाङ्मयक्षेत्रामध्यें जीं पुस्तकें अवतरतात
त्यांत ज्ञानकोशास इतर ग्रंथांच्या मानानें व त्याच्या योग्यतेप्रमाणें योग्य तें
महत्त्व मिळालें आहे काय ? इतर ग्रंथांना केसरीकारांकडून जें प्रामुख्य
देण्यांत आलें त्या मानानें ज्ञानकोशाकडे लक्ष दिलें किंवा नाहीं; या प्रश्नाचा
निर्णय तारतम्यविषयक वृत्ति पाहून होईल. अच्युतरावांचा संकांतीचा तिळ-
गुळ, रा. वझे यांचे भावी हिंदी स्वराज्य (दोन अप्रलेख) व राधामाधव-
विलासचंपू इत्यादि पुस्तकें जर अप्रलेखांचा मान केसरीकारांच्या 'समतोल'
दृष्टीनें मिळवूं शकतात, तर ज्ञानकोश मंडळ हें कधींहि अप्रलेखास पात्र होऊं
नये काय ? कधीं कधीं तारतम्यांत विघाड केल्यानें अपमान करण्याची जीं
सांधे मिळते ती केवळ उपेक्षेनें मिळत नाहीं व वडोद्यास हेंच तत्त्व अचलंबिलें
गेलें असावें. वर्तमानपत्रास अहेर करतांना एखाद्या फाटक्या वर्तमानपत्रावर
स्तुतीचा वर्षाव करून केसरीची सामान्य स्तुति केली तर तें केसरीस कसें
आवडेल ! बडोद्यास जेव्हां ज्ञानकोशमंडळाची सोय अध्यक्षांनीं लाविली असें
केसरीकार अभिमानानें सांगतात त्यावेळेस अग्रपूजेचा मान मयूरमंडळास
देण्यांत आला. आणि या कृतीमध्ये अधक्षक जबाबदार होते; कां कां, हा
प्रश्न विषयनियामक कमिटींत मुळींच भिघाला नव्हता व अध्यक्षांनींच हा
स्वेच्छेनें उपक्रम करून मयूरमंडळास अग्रस्थान दिलें. हें मंडळ ज्ञानकोशांतील
एका लेखकांनै त्यावेळां चुकतेंच काढलेंलें होतें. तर तें मंडळ ही वाङ्मय-
संस्थांतील अग्रगण्य संस्था आहे असें भासवून ज्ञानकोशमंडळास अजिबात
विसरण्याइतकें क्षुद्र ठरविण्याचा प्रयत्न नव्हता काय ? कदाचित हाहि विस्मृ-
तीचाच दोष असेल !

लवाडीचें पत्र; लोकमान्यांच्या हेतूसंबंधाने पांघारलेले अज्ञान

(७) कौन्सिल उमेदवारीसंबंधाने लेखांश केसरीकारांनी अगदींच विपर्यस्त लिहिला आहे. डॉ. केतकर यांनी लोकमान्यांस, मी रा. केळकर यांस “चारी मुंडे चीत करीन” असे पत्र लिहिले नव्हते तर रा. केळकर यांस दुसऱ्या कोणत्या तरी जागेसाठी उमेदवार करावे असे सुचविणारे पत्र लिहिले होते. त्यानंतर एकदां लोकमान्य म्हणाले की, “ मी (लोकमान्य) स्वतः कोठेच उमेदवार म्हणून उभे न राहतां सर्व प्रांतांत हिंडून सर्व प्रांतांतील लोकपक्षांतील एकसूत्रता टेवण्याचे काम करावे असे माझ्या मनांत येते ” व तशी योजना झाल्यास वरच्या कौन्सिलासाठी रा. केळकरांस घालू व तुम्हांस अवश्य संधि देऊं. इतपत डॉ. केतकर व लोकमान्य यांचे संभाषण झाले होते. ही योजना रा. केळकरांसहि टाऊक असावी असे वाटते. ✓

स्वतः विरुद्ध अधिक पुरावा देण्याचा अजागळपणा

(८) रा. केळकरांस “ चारी मुंडे चीत करीन ” असे जे केवळ काल्पनिक पत्र केसरीकारांनी उत्पन्न केले ते करतांना खोटी विधाने करणाऱ्या पण ती विधाने साधक आहेत की बाधक आहेत हे न पाहणाऱ्या बगल्यावकीलाप्रमाणे केसरीकार अगदींच घसरले. हे लिहितांना केसरीकारांनी रा. केळकरांस तरी विचारावयास पाहिजे होते. या काल्पनिक पत्राने रा. केळकरांची ‘केस’ त्यांनी अगदी खराब करून टाकली. या पत्राने केसरीकारांच्या वर्तनाची सहेतुकता सिद्ध केली. याने असे सिद्ध होईल की, रा. नरसोपंतस चौड येईल असे वर्तन डॉ. केतकरांकडून घडले व डॉ. केतकरांकडून द्राड वर्तन झाल्यामुळे रा. केळकरांस राग आला, आणि त्यामुळे रा. केळकरांकडून ज्ञानकोशाविरुद्ध वर्तन घडले. खुद्द केळकरांचीच अशी शोभा केसरीकार करतात हे पाहून ज्ञानकोशकारांस कृ. प्र. भिक्षु, वांकळ्या पापडाने मर्जी जाणारी विहीण इत्यादि विशेषण लावून जर केसरीकारांनी दुखविले तर त्याबद्दलचे दुःख खरोखरच कमी होते. हे खोटे पत्र उपस्थित करतेवेळेंस स्वतःचे समर्थन करण्यापेक्षा दुसऱ्याचा उपहास करण्याची इच्छा अधिक प्रबल नव्हती काय ? याबरोबर हिंही सांगितले पाहिजे की, “ चारी मुंडे चीत ” ही शब्दमाला केसरीकारांच्या परिचयाची असली तरी ज्ञानकोशकारांच्या परिचयाची नाहीं.

चला कवूल करूं

(९) “ वडोद्यास काय घडले ” याविषयी जे एकंदर खुलासा केसरीत आहे त्याविषयी एवढेच म्हणतां येईल की खुद्द नरसोपंत जर असे म्हणत असतील की ज्ञानकोशाच्या उपेक्षेची इच्छा नव्हती तर ते सभ्य गृहस्थाचे

शब्द म्हणून मान्य करण्यास हरकत नाही. अध्यक्षांचे काम सदोष केले एवढे ती शिल्पक राहिलच. पण त्या प्रश्नास येथे महत्त्व देण्याचे कारण नाही.

चुकीचे रिपोर्ट

(१०) भाषणाचा चुकीचा सारांश केसरीत प्रसिद्ध होतो हे केसरीकार समाजास सिद्ध करण्यास सांगतात. केसरीतील रिपोर्ट चुकीचा आहे हे आज ज्या साधनांनी ठरवावयाचे ती साधने म्हणजे आमचीच आठवण व टिपणे. ती खरी मानून त्याबरोबर आपल्या रिपोर्टांची तुलना होऊं यावयास केसरीकार तयार आहेत काय ? तसें करणे म्हणजे केसरीकारांनी प्रतिपक्षाला फारच फायदा देणे आहे.

दोस्तांना मदत करण्याची इच्छा

(११) नागपूरच्या उपब्यापी मंडळीस केसरीकारांनी हे साहाय्य केले त्याविषयी केसरीकारांची मांडणी अगदी चुकीची आहे. एवढेच नव्हे तर ती मांडणी करतांना आपली मनोवृत्ती व्यक्त करून केसरीकारांनी विरुद्ध पक्षाच्या हातीं विनाकारण हत्यार दिले आहे. “ नागपूरच्या खेडी मंडळींचीच बाजू उचलून घरण्याला केसरीकारांस अधिक कारण होते, ” असे केसरीकार म्हणतात, याचा अर्थ काय ? नागपूरच्या कांहीं मंडळींनी केसरीकारांस जेवावयास बोलाविले किंवा त्यांच्या गळ्यांत हार घातले अशा तऱ्हेचे कारण होते की, ज्ञानकोशाच्या संपादनास व प्रसिद्धाकरणास नागपूरच्या कांहीं विशिष्ट गृहस्थांची बाजू उचलल्याने अधिक साहाय्य झाले असते अशा पद्धतीचे कारण होते, हे केसरीकारांनी स्पष्ट केले नाही. ज्ञानकोशाचे संपादकीय खाते व हिशोबखाते ही नागपुराहून पुण्यास नागपूरच्या डायरेक्टरांच्या इच्छेनेच आणली असतां आपले छपाईचे नुकसान झाले अशा भावनेनें एका छापखानदाराने कांहीं नागपूरच्या गृहस्थांची सहा-नुभूति मिळवून विरोध केला, अशा प्रसंगी केसरीकारांस ज्ञानकोशाच्या कोणत्या हितासाठीं नागपुरकर मित्रांस मदत करावयाची होती ? यांतोळ इंगीन डों. केतकर यांनी पुण्यास येऊंच नये अशी केसरीकारांची इच्छा होती हे आहे काय ? खरोखर पाहता केसरीकारांच्या नागपुरकर मित्रांची तक्रार नागपुराहून ऑफिस हालविण्याबद्दल नसून शेअर होल्डरांची बैठक पुण्यास बोलावण्याबद्दल होती, व पुण्याच्या सभेस जाऊं नये असा त्यांत इशारा होता, ते पत्र केसरीकारांनीं तो बैठक आटोपल्यानंतर प्रसिद्ध केले.

रा. केळकरांची डों. केतकरांस भीति

(१२) डों. केतकर हे कौन्सिलसाठीं पुन्हां उमेदवार व्हां उभे राहिले नाहीत म्हणून केसरीकार पृच्छा करतात ही पृच्छा प्रस्तुत वादांत अनवश्यक आहे. तथापि प्रश्न उपस्थित झाला म्हणजे त्याचे स्पष्टीकरण केले पाहिजे. ते हे की, डों. केतकर यांस असे आढळून आले की, ज्ञानकोशाच्या कामामध्ये

दुसरें कोणतेंहि काम हातीं घेतलें तरी अंतराय उत्पन्न होणार आणि दोन कामे एकाच वेळें करतां येणार नाहींत. ही गोष्ट पहिल्या प्रसंगांचे लक्षांत आली. केवळ केळकरांच्या मीतीमुळे जर डॉ. केतकरांस उभे रहावयाचें नसतें तर जेव्हां केळकरांनीं असहकारितेमुळे उमेदवारी सोडून दिली तेव्हां, आतां संधि बरी आहे म्हणून डॉ. केतकर यांस कै. गुप्ते यांच्याविरुद्ध उभे राहतां आलें नसतें काय ?

उत्तर देऊ नका असें सांगून उत्तर आलें नाहीं म्हणून ओरड

(१३) केसरीकारांनीं रा. पावगीस व रा. केळकरांस उत्तर कां दिलें नाहीं. म्हणून पुच्छ केली आहे पण त्याचा दोष आमच्याकडे नसून केसरीकारांकडेच आहे. त्यांनीं (१) विरुद्ध लेख अपूर्ण ठेविले, (२) त्या लेखांत पुरावा उत्तर भागांत येणार म्हणून आश्वासन हातें. (३) लेखाक पुष्कळ उशीरां छापले (४) लेख अपूर्ण ठेवणार हें कळविलें नाहीं, (५) लेख पुरा ज्ञान्यांतर उत्तर देऊं अशा अर्थाचें आमचें पत्र छापलें नाहीं (तें पत्र पुढें विद्यासेवकांत व ज्ञानप्रकाशांत छापवें लागलें). (६) व आमच्या टोकेवर ज्ञानकोशकार तुच्छ समजून उत्तर देत नाहींत असा आरोप ज्ञानकोशकारांवर केला (७) व इतर सर्व आरोप अमान्य करून आपण प्रतिकूल टोका आपल्या पत्रांत येऊं दिली हा स्वतःचा आरोप उत्पन्न करून त्याचें समर्थन करतात, व त्या प्रतिकूल टोकेमुळे ज्ञानकोशकार चिडले आहेत असें दाखविण्याचा प्रयत्न करतात.

ज्ञानकोशांतील दोषांसंबंधाने संपादकीय वृत्ति

येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं, विरुद्ध टोका प्रसिद्ध करणें ही आमच्यावर कृपाच आहे असें आम्हां अनेक कारणांमुळे समजतां. ज्ञानकोश हा निर्दोष ग्रंथ असें ज्ञानकोशकार कधींहि म्हणणार नाहींत. ज्ञानकोशांतील दोषांची जाणीव इतर लोकांपेक्षा खूब ज्ञानकोशकारांसच अधिक असणार. आणि ज्या ग्रंथास अनेक व्यक्तींचा हात लागतो त्या ग्रंथांतील मतांविषयी स्वाभाविकपणें वैयक्तिक अभिमान कमी होत जातो. विरुद्ध टोका जरी कोणी केली तरी तिचें आम्हां मोठ्या आनंदानें स्वागत करतां. व अशा करितांच विद्यासेवकाची योजना झाली. केसरीकारांनीं ज्ञानकोशकारांच्या ठायीं गर्वाच जो आरोप केला आहे तो काहीं अंशी खरा आहे. त्या गर्वामुळेच असें वाटतें कीं, ज्ञानकोश संपूर्ण तयार करणें हेंच काम इतकें मोठें आहे कीं, त्यांत दिसून येणाऱ्या काहीं दोषांमुळे त्याचें महत्त्व फारसें कमी होणार नाहीं, आणि त्यामुळे विरुद्ध टोकाकारानें एखाद्या विद्यानांत वस्तुदोष दाखविला तर तो स्वाकारून त्याप्रमाणें त्याची नोंद करण्यास बिलकूल दिकत वाटत नाहीं. आम्हां असें समजून कीं आमचेंच काम त्यानें केलें. या दृष्टीनेच विद्यासेवकांत ज्ञानकोशांतील विधानांविरुद्ध व मतांविरुद्ध लेख घेण्यांत आले आहेत.

पावगी व काव्यपरिक्षिक केळकर.

(१४) रा. पावगी व केळकर यांच्या लेखांस एकाच परिच्छेदांत उत्तर देऊन टाकतो. पावगींनीं ज्ञानकोशांतील एकहि विधान पद्धतशीर

खोडून काढले नाही. कोणत्या विधानांनी त्यांच्या मनाला दुःख झाले हे त्यांनी कळविले आहे. व आमच्या काही आधारासहित दिलेल्या विधानांनी निराधार म्हटले आहे. तसेच रा. केळकर यांच्या लेखांत त्यांनी मराठी विशिष्ट कवींची स्तुति करणे आणि एकंदर मराठी काव्यास ते नष्ट झाले तरी हरकत नाही ही विसंगतता दाखवून हा लेख दोन परस्पराविरुद्ध चाललेल्या लेखण्यांनी लिहिला असे ध्वनित केले आहे. खरोखरच त्यांत विरुद्धता काहीच नाही. मराठी काव्याचे दोन दृष्टींनी परीक्षण केले आहे. एक दृष्टि म्हटली म्हणजे विशिष्ट कवींचा किंवा कृतींचा गुणदोष पहाण्याचा आणि दुसरी दृष्टि म्हटली म्हणजे एकंदर जागतिक काव्यवाङ्मयांत मराठी काव्यवाङ्मयाचे महत्त्व मोठ्याची. पद्धत्या दृष्टीने भोरोपंत आणि मुक्तेश्वर हे रसाळ कवी म्हणून त्यांची पाठ थोपटावी लागेल व जागतिक वाङ्मयांत स्थान या दृष्टीने त्यांची किंमत काहीच नाही म्हणून सांगायें लागेल. उदाहरणार्थ, बाल्मिकी रामायणाची किंवा होमरची किंवा शहानाम्याची किंवा अनेक ताभिळ चरित्र-काव्यग्रंथांची गोष्ट तशी नाही. ते ग्रंथ नष्ट झाले तर जगाचे मोठे नुकसान आहे. त्या पात्रतेस आज मराठी काव्यवाङ्मय दुर्दैवाने पात्र झाले नाही. याबद्दल एकंदर जगातील वाङ्मयाचे विहंगमावलोकन करण्याचा प्रसंग ज्यावर येणार त्यास महाराष्ट्राच्या त्या कर्मीपणाबद्दल वाईटच वाटणार; अर्थात हा कर्मीपणा भित्तीक्या स्पष्टपणे नजरेस येईल तितके चांगले या हेतूने रा. दत्तोपंत केळकरांनी अवतरण केलेली स्पष्ट भाषा वापरली आहे. केसरीकार म्हणतात त्याप्रमाणे ‘ मराठी वाङ्मयास आग लावा’ असे म्हटले नाही. कां कां आपणांस वाङ्मयाकडे केवळ जगाच्या दृष्टीने पहावयाचे असते ! ‘ जाळा ’ असे म्हटले नसून केवळ “ जळाले तर जगाचे नुकसान नाही ” असे म्हटले आहे.

केळकरांविषयी व्यक्तिविषयक भावना.

डॉ. केतकर यांस रा. केळकर यांच्याविषयी केसरीकारांस पत्ता लागलेल्या “ धुद्र ”, “ व्यक्तिविषयक भावना ” असण्याचे कारणच नाही. रा. केळकर व डॉ. केतकर हे निरनिराळ्या धंद्यांतले लोक आहेत. आणि केळकर हे राजकाशांत आहेत. डॉ. केतकर आज तरी राजकारणांत नाहीत. आमच्यावर मेहरबानी कमी केली अशा अर्थाचा आरोप, ज्या मनुष्याविषयी “ धुद्र ” “ व्यक्तिविषयक भावना ” आहेत, अशा मनुष्याविरुद्ध कोण करणार.

जनतेपुढे तक्रार करण्याचा हक्क.

ज्ञानकोशांने जनतेची सेवा बरोबर केली नाही तर तक्रार करण्याचा जसा रा. केळकरांस हक्क आहे तसाच जनतेची किंवा जननेत उपपन्न झालेल्या संस्थांची केसरीने सेवा चांगली केली नाही म्हणून तक्रार करण्याचा हक्क ज्ञानकोशकारांसहि आहे. ज्ञानकोशकारांनी डॉ. केतकर व रा. केळकर हे एकमेकां-विरुद्ध उभेदवार होते त्यावेळेपासून केसरीच्या वृत्तीत बदल झाला काय, असा संशय जो व्यक्त केला तो बडोद्याचे उदाहरण, भाग प्रसिद्ध झाल्या-नंतर व केसरीकडे अभिप्रायाला भाग गेल्यानंतर पोंच लवकर द्यावयाची नाही, अभिप्राय आला तर उशीरा व आमच्याकडून आप्रहाची पत्रे गेल्या-नंतर बऱ्याच काळाने आला, या गोष्टी केसरीकारांस खोडून काढतां येणार

नाहीत. फार तर केसरीकार उशीराचें किंवा बडोद्याच्या प्रकरणाचें स्पष्टीकरण निराळें देऊं शकतील. बडोद्यास ज्ञानकोशाची उपेक्षा झाली याचें कारण रा. दाते यांची मंडळीशी व्यक्तिशः ओळख नव्हती इत्यादि गोष्टी त्यास कारण झाल्या असतील व त्यांत रा. फेळकरांचा संबंध मुळांच नव्हता यासारखी गोष्ट रा. फेळकरासारख्या सभ्य गृहस्थानें प्रतिज्ञापूर्वक, किंवा त्यांच्या तर्फेन केसरीकारांनी सांगितली तर तें स्पष्टीकरण स्वाकारण्यास आमची हरकत नाही.

मुंबई सरकारची वर्तणूक केसरीकारांस कळविली नाही.

ज्ञानकोशास मुंबई सरकारने गिन्हार्क होण्याचें दोनदां नाकारलें. एकदां डॉ. परोजव्याच्या व दुसऱ्यादा ना. जाधव यांच्या दिवाणगिर्जात या गोष्टी घडल्या आणि त्या दोन्ही प्रसंगी आमद्वांस उत्तर आलें त्यावेळीं वार्षिक रिपोर्ट तयार होत होता. तेव्हां त्यांतच त्याचा उल्लेख करून व असहकारिते विरुद्ध आक्षेप घेणाऱ्या व राष्ट्रीय वाङ्मयाविषयी होणाऱ्या प्रयत्नांशी असहकारिता करणाऱ्या मुंबई सरकारविषयी आमद्वांस काय वाटलें हें सांगितलें होतें आणि त्या रिपोर्टाची प्रत महाराष्ट्रातील प्रमुख वर्तमानपत्रांकडे पाठविली होती. कांहीं पत्रांनी व मासिकांनी वातावरण मोठाले उगारेहि प्रसिद्ध केले होते. यावेळेस 'केसरी' सरकाराचा समाचार घेईल अशी आमची अपेक्षा होती, ती पुरी झाली नाही. केसरीकाराविषयी न्यायबुद्धि ठेवून हेहि सांगितलें पाहिजे कीं, याविषयी केवळ केसरीकारांनीच उदासीनता दाखविली असें नाही तर महाराष्ट्रातील अनेक प्रमुख पत्रांनीहि दाखविली.

मुंबई सरकारच्या दुसऱ्या नकाराच्या प्रसंगी ज्ञानकोशविषयक प्रश्न काँग्रेसमध्यें रा. जयकर व रा. बोले यांच्याकडून विचारविले होते व विद्यासेवकांतहि त्यासंबंधी मजकूर प्रसिद्ध केला होता. प्रस्तुत वादाचें व त्याच्या इच्छित शेवटाचें स्वरूपच जरासे विलक्षण आहे. झालेल्या दऱ्याच गोष्टी दोघांसहि भंजूर आहेत. स्पष्टीकरणसंबंधानें मात्र फरक आहे.

आमचें म्हणणें खोटे ठरो होच इला.

ज्ञानकोशाविरोधक किंवा उपेक्षादर्शक कांहीं क्रिया झाल्या त्या कांहीं केसरीच्या अनिष्ट प्रवृत्तीच्या दर्शक होत्या काय? किंवा त्यांत कांहीं विरोध भावना होती काय? याचा निर्णय व्हावयाचा आहे आणि त्यांत आम्ही एक बाजू मांडली आहे आणि त्या बाजूवर आक्षेप केसरीकारांनी मांडले आहेत. बरील प्रश्नांतिल सत्य जर आमच्या मांडणीच्या विरुद्ध असलें, म्हणजे केसरीकारांची वृत्ति दूषित नव्हती, आम्हीच आपली चुकीची कल्पना करून घेतली अथवा सत्य असलें तर तो आमच्या इष्ट कार्याचा मोठा विजय होय. आमचें म्हणणें जर खरें असलें कीं, केसरीकार दूषितदृष्टि होऊन आमच्याशी वागत आहेत, तर ती मोठी आपत्तीची गोष्ट होय.

आमचा घंदा

'आम्हांस आतां केसरीसारख्या उपयुक्त प्रसिद्धिसाधनाची मदत नको आहे' असें जें केसरीक. तांनी स्वतःस भासवून इतरांस भासविण्याचा प्रयत्न

केला आहे तो चुकीचा आहे. आम्ही धंदा करण्यास बसलो आहोत, प्रसिद्धि-साधनांशी वैर करण्यासाठी नव्हे. केसरी, लोकमान्य, ज्ञानप्रकाश, महाराष्ट्र, नवाकाळ, मनोरंजन, किलॅस्करखबर इत्यादि जी अनेक प्रसिद्धिसाधने महाराष्ट्रांत आहेत त्या सर्वांचाच आम्हांस उपयोग आहे आणि या सर्वांमार्फत आम्हांस जनतेशी पांचावयाचे असते. जेव्हां जनतेपर्यंत पोचण्यांत विशिष्ट पत्राच्या मालकांची, किंवा चालकांची वृत्ति अनिष्ट होईल तेव्हां ती दूर करणे आणि त्यांनी स्वतः दूर केली नाही तर वर्तमानपत्रकार, मासिककार किंवा प्रकाशक यांचे आश्रयदाते जी जनता, तिजकडे तक्रार नेणे या गोष्टी स्वाभाविकपणे करणे भाग पडते. केसरीकार म्हणतात की, ज्ञानकोशकारांनी आमच्याकडे अभिप्रायासाठी ज्ञानकोशाचे भाग किंवा जाहिरात देखील वाटल्यास पाठवू नये. इतका त्रागा कां वर ? वर्तमानपत्राच्या धंद्यात आज इतकी वर्षे काढून विरुद्ध टीकेसंबंधाने इतकी नाजूक प्रकृति कां अभावी ? आम्हां ज्या पत्राविरुद्ध कारणपरतंत्रे लिहू त्या पत्रात देखील जाहिरात देऊ आणि आमचे विरुद्ध जे कोणी एखादे पुस्तक लिहितील त्या पुस्तकाचीहि जाहिरात आमच्या पत्रांत छापू; आणि केसरीच्या विद्वान संपादकांनी तीच वृत्ति आपल्याहि व्यवहारात ठेवावी अशी आमची त्यांस प्रेमाची शिफारस आहे.

पुरवणी—केसरीकाराकडे न पाठविलेली

ज्ञानकोश श्रेयाच्या वाटेकरीपणाचा केसरीकारांनी सांगितलेला हक्क.

ज्ञानकोशाच्या प्रसाराचे श्रेय केसरीकार केसरीने ज्ञानकोशाच्या घेतलेल्या परामर्शाचा देतात (केसरी २३।६।२५, पृष्ठ ७, रकाना ५, ओळी ५-११), हे पाहून आम्हांस अत्यंत आनंद होतो. ज्ञानकोशाच्या श्रेयाचे वाटेकरी आम्ही आहोत म्हणून अहमहात्मिका जितकी सुरु होते तितकी ती ज्ञानकोशाचे महत्त्व वाढविते. मार्ग नागपुरास तर काही मंडळींनी ज्ञानकोशाचे श्रेय स्वतःस घेऊन कानिस्तासाठी व युनिव्हर्सिटीच्या कोटीसाठी उमेदवारी करण्यासाठी ज्या पत्रिका प्रसिद्ध केल्या त्यांतहि नमूद केले होते. आम्ही तर ज्ञानकोशाच्या प्रसिद्धिचे श्रेय महाराष्ट्रातील सुशिक्षित जनतेच्या अंतःकरणपूर्वक सहकार्यांस देतो; व त्यांतिल काही श्रेय केसरी, लोकमान्य, मनोरंजन इत्यादि पत्रकारांस आनंदाने देतो; तथापि ‘आमच्या पैशीने ज्ञानकोश चालला आहे’ अशी समजूत केसरीकार पसरवू पहातात तिचा निषेध करतात. तसली समजूत उपास्थित करतांना केसरीकार तत्त्ववेत्तेहि बनतत. केसरीकार एक भोटा तात्त्विक प्रश्न म्हणून उपास्थित करित आहेत. त्यांच्या मते डॉ. केतकर आपली मते लोकांच्या खर्चाने प्रसिद्ध करित आहेत. मग लोकांनी तरी कां गप्प बसवें म्हणून आत्मकृत्यसमर्थनाची पृच्छा करित आहेत. त्यांत जर ते असे गर्भित करित असतील की केसरीकारांच्या पैशावर ज्ञानकोश चालला आहे म्हणून केसरीकारांस त्यावर टीका करण्यास अखत्यार आहे, तर हे स्पष्ट केले पाहिजे की केसरीकार ज्ञानकोशाचे शेअरहोल्डर किंवा वर्गणीदार बाहोत. तथापि त्यांना टीका करण्याचा हक्क ज्या कारणामुळे येतो म्हणून ते सांगतात ते बरी खोटे असले तरी केसरीकारांचा किंवा कोणत्याहि लेखकाचा टीका

करण्याचा हक्क आम्हां मुळीच अमान्य करीत नाही. या सार्वजनिक कार्याकडे ते जितकें लक्ष अधिक देतील तितकें चांगलेच आहे.

डॉ. केतकर लोकांच्या पैशानें आपलीं मते पसरवितात. या आक्षेपा-संबंधीं आम्हां सध्यां एवढेंच सांगतो कीं, या विषयाचें तात्त्विक दृष्टीनें अधिक विवेचन अवश्य आहे व तें उपदेशपर व मनोरंजक होईल हा संपादकीय नीतिशास्त्राचा भाग आहे. या विषयासंबंधानें केसरीकारांसारख्या सुशिक्षित पत्रकारानें आणखी तात्त्विक विवेचन करावें. तें वाटल्यास कायद्याच्या दृष्टीनें करावें किंवा युगोपांतील व अमेरिकेंतील चालू पद्धतीच्या दृष्टीनें करावें किंवा युगोपांतील व अमेरिकेंतील चालू पद्धतीच्या दृष्टीनें करावें. यासंबंधाचा नीति-शास्त्रविषयक लेख आमच्याकडे जरी पाठविला तरी माळ्या आनंदानें छापूं.

डॉ. केतकर यांस मुद्दाम, बढाईखार, कुत्रे ठरविण्यासाठीं केसरी-कारांनीं काल्पनिक पत्रे उपास्थित केलीं आहेत. पण असें करतांना केळकरां-विरुद्ध पुरावा तयार केला आहे. तसेंच ज्ञानकोशसाहाय्याचें श्रेय टिळकां-कडून काढून तें केळकरांस देतांना कै. लोकमान्यांनां ते जिवंत असतांहि केळ-कर त्यांच्याशीं वरचढपणानें वागत, अशी केळकर व लोकमान्य यांतील परस्परसंबंधाची विनाकारण मांडणी केली आहे. केसरीकार म्हणतात 'अर्थात ते लेख (ज्ञानकोशविषयक) तरी टिळकांच्या " भिडे " मुळें घातलेले नाहीत. पुढें केसरीकार आणखी सांगतात " ती माहिती (ज्ञानकोशाचें काम काय चालू आहे ही) देण्याला डॉ. केतकर यांनां भरपूर वाव " टिळक असा-तांना त्यांच्या आग्रहाशिवाय व ते नसतांना संपादकाच्या सहानुभूतीनें दिला गेला " इत्यादि.

यावरून केसरीकार काय सांगू इच्छितात हें दिसतेंच आहे. विशिष्ट गोष्ट केसरीत येऊं घावयाची असें टिळकांच्या मनांत असलें म्हणजे लोक-मान्यांस हुकूम करून चालत नव्हतें तर त्यांनां आपली " सोड " खर्च करावी लागत होती, व 'आग्रह' करावा लागत होता. केसरी ऑफिसांतील नाकर-शाहीच्या उद्दामपणाबद्दल व स्वामिद्रोहाबद्दल यापेक्षां अधिक प्रमाण काय पाहिजे ? ही लोकमान्यांच्या दौर्बल्याविषयी आणि स्वतःच्या वरचढपणा-विषयी केलेलीं विधानें खरी असतील काय ? असो, केसरीकारांस एवढा अहं-पुरा आहेस वाटतें.

ज्ञानकोश आणि ज्ञातिविषयक लेख

देवरुखेप्रकरण

ज्ञानकोशा मध्ये जे लेख प्रसिद्ध झाले त्यामुळें अनेक ज्ञातींचें मन दुखावेंल गेलें हें सांगितलेंच आहे. अशा ज्ञातींत देवरुखे येतात तर त्यांच्या-प्रकरणाकडे प्रथम लक्ष देतों.

ज्ञानकोशाची वृत्ति चित्पावनाखेरिज इतर जातींचें उणें वाहेर काढावें अशा तऱ्हेची आहे असे सांगण्याचा कांहीं पत्रकार प्रयत्न करित आहेत, आणि आपल्या विधानाच्या समर्थनार्थ जेव्हां एखादी जात ज्ञानकोशांतील लेखाविरुद्ध आपली नापसंति व्यक्त करिते तेव्हां त्या गोष्टीस प्राधान्य देऊन जातिविषयक वैमनस्ये वाढविण्याचा प्रयत्न ज्ञानकोशकारांनीं केला अशा तऱ्हेची समजूत करून देत आहेत. कांहीं संभावित पत्रें जेव्हां निजामानें ज्ञानकोशास आपल्या राज्यांत बंदी केली तेव्हां त्याच्याविरुद्ध लिहीत तर नाहींतच पण त्या बंदीची बातमीहि आपल्या पत्रांत देत नाहींत; पण जेव्हां एखादी जात आम्हांला क्षत्रिय म्हटले नाहीं किंवा आमचा श्री रामचंद्र किंवा श्रीकृष्ण यांशीं वांशिक संबंध ज्ञानकोशकार कबूल करित नाहींत म्हणून निषेध करित असेल तेव्हां त्यांच्या निषेधाची बातमी आपल्या पत्रांत अर्धामुर्धी देऊन ज्ञानकोशकारांवर दुराभिमानाचा आक्षेप उत्पन्न व्हावा असा प्रयत्न करित आहेत. या तऱ्हेचे आक्षेप कसे निरर्थक आहेत हें पुढील लेखांत दाखविण्याचा इरादा आहे.

ज्ञानकोशामुळें जातिविषयक वाङ्मय बरेच उत्पन्न झालें. व अनेक जातींस एक तऱ्हेची शिस्त लागली. उदा. ज्या जातीनां पंचायती होत्या व ज्यांत पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची चाल नव्हती त्या जातींत पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची चाल सुरू झाली, असें अनेक जातींकडून आम्हांस कळले आहे. आम्ही विचारलेल्या प्रश्नांमध्ये पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची चाल तुमच्यांत आहे काय असा प्रश्न करित होतों. त्या प्रश्नामुळे जेव्हां जातीची ज्ञानकोशास माहिती पुरविण्यास सभा भरे तेव्हां निवाडे लिहून ठेवावेत असें कांहीं मंडळीकडून मांडण्यांत येई, व एका जातींत तर यामुळे निश्चयात्मक सुधारणाहि झाली. ज्या जातींमध्ये व्यभिचाराच्या दंडाबद्दल खटले पंचायतीपुढे येत त्या जातींमध्ये जेव्हां निवाडे लिहून ठेवण्याची पद्धत सुरू झाली तेव्हां तसले खटले येऊं नयेत किंवा त्यावरील निकाल कागदावर लिहिले जाऊं नयेत म्हणून खटपट सुरू झाली, व जी मंडळी पूर्वी असल्या तऱ्हेचा आरोप निमूटपणें सहन करित तीच मंडळी असें लिहून ठेवाल तर खटला करीन असा धाक देऊं लागली. त्यामुळे असले खटलेहि न घेण्याकडे प्रवृत्ति झाली. व कित्येक वेळ असें झालें कीं वारीक सारीक गोष्टींबद्दल दंड करण्याची प्रवृत्ति कांहीं जातींत होती त्या प्रवृत्तीसहि आळा बसला. जोपर्यंत लिहिलें जात नव्हतें तोपर्यंत मंडळी क्षुद्र आरोप करित व त्याबद्दल दंडहि वसूल करित. तथापि जेव्हां निवाडे लिहिण्याची प्रवृत्ति झाली तेव्हां आपल्या पंचायतींत आपण इतक्या क्षुद्र गोष्टींची चर्चा करतों असें कागदावर पडणें पंचांसच आवडेनासें झालें, व पंचायतींचा उपयोग फक्त जातींचें शिक्षण वाढविण्याकडे करावा अशा तऱ्हेचें त्या जातींत लोकमत बनूं लागलें. असो.

ज्ञानकोशाच्या चौकशीमुळे प्रत्येक जातींत खळबळ उडालेली आहे आणि प्रत्येक जात आपल्या अंतःस्थितिकडे अधिक पाहूं लागली हा आमच्या दृष्टीनें

इतका मोठा फायदा झाला आहे की त्या फायद्यामुळे संपादकांस मोठे समाधान वाटते. आणि आपण आपल्या लिहिण्यामुळे किंवा आपल्या चुकांनी जरी एखाद्या जातीच्या सदस्यांस दुखविले असेल तरी आपण त्या जातीची कांहीं तरी सेवाच केली अशी भावना होऊन एक तऱ्हेचा आनंदच वाटत आहे.

आतां अनेक जातींच्या विषयी जो मजकूर आला तो जातिमत्सारासारख्या भावनांनी प्रेरित होऊन आला की त्या जातीच्या कल्याणाच्या दृष्टीने आला या विषयी विचार करण्याकरितां साहित्य पुरविण्याचें काम आम्ही करणार आहों. या विषयी निर्णय वाचकांवरच सोपवितो. आणि आमच्याकडे साहित्य कसे जमूं लागलें आणि त्यांतून आम्हीं काय घेतलें एवढेंच मांडतो.

प्रथम येथे एवढें सांगितलें पाहिजे की प्रत्येक जातीस आपली हकीकत आम्हांस कळविण्यास आम्ही जाहीर रीतीने केसरीपत्रांतून आमंत्रण केले होते. व माहिती पाठविण्यासाठीं तेवीस सूचक प्रश्नाह लिहिले होते. शिवाय त्या पत्राचें पुन्हां मुद्रण करून अनेक जातींच्या संस्थांकडे तें पाठविले होते. आणि त्या पत्रांच्या सहाय्याने आमच्या आफिसांत गॅझेटियर, एथ्नॉलॉजिकल सर्व्हे, सेन्सस रिपोर्ट इत्यादि साधनांतून जमविलेली माहिती दुरुस्त करण्यांत येत असे. सर्वच जाती आपल्या संबंधानें जें जें पाठवीत तें तें ग्रहण करण्याचा आमचा इरादा नव्हता. कां की, पुष्कळशा जाती आपलीच माहिती न देतां आपल्या हकीकतीत शेजारच्या जातीवरहि शिंतोडे टाकत असत. आणि आपल्या जातीची तारीफ वेसुमार करीत. व इतिहास लिहितांना वाटेल त्याशीं संबंध जुळवून देत. ज्यांनीं जें पाठविलें तें सर्व ग्रहण करणें म्हणजे संपादकांनीं आपली कांहींच बुद्धि न चालविणें होय. उदा. माळी जातीची माहिती पाठवितांना त्या जातीच्या एका सदगृहस्थांनीं एक वाड लिहून आमच्याकडे पाठविलें. त्यांत कृष्ण हा जातीचा माळीच होता, कां की, त्यास वनमाली म्हणत, सूर्य हाहि माळीच होता, कां की, त्यास अंशुमाली म्हणत इत्यादि विधानें होती. सुतार, सोनार इत्यादि जातींचा विश्वकर्माशी जोडलेला संबंध सांगणारी आणि त्या आधारावर आम्ही ब्राम्हण आहोंत म्हणून सांगणारीं पत्रे अनेक होती. आमचा भोजन व्यवहार फक्त ब्राम्हणांवरोंवर होतो असेंहि अनेक जाती लिहीत असत. अशा तऱ्हेच्या आलेल्या माहितीवर संशयात्मक संक्षेप देणें भागच पडे. ज्ञानकोश न वाचतां ज्ञानकोशमंडळ ही एक चित्पावनांची टोळी आहे आणि ती इतर जातींची निंदा करीत असते व सारस्वतांची निंदा विशेष केली आहे व त्यांचें ब्राह्मण्य नाकारलें आहे असें सांगत सुटणारे एक गिरगांवांत खटपटे सारस्वत बॅरिस्टर आहेत, वर्तमानपत्रांत असलीं विधानें न करतां खाजगी तऱ्हेनें असल्या विधानांचा प्रसार करणें ही गोष्ट अत्यंत भ्याडपणाची आहे असें आम्ही त्या सारस्वत बॅरिस्ट्रांस सुचवितो. लोकांस एवढेंच सांगावयाचें आहे की सारस्वतांच्या ब्राह्मण्याबद्दल संशय घेणारा ज्ञानकोशांत मजकूर मुळीच आलेला नाही, त्यांस न आवडणारा दुसरा कांहीं मजकूर आला आहे असें मात्र

दिसते. त्या शिवाय महाराष्ट्रसारस्वत इतके शुद्ध झाले नसते. तो मजकूर 'कुडाळेदेशकर ब्राह्मण' या लेखात आहे. पण त्यांत बरेच ऐतिहासिक प्रश्न आहेत. त्या प्रश्नांचा खळ करण्याचें काम इतिहासज्ञांचें आहे त्यावरून सारस्वत जातीच्या विरुद्ध संवादकाची वृत्ति होती असें कोणासहि म्हणतां यावयाचें नाहीं.

देवरुखे मंडळींचें ज्ञानकोशाविरुद्ध जें मत झालें तें विशेषें करून कोंकण देशस्थांविषयीं ज्ञानकोशांत मजकूर दिला नाहीं त्यामुळे झालें आहे. आम्ही त्यांस महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतून वगळतो. असा त्यांचा एवढ्याच कारणावरून समज होऊन त्यांस समाजांत संताप उत्पन्न झाला. आणि तसा समज होण्यास आम्ही कारण झालें याच्यावद्दल आम्हांस अर्थत खेद होतो. देवरुखे मंडळींस आम्ही एवढेंच सांगू इच्छितों कीं आम्ही देवरुखे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण नाहीं' असा जर त्यांनीं ठराव केला तर आम्हांसच त्यांच्या वद्दल फार संताप येईल, इतके आम्ही त्यांस महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतले समजतो.

आम्ही आतां देवरुखे जातीविषयीं ज्ञानकोशांत काय लिहिलें हें पुढें मांडतो. अक्षित लेखाचें पुन्हां प्रसिद्धीकरण आम्ही करतां तें देवरुखे मंडळींस दुखविण्याकरितां नव्हे. आमच्या मते देवरुखे मंडळींस दुखविण्यासारखें यांत काहींपक नाहीं. तथापि त्या जातीतच्या मंडळींचीं मनें दुखावलीं असें त्यानंतर झालेल्या चळवळीवरून दिसून येतें.

जेव्हां आपला दुसऱ्याचें मन दुखविण्याचा हेतु नसतांना आपल्या कृतीनें इतर मंडळीं चिडलीं असेल तेव्हां आपल्या कृतीचें परिक्षण पुन्हां करणें इष्ट असतें. तथापि आमच्या लेखावरून देवरुखे मंडळींस रागावण्यासारखें काहीं विशेष आहे काय आणि चिन्त्यावनाखेरीज इतर जातींची निंदा करण्याचा हेतु त्यांत दिसून येत आहे काय याविषयीं वाचकांस स्वतंत्रपणें निर्णय करतां यावा यासाठीं म्हणजे प्रतिवादी पक्षकार या नात्यानें वाचकांच्या न्यायासनापुढें तो संबंध लेख आम्ही मांडतो.

देवरुखे हे ब्राह्मण मुख्यत्वे कुळावा व रत्नागिरी जिल्ह्यांत (फुणगुसच्या खाडीच्या दोन्ही कांठावर ९० गांवांत) आढळतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत संगमेश्वर तालुक्यांतील देवरुखे गांवावरून ते आपल्यास देवरुखे म्हणवितात. त्यांचे म्हणणे कीं, आपण मूळचे देशस्थ; परंतु देवरुखेभागांत रहावयांस गेल्यामुळे देवरुखे हें नांव प्राप्त झालें. विलसन म्हणतो कीं, अथर्ववेदाच्या देवविशाखेचा हा वर्ग असावा. महाराष्ट्र ब्राह्मणांत त्यांचा दर्जा कमी लेखला जातो; त्यांच्या पंक्तीस वसल्यास संकट कोसळतात असा समज आहे. त्यामुळे पुष्कळ कऱ्हाडे-देशस्थ चित्पावनब्राह्मण त्यांच्या पंक्तीस वसत नाहींत. (से. रि. १९११; बोंवे, भा. २ पृ. २४५). यांच्या धार्मिक व सामाजिक चालीरीती देशस्थ ब्राह्मणांहून फारशा निराळ्या नाहींत. यांच्यापैकीं पुष्कळजण शेतकरी असून, अगदी थोडे लोक व्यापार व सरकारी नोकरींत शिरले आहेत.

शके १६४६ (स. १७२४) मध्ये सोपारे (जिल्हा ठाणे) येथील ब्राह्मणांनी देवस्थळे हे पंक्तियाव ब्राह्मण नाहीत असा निकाल दिला होता (भा. मं. वा. इति. १८३६). सव्यां मुंबईतील बहुतेक खाणावळी देवस्थळांनी चालविल्या आहेत व त्यांत सर्व तऱ्हेचे ब्राह्मण जेवतात; कोंकणांतहि बहुतेक लोक त्यांच्याशी रोटीव्यवहार करतात.

वरील निर्णयपत्रांत देवस्थळांना देवराष्ट्रीय म्हटले आहे. स्कंदपुराणांतहि त्यांना देवराष्ट्रीय म्हणून ते देवराष्ट्रांतून आलेले व अर्पांक म्हटले आहे. " अन्येषु देवराष्ट्रिया देवराष्ट्रादुपागताः। अपांक्त्या अगज्याश्च गिरिकांतारवासिनः ॥ " पद्मपुराणांत सुद्धा यांना पंक्तिदूषक देवराष्ट्रब्राह्मण म्हणून संबोधिले आहे.

शके २७२ (स. ३५०) च्या अलाहाबादच्या समुद्रगुप्तच्या शिलालेखांत देवराष्ट्र देशाचा उल्लेख आढळतो. दक्षिणापथांतील जे जे राजे त्याने जिंकिले त्या देशांच्या नामावलींत देवराष्ट्राचे नांव आहे. तसेच तेथील कुबेर नांवाच्या राजाचाहि उल्लेख आहे. नागपुर ते म्हैसूरपर्यंतच्या प्रदेशांत मध्येच हे देवराष्ट्र होते. सव्यांद्रीच्या किनाऱ्याचा टापू त्या राष्ट्रांत मोडत असे.

कृष्णानंदीच्या कांठी कऱ्हाडा (सातारा जिल्हा) जवळ कुंडलच्या पूर्वेस २-३ कोसावर हल्ली देवराष्ट्र नांवाचे एक खेडे आहे. त्याच्या आसपास प्राचीन अवशेष, लेणी, देवळे फार आहेत. येथे कुबेरेश्वर व समुद्रेश्वर यांची देवळेहि आहेत. हेच पूर्वीच्या देवराष्ट्राच्या राजधानीचे शहर; हे राज्य सातारा ते कोल्हापूर व अरबीसमुद्र ते पंढरपूर या भागावर पसरले असावे व शके २७२ त तेथे कुबेर राजा होता. त्याच्या आश्रयाने देवराष्ट्र या प्रांतांत जे ब्राह्मण रहात असत ते देवराष्ट्र-देवराष्ट्रीय-देवस्थळे ब्राह्मण होत असे कै. राजवाडे म्हणतात.

शातवाहनांचे राज्य (३२८) नष्ट झाल्यावर त्यांचे मांडलिक तगेश्वर यांचाहि व्हास होऊन देवराष्ट्र येथील राजांनी महाराष्ट्रांत डोकें वर उचलले असावे. त्यांना पुढे (३५०) समुद्रगुप्ताने मांडलिक केले. नंतर ते ४७८ पर्यंत काहीं काळ मांडलिक बनले असवेत. या २५० वर्षांच्या (२३०-४८०) कालांत महाराष्ट्रांत अनेक लहानमोठे राजे व राज्ये उदयास आली. त्यांपैकीच देवराष्ट्राचे एक राज्य होय. हे राज्य ४७८ त चालुक्यांच्या अंकित झाले असावे व पुढे थोड्याच कालाने नष्ट झाले असावे. त्यावेळी कुबेर राजाचे आश्रित हे देवराष्ट्रीय ब्राह्मण राजाश्रयाभावी त्या (देवराष्ट्र) प्रांतातून निघून संगमेश्वर व फुणगूसच्या आसपास येऊन कायमचे राहिले असावे. हा टापू त्यावेळी चालुक्यांच्या अंमलापासून दूर होता. यावेळी तेथे दुसरे (चित्पावन) ब्राह्मण होतेच. त्यांच्यामध्ये परचक्राच्या भयाने हे देवराष्ट्रीय येऊन गिरिगव्हरांत लपून राहिले. या वाटावरिल भिन्नाचाराच्या व भिन्न व्यवहाराच्या ब्राह्मणांपासून यज्ञयाग करणारे चित्पावन ब्राह्मण अर्थातच अलिप्त राहिले.

देवराष्ट्र याचा अपभ्रंश देवरठ्ट होतो; देवऋषि याचा अपभ्रंश देवरुखे किंवा देवरुखे. संगमेश्वराजवळ देवरुखे हे एक गांवहि आहे. सारांश ही जात प्रादेशिक आहे; याशिवाय इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मण व यांच्यांत विशेष फरक नाही.

हे स्वतःस देवर्षिब्राह्मण म्हणवून पंचद्राविडांतर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मण असल्याचें सांगतात. मुंबई इलाख्यांत यांची लो. सं. सुमारे ५ हजार असून याशिवाय माळवा, ग्वाल्हेर, कर्नाटक इकडे २ हजारांपर्यंत लोक आहेत. ठाणें जिल्ह्यांत उंबरगांव पेठ्यांतहि यांची वस्ती बरीच आहे.

कुळाबा जिल्ह्यांत दहिवली येथील विठ्ठलदेवाचें एक संस्थान या जातीच्या पंचायतीच्या मालकीचें आहे. गरीब विद्यार्थ्यांकरितां अलीकडे यांनीं कांहीं फंड काढले आहेत. पूर्वी यांच्यांत पंचायती होत्या, सांप्रत नाहीत. यांच्यांत पोटजाती नाहीत; हे आपणास ऋग्वेदीय देशस्थांची पोटजात म्हणवितात आणि देशस्थांशीं आपला लग्नव्यवहार २५० वर्षांपासून असल्याचें सांगतात. यांचा धर्मविधी देवरुखे भिक्षुकांकरवीच बहुशः होतो, हे अपांत नाहीत याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणच्या धर्मसेभेचीं व अधिकाऱ्यांचीं आज्ञापत्रें (नकला) पाहण्यांत येतात.

शतप्रश्नकल्पलता या पुस्तकांत (अ. १, प्र. ९) यांच्या उत्पत्तीबद्दल एक दंतकथा आहे. तीच सर्वत्र आढळते. यांचें म्हणणें कीं, कोल्हापूरप्रांतांतून शृगाल राजाच्या (?) छळांमुळे आम्हीं कोंकणांत गेलों. पुढें परशुराम कोंकणांत आल्यावर त्याच्या वाडिलांच्या श्राद्धास या ब्राह्मणांनां क्षण दिला असतां हे गेले नाहीत म्हणून मग त्यानें चित्पावनांनां निर्माण केलें व देवर्षि ब्राह्मणांनां शाप दिला.

यांचीं व देशस्थांचीं गोत्रें (बरीचशीं) एकच आहेत. तसेंच दोघांच्या कुलस्वामींमध्येहि बरेंच साम्य आहे. ऋग्वेदी आश्वलायन व यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखांतर्गत हिरण्यकेशी अशा दोन शाखा यांच्यामध्ये आहेत. तुळजापूर व कोल्हापूर येथील देवी, जेजुरीचा खंडोवा हे यांचे मुख्य देव आहेत.

यांचीं कांहीं आडनावें.—करोडे, कानडे, कारुळकर, कोबजे (कोगजे) कारकर, कवठेकर, कुळकर्णी, खटावकर, खरवतकर, आरेकर, आंबेडकर, चाफेकर, (दोन गोत्रांचे), चांदे, जुवेकर, जकाते, जोशी, टापरे, डांगे, ताले, टांकसाळे, तेरे, तेरेदेसाई, डंबळकर, गोंधळेकर, चौगुले, निमकर, नवरंगे, निबंधे, धनुंधर, पेडवळे, पिंपुटकर, बोमे, (बोमे), भोळे, भडसावळे, वाढे; वाठे पांगारकर, मोगरे, देवळे, महाजन, मराठे, मांदुसकर, मुठ्ठल, मुळे, मुसळे, रोडे, शित्त, साले, सावळे. याशिवाय कर्नाटक, प्रांतांत, गेलेल्या, लोकांचीं आडनावें:—थळहट्टी, वनहट्टी, कलघट, वगैरे.

कै. विष्णु परशुराम पांडित यांनीं ' पंचद्राविडान्तर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणांतील देवऋष्याविषयीं शास्त्रसंमतविचार ' नामक एक पुस्तक लिहिलें आहे (१८७४) त्यांत देवऋष्यांनां देशस्थ म्हटले आहे.

मुसुलमानी अंमलांत कुळकर्ण, देसाईपण, करोडगिरी वगैरे अधिकार यांनां मिळाल्यानें पुन्हां हे देशावर अहमदनगर, वेळगांव, धारवाडाकडे गेले. मराठी

राज्यांत हे जकाते, कारकून झाल्याने गुजराथ, माळवा, सातारा, पुणे या भागांत पसरले, महादेजी शिंद्याच्या लष्करांत अमझारवाले जहागीरदार होते. नागो देवचक्रे हाहि एक पयफ्या त्यांत होतो. [संस्त रिपोर्ट १९११ मुंबई; भा.इ.सं. अहवाल शक १८३८, रत्नगिरी ग्याझे; सोलापूर ग्याझे; भांडारकर-हिस्टरी ऑफ दि डेकन; विंसन-इंडियन कास्ट्स; हरिवंश;सद्यद्रीखंड; रा.भि. मो.मांडुसकर यांची माहिती.]

या लेखावर आक्षेप काय उत्पन्न झाले ते आतां देऊं.

ज्ञानकोशांतील पर्वांच्या अंकांत दिलेला लेख बऱ्याच जगांनां स्वयंस्फूर्तीनें आक्षेपार्ह वाटला ही गोष्ट खरी आहे अशी आमची खात्री झाली आहे. रा. ते.देसाई यांनी प्रथमतः या लेखाचे पुनर्मुद्रण करून सुमारे २५० मंडळीकडे तो लेख स्वतःचें मत व्यक्त न करतां त्यांचें मत मिळविण्यासाठी पाठविला आणि तेव्हांपासून चळवळीस प्रारंभ झाला.

या चळवळीचे स्वरूप, त्यावर झालेल्या सभा, कोंढापुढें ज्ञानकोशकारांस खेचण्याची भाषा व त्यानंतर ज्ञानकोशकारांनांच आपले म्हणणे सांगण्यासाठी झालेला प्रयत्न व त्यासाठी "स्पेशल कमिटीची स्थापना" आणि त्या स्थापनेनंतर कमिटीत उत्पन्न झालेले द्वैत म्हणजे तीमध्ये एकमेकांचे मसुदे एकमेकांस परत न पडणे व त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या दोन परिषदा या सर्व गोष्टी या प्रकाराची अलीकडील वाढ दाखवितात. साधारण वाचक या चळवळीच्या वृत्ताकडे लक्षपूर्वक पहातच नाही. त्याला असे वाटते की, ज्या अर्थी देवखे मंडळींत इतकी चळवळ झाली त्या अर्थी ज्ञानकोशकारांनी कांहीं तरी भयंकर लिहिले असले पाहिजे.

आम्ही या चळवळीचा साद्यंत इतिहास न देतां आमच्यावर काय आक्षेप उत्पन्न झाले तेवढेच सांगतो.

विंपुष्टकरांचे आक्षेप

(चितळेभट्ट प्रकरण या पुस्तकावरून)

'द' अक्षरांतील ज्ञातिलेखांचें परीक्षण

आतां ज्ञानकोशाकडे वळूं. ज्ञानकोशकारांनी 'द' या सदरांत 'देवखे' या मथळ्याखाली मोठा मौजेचा असा एक लेख प्रसिद्ध केला आहे. या लेखाच्या पंचायतनांतील मुख्य देवता अगर केंद्र अगर इंग्रजींत 'वॅकवोच' किंवा 'न्युक्लीअस' या शब्दाने जें व्यक्त होतें तें म्हणजे सोपारें गांवच्या इसमाच्या एका पत्राची चिन सद्यांची नकल व त्यावर मझीनाथी चढवून इतिहाससंशोधक राजवाडे यांनी छापलेला लेख होय. पण ज्ञानकोशकारांनी त्याच्यापेक्षां और एक मजा केलेली आहे. भिल्ल, कोळी, आफ्रिकेंतील किंवा दूर सरहद्दीवर असलेल्या कांहीं विचित्र अशा विशिष्ट जाती यांचें कित्येक ठिकाणी कुतूहलाने वर्णन केलेलें आढळून येतें. लुकतेच कांहीं महिन्यापूर्वी 'मॉडर्न रिव्ह्यू' नांवाच्या एका इंग्रजी मासिक पुस्त-

कति नागलोकांचे वर्णन आले आहे. त्यांत संपादकांनी त्यांचे स्त्रीपुरुष व त्यांनी धारण केलेली हाडांची व शिंगांची आभूषणे यांचे फोटो नावीन्याच्या औत्सुकतेने दिलेले आहेत, त्यांची आठवण होते. ज्ञानकोशकारांनी 'द' या अक्षराखाली हिंदुस्थानचा इतिहास या विभागांत त्यांना देणे शक्य झाली इतकी कांहीं विशिष्ट जातींची वर्णने दिली आहेत. त्या जाती ह्याः—दडु, दरद, दरवेशी, दर्जी, दसनामी, दहाईत, दांगट, दास, दुबळे, देवांग, देवार, दैवज्ञ. याच जातींच्या मालिकेत ज्ञानकोशकारांनी 'देवरुखे' याहि जातीचा समावेश करून तिचे वर्णन दिलेले आहे. इतिहाससंशोधक राजवाडे यांच्या लेखावरवरच ज्ञानकोशकारांनी विपरीत भासणाऱ्या आणखी वाईट गोष्टी मिळविल्या आहेत. हा मजकूर एखाद्या चवथी इयत्तेतल्या मुलांने लिहिला आहे कीं काय असे वाटू लागते. किंवा एखाद्या पाठक्यातुटक्या पाद्याने आमच्या इकडल्या कांहीं बारक्यासारक्या गोष्टीसंबंधी अमेरिकेंत किंवा इंग्लंडांत वर्णन करून सांगावे तसलाच हा प्रकार आहे कीं काय असा भास होतो. एवंच ज्ञानकोशकारांनी संशोधकांच्याहि आणखी पुढे दोन पावलें जाऊन देवरुखे समाजाचें स्वरूप चीड व संताप येण्यासारखे विद्रुप व हिडिस करून दाखविले आहे. आमच्या मते 'देवरुखे' समाजाचा हा राजरोस अपमान व धडधडीत उपमर्द होय.

आम्ही वर नमूद केलेल्या जातीचें ज्ञानकोशातील वर्णन या नमुन्याचें आहे.
 (१) दडुः—ब्रह्मदेश व ज्ञानसंस्थाने यांमधील प्रदेशांत रहाणारे मिश्र शान ब्रह्मी लोक. हे थोडथोडे बौद्धलोकांसारखेहि आहेत. (२) दरदः—गिळजित भोवतालच्या प्रदेशांत काश्मीर व हिंदुकूश यांमध्ये दरद लोक रहातात, संस्कृत ग्रंथांतून ज्यांना पिशाची लोक म्हटले आहे त्यांचेच हे वंशज असावेत असे ग्रीयर्सनचें म्हणणें आहे. संस्कृत ग्रंथकार 'दरदाः' असा उल्लेख करितात. आजचे बहुतेक दरद मुसलमान आहेत. मुसलमानी दरदांत कित्येक हिंदु चाली सांपडतात. या लोकांत पुरुष व बायका एका ठिकाणीं जेवावयास बसतात. लग्न जमविण्याचे वेळीं मुलाचा वाप मुलीच्या वापाकडे जाऊन १॥ फूट लांब चाकू, ४ वार कापड आणि एक भोपळा (कमंडळ) भर दाखू नजर करतो. मुलीच्या वापानें तिचा स्वीकार केल्यास वाङ्निश्चय झाल्या असे समजतात. हे प्रेतयात्रेच्या वेळीं प्रेताभोवती बसून द्राक्षे वगैरे खातात आणि मद्य पित्त. मरणानंतर तीन दिवसांनीं तूपभाकर वांटतात. प्रेत जमिनींत पुरात. दरदांना गार्ईचा मोटा तिटकारा आहे. ३० इ० (३) दरवेशीः—हा परशियन शब्द असून त्याचा अर्थ भिक्षेकरी आहे. हे मुसलमान व कांहीं ख्रिश्चन जातीचे असून काम न करतां भिक्षावृत्तीवर चरितार्थ चालविणें हा त्यांचा धंदा असतो. (४) दर्जीः—शिवणकाम करणारी जात. यांच्यांत कांहीं ब्राह्मणसंततीपैकी आहेत ही संतति सर्वांत उच्च म्हटली जाते. यांच्यांत चमरिया म्हणून एक चांभारांची संतति आहे. पंचमहालांतील दर्जी लोकांचा दर्जी बंड लोकांहून खालचा आहे. सुवत प्रांतांतील दर्जी कधी कधी भारवाड लोकांचे

उपाध्याय असंतात. पुनर्विवाह व घटस्फोट या दोन्ही चाली यांमध्ये आहेत. कुंभार व लोहार यांच्या हातचें जेवण हे जेवतात. हिंगलाज देवीची पूजा करतात. या लोकां-पैकीं पांचषष्टांश लोक शिंप्याचा व रंगाऱ्याचा धंदा करतात ३० ३० (५) दहाईतः—यांचे व खंगारांचे पूर्वज एकच होते अशी एक दंतकथा आहे. सहा रुपये, साखर, हळद, तिळाचें तेल इतकें वराच्या बापानें वधूस दिलें पाहिजे. व्यभिचारांत धरलेल्या स्त्रीस पहिल्यांदा क्षमा करतात पण पुनः केल्यास बहिष्कार घालतात. नवऱ्यास सोडून कोणी स्त्री राहूं लागली तर त्यानें नवऱ्याचा खर्च भरून दिला पाहिजे. जर कुणबी वगैरे माणसानें दहाईत बाईबरोबर व्यभिचार केला तर त्याला जातींत सामील करून घेतात. हे स्थानिक हिंदु देवांची पूजा करतात. ३० ३० (६) दांगटः—महाराष्ट्रांतील एक जात. हल्लीं सिंगणापूर गांव ज्या ठिकाणीं आहे तेथें दाट झाडी असे व त्या वेळीं या जंगलांत दांगट लोकांची वास्त असे. या जातींत जाधव भोंसले यासारखीं आडनांवां आहेत. कांहीं ठिकाणीं दांगटांना असृश्य समजलें जातें. सध्यां या लोकांचा मुख्य धंदा लावण्या पोंवाडे म्हणण्याचा आहे. पुष्कळसे मोलमजुरी करून रहातात. (७) दासः—विशेषतः कर्नाटकांत आणि कोल्हापुर संस्थानांत यांची वास्त बरीच आहे. हा एक भिकारी वर्ग असून हिंदु आणि लिंगायत धर्माच्या हलक्या दर्जाच्या जातींत यांची गणना होते. म्हैसूरमध्ये हे भिक्षुकीहि करतात, व स्वतःजवळ शंख, घंटा वगैरे वाळगतात. भिक्षावृत्तीशिवाय दास लोक गाणें बजावणें आणि नाटकी खेळ करून पोट भरतात. दासस्त्रिया बहुधां वेश्यांचा धंदा करतात. कांहीं स्त्रिया वंशपरंपरा देवांच्या देवळांत रहातात. देवळें झाडसारख्याचें काम यांच्याकडे सोपविलेले असतें. तथापि देवळाच्या गाभाऱ्यांत जाण्यास यांना मज्जाव असतो. (८) दुबळेः—भडोच सुरत व ठाणें जिल्ह्यांत मुख्यत्वेकरून आढळतात. कोळथांपमाणेंच या जातींत इतर लोकांचें मिश्रण आहे. बहुधां शेतकरी मजुर व घरगुती नोकर. पुनर्विवाह, घटस्फोट, दिराशीं लग्न अन्य हिंदु, भूत पिशाचाशिवाय हनुमान, शिकोत्री, आगाशी ३० देवतांची पूजा करतात, ब्राह्मणांना मान देतात. विवाह संस्कार व नामसंस्कार त्यांच्याकडून करावतात. ३०

(९) देवांगः—हे कोष्टी असून सुती व रेशमी कपडे विणतात. आते-बहीण व मांभवहीण यांच्याशीं लग्न बहुधां करतां येतें. कर्नाटकांत मुलाचा बाप मुलीबद्दल ३० रुपये देतो. पुनर्विवाहाची चाल. पंचांची संमति असल्यास घटस्फोटहि करतां येतो. खंडोबा, बहिरोबा, जोतीबा, नरसोबा यांची पूजा करतात. यांचे उपाध्याय देशस्थ ब्राह्मण आहेत. यांच्यांत कांहीं जंगमपंथी आहेत. विवाहादि संस्कार यांच्या जातीचे उपाध्याय करतात. (१०) देवारः—गाणारे व भिक्षा मागणारे द्रवीड जातीचे. वधू प्रौढ असल्यास गर्भाधान निराळें करावे लागत नाहीं. नवऱ्याजवळून पळून दुसऱ्याबरोबर राहूं लागल्यास विधवाविवाहाच्या दुप्पट दंड द्यावा लागतो. न परवडेल तर १० रुपयांसकट परत नवऱ्याकडे त्यानें पाठवावी.

हे लोक प्रेते पुरतात. ब्राह्मणांच्या हातचें जेवत नाहीत. पण गोंडांच्या हातचें खातात. हे लोक डुकरे पाळतात. सूत काढणे, वानरे शिकविणे, अस्वले व वाघ पाळणे, शिसे व कथलाचे दागिने विकणे हे धंदे करतात. इ० (११) दैवज्ञः— सुवर्णकारांची एक जात. प्रत्येक तालुक्यांतून एक दोन देवळे व जमीन उत्पन्ने. या जातीमध्ये विवाहादि संस्कार बहुतेक स्वजातीय उपाध्यायांकडून, न मिळाल्यास इतर ब्राह्मणांकडून करविण्यांत येतात. ही जात आपल्याला ब्राह्मण म्हणविते. जातीसंबंधी उपलब्ध असलेली बहुतेक माहिती, आज्ञापत्रे, निवाडे वगैरे कै. वे. शा. सं. नारायण रावजी शास्त्री क्षीरसागर यांनी “ विश्वब्रह्मकुलोत्साह ” या ग्रंथांत संकलित केलेली आहे. विधवाविवाहाची चाल केव्हाहि प्रचलित नाही. रखेल्या स्त्रियांपासून अगार अधर्म व्यवहारापासून झालेल्या संततीची गणना जातींत होत नसून तिची स्वतंत्रहि जात बनलेली पहाण्यांत नाही, ‘ दैवज्ञ समाजोन्नति परिषद ’ द्वारेच्या संस्था व “ दैवज्ञ प्रबोधिनी ” एक प्राक्षिकहि यांच्यांत आहे. इ० इ० या व त्यांच्यांत भर म्हणजे ‘ देवखे ’ इतक्याच काय त्या जाती ज्ञानकोशाच्या पंधराव्या विभागांत दिलेल्या आहेत. याहून जास्ती नाहीत.

इतर जातींचीं हीं दिलेलीं वर्णने वाचून झालीं म्हणजे लागलीच कोशांतील ‘ देवखे ’ या मथळ्याखाली दिलेला मजकूर वाचून पहावा म्हणजे आम्ही जीं वर विधाने केलेलीं आहेत त्यांची सत्यता व त्यांतील मर्म हीं सहज कोणालाहि पटण्यासारखी आहेत. याच विभागांत शोधून पहातां ‘ देशस्थ ’ हा मथळा सांपडलाच नाही. चित्पावन ऊर्फ कोंकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे यांचींहि वर्णने दिलीं असतीं म्हणजे त्यांचींहि वर्णने कशीं दिलीं आहेत तें ताडून पहातां आलें असतें. पण मग ज्ञानकोशकारांनीं तसें कां केलें नाही हें काय सांगावे? कीं त्यांच्या मतें हे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणच नव्हेत ?

निदान प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणीं तरी देवखे समाजांतील सज्जन, शहाणे व सुशिक्षित असे कमीत कमी चारदोन लोक सहज आहेत. ज्या ज्ञानकोशकारांनीं आपला इतका ज्ञानाचा कोश बनविण्याकरितां अनेक ठिकाणांहून अनेक प्रकारांनीं माहिती मिळविली त्यांना या लोकांची गांठ घेऊन हा ‘ देवखे ’ मथळ्याखालील लेख प्रथम दाखवून, त्यांचा अभिप्राय घेऊन मग छापतां आला नसता काय ? हें करणे त्यांना काय अशक्य होतें ? कीं जाणून बुजून त्यांनीं हें कृत्य मुद्दाम केलें ? मागाहून आम्हांला असें कळलें कीं पुण्यांतील श्रीयुत भिकाजी मोरेश्वर मांडुस्कर हे त्यांच्याकडे स्वतः गेले होते. त्यांनीं आपले जवळचे सर्व कागदपत्र ज्ञानकोशाच्या संपादकांनां दाखविले. त्यांच्याशीं या विषयाची चर्चाहि केली. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही असेच शेवटीं सिद्ध झालें. केवळ “ हे (देवखे) अपांत नाहीत याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणच्या धर्मसभेचीं व अधिकाऱ्यांचीं आज्ञापत्रे (नकला) पाहण्यांत येतात ” एवढेंच वाक्य कौसांत ‘ नकला ’ हा शब्द घालून अगदीं मोघमपणें छापून व दोन्ही हात आपल्या

कोनांवर ठेवून ज्ञानकोशकार मोकळे झाले आहेत. संशोधक राजवाडे यांना सांपारं येथे सांपडलेले पत्र हेहि नकलच. किंवहुना नकलेची नकल. पुनः त्यावर सद्या कौणाच्याच नाहीत. तेव्हां यांतील सर्व हकीकत निवेदन करून, त्यांतील श्लोकच्या श्लोक आपल्या कौशांत उद्धारून घेऊन त्यांवरील रा. राजवाडे यांचे जे एक लांब-लचके चव्हाट लावीत बसले आहेत, ते त्यांना टाळतां आले नसतें काय ? ते राहिले त्यांची मर्जी! पण हें राजवाडयांचें चव्हाट संपल्यानंतर तरी शके १५०५ मध्ये श्रीक्षेत्र काशी येथील प्रसिद्ध मुक्तिमंडपांत सर्व जातींतील विद्वानांनीं निर्णय लाविलेल्या सद्धानिशीं असलेल्या निर्णयपत्रांतील अर्थात् मांडुस्कर यांनीं दिलेल्या पत्रांतील आणखी पांच चार ओळी त्यांना देतां आल्या नसत्या काय ? “सभासदिं विचारू केल्या जो अनंत भट्टि देवर्षि ब्राह्मणांसावानें द्वेषु केल्या तो शास्त्रविरुद्ध याकारणें चिपळुणे, कऱ्हाडे, देवर्षि, महाराष्ट्र हे समस्त ब्राह्मण संमान वैदिक कर्मी व अन्नसंबंधीं समस्तांशीं अधिकार ऐसा निश्चय जाहल्या याहि ब्राह्मणिं परस्पर द्वेषु करूं नये. देवर्षि ब्राह्मणांस आम्हांस पूर्वीं अन्नसंबंध होता मध्यें अनंतभट्टि नाहीं म्हणितले होतें. तुम्ही सकळ करितसा कौणीं अन्नसंबंध न म्हणति त्याशीं विश्वेश्वराची आण जे अति पाषांड मत्त करिती ” हीं रा. मांडुस्कर यांनीं दिलेल्या पत्रांतील दोन वाक्ये रा. राजवाडे यांच्या मजकुराप्रमाणेच दिलीं असतीं तर काय विवडलें असतें ? हीं वाक्ये तर प्रत्यक्ष श्री काशीक्षेत्रांतील प्रसिद्ध मुक्तिमंडपांत शक १५०५ मध्ये झालेल्या निर्णयपत्रांतील होत. त्यावेळीं चिपळुणे, कऱ्हाडे, महाराष्ट्र, गुजरात, तेलुगु वगैरे अनेक जातींचे प्रमुख हजर होते त्याचप्रमाणे “अथ देवर्षी-विघ्नाणां काद्यां श्री मुक्तिमंडपे । यतिभिश्चरिपश्चिन्द्रिः सद्ब्राह्मण्यं विविच्यते ॥ १ ॥ तत्र तावत्पूज्यपाद परमहंस परिव्राजक महाराष्ट्र कर्णाटक कोंकणतैलंगद्रविडादि सकल ज्ञातीय विद्वद्गृहस्थनिचयसंमत्या वेदशास्त्रलोकतो विमृश्य देवर्षिब्राह्मणा वेदशास्त्रपुराणेतिहासेभ्योधिगतपरमार्थाः । क्रतुयजनयाजनशीलाः पंक्तिपावनाः शरीरान्वयाहां अंत्युत्तमब्राह्मण्यशालिनः ॥ शिष्टानुष्ठितशरीरान्वयाहार्हाश्चेति सिद्धांतितम् ॥ वयंच ते भुवाणा दोषमत्रार्थे (दोषम् अत्रार्थे) विद्वद्भिः परिशोधिते । विश्वेश्वरोहिणो ब्रह्मवा-तिनश्च भवन्ति ते । इतिदिग् ॥ ” या शेवटच्या शपथेसह या पाचचारि ओळी छापतां आल्या नसत्या काय ? मग ? शाई संपली कीं कागद संपले ? काय झाले तरी काय ? याच्यावर ज्या अनेक ७५ विद्वानांच्या सद्या आहेत, त्यांत “संमतार्थो गागाभट्टस्य अस्मिन्नर्थे संमतं साम्राज्य पंडितस्य ” या प्रमाणे श्री शिवाजी महाराजांनीं राज्याभिषेक करणाऱ्या प्रत्यक्ष प्रसिद्ध पंडित गागाभट्ट व दिल्लीदरबारांतील साम्राज्यपंडित यांचीही सही आहे.

वरें, असा; ज्ञानकोशाचा पुष्कळसा मजकूर रा. चितळेभट्टप्रकरणाचें समर्थन करणाऱ्या, राजवाडे यांच्याच लेखाचा अनुवाद आहे. त्याचा यथास्थित उद्हापोह व विवेचन पूर्वीं केलेच असल्यामुळे त्याची येथे पुनरुक्ति करण्याचें मुळीच कारण नाही. पण त्याशिवाय ज्ञानकोशकारांनीं दुसरी जी कांही माहिती गोळा

केली आहे तिचाहि तिच्या मानानें सत्कारपूर्वक विचार करणें जरूर आहे. इ. सन १९११ सालच्या सेन्सस रिपोर्टमधीलहि काहीं वाक्ये ज्ञानकोशकारांनी दिलेली आहेत. पण सेन्सस रिपोर्ट व ग्याझेटिअर्स यांतील मजकूर गोळा करणाऱ्या गृहस्थांवर चितळेभटपक्षाच्या कोठें अवशेष राहिलेल्या लोकांचा परिणाम घडलेला आहे असें म्हणावें लागतें. कारण असें जर न म्हणावें तर त्यांना दुसरी बाजू कां दिसली नाही ? खरी वस्तुस्थिति काय आहे ती द्यावयाची म्हटलें तर त्यांनी दुसरे बाजूची माहिती कां मिळवूं नये ? आतांपर्यंतच्या इतिहासावरून असेंहि दिसून येतें कीं अशा सर्वमान्य ग्रंथांतून त्याला इष्ट असलेली माहिती साहजिकपणा दाखवून नमूद करून अगर करून ठेवण्यांत चितळेभट्टाचा एखादा अनुयायी असेना, पण तो मोठा दक्ष असतो. निदान ज्ञानकोशकारांनी तरी असें करणें मोठी लाजिरवाणी गोष्ट होय. कारण त्यांना तर दुसरी बाजू पुराव्यानिशीं मांडून दाखवून व समजावूनहि सांगितली होती. असें असूनहि त्यांनीं दुसरी बाजू योग्य स्वरूपतः मांडू नये याला काय म्हणावें ? किंवा त्यांना जो मजकूर घालून ठेवावा असें वाटलें तो त्यांनीं सुद्धा घालून ठेविला ? काय म्हणावें तरी काय ? एखादा युरोपियन साहेबहि आमच्या इकडल्या तिकडल्या गोष्टींविषयीं काहीं लिहित असतो, पण ती त्याची धाटणी निराळी. देवखे ब्राह्मणांत ऋग्वेद व यजुर्वेद हेच दोन वेद असून आज शतकेच्या शतके किंबहुना हजारां वर्षे याच दोन वेदांचे ते अध्ययन करीत आले आहेत. अथर्ववेदाचा त्यांनां गंध देखील नाही. पण असें असून ज्ञानकोशकार विल्सन साहेबांचें मत मोठ्या आवडीनें छापून ठेवीत आहेत. कोणी काहीं म्हटलें तरी आपल्याजवळ सारासार विचार पाहिजेच कीं नाही ? विल्सन म्हणतो कीं, अथर्ववेदाच्या देवर्षि शाखेचा हा वर्ग असावा. असो; त्याच्या इच्छेस येईल तें म्हणून टाकण्यास त्या विचारायला तरी मुभा कां नसावी ?

‘ ते आपल्यास म्हणतात अगर म्हणवितात ’ ‘ त्यांचें म्हणणें कीं, ’ ‘ असें असावे ’, ‘ सांगतात, ’ ‘ म्हणतात ’ ‘ पुष्कळ ’ ‘ बहुतेक ’ ‘ बहुशः ’ ‘ मुख्य ’ असल्या मराठी भाषेतील शब्दांनी व शब्दप्रयोगांनी ज्ञानकोशकारांवर व रा. राजवाड्यांवर फार, नव्हे अनंत उपकार करून ठेविले आहेत असें कोणी म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति होऊं शकणार नाही. या शब्दांच्या आड जरी ते उभे राहिले आहेत तरी त्यांचें अंतरंग सहजच उघडें पडत आहे. वरील शब्दांनीं युक्त अशीं वाक्ये स्वतंत्रपणें वाचून पहावीतच. त्याशिवाय त्यांतील खरा रसस्वाद प्राप्त होणें शक्य नाही. आणखी एक दोन गमती सांगतो. “ देशस्थांशीं आपला लग्न व्यवहार २५० वर्षांपासून असल्याचें सांगतात ” असें एक वाक्य आहे. म्हणजे काय ? पूर्वी कधीं नव्हता व हल्लीं सरसकट आहे असे ज्ञानकोशकार लिहितात. “ यांच्यांत पोटजाती नाहीत ” म्हणजे काय ? ” ‘ देवखे ’ हे युरोप आफ्रिकेंतून नुकतीच येथें येऊन तळ देऊन राहिलेली एखादी पाहुणी अशी स्वतंत्रच जात अगर समाज आहे कीं काय ? ज्ञानकोशकारांची तरी काय कल्पना झाली आहे ?

त्याच्या पुढचे दुसरे वाक्य “ हे आपणांस ऋग्वेदीय देशस्थांची पोटजात म्हणवितात ” पण हे ऐकावयास ज्ञानकोशकार कोठे गेले होते ! लिहावयास काय पाहिजे ते लिहून छापतां येते, किं एकदा वहावत सुटले म्हणजे काय पाहिजे ते लिहून टाकावयाचे ? प्रत्येक ठिकाणी सारासार विचार म्हणून कांहीं असतोच कीं नाही? “ हे आपणांस ऋग्वेदीय देशस्थांची पोट जात म्हणवितात ” या वाक्यानंतर आणखी कांहीं वाक्ये लिहिल्यानंतर ज्ञानकोशकार म्हणतात “ हे ऋग्वेदी आश्वलायन व यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखांतर्गत हिरण्यकेशीं अशा दोन शाखा यांच्यामध्ये आहेत. ” या देवसख्यांमध्ये दोन्ही वेदांच्या शाखेचे लोक आहेत हे जर सिद्ध आहे तर ज्ञानकोशकारांनी “ हे आपणांस ऋग्वेदीय देशस्थांची पोटजात म्हणवितात ” असे वाक्य दिले आहे त्याचा अर्थ कसा लावावयाचा? किंवा “ हे आपणांस म्हणवितात ” यातील “ म्हणवितात ” या क्रियापदाचा येथे उपयोग केला असल्यामुळे कोशकार सुटत आहेत? पण कोशकारांपाशीं याप्रमाणे म्हणावयास तरी कोण गेला होता हे कळू शकेल काय ? निदान ज्ञानकोशकारांनीं तरी या वाक्यांची संगति कशी लाविली असेल ती त्यांची त्यांनाच ठाऊक ? असो; या सर्व गोष्टी ज्ञानकोशाच्या ज्ञानभांडारांतच शोभेत.

ज्ञानकोशकारांनीं ‘ शतप्रश्नकल्पलते ’ करितां एक स्वतंत्र प्यारा राखून ठेवून अध्यायप्रश्ननिशीवार तिच्यांतील त्यांना देवसखे यांच्या दंतकथेचा जो मुद्दा सांगून ठेवावयाचा होता तो त्यांनीं अगदीं स्पष्ट नमूद करून ठेविला. त्याचबरोबर कै. पंडित विष्णुशास्त्री यांनीं लिहिलेल्या ग्रंथाचा उल्लेख करणेंहि त्यांनां भाग पडले आहे. पण त्या ग्रंथांचें नुस्तें संपूर्ण नांवहि त्यांच्यानें छापवले नाही. “ पंचद्रविडा-तर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणांतील देवसख्यांविषयीं शास्त्रसंमत विचार ” एवढेच नांव दिले आहे. पण त्यांच्यापुढें “ आणि त्यांजविषयीं खोट्या प्रवादांचें खंडन ” हे त्या ग्रंथांचें नांव संपूर्ण दिले असतें तर मांजर आडवें कां गेले असतें ? “ त्यांत देवसख्यांनां देशस्थ म्हटले आहे ” एवढेच त्या ग्रंथांविषयीं नमूद करून ठेविले आहे. पण त्यांतच पंडित विष्णुशास्त्री यांनीं या ‘ कल्पलते ’चा कर्ता अर्दीं सामान्य प्रतीचा, अव्युत्पन्न, इतिहास नभिज्ञ, वृथाजात्याभिमानी व दुरभिमानी कोणी तरी माध्व पुराणिक होता हें सिद्ध केढें आहे. तसेंच त्याच कल्पलतेतील नायक देवसख्यांविषयींच्या द्वेषाचा आद्य प्रवर्तक जो चितळेभट्ट त्याच्या कुतीचा पूर्ण निषेध केला आहे. इतकेंच नव्हे, तर श्रीमद्भागवतांतील व मनुस्मृतींतील वगैरे धर्मशास्त्रार्थांप्रमाणें उलट हा चितळेभट्टच दुराग्रही तामसी, महापापी व अधमाधम व अत्यंत मोठा गुन्हेगार कसा ठरतो व हे त्याचे आचरण किती निंद्य आहे हे साधार सप्रमाण सिद्ध केले आहे. इतकेंच नव्हे तर इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांपेक्षा देवसखे यांचा दर्जा कोणत्याहि प्रकारे यत्किंचितहि कमी नाही असे सिद्ध केले आहे. एवढा हा चार सहा ओळींचा मजकूर जर रा. राजवाडे यांच्या मजकुरापुढें नमूद करून ठेविला असता तर त्यांत काय विषडले असतें ? “ शतप्रश्नकल्पलतेमध्ये

यांच्या (देवसूत्रांच्या) उत्पत्तीबद्दल एक कथा आहे; तीच सर्वत्र आढळते " या त्यांच्या हृदयवाक्यावर या मजकुराने कायमचें विरजण पडेल अशी ज्ञानकोशकारांना भीति वाटली की काय ? की या गोष्टी त्यांना उमगल्याच नाहीत ? " यांचे (देवसूत्रांचे) म्हणणे की.....मग परशुरामाने चित्पावनांना निर्माण केले व देवर्षि ब्राह्मणांना शाप दिला " असे ' कल्पलते ' च्या प्याऱ्यांतच ज्ञानकोशकारांचे एक वाक्य आहे. पण हे वाक्य कोणाचे ? कोण-या देवसूत्रे इस-माने हा त्यांना शोध लावून दिला ?

सध्याद्विखंडांत परशुरामाने शाप दिल्याची एक कथा आहे. पण हा शाप कोणाला दिला आहे ? देवर्षिंना मुळीच दिलेला नाही. परशुरामाने परशुरामक्षेत्र निर्माण केले. त्यानंतर त्याने चि पावन ब्राह्मण उत्पन्न केले. शिवाय दुसरीकडूनहि त्याने कांहीं ब्राह्मण आपल्या क्षेत्रांत आणून ठेविले. यांना सोडून परत जातांना परशुरामाने त्यांना सांगितले की " तुमच्यावर जेव्हां एखादे संकट येईल त्यावेळीं मला हांक मारा म्हणजे मी येईन. " पण या ब्राह्मणांचा या वचनावर विश्वास न वसून परीक्षा पहाण्याकरितां उगाच खोटेपणांनं धांवा केला. हा धांवा ऐकून परशुराम तेथे आला आणि पहातों तों निराळाच प्रकार ! यावर परशुरामाला क्रोध आला आणि त्याने उत्पन्न केलेल्या व येथे आणून ठेविलेल्या ब्राह्मणांना शाप दिला. असा हा शापाचा खरा प्रकार व खरा प्रसंग सध्याद्विखंडांत वर्णिला आहे. परशुरामाने कोणकोणत्या ब्राह्मणांना शाप दिला त्या ब्राह्मणांची यादी दिली आहे. पण त्यांत देवर्षि ब्राह्मणांचा कोण-याहि प्रकारचा उल्लेख अगर संबंध आलेला नाही. उलट त्यांच्या वडिलांच्या श्राद्धास देवर्षि ब्राह्मणांना क्षण दिला असतां ते गेले नाहीत. व अस्तंत पवित्र ब्राह्मण क्षणाला वसू इच्छित नाहीत ही परंपरा अद्यापहि चालू आहे हें निराळे सांगावयास नकोच. नंतर परशुरामाने चि-पावनांना उत्पन्न केले; पण तो या देवर्षि ब्राह्मणांना शाप देऊं शकला नाही असेच म्हणणे भाग पडेल. यावरून हेहि सिद्ध होत आहे की, परशुरामाने हे चि-पावन ब्राह्मण उत्पन्न करण्या-पूर्वीच सध्याद्रीमध्ये देवर्षींचा निवास होता.

पुराणांतून व संस्कृतांत देवसूत्रे यांना देवर्षि म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे परंपरागत चालत आलेल्या ज्ञानाला व समजुतीला अनुसरून थेट श्रीकाशीक्षेत्रांपर्यंत यांना देवर्षीच म्हणत आलेले आहेत. तर मग असे असतां देवसूत्रे हे देवराष्ट्रांतून कोंकणांत सुमारे शके ४५० च्या सुमारास आले असे जै रा. रा. राजवाडे म्हणतात त्याचा अन्वयार्थ कसा लावावयाचा ? सोपारे येथील चित्तोऱ्याचा धागा धरून रा. राजवाडे या तर्कज्ञानांत शिरत आहेत. पण या चित्तोऱ्यातील श्लोक व ' देवर्षि उर्फ देवसूत्रे यांचा अर्थाअर्थी कोणत्याच प्रकारचा संबंध येत नाही हें सिद्ध झाल्यावर रा. राजवाडे यांच्या मताला मुळीच जागा उरत नाही हे सिद्धच होत आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानकोशांत एक वाक्य आहे तें असे. " यांचे (म्हणजे कोणत्या इसमांचे ?) म्हणणे की, या ब्राह्मणांना क्षण दिला असतां हें गेले नाहीत म्हणून

मग त्याने (परशुरामानें) चित्पावनांना निर्माण केले, व देवर्षि, ब्राह्मणांना शप दिला ” तेव्हां या वाक्यालाहि सद्ब्याद्रिखंडांत मुळीच आधार मिळू शकत नाही व त्यामुळे तें अगदीच विसंगत आहे. असे म्हणणे भाग आहे.

रा. राजवाडे यांनी आपल्या लेखांत जो आवाज काढला आहे त्याचाच प्रतिध्वनि ज्ञानकोशकारांनी आपल्या कोशांत उमटविलेला आहे. रा. राजवाडे म्हणतात “ सध्यां मुंबईतील बहुतेक खानावळी देवस्थानांनी चालविलेल्या आहेत व त्यांत सर्व तऱ्हेचे ब्राह्मण जेवतात तेव्हां मुंबईटापूंत पंक्तिपावनत्वाचा प्रश्न राहिलेला नाही. ” म्हणजे काय ? मुंबई बाहेरच्या टापूंत सध्यां हा प्रश्न आढळून येतो की काय ? मुंबईचा टापू हा कोंकणच्या लगत असल्याकारणाने तेथे काहीं देवस्थानांच्या खानावळी असणे साहाजिकच आहे. पण खुद्द मुंबईत अगर मुंबईबाहेर पुण्यासारख्या शहरांत ज्या खानावळी अगर जेवणाच्या अन्य मोठमोठ्या संस्था आहेत त्या बहुतेक चित्पावन ऊर्फ कोंकणस्थ यांच्याच आहेत, थोड्या बहुत देशस्थांच्या आहेत त्यांतहि पुष्कळ ‘ देवस्थे ’ जेवत असतात. पण तेथे हा प्रश्न आमच्या संशोधकांना आढळून येतो काय ? शिवाय वांटावर देशांतदेखील अनेक खेड्यापाड्यांत अगर सातारा, नाशिक, धुळे, जळगांव असल्या शहरांत पुष्कळ देवस्थे आहेत तेथून तरी या प्रश्नाचा वास आमच्या संशोधकांना येत आहे काय ? आमचे संशोधक पुढे म्हणतात “ कोंकणांतहि (मागील वाक्यांतील ‘ सध्यां ’) बहुतेक लोक ह्या जातीशीं अन्नव्यवहार करितात ” म्हणजे पूर्वी करीत नव्हते की काय ? किंवा हल्लीं चितळेभट्टाच्या अवशेष राहिलेल्या पक्षांतील उरलेला दहा हजारोंत एकदा करीत नसेल तर तो आमच्या संशोधकांच्या मते शहाणा की संजस ? यांच्यापुढे संशोधकांचे दुसरे वाक्य असे. “ तेव्हां पंक्तिपावनत्वाच्या प्रश्नांत आतां काहीं म्हणण्यासारखें तथ्य राहिलें नाही. ” म्हणजे पूर्वी तरी हा प्रश्न संशोधकांच्या ‘ तथ्याने ’ अगदीं थबथवलेला होता की काय ? बरे; आतां एक या प्रश्नांत म्हणण्यासारखें तथ्य राहिलें नसेल; पण समजा कीं चितळेभट्टाचा एखादा छोटासा अवतार आज पुनः अवतरला तर त्याच्या वावट्याखालीं आपल्या गुणांसह येऊन उभे राहण्यास संशोधक व त्यांचीच ‘ री ’ ओढणारी ज्ञानकोशसंपादक मंडळी तयार होईल काय ?

“ गरीब विद्यार्थ्यांकरितां अलीकडे यांनीं कांहीं फंड काढले आहेत ” ही एक गोष्ट कोशांत नमूद करून ठेविलेली आहे. पण यांत कोणते स्वारस्य कोशकारांना वाटले ? फंड काढणे, सभा काढणे, अगर संस्था काढणे म्हणजे संवत्सेवाच एक प्रकार आहे. भोंवतालच्या लोकांची उपाधी अगर जुलूमवजा त्रास होऊं लागला म्हणजे त्याला प्रत्याघात अगर प्रतिक्रिया अथवा स्वसंरक्षण म्हणून अशा संस्था निघत असतात. ब्राह्मण ब्राह्मणेतर हा वाद उपस्थित होऊन ब्राह्मणांना जेव्हां आंच लागूं लागली तेव्हां ब्राह्मण्यसंरक्षक परिषद अस्तित्वांत नाही काय आली ? पुण्यास ब्राह्मण विद्यार्थी साहाय्यक मंडळ पुणे, अशी एक संस्था सुमारे सन

१९१२-१३ सालीं अस्तित्वांत आली होती. तेथेंच ऋग्वेदी देशस्थांच्या गरीब विद्यार्थ्यांना साध्य करण्याकरितां अशीच एक गुकतीच संस्था स्थापन झालेली आहे. अशीं एक ना दोन किती तरी उदाहरणें दाखवून देतां येतील. हल्लीं हिंदुसंघटना-विषयीं आम्ही फार आतुर झालों आहों. सारांश, असल्या संघटनांच्या म्हणून ज्या ज्या संस्था निघतात त्यांची पूर्वपीठिका अगर त्यांविषयीं सर्वसामान्य नियम अशाच प्रकारचा असतो. पुण्यास गुकतीच गेल्या जानेवारीत ब्राह्मणांचें संघटन करण्याच्या उद्देशानें एक महाराष्ट्र-ब्राह्मण-सभा म्हणून निघालेली आहे त्याचा तरी अर्थ काय ? हाच.

“कुळाबा जिल्ह्यांत दाहिवली येथील विठ्ठलदेवाचें एक संस्थान या जातीच्या पंचायतीच्या मालकीचें आहे. गरीब विद्यार्थ्यांकरितां अलीकडे यांनीं कांहीं फंड काढले आहेत. पूर्वीं यांच्यांत पंचायती होत्या, सांप्रत नाहीत. यांच्यांत पोटजाती नाहीत. हे आपणांस ऋग्वेदीय देशस्थांची पोटजात म्हणवितात. आणि देशस्थांशीं आपला लग्नव्यवहार २५० वर्षांपासून असल्याचें सांगतात यांचा धर्मविधि देवसुखे भिक्षुकांकरवीच बहुशः होतो. हे अपांक्त नाहीत याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणच्या धर्मसभेचीं व अधिकाऱ्यांचीं आज्ञापत्रें (नकला) पहाण्यांत येतात. तसेंच देशस्थ व देवसुखे या दोघांच्या कुलस्वामीमध्येहि बरेच साम्य आहे. तुळजापुर व कोल्हापुर येथील देवी, जेजूरीचा खंडोबा हे यांचे मुख्य देव आहेत.” अशीं अनेक वाक्ये ज्ञानकोशकारांनीं लिहिलेलीं आहेत. म्हणजे पण याचा अर्थ काय ? आणि हेतु तरी काय ? म्हणजे ही अगदीं कांहीं तरी आपली एक जात आहे काय ? म्हणजे हिच्यांत उच्च ज्ञान नाही, उच्च उपासना नाही, उच्च कर्म नाहीत असें ? गणपति, शंकर, विठोबा, राम, श्रीदत्त वगैरे देवतांचीं किती तरी मंदिरे आपल्या उपास्याच्या भक्तिप्रामाण्येन या लोकांनीं उभारलेलीं आहेत. याची काय वार्ता ज्ञानकोशकारांनां लागलीच नसेल ? नाही म्हणावें तर इतर गोष्टी यांनां कशा आढळल्या ? व त्यां विपरीत स्वरूपांत देतां आल्या ? कीं चांगल्या वार्ता मुद्दाम लावूनच घेतल्या नसतील ? कीं लागल्या असून सुद्धा दिल्या नसतील ? यांचा मुख्य देव जेजूरीचा खंडोबा आहे असें ज्ञानकोशकार उल्लेखितात. पण या देवतेचीं कितीशीं देवळे देवसुख्यांनीं बांधलेलीं ज्ञानकोशकारांनां आढळलीं आहेत ? अगर जेजूरी येथील देवतेस कितीशा देणग्यां भाविक देवसुख्यांनीं दिलेल्या ज्ञानकोशकारांस आढळल्या आहेत ? किंवा कितीशा देवसुख्यांनीं येथील यात्रा केलेल्या आहेत ? म्हणूनच आम्ही म्हणतो कीं हा मजकूर लिहून झाल्यावर त्यांनां छपावयाचाच होता तर देवसुखे समाजांतील एकदोन, सज्जन, शहाण्या व सुशिक्षित गृहस्थांनां दाखवून मग तरी छपावयास पाहिजे होता. याकरितांच, आम्ही या लेखाच्या आरंभीं दास, दांगट, दुबळे, देवांग, दैवज्ञ वगैरेंच्या वर्णनाचे मासले दाखविले आहेत. त्यां वर्णनावराबरच हें वरिल प्रमाणें दिलेले ‘ देवसुखे ’ यांचें वर्णनहि वाचून पहावें म्हणजे ‘ज्ञानकोशकारां’विषयीं लिहितांना प्रारंभीं जो आम्ही एवढा उपोदघात केला आहे त्यांतील मर्म काय

आहे हे ध्यानी येईल. शेवटचा प्यारा त्यांना लिहावयाचा हाता तर तो पूर्ण करतांना अंताजी दामोदर शिबुत की ज्याचे वजन व महत्त्व शिंद्याच्या दरबारांत इतके वाढले की त्यांनी त्याला आपल्या नांवाचे नाणेहि पाडू दिले; इतकेच नव्हे, तर हा अंतुशाही रुपया अजूनहि प्रचारांत चालू असल्याचे ऐकतो. त्या अंताजीपंताचे नांव ज्ञानकोशकारांना दिसलेच नाही? अशा एक की दोन किती गोष्टी सांगाव्यात? त्यांच्या लेखांतील प्रत्येक वाक्य, त्यांतील शब्द, त्यांची जुळवणी यावरून ज्ञानकोशकारांचे अंतरंग उघडे होत आहे. अतो; आतां कोठवर लिहावे? एवढ्या उहापोहावरून व विवेचनावरून संशोधक राजवाडे व ज्ञानकोशकार यांचा रोखझोंक, कल कसा झुकतो आहे हे सहज कळून येण्यासारखे आहे, परमेश्वर त्यांचे भले करो !!! (चितले भट्ट प्रकरण).

आमच्यावर जे आक्षेप घेतले गेले ते कितपत योग्य आहेत हे दाखविण्यासाठी पिंपुटकरांनी तारीफ केलेल्या मांडुसकरांनी पुरविलेल्या माहितीकडे लक्ष दिले पाहिजे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकारांनी सर्व जातींच्या पुढान्यास केलेल्या विनंतीस अनुसरून देवस्थले जातींतील रा. मांडुसकर यांजकडून पुढील माहिती आली होती, व तिच्या आधारावरच ज्ञानकोशातील लेख तयार केला होता ती याटिकाणी प्रश्नानुक्रमाने देत आहोतः—

रा. मांडुसकरांनी ज्ञानकोशाला पुरविलेली माहिती.

१ (अ) सन १८९१ सालच्या खानेसुमारीप्रमाणे पुरुष ३६८५+स्त्रिया ३३९९ मिळून केवळ मुंबई इलाख्यांत ७०८४ एकूण लोकसंख्या. या शिवाय माळवा (इंदूर, खालेर संस्थाने), कर्नाटक वगैरे प्रांतांत सुमारे २००० मिळून सुमारे ९,१० हजार वस्ती सन १८९१ साली होतीः—

खानेसुमारीचे रिपोर्टांत 'देवस्थी' म्हणून एक वर्ग दाखल केलेला आहे; त्यांचा लोकसंख्याहि सुमाराने वरील आंकड्याइतकीच आहे. तो वर्ग आमचे समाजातील आहे किंवा वेगळा आहे हे मला निश्चित माहित नाही.

(ब) जातीचे मुख्य वसस्थान, रत्नागिरी जिल्ह्यांत फुणगूसचे खाडीचे दोन्ही तीरांवर, (रत्नागिरी, चिपळूण, संगमेश्वर ह्या तीन तालुक्यांत) सुमारे ९० गांवे आहे. व एकंदर लोकसंख्येचा जवळ जवळ निम्मे भाग सांप्रत या गांवां आहे.

तसेच उंबरगांव, जिल्हा ठाणे येथे, आजूबाजूचीं सात गांवे येथे आमचे देवरुखे लाकांचा वसती ओह. तेथील लोकसंख्या सुमारे १५००-२००० असावी.

२ पूर्वी कोंकणप्रांती गांवांगांवी पंचायती होत्या असे सांगतात, पण सांप्रत कोठेहि नाहीत. सर्वसामान्य पंचायत अर्थात नाही.

३ पूर्वीच्या पंचायतीचे अध्यक्ष विवाहित घराण्यांतलेच निवडीत. प्रसंग विशेषी अगदी तिऱ्हाईत अध्यक्ष निवडीत असे वृद्ध लोक सांगतात. इतर ब्राह्मण जातींच्या पंचांनीही निवाडे दिलेले आहेत.

४ जातीची अशी विवाहित देवळे नाहीत. जातीतील गृहस्थांनी बांधलेली; उत्सव वगैरे जातींतलेच गृहस्थ करीत आहेत अशी देवळे आहेत. त्यांस सरकारी व इतर खाजगी गृहस्थांकडून देण्या वगैरे आहेत. त्यांची वहिवाट देऊळ बांधणारांचे वंशाकडे आहे. काहीं ठिकाणी अशा मिळकतीची व्यवस्था लोकनियुक्त मंडळींचे हातीं आहे उ. दहीवली, तालुके कर्जत, जिल्हा कुलाबा येथील श्री विठ्ठल देवाची मिळकत लोकनियुक्त सभेचे हातीं आहे. अशा मिळकतीची किंमत अजमासे १०।१५ हजार रुपये पर्यंत होईल.

जातीचे मालकीचीं घरे, चाळी वगैरे नाहीत.

५ जातीचा विवाहित कर नाही. पण काहीं गांवांत लग्नकार्यात ऐपतीप्रमाणे कर्मातकर्मी १। रु. पासून २५ रु. पर्यंत सार्वजनिक कामाकडे घेतात. या पैशांतून गांवांतील देवळे, धर्मशाळा यांची दुरुस्ती व अनारथप्रतसंस्कार करण्याची वहिवाट आहे.

अलीकडे उंबरगांव प्रांती अशा कार्यात नारळफंड म्हणून वसूल करतात. त्याचा उपयोग गरीब विद्यार्थी (अर्थात जातींतले) यांस मदत देण्याचे कामी करतात.

६ पूर्वी पंचायती होत्या तेव्हां त्याचे निवाडे लिहून ठेवण्याची वहिवाट होती. असे निवाडे रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या काहीं गांवी विशेषतः राई, जांवरूप, नरवण या गांवी काहीं आढळले. गेल्या ५० वर्षांतले लिहिल्याचें आढळले नाहीत त्या पूर्वीचे आहेत.

७ पंचायतीचे नियम अमलांत आणण्यासाठीं अन्नोदकव्यवहार बंद ठेवण्याची चाल होती.

८ सरकारी मंजुरी मिळालेली नव्हती आर अशी मंजुरी मिळविण्याचे कारणहि पडत नसावेसे दिसते.

९ मागील पंचायतीचे निकाल पाहतां देवादिकांस दिलेल्या सार्वजनिक पैशाचा अपहार केल्यावरून, शूद्रादिकांशीं अन्नोदकव्यवहार केल्यावरून, अतिशूद्रादिक स्त्रियांशीं पापमूलक संबंध केल्यावरून, शासन करण्यासाठीं पंचायतीपुढे प्रश्न येत; व पंच उभय पक्षाच्या लेखी कैफीयती, साक्षी पुरावा पाहून निकाल देत.

सार्वजनिक पैशाच्या अपहाराबद्दल, सर्व लुकसानभरपाईशिवाय कांहीं ठरीव दंड, अगर ठरीव कालमर्यादेपर्यंत, ठरीव हसे दंड घेत.

इतर गुन्ह्यास सक्षौर प्रायश्चित अगर जातिबहिष्कृति हीं शासनं असत. याशिवाय झुल्लक गुन्ह्याबद्दल अमुक देवावर अमुक अभिषेक करावा अशा प्रकारेहि शासनं करीत असल्याचें दिसतें.

आजपर्यंतच्या प्रश्नांपैकीं बहुतेक सार्वजनिक मिळकतीचा अपहार, गांवकीनें ठरविलेले देवादिकांचे संबंधीं नियम मोडणे हेच प्रश्न पंचायतीपुढें आलेले दिसतात. क्वचित् शूद्रादिकांच्या हातचें अन्नोदक ग्रहण केल्याबद्दल तक्रारी, व फारच तुरळक (फक्त एकदांच) अतिशूद्रादिकाशीं अनीतिसंबंध वगैरेबद्दल दिसतात.

१० देशस्थ (ऋग्वेदीय व यजुर्वेदीय) कोंकणस्थ (चित्पावन), कऱ्हाड वगैरे.

११ या वरील सर्व जातीशीं अन्नोदकव्यवहार होतो.

१२ आमच्या जातीच्या पोटर्जाती नाहीत. पण आमची देवखे जातच ऋग्वेदीय देशस्थाची पोटजात आहे असें दिसतें व तसें मानण्याची कित्येकांची प्रवृत्ति आहे.

ऋग्वेदीय देशस्थांशीं कर्मीतकमी २६० वर्षांपासून तों आतांपर्यंत बरेच शरीरसंबंध झालेले आहेत. तुरळक कऱ्हाडे, व कोंकणस्थ (चित्पावन) यांच्याशीं झाल्याचे दाखले आहेत. सोबत पाठविलेल्या कागदांत (येथें छापलें नाहीत) हवा तितका पुरावा आहे)

१३ आमच्या जातींत होतां होईतो आमच्या देवखे जातीचेच भिक्षुक विवाहादि संस्कार करतात त्यांचे अभावीं, देशस्थ (ऋग्वेदीय), कऱ्हाडे अगर कोंकणस्थ (चित्पावन) भिक्षुकहि विवाहादि संस्कार करतात.

१४ देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे या जातींतल्या प्रमाणेंच या प्रश्नांतल्या मुद्यांचा निकाल होतो.

१५ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेंत जातीचें स्थान (पंचद्राविडान्तर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणा-पैकीं) षट्कर्माधिकारी ब्राह्मण हें आहे; व हेंच जातीचें म्हणणें आहे. पण रत्नागिरी प्रान्तस्थ चित्पावनांस हें मात्र म्हणणें मान्य नसावें असें सोबतच्या (येथें छापलें नाहीत) निरनिराळ्या काळच्या पत्रावरून दिसतें.

यास्तव त्या प्रांतातल्या चित्पावन व त्यांचेच कक्षेंतले कऱ्हाडे यांशिवाय सर्व आर्यावर्तीत त्या सर्व जातींनां आमचेंच मत सर्वमान्य असल्याचें त्या त्या काळच्या संमत पत्रावरून व राजांचे हुकमावरून दिसतें. या वावत (१) शके १५०५ सालचें श्रीक्षेत्र काशी येथील ब्राम्हण सभेचें पत्र (मराठी). या पत्रांत उल्लेखिलेले ताम्रपट मात्र माझ्या पाहाण्यांत नाहींत. (२) शके १५७९ सालचें श्रीक्षेत्र काशी येथील मुक्तिमंडपसभेचें समपत्र (संस्कृत) ७५ सव्यानिशी. (३) शके १६०५ सालचें काशीतलें ब्राम्हणभोजन संबंधीं पत्र

सह्यानिशीं. (४) शके १६४९ सालचे पत्र. यांत पैठण, द्वारका, त्र्यंबक, रामेश्वर मथुरा, काशी वगैरे ठिकाणच्या महाराष्ट्र ब्राम्हणांचीं संमतं आहेत. याशिवाय यांत आणखीहि कांहीं क्षेत्रस्थांचे निरनिराळ्या काळचे निवाड्यांचे उल्लेख आहेत. (५) शके १६९६ सालचे गागाभट्ट व्यास पैठणकर यांचे पत्र. (६) सुमारे वीस वर्षांपूर्वी सातारा येथे श्रीमच्छंकराचार्य संकेश्वर मठ यांचे अध्यक्षतेखाली देशस्थं, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे, देवरुखे या महाराष्ट्र ब्राह्मणांत बेटी व्यवहार होण्यास हरकत नाही अशा अर्थाचा झालेला ठराव. त्यास अनुसरून सन १९१४ सालीं लिमये (चित्पावन) व देवधेकर (देवरुखे) यांचा झालेला विवाह (ता. १२-५-१४ चा केसरी पहा.) यासंबंधी केसरी लिहितो " अभिनंदनीय विवाह—येथील रहिवासी रावसाहेब वासुदेव सदाशिव बापट, माजी कमिशनर बडोदे, यांची भाची (रा. हरि चिंतामण लिमये रहाणार गोळप यांची कन्या) आणि रा. नारायण दामोदर देवधेकर बी. ए. राहणार उंबरगांव यांचा विवाह काल रोजी पुण्यास रा. सा. बापट यांचे हस्ते झाला. रा. देवधेकर हे देवरुखे व लिमये हे कोंकणस्थ असल्यामुळे सदर विवाह हे पोटजातींतील विवाहाचे एक उदाहरण होय. म्हणूनच आम्ही त्यास अभिनंदनीय म्हटले आहे. ब्राह्मणान्तर्गत पोटभेदांतील विवाह पूर्णपणे सशास्त्र असून फक्त रूढीमुळे ते आजवर निषिद्ध मानण्यांत आले आहेत. अर्थात् ते फिरून प्रचारांत आणण्यांतच सामाजिक हित आहे. "

१६ जातीचे प्रकरणीं कागद श्रीक्षेत्र काशी वगैरे सर्व क्षेत्रीं क्षेत्रोपाध्याकडे आहेत असें कळते. तुरळक तुरळक कोठे कोठे जुन्या घराण्यांतून आढळतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत, नरवण जांवरुण, निवेंडी वगैरे गांवीं असे कागद आहेत. श्रीकाशी येथे क्षेत्रोपाध्याय वे. शा. सं. रामडोहोकर रामघाट, यांचे घरी दत्तर आहे असें वे. शा. सिताराम भटजी रामडोहोकर कळवितात. तसेंच उज्जनी येथे रा. शित्तू यांकडे व बडनरे (शिंदेशाही) येथे रा. करोडे यांचेकडे दत्तर असल्याचे कळते. उंबरगांवीं श्री. महादेवराव पाटील पिंपुटकर यांचेकडे घरेच मोठे दत्तर आहे असें ते म्हणतात. मी समक्ष पाहिलें नाहीं. ✓

१७ जातीच्या इतिहासासंबंधीं दंतकथा विशेषशा नाहींत फक्त 'शतप्रश्नकल्पलता' नामक पुस्तकांत अध्याय १ प्रश्न ९ यांत देवरुखे यांचे उत्पत्तीबद्दल एक कथा सांगितली आहे. त्या कथेस अनुसरूनच एक दंतकथा प्रचलित आहे व तिचाच उल्लेख आहे. ती दंतकथा सारांशरूपानें अशी:—रत्नागिरीजवळ निवेंडी नामक गांवाजवळ (वसणी) एक चित्पावन ब्राह्मण तळें खणण्याचें काम करीत होता. त्याचा नियम असा कीं त्यामार्गे जो कोणी जाईल त्यानें एक पाटी माती तळ्याबाहेर टाकावी. कांहीं दिवसांनीं देवरुख प्रांताकडील कांहीं ब्राह्मण मंडळी तेथें आली त्यांस सदर चित्पावनानें तळ्याबाहेर माती खणून टाकण्यास सांगितलें. त्यांनीं ते शूद्रकर्म म्हणून नाकारलें. त्यावरून त्या चित्पावनानें त्यांस शाप दिला कीं " जे कोणी तुमचे पंक्तिस जेवतील त्यास सहा महिने दारिद्र्य येईल. " याच दंतकथेचा अनुवाद

थोड्या फार फरकानें सर्वत्र आढळतो. याच आधाराने रत्नागिरी प्रांतस्थ चित्पावन व देवस्थाने यांचा आज कित्येक वर्षे वाद आहे व एकमेक एकमेकांस अपांक्त लेखीत आहेत !

अन्येपि देवराष्ट्रीया देवराष्ट्रादुपागताः ।
 अपांक्तेया अयाज्याश्च गिरिकांतारवासिनः ॥
 उदीच्याः कान्यकुब्जाश्च नागराश्चित्पावनाः ।
 पयोष्णीतीरसंस्थाश्च सर्वे ते पंक्तिदूषकाः ॥

हा श्लोक सद्याद्रिखंडांत आहे (तो मूळचा तेथील आहे कीं प्रक्षित आहे याबद्दल वाद आहे). यांतले देवराष्ट्रीय हेच देवस्थाने असेही कित्येकांनीं वादांत ध्वनित केले व देवस्थानांस दूर सारण्याचा प्रयत्न केलेला कागदपत्रांवरून दिसतो पण “ देवस्थाने ” हा “ देवर्षि ” या शब्दाचा अपभ्रंश आहे हें उघड आहे. “ देवराष्ट्राः ” व “ देवर्षयः ” हे भिन्न आहेत असें नागरखंडांतल्या उताण्यावरून व इतर कागदपत्रांवरून दिसते.

करवीर क्षेत्रापासून समुद्रापर्यंतच्या प्रदेशांतल्या अनेक नामापूर्वी ‘ देव ’ हा शब्द लावलेला आहे, उदाहरणार्थः देवगड, देवडोंगर, देवनदी वगैरे. त्या प्रमाणेच त्या प्रांतांत राहणारे कोणी ‘ ऋषि ’ नामक ब्राह्मणांस ‘ देवर्षि ’ हें नांव पडले असावे व तेच देवस्थानांचें मूळ पूर्वज होत. या करवीर क्षेत्रांत व त्यांतच असलेल्या सद्याद्रीच्या भागीं ऋषि लोकांची वस्ती होती याबाबत

“ तक्षेत्रे (करवीर क्षेत्रे) ऋषयः सर्वे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

तेषां दर्शनमात्रेण सर्वपापक्षयोभवेत् ॥

ततः सद्याद्रि शिखरमदूरे दृष्टवान् मुनिः ।

दिव्यौषधितपोनिष्ठैर्मतासिद्धे महर्षिभिः ॥ (हरिवंश पुराण अध्याय ४०)

क्रमादागत्य चाद्राक्षत्सिद्धं पर्वतमुत्तमम् ।

नानागततपोनिष्ठैर्मत्रासिद्धैर्महर्षिभिः ॥ (परशुरामक्षेत्रोत्पत्ति सद्या-
 त्रिखंड)

इत्यादि पुराणांतरीचे उतारे अनेक आहेत. तसेच देवर्षि हे फार प्राचीन काळचे म्हणजे ज्यावेळीं आर्यलोकांत जाती प्रचारांत आल्या नव्हत्या त्यावेळचे लोक होत असे ‘ लोकहितवादी ’ आपल्या ऐतिहासिक गोष्टींत म्हणतात. (ऐ. गोष्ठी भा. ३ नासिकवृत्त छ. छ. पृ. ३८)

डॉ. विल्सन आपल्या ‘ इंडियन कास्ट्स ’ यांतही देवस्थाने हे प्राचीन देव-
 स्थानांचे अवशेष असावेत असें म्हणतो.

यावरून ‘ देवस्थाने ’ म्हणजेच ‘ देवर्षि ’ किंवा करवीर क्षेत्रांतले ऋषि होत. हेच ऋषि पुढे करवीरच्या शुगाल राजाच्या छळाने तेथून निघून परशुराम क्षेत्रांत (कोंकणांत) येऊन राहिले. हे “ वेदवेदांगपारगाः ”, “ दिव्यौषधितपो-

निष्ठा: " होते. असें हरिवंशपुराण व सह्याद्रिखंड वगैरे ग्रंथांत उल्लेखिलें आहे. पुढें परशुराम कोंकणांत आल्यावर त्यानें आपल्या पितृश्राद्ध तिथीस " श्राद्धार्थं चैव यज्ञार्थं मंत्रिताः सर्वं ब्राह्मणाः ॥ नागताऋषयः सर्वे कुद्धोऽमूद्भगवो मुनिः " असा सह्याद्रिखंडांत चित्पावनांच्या उत्पत्तिप्रकरणीं उल्लेख आहे. यांतील ' ऋषि ' करवीर प्रांतातून या प्रांती आलेलेच ऋषि-देवर्षि होत. तें परशुरामाकडे श्राद्धार्थं गेले नाहींत म्हणूनच रागानें त्यानें ' चित्पावन ' नवीन निर्माण केले. या गोष्टीच्या तात्पर्यार्थाकडे लक्ष देतां ऋषि-देवर्षि कोंकणचे मूळ रहिवासी व चित्पावन मागाहून तेथें आलेले वसाहतवाले होत व त्यामुळेच या जातींत हर्षार्षि व तंटे उत्पन्न झाले असावेत. व तेच निरनिराळे काळीं पुढें चालले आहेत-

तेव्हा देवरुखे हे मूळचे ' देशस्थ ' असून ते कोल्हापूरमार्गे कोंकणांत गेले असावेत. हें अन्य पुराव्यांनींही सिद्ध होतें.

(१) देवरुख्यांची बरीच-नव्हे सर्वच उपनामें-गोत्रें देशस्थांत (ऋग्वेदीय) आहेत.

(२) कुलस्वामी-बरेच देशस्थांचे कुलस्वामींशीं समान आहेत. उदा. तुळजापूर-भवानी, कोल्हापूर-अंबाबाई व एकवीरा, जेजूरी-खंडोबा, रत्नेश्वर, तृण-विदेश्वर, कोटेश्वर, सोमेश्वर हे सर्व देशावरच आहेत व अनेक देशस्थांचे हेच कुलस्वामी आहे.

(३) वर्ण, भाषा, चालीरीति-देशस्थांशीं मिळत्या आहेत.

(४) २६० वर्षांपासून आतांपर्यंत देशस्थांशीं शरीरसंबंध होत आले आहेत. (कै. विष्णु परशुरामशास्त्री पांडित यांनीं " पंचद्राविडान्तर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणांतील देवरुख्यांविषयीं शास्त्रसंमत विचार " नामक पुस्तक सन १८७४ सालीं लिहिले आहे, त्याची एक प्रत माझे संग्रहीं आहे त्याचीच नकल या सोबत आहे. [येथें छापली नाहीं.] त्या पुस्तकांतही देवरुखे हे मूळचे देशस्थ असून ते कोल्हापूर मार्गेच रत्नागिरी प्रांतांत गेलें असेंच सिद्ध केलें आहे.)

१८ गेल्या तीन चारशे वर्षांत विशेषतः ब्राह्मणी राज्यांत (आदिल-शाही व निजामशाही) सरकारी नोकऱ्या, कुलकर्णीपण, देसाई-पण पतकरून कित्येक लोक पुनः देशावर धारवाड बेळगांव जिल्ह्यांत आहे.

पुढें मराठेशाहींत, गुजराथ, माळवा, सातारा, पुणे, उंबरगांव वगैरे भागांत देवरुखे लोक कारकून, जकाते, वैदिक, शास्त्री वगैरे नात्यानें जाऊन राहिले. महादजी शिंद्यांचे पथकांत अमझारवाले हे एक सरदार होते त्यांस जहागीर होती. तसेंच त्यांचेच पथकांत नागो देवचक्रे हे एक देवरुखे सरदार अहमदाबादजवळ इंग्रजांबरोबर लढले. या कारणांनीं सर्वत्र पसरले.

१९ इंग्रजी राज्यापूर्वीं देवरुख्यांचा आचार इतर महाराष्ट्र ब्राह्मणांप्रमाणेंच होता. त्यांचे प्रमाणेंच आतां त्यांत फरक होत आहे. ✓

२० जातींत पुनर्विवाह नाहीत. जातींतल्या विधवांची व निराश्रित मुलांची व्यवस्था इतर महाराष्ट्र ब्राह्मणांप्रमाणेच कांहीं विशेष प्रकारे लावलेली नाही.

२१ अशा जात बनलेली नाही.

२२ अशा प्रकारचे उदाहरणच घडलेले नाही.

आडनांवें, गोत्रे व कुलस्वामी यांच्या याद्या सोबत आहेत. [येथे छापल्या नाहीत] जातीतील प्रसिद्ध स्त्री पुरुषांचीं चित्रें मिळणे शक्य नाही.

स्त्री-पुरुषांचे दागदागिने व पोषाख इतर महाराष्ट्र ब्राह्मणांप्रमाणेच असल्यामुळे याबद्दल जास्त माहिती देणेची जरूरी नाही.

जातीचा असा फंड नाही तरी जातीतील गरीब विद्यार्थ्यांस मदत देण्याचे कामीं आजपर्यंत अनेक संस्था निघाल्या होत्या.

सांप्रत “ विद्यामृतपोषक संस्था शाखा नं. १ व २ ” व “ विद्यार्थी सहायक मंडळ ” अशा दोन संस्था आज आहेत. त्यांचे वार्षिक रिपोर्ट प्रसिद्ध होत असतात. पैकीं “ विद्यामृत पोषक संस्थेचे १९१६ व १९१७ सालचे रिपोर्ट; व ‘ विद्यार्थी सहायक मंडळी ’ चा १९१६ चा रिपोर्ट पाठविला आहे [येथे छापला नाही.]

समारोप

आम्हांस ज्ञानकोशाचे पुरवणीविभाग तयार करावयाचे आहेत, आणि ज्ञानकोशांत ज्या उणीवा असतील त्या भरून काढण्यासाठीच हे विभाग आहेत. ज्यांना कांहीं मजकूर हवा असेल तो त्यांनीं आम्हास कळवावा आणि विस्मृतीमुळे किंवा गैर माहितीमुळे जे दोष उत्पन्न झाले असतील ते दूर व्हावेत, ही आमची इच्छा असल्यामुळे देवरुखे मंडळीनां आम्ही असे कळविले कीं तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे जर तुम्हांस मांडणी करावयाची असेल तर आम्ही तुम्हांस सवड देऊं. खरोखर असे दिसून येईल कीं आमच्या मूळच्या लेखांत देवरुखे मंडळीनां राग येण्यासारखे कांहीं एक नाही. तथापि तो लेख प्रसिद्ध झाल्यानंतर लोकांना त्यांत आपला अपमान झाला असे वाटू लागले तेव्हां केवळ त्यांच्या समजुतीसाठीं त्यांचे म्हणणे जसे येईल तसे त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या नांवावर व जबाबदारीवर छापण्याचे आम्ही अभिवचन दिले.

आमच्या अभिवचनापूर्वीच ठाणे, मुंबई या दोन ठिकाणीं ज्ञानकोशासाठीं मजकूर तयार करण्यासाठीं मंडळे स्थापन झालीं. आणि ती दोन्ही मंडळे पुढे एकत्र झालीं आणि त्यांच्या संयुक्त मंडळास आम्ही हें अभिवचन दिले. तेव्हां असे वाटले कीं आपले काम अगटोपले; पण तेवढ्यानें पुरे झाले नाही. मजकूर तयार करण्यासाठीं

जी सभासदांची कमेटी नेमण्यांत आली तिच्यामध्ये तीव्र मतभेद उत्पन्न झाला आणि तयार केलेला मजकूर अध्यक्षाना आपले निर्णायक मत वापरून पास करून घ्यावा लागला. तेव्हां अल्पसंख्याक पक्षाने आम्हांस असे कळविले की तयार झालेला मजकूर आम्हांस मान्य नाही. यामुळे आम्ही बहुसंख्याक पक्षास असे कळविले की त्यांची बहुसंख्या या कमेटींत अल्प फरकाने असल्यामुळे मजकूर जितका जास्त लोकांना मान्य होईल तितका चांगला आणि तसे होण्यासारखे असेल तर प्रयत्न करावा. आपल्या पक्षाला अधिक लोकवळ मिळावे म्हणून ज्यांनी मसुदा तयार केला होता त्यांनी आपल्या पक्षाला लोकांचे पाठवळ अधिक मिळावे म्हणून खटपट करणे अवश्य होते आणि त्यांनी त्याप्रमाणे खटपटही केली. त्या खटपटीचे दृश्य स्वरूप दाहिवलीची परिषद होय. ज्ञानकोशाची जाहिरात करण्यासाठी आम्ही देवरुखे मंडळीना मुद्दाम तंटे वाढवीत आहोत म्हणून मुंबईच्या एका पत्राने जो आमच्यावर आरोप केला तोही खरा नाही.

दाहिवलीच्या परिषदेत मुंबईकर अल्पसंख्याक वर्गाचा भाग घेण्याचा विचार होता असे दिसते. आणि अल्पसंख्याक पक्षाने कांहीं पत्रके दाहिवलीसच काढली आहेत. त्या पक्षास चोहोंकडून आलेल्या समाजांत आपल्या म्हणण्यास जोर येईल अशी खात्री नव्हती त्यामुळे ती मंडळी त्या परिषदेपासून अलिप्त राहिली आणि त्यांनी दुसरी एक परिषद मुंबईस भरविली. असे आम्हांस दिसत आहे तथापि अल्पसंख्याक पक्षाने चळवळ बरीच केली आणि आपल्या पाठीमागे लोकवळ हेच मिळविले यांत शंका नाही.

दोन परिषदा झाल्या त्या परिषदांचे बल भिन्न आहे तरी बरेच आहे. अशा प्रसंगी आम्हांस असे वाटले की जर या दोन्ही परिषदांच्या चालकांची एकी होऊन मसुदा आला तर चांगले. आणि यासाठी मसुदा करून पाठविण्याची संधि आम्ही त्यांस दिली. तथापि जर दोन्ही पक्षांची एकी झाली नाही तर काय करावे हा प्रश्न उपस्थित होतो. आम्हाला एकच मार्ग शिल्लक उरतो तो म्हटला म्हणजे दोन्ही परिषदा भरण्यापूर्वी ठाणे व मुंबई येथील सभांच्या संयुक्त मंडळाकडून जसे तयार झाले असेल त्याचा स्वीकार करणे, किंवा दोन्ही पक्षांचे म्हणणे पाहून एका पक्षाने पाठविलेला मजकूर मुख्य म्हणून स्वीकारणे व दुसऱ्या पक्षाने सुचविलेल्या फरकांचा टीपांत निर्देश करून मोकळे होणे. या परिस्थितीत संपादकीय निश्चय झाला तो येणेप्रमाणे:—

दोन्ही परिषदांच्या प्रतिनिधींची तडजोड होऊन दोघांस संमत असलेला असा मसुदा आला तर त्याचा स्वीकार करण्यांत येईल. जर तसा झाला नाही तर

दाहिवली परिषदेच्या प्रतिनिधींचा मसुदा मान्य करण्यांत येईल. आणि अल्पसंख्याकांची परिषद जी मुंबईस भरली तिच्या इच्छेस मान देण्यासाठीं जे माहितीच्या स्वरूपाचे आक्षेप आहेत त्या आक्षेपांस टीपेमध्ये स्थान दिले जाईल. या संपादकीय निश्चयाची प्रत दोन्ही पक्षांच्या प्रतिनिधींकडे पाठवावी.

या पूर्वोक्त विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं या ज्ञातीच्या बाबतींत आमचा दुराग्रह कोणताच नव्हता, आणि आम्ही केलेली विधाने त्या ज्ञातीनें पाठविलेल्या साहित्यावरूनच केली होती. ✓

गोवर्धन ब्राह्मणप्रकरण

ज्ञानकोशकारांनीं आपणांस अन्याय केला म्हणून ज्या हिंदु ज्ञातीनें सपाडून चळवळ केली, अशी ज्ञाति म्हटली म्हणजे गोवर्धन ब्राह्मणांची होय. त्यांनीं जी टीका केली त्या टीकेला आम्ही उत्तरहि दिलें आहे. मुख्य गोष्ट अशी आहे कीं आमच्यावर तुटून पडणारे गोवर्धन ब्राह्मण ज्ञातीतील खटपट करणारे (रा. देवराव नाईक इत्यादि मंडळी) आपले मित्र कोण आहेत हें ओळखनासे झाले आहेत. गोवर्धन ब्राह्मणासंबंधानें विचार करतां स्वतःची वृत्ति पाहिल्यापासून अनुकूल नव्हती हें आम्हांस सरळपणें मांडलें पाहिजे. आम्हांस प्रथम असें वाटलें कीं नागपूरकडे विदुर किंवा कृष्णपक्षी लोक (ब्राह्मणांची कुणविणीपासून झालेली प्रजा) आज आपणांस पाराशर "ब्राह्मण" म्हणवून घेत आहेत त्याप्रमाणेंच विधवांची व्यभिचारामुळे झालेली संतति "गोळक" हें लोकपरीचित नांव झुगारून देऊन "गोवर्धन ब्राह्मण" म्हणवून घेऊं लागली असावी. गोवर्धन हे गोळक म्हणजे व्यभिचारसंतति आहेत अशी केवळ आमचीच समजूत आहे असें नाही तर खुद्द गोवर्धनांचीहि तशी समजूत होती व अजूनही असेल. त्यांनीं जे आपल्या तर्फेचे पुरावे दिले आहेत किंवा पुस्तके लिहिलीं आहेत त्यांत व्यभिचारोत्पन्न मनुष्य, आईबाप ब्राह्मण असल्यास ब्राह्मणच होतो अशा अर्थाचे लिहिले आहे आणि कित्येकांस गोवर्धन हें नांव पसंत नाही असें दाखविणारे लेखहि आहेत. आज आमचा हा गोवर्धनांच्या व्यभिचारोत्पत्तीचा समज दूर झाला आहे आणि कोंकणस्थ देशस्थांप्रमाणें गोवर्धन ही एक महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतील पोटजात आहे असें आमचें मत झालें आहे.

यासंबंधानें ज्ञानकोशांत जो लेख लिहिला होता तो लेख त्या ज्ञातीचें म्हणणें ऐकून आणि मुद्दाम चौकशी करून लिहिला होता. त्यासंबंधानें जी चौकशी झाली ती. प्रथम ११।२।२२ रोजीं झाली त्याप्रसंगीं गोवर्धनांपैकीं खालील मंडळी हजर होती.

१ रा. राजाराम केशव ऋषी, २ रा. देवराव विष्णु नाईक, ३ रा. त्रिंबक विष्णु धर्माधिकारी, ४ रा. पांडुरंग भास्कर शास्त्री, ५ रा. शिवराम रामचंद्र विवलकर, ६ रा. हरी विष्णु, ७ रा. गणेश नारायण पानसरे, ८ रा. शंकर गोपाळ वड, पणोकर, ९ रा. विनायक रामचंद्र मरवी, १० रा. श्रीपाद केशव महाजन, ११ रा. श्रीधर गणेश जोशी, १२ रा. सिताराम जोशी, १३ रा. भगवंत साऊ जोशी, १४ रा. दत्तात्रेय कृष्ण व्यवहारे, १५ रा. महादेव नारायण देव, १६ रा. शंकर बाळकृष्ण पिंगळे, १७ रा. विठ्ठल महादेव टापरे, १९ रा. नामदेव केशव कुवर, १९ रा. केशव नरहरी घवी, २० रा. हरी गणेश कुलकर्णी, २१ रा. रामचंद्र वळवंत कावळे परळी, २२ रा. गजानन गोपाळ देव, २३ रा. पांडुरंग चिंतामण, २४ रा. पुरुषोत्तम रंगनाथ टापरे, २५ रा. केशव भिकाजी चावरे, २६ रा. महादेव रामचंद्र मुरळे २७ रा. दिनकर रामकृष्ण लकडे, २८ रा. गंगावर रावजी पिंगळे, २९ रा. श्रीनिवास बनहट्टी, ३० रा. दामोदर वासुदेव पाध्ये, ३१ रा. हरी बहिरव मंडावले, ३२ रा. आबाजी बाळकृष्ण अगटे, ३३ रा. बापू गोविंद आखरे, ३४ रा. राजाराम आप्पाजी मंडावले, ३५ रा. गोविंद बाळकृष्ण मिरासदार, ३६ रा. पांडुरंग रावजी जोशी, ३७ रा. रंगनाथ नरहर रोंघे, ३८ रा. दत्तात्रेय पांडुरंग जोशी, ३९ रा. रामकृष्ण पांडुरंग कुलकर्णी, ४० रा. महादेव विष्णु ढवळे, ४१ रा. गणेश पांडुरंग खिरासे. इ. दोन बैठकी झाल्या. दुसऱ्या बैठकीस ही कांहीं मंडळी हजर होती. पण त्या वेळचे सद्यांचे कागद सांपडले नसल्यामुळे दिले नाहीत.

गोवर्धनांची बाजू चांगल्या तऱ्हेने मांडण्याचे श्रेय रा, मंडावले वकील व रा. पाध्येशास्त्री व रा. देवराव नाईक यांच्याकडे आहे, आणि आमच्या मतांत जो फरक घडून आला याचे कारण जो पुरावा होता तो तर आहेच पण या तीन गृहस्थांची मांडणी देखील तितकाच कारण आहे.

जातिनिर्णयासाठी जीं कमेटी नेमली होती तिने जो कच्चा मसुदा तयार केला तो आफिसांत आहे, कच्च्या मसुद्याचा पक्का मसुदा प्रसिद्धीसाठी कर्धच झाला नाही, आणि गोवर्धनासंबंधी जो मजकूर ज्ञानकोशांत लिहिला गेला तो त्या कच्च्या मसुद्यावरूनच लिहिला गेला. तो मसुदा पुढे दिला आहे.

जातीच्या प्रश्नावर निकाल द्यावयाचा म्हणजे अगोदर पुढे आलेला पुरावा आणि नंतर निकाल असा अनुक्रम असावा लागतो. जेव्हां आमच्या निकालाचेच परीक्षण होत असेल तेव्हां तो निकाल प्रथम देऊन नंतर तो निकाल देण्यासाठी पुढे आलेला पुरावा देणे हा क्रम उत्पन्न होतो, म्हणून तो येथे अंगिकारितो.

गोवर्धन ज्ञातिनिर्णय

“ गोळक ” व “ गोवर्धन ब्राह्मण ” या नांवांनै जी ज्ञाति ओळखली जाते तिच्याविषयींचा मुख्य ऐतिहासिक प्रश्न म्हटला म्हणजे हा की, ही ज्ञाति मूळचीच ब्राह्मण आहे की, व्यभिचारोत्पन्न एका ज्ञातीनै आपणांस गोवर्धन हें नांव वर्णाविषयक महत्त्वाकांक्षेनै लावून घेतलें आहे एवढाच कायतो प्रश्न पुढें आहे.

कुंड आणि गोळक या नांवांनै धर्मशास्त्रांत उल्लेखिलेले जे वर्ग आहेत त्यांस ब्राह्मण म्हणावें किंवा म्हणूं नये, त्यांची गणना कोणांत करावी हा प्रश्न आमच्या-पुढें नाहीं, आणि यासाठीं कुंड किंवा गोळक या जारज वर्गांस देखील ब्राह्मणांचे अधिकार दिले आहेत असें सिद्ध करण्यासाठीं गोवर्धनांनीं मांडलेला वादविवाद आमच्या विचारक्षेत्राबाहेरचा असल्यामुळें तो आम्हीं पूर्णपणें उपोक्षितों. आम्हांस पहावयाचें तें हें कीं,

(१) गोवर्धन ब्राह्मणांच्या अस्तित्वावद्दलचा आधार कितपत जुना आहे.

(२) ज्या ज्या काळीं त्यांचा उल्लेख सनदांतून केला जातो त्याकाळीं त्यांचा अंतर्भाव ब्राह्मणांत होत होता काय.

आमच्यापुढें जीं अनेक पत्रे व सनदा आल्या त्यांत शालिवाहन शके १६८१ सालचे पत्र जुनें आहे, याहून जुन्या पत्राचें अस्सल आमच्यापुढें आलें नाहीं. त्यांत लक्ष्मण नरहर भट उपाध्ये यांस गोवर्धन म्हणून धर्माधिकार दिलेले आहेत म्हणजे वाळ्याजी बाजीरावांच्या कारकीर्दींत गोवर्धन हें नांव रूढ होतें, त्यांस ब्राह्मण म्हणत होते आणि त्यांस धर्माधिकार होते एवढें निश्चित होतें. आदिलशाहींतील सनद आणि त्या सनदेवर पेशवाईतील ठराव ही दोन्ही अस्सल आमच्यापुढें न आल्या-मुळें जेम्स धरली नाहींत पण तो पुरावा खरा असणें अशक्य नाहीं.

गोवर्धन हा शब्द महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागास लावीत असत ही गोष्ट निश्चित आहे. तसेंच गोवर्धन आज अनेक जातीचे व ठिकाणचे उपाध्येपण व जोशीपण करतात ही गोष्टहि निश्चित आहे. आगळे ज्ञातीकडून ज्ञानकोशमंडळास आलेल्या माहितींत ही गोष्ट नमूद केली आहे. आज ब्राह्मणांचे सर्व कर्माधिकार गोवर्धनांस आहेत शिवाय उत्तर कोंकणातील माध्यंदिनांच्या प्रसिद्ध सनदांत त्यांनीं आपली वृत्ति गोवर्धनांपासून विंबामार्फत घेतली असा पुरावा आहे. यावरून गोवर्धन ही ब्राह्मणांची जुनी स्वतंत्र जात असावी असें दिसतें.

गोवर्धनांनीं पुढें मांडलेल्या पुराव्यांत असें सांगितलें आहे कीं. ते अधर्म-संतति नाहींत. असते तर त्यांची आडनांवें इतर ब्राह्मणांतलीं असतीं पण त्यांची

आडनांवे इतर ब्राह्मणांतली नाहीत. प्रस्तुत विधान अयथार्थ आहे. गोवर्धनांतहि विवलकर, मंडलिक, फाटक, खरे, साठ्ये वगैरे कोंकणस्थांत असलेलीं आडनांवे आहेत. भालेराव, दास्ताने, डांगे वगैरे देशस्थांतील आडनांवे आहेत. तथापि गोवर्धनांतील विश्वाते, शूल, टापरे, कंधे इ. आडनांवे बरिचर्शी किंबहुना निम्याहून अधिक आडनांवे अगर्दी स्वतंत्र आहेत यांत शंका नाही. निराळ्या आडनांवाच्या पुराव्यावरून कांहीं निर्णय करता येईल तर हा की, ही जात इतर ब्राह्मण जातींपासून अगर्दी पृथक् आहे. सदृश आडनांवावरून निर्णय दोन प्रकारचे निघतील, ते हे की कोंकणस्थ ब्राह्मण देशस्थ व कऱ्हाडे ब्राह्मण प्रभु, मराठे यांत अनेक आडनांवे ज्या कारणांमुळे सामान्य असतील त्याच कारणांमुळे कांहीं आडनांवे देशस्थादि ब्राह्मणांत व गोवर्धनांत एक असतील. दुसरा असा संभव आहे की अन्य जातींतील माणसे गोवर्धनांत शिरली असतील व त्यांस कारण शिरलेल्या व्यक्तींचा जन्म विधवेपासून झाला असावा; या खेरीज अन्य कारणेहि असणे अशक्य नाही. भिन्न ब्राह्मण जातींतील माणसे गोवर्धनांत शिरली असल्यास व विधवासंततीहि गोवर्धनांनी स्वीकारली असल्यास जातीची कांहीं काळपर्यंत ज्ञातिनियमनाविषयक नीति मात्र स्पष्ट होईल, तेवढ्यावरून जातीच्या स्वतंत्र अस्तित्वास किंवा ब्राह्मणजातित्वास बाध येत नाही.

गोवर्धनांशी इतर ब्राह्मण आज उघडपणे अन्नव्यवहार करित नाहीत असे पुढे आक्षेपकांनीं आणले आहे व गोवर्धनांनीहि ही गोष्ट मान्य केली आहे आणि ही गोष्ट ब्राह्मण्यास बाध आणू शकत नाही; असे अनेक ब्राह्मणांमध्ये असलेला अन्नोदक व्यवहाराचा अभाव पुराव्यादाखल मांडून दाखविले आहे. गोवर्धनांनीं याचे कारण व्दावहारिक स्पर्धा असावी असे मांडले आहे, ते अशक्य नाही. ऋग्वेदी गंगातीरवासी गोवर्धन यांनीं पुढे जी कैफियत मांडली आहे, त्यांत उत्तरकोंकणातील यजुर्वेदी गोवर्धन आमच्यांतील नाहीत असे म्हटले आहे, व सनदी गोवर्धन ते आम्ही आहोंत असे म्हटले आहे. सनदी गोवर्धन ती कोणती घराणी हा प्रश्न आमच्यापुढे नसल्यामुळे त्यांच्या कैफियतीचा आम्हांस सध्यां विचार कर्तव्य नाही.

ज्याअर्थी गोवर्धनांत ऋग्वेदी व यजुर्वेदी असे दोन्ही भेद आहेत त्याअर्थी गोवर्धनांचा वर्ग विशिष्टवेदानुयायी न धरतां कोंकणस्थांप्रमाणे प्रादेशिक म्हणण्यास हरकत नाही.

वरील कारणांमुळे गोवर्धनांचा उल्लेख ज्ञानकोशांत गोळक या सदराखाली न करतां गोवर्धन या सदराखाली करावा, आणि कोंकणस्थ-देशस्थांप्रमाणे त्यांचा अंतर्भाव महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांत प्रादेशिक जात म्हणून करावा अशी आम्हीं ज्ञानकोशसंपादकांस शिफारस करतो.

वरील गिर्णयांतील वाक्ये आमच्या ज्ञानकोशांतील लेखांत आली आहेत व त्यावरच टीकेचा मारा नेमला आहे. आमच्या विरुद्ध घेतलेले आक्षेप येणेप्रमाणे आहेत.

(१) आम्ही गोळक हा अपमानास्पद शब्द वापरला.

(२) आम्ही गोवर्धनांच्या ज्ञातीमध्ये व्यभिचरोत्पन्न किंवा पुनर्विवाहाची संतति गेली असेल अशी कल्पना उत्पन्न करून दिली.

(३) आणि त्यास इतर ब्राह्मणांच्या आडनावांचे अस्तित्त्व हा पुरावा असणे शक्य आहे हे कबूल केले.

या तिन्ही विधानांना उत्तर असे आहे की गोळक हा शब्द आम्हीच वापरला असे नाही तर हा शब्द त्यांच्याच लेखकांनी व ग्रंथकारांनी वापरला आहे आणि गोळक याच्या एवजी “गोलोक” असे नांव रूढ करण्याचा प्रयत्न देखील कित्येकांनी केला आहे.

या जातीसंबंधी गॅझेटिअर, सेन्सस रिपोर्ट वगैरेमध्ये जी माहिती आम्हांस मिळाली त्या माहितीत गोवर्धन या ज्ञातीबद्दल बहुतेक ठिकाणी ‘गोलक’ म्हणून पर्यायनाम दिलेले आढळले. एवढेच नव्हे तर या ज्ञातीतीलच बडोदे येथील एक गृहस्थ रा. हणमंत रघुनाथ जोशी यांनी पाठविलेल्या ‘स्वशास्त्रीय बांधवांस विनोति’ या नांवाच्या पुस्तकांत (पृ. १८, १९, २६, २७ इत्यादि) व ता. २१ माहे मे सन १८८७ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या एका जाहिरातीत जो एका खटल्याचा निकाल दिलेला आहे त्यांत (‘गोळक ब्राह्मणांचे वेअदवांचे खटल्यांचा निकाल’ व ‘विष्णु अनंत भटजी वैद्य, समस्त गोळक ब्रम्हवृंदांचे उपाध्ये व धर्माधिकारी यांचे आज्ञेवरून’ वगैरे तऱ्हेचे) या ज्ञातीसंबंधी ज्ञातीतील गृहस्थांनी गोळक ब्राह्मण असे उल्लेख केलेले आढळले.

आतां याप्रसंगी ज्ञानकोशकारांस दोन्ही बाजू वाचकांपुढे ठेऊन निर्णय वाचकांवरच सोंपवून मोकळे होतां आले असते परंतु या प्रश्नाचा निश्चित निकाल लागून एका जातीवरचा प्रवाद जर अजीवाद काढून टाकतां आला तर ज्ञानकोशामार्फत ते एक मोठे कार्य होईल व निश्चयात्मक मत समाजापुढे मांडतां येईल म्हणून आम्ही मुद्दाम खटपट केली; आणि गोवर्धनांच्या सुदैवाने आम्ही गोवर्धनांस अत्यंत अनुकूल अशा निर्णयास पोचलो असल्यामुळे आमच्या मनांत आलेल्या प्रत्येक प्रश्नास व निकालांत उत्तर दिले आहे.

उलटपक्षी 'दंडकारण्य देशांतील आर्य ब्राह्मण' नांवाच्या पत्रकांत या शब्दाचा व गोवर्धन ब्राह्मणांचा कांहीं संबंध नाही असे विवेचन केलेले आढळले.

गोलक व गोवर्धन ब्राह्मण हे एकच किंवा काय या प्रश्नासंबंधी जाहीर रीतीने चर्चा करून गोवर्धन ब्राह्मणांसंबंधी गोळक शब्दाचा जर अपप्रयोग होत असेल तर त्याचें निराकरण करावें व जातीची इतिहासास धरून साधार व वास्तविक माहिती ज्ञानकोशांत अंतर्भूत व्हावी व इतरहि जातीसंबंधी जेथे संशयित माहिती असेल तेथे ती निश्चित स्वरूपाची मिळावी म्हणून ज्ञानकोशमंडळांतील, कायद्याशी परिचित व ऐतिहासिक पद्धतीचा अभ्यास केलेले अशा गृहस्थांची निवड करून एक जातिनिर्णायक कमिटी नेमण्यांत आली. त्या कमिटींत रा. यशवंत राम-कृष्ण दाते, बी. ए. एल्. एल्. बी. (अध्यक्ष); शंकर पांडुरंग पारखी, बी. ए. एल्. एल्. बी.; सर्वोत्तम बासुदेव देशपांडे, बी. ए. हे गृहस्थ असून रा. चिंतामण गणेश कर्वे बी. ए. यांस या कमिटीचे चिटणीस नेमण्यांत आले.

आम्ही जी चौकशी केली तिचा हेतु देखील जाहीरपणे स्पष्ट केला होता. तथापि आम्ही शंकराचार्यांचे अधिकार आमच्याकडे घेतों म्हणून आमच्यावर प्रबोधनकर्ते वगैरेकडून टीका झालीच. ✓

ज्ञानकोशकारांची विनंति

ज्ञानकोश मंडळाकडे अनेक जातींकडून, आमचा तुम्ही ब्राह्मण म्हणून आपल्या ग्रंथांत उल्लेख करा अशा तऱ्हेची पत्रे आली आहेत. त्याचप्रमाणे अमक्या जातीस ब्राह्मण म्हणून लेखू नका अशा तऱ्हेची इच्छाहि प्रदर्शित केली आहे.

कोणत्याहि जातीचें चातुर्वर्ण्यांत स्थान ठरविण्याची जबाबदारी ज्ञानकोश मंडळ घ्यावयास तयार नाही. तथापि कांहीं प्रश्न केवळ इतिहास-स्वरूपी आहेत त्यांची चर्चा उघडपणे करण्याची ज्ञानकोशकारांची इच्छा आहे. एखाद्या जातीने आपला इतिहास आमच्याकडे पाठविला तर त्यांतील ऐतिहासिक भागाची उघडपणे चर्चा केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. उदाहरणार्थ कुडाळकर ब्राह्मण हा सारस्वतांचा एक भेद आहे की, सारस्वतांव्यतिरिक्त निराळा वर्ग आहे इत्यादि ऐतिहासिकदृष्ट्या विवेचन करण्यास हरकत नाही.

या प्रश्नावर आम्हांस जें कांहीं लिहावयाचें तें लिहिण्यापूर्वी त्या प्रश्नामध्ये ज्यांचे हितसंबंध अडकले आहेत अशा लोकांस आपलें म्हणणें सविस्तर मांडण्याची व आमच्याकडे काय माहिती आली आहे ती तपासून तीस प्रत्युत्तर देण्याची संघ देणें अवश्य आहे.

प्रस्तुत हेतूच्या सिध्यर्थ ज्ञानकोशमंडळांतील संपादकवर्गापैकी इतिहासशोधनाच्या तत्वांशी व कायद्याशी परिचित असलेल्या तीन मंडळीची (रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते बी. ए. एल्. एल् बी; रा. रा. शंकर पांडुरंग पारखी एल्.एल्.बी; व रा. रा सर्वोत्तम वापुदेव देझपांडे बी. ए.) कमेटी नेमली आहे. तर ज्यांस या बाबतींत काहीं लिहावयाचें असेल किंवा मंडळापुढें मांडावयाचें असेल त्यांनीं आपलें म्हणणें या कमेटीपुढें मांडावें.

या कमेटीच्या बैठकी शनिवारीं दुपारीं तीन वाजल्यापासून ६ वाजेपर्यंत होतील. पहिली बैठक फेब्रुवारीच्या पहिल्या शनिवारीं होईल.

या कमेटीपुढें जी माहिती येईल ती प्रसिद्धपणें स्वीकारली जाईल, व चर्चेसाठीं वेतलेले प्रश्न आणि ते कोणच्या तारखेस निवतील तेहि आगाऊ प्रसिद्ध होईल. ता. १८।१।२२]

[लोकमान्य २७।१।२२

श्रीधर न्यंकटेश केतकर.

गोळकांविषयीं विचार

“ सामाजिक इतिहासाविषयीं वादग्रस्त प्रश्नाच्या ” निर्णयासाठीं त्यांची चौकशी उघड करण्याचें ठरवून जे निर्णायक नेमिले, त्यांची गोळक उर्फ गोवर्धन यांच्या प्रश्नांचा निर्णय करण्यासाठीं पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें पहिली बैठक ११ फेब्रुवारी १९२२ रोजी ३ वाजतां ज्ञानकोशकार्यालयांत भरली होती.

बैठकीस रा. मंडावले वकील (मुंबई), रा. पालये शास्त्री, रा. देवराव नाईक (मुंबई), रा. महाजन (आकोला) इत्यादि त्या ज्ञातीची अदमासे ५० मंडळी हजर होती. बैठकीस गोवर्धनब्राह्मणसभा मुंबई, पुणे, आकोला या संघांकडून प्रनिनिधी आले होते.

सुरवातीपूर्वी डॉ. केतकर यांनीं निर्णायक मंडळी तटस्थपणें केवळ ऐतिहासिक विचार करणार आहेत, जातीस बाहेष्कृत ठेवावें किंवा नाही या प्रकारच्या प्रश्नांचा ते विचार करणार नाहींत, यासाठीं ऐतिहासिक प्रश्नाशिवाय दुसरे प्रश्न कोणीं उपस्थित करूं नयेत असें सांगितले.

रा. सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव यांनीं पूर्वपक्ष करून त्यांत असें सांगितलें कीं सध्यां संशोधिले जाणारे गोलक, शास्त्र, आचार व व्यवहार यावरून पाहतां ब्राह्मण नाहींत. आपल्या म्हणण्याला त्यांनीं आधार दाखविले.

याला पालयेशास्त्री यांनीं उत्तर दिलें कीं, गोळक हा विशिष्ट जातीवाचक शब्द नाहीं. महाराष्ट्रांतील प्राचीन गोवर्धन प्रांतांतील ब्राह्मणांनां गोवर्धन ब्राह्मण असें नांव आहे, दोन हजार वर्षांपासून आब्राह्मणशब्दांत गोवर्धन पौरोहित्य करीत आले आहेत. अन्नोदकव्यवहाराभास ब्राह्मण्यांस विरोधक नाहीं.

नंतर प्रत्युत्तरादाखल कोणास बोलावयाचें असल्यास तसें करण्याची परवानगी दिली. दोघातिवांनीं गोवर्धनांच्या ब्राह्मण्याविषयीं आपलें म्हणणें पुढें मांडिलें. रा. मंडावले यांनीं ऐतिहासिक पुरावे सादर केले व इसवी सन १७४२ पर्यंत निदान गोळक हें नांव आढळत नाही असें सांगितलें.

अखेरीस पांच वाजल्यानंतर निर्णायकांनीं ज्ञातीनें रूजू केलेले व करणार असलेले कागदपत्र पाहून विचार करण्यासाठीं आज निर्णय तहकूब ठेऊन त्यासाठीं २२ एप्रिल १९२२ ही तारीख नेमिली व मंडळींचे आभार मानून बैठक खलास करण्यांत आली

चिंतामण गणेश कर्वे

[लोकमान्य ता. १६।२।२२ व लोकसंग्रह ता. १८।२।२२]

कृष्णातीरकर गोवर्धनांचीं कैफीयत

पुणें मिरासदार स्कूल, वेताळ पेठ

श्रीयुत महाराष्ट्र ज्ञानकोश मंडळाचे सेक्रेटरी व व्यवस्थापक यांस

पुणें येथील कृष्णातीरकर कुंडब्राह्मण ज्ञातीकडून कृ. सा. न. वि. वि.

१ आमच्या ज्ञातीविषयीं महाराष्ट्र ज्ञानकोशांत अद्यापि खरी माहिती छापली गेली नाही म्हणून व माहितीची उणीव पडल्यामुळे ज्ञानकोश मंडळांनीं चुकीची माहिती प्रसिद्ध करूं नये म्हणून आम्ही आपल्या समाजातर्फे खालील प्रमाणे माहिती सादर करित आहोंत.

ज्ञानकोशमंडळातर्फे प्रत्येक ज्ञातीच्या उत्पत्ती वगैरे संबंधीं खरा निर्णय मिळवितां यावा या सद्देतून तयांनीं जे 'न्यायमंडळ' नेमून चिकित्सा चालविली आहे; त्या मंडळामार्फत ता. ११ फेब्रु व २२ एप्रिल (१९२२) ह्या तारखा " गोळक उर्फ गोवर्धन " हे ब्राह्मण आहेत काय ? असा प्रश्न घेऊन त्याची चर्चा करण्याकरितां नेमलेल्या होत्या. सदरील तारखेस वरील ज्ञातीसंबंधीं जो पुरावा आपणापुढें आला आहे, त्याच्या वास्तविक स्वरूपावर या आमच्या माहितीनें प्रकाश पडून आपलें निर्णयाचें कामहि बरेंच सुलभ होईल.

२ " गोवर्धन ब्राह्मण " म्हणून सर्वसामान्य जो समाज प्रसिद्ध आहे त्यांत मुख्यत्वे दोनच ठिकाणच्या लोकांचा समावेश होतो. एक कृष्णातीरकर व दुसरे गंगातीरकर. कृष्णेच्या आजूबाजूस जे ब्राह्मण वस्ती करून राहतात ते कृष्णातीरकर ऋग्वेदी गोवर्धन ब्राह्मण होत व गोदावरीच्या आसमंतात राहणाऱ्यांना गंगातीरकर ऋग्वेदी गोवर्धन

ब्राह्मण अशी संज्ञा आहे. कृष्णातीरकर व गंगातीरकर मिळून होणारा समाज हा एक असून त्यांचा परस्परशीं रोटीवेटी व्यवहार होत असतो. या दोन्ही समाजांची राहणी तंतोतंत देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांप्रमाणे असून हे स्नानसंध्यादि नित्य कर्मे व दानप्रतिग्रहादि षट्कर्म ब्राह्मण्यवत् यथाविधि करित असतात. यांच्या श्रावण्या (यज्ञोपवीत धारण करण्याचा वार्षिक संस्कार) देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणाबरोबर त्यांचे बरोबरीचे नात्याने केल्या जातात, उपनयनादि संस्कार वेदोक्त पद्धतीने ब्राह्मणांकरवीं करविले जातात. त्यांत कधी कधी यांच्या शाखेचे वैदिक ब्राह्मणीह असतात. गायत्रीमंत्राची दीक्षा यांना ऋग्वेदी ब्राह्मण उपाध्यायाकडून दिली जाते. वरील रूढीविरुद्ध आजपर्यंत कोणीहि ऋग्वेदी ब्राह्मणांनीं आक्षेप घेतलेला नाही. काहीं वितंडखोर ब्राह्मणांनीं जोशीपणाच्या वृत्तीच्या कामीं आपला स्वार्थ साधावा व तो गोवर्धनब्राह्मणांस हीनत्व दिल्याने साधेल म्हणून काहीं खोडसाळपणा केलेल्यांची एकदोन उदाहरणे आहेत परंतु त्यांचा निकाल कोटीतून त्यांच्या वर्तनेच होऊन गोवर्धन ब्राह्मणास उपाध्येपणाचा व सर्व ब्रह्मकर्मींचा अधिकार आहे असें शास्त्रात झाले आहे. असे एक दोन अपवाद सोडले तर या ज्ञातीचा ब्राह्मण जातीशीं कोणत्याहि प्रकारचा वाद व मत्सर नसून ब्राह्मणास हे आपलेच ब्राह्मण समजून पूज्यतेने वागवितात. खुद्द ब्राह्मणाशीं यांचा रोटीवेटी व्यवहार होत नाही परंतु उदकग्रहणास प्रत्यवाय नाही असे बदल त्यांना मिळालेल्या सनदापत्रांत स्पष्ट उल्लेख आहे. सार्वजनिक भोजनाचे प्रसंगी व लग्नकार्यादि बाबतींत ब्राह्मणांच्या येथे जाऊन हे दान—दाक्षिणा घेतात व ते देतात. त्याबद्दल आजपर्यंत केव्हाच हरकत झालेली नाही. यांचा आहारा—विहार यच्चयावत ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांप्रमाणे असून सांप्रत धर्मभ्रष्टतेच्या काळीं सुद्धा अहारविहारादि बाबतींत हे शुद्ध आहेत हे विशेष आहे.

वरील समाजापैकीं आम्ही माहिती देणारे कृष्णातीरकर आहेत. आमची वस्ती भोर, पुणे, नसरापूर, परळी, सातारा, कोल्हापूर, धामणी, उंब्रज, मिरज, काले, धारपुडी, पेडगांव व कर्नाटक या बाजूस असून आम्हांस सर्व साधारण कृष्णातीरकर कुंड गोवर्धन ब्राह्मण म्हणतात. आमची उपजीविका कुलकर्णी, जोशीपणाची वतने व भिक्षुकी यांवर मुख्यत्वेकरून होते. आमच्यांतील काहीं लोक शाळामास्तर किंवा इतर सरकारी नोकर आहेत. काहीं शेतकीवर योगक्षेम चालवितात. मु. उंब्रज ता. कऱ्हाड, जि. सातारा येथील जोशी व उपाध्येपणाचा आमचा हक्क असून ती वृत्ति आज तागायत आम्ही चालवीत आहेत. त्याकामीं उंब्रज येथील सरकारी सनद व शंकराचार्यांचे आज्ञापत्र ता. २२।४।२२ रोजी आपणांस समक्ष दाखविण्यांत आली आहेत व त्यांची नोंद माहितीचे पुराव्यांत आपण दाखल केली आहे.

३ आमचे दुसरे ज्ञातिबांधव गंगातीरकर मंडळी यांची वस्ती अहमदनगर जिल्ह्यातील आक्षी, उंबरी, पुणतांबे, येवले, नाशिक, वऱ्हाड, बुलढाणा, अकोला, उमरावती इत्यादि ठिकाणी आहे. त्यांचा निर्वाह मुख्यत्वेकरून उपाध्येपणा व जोशीपणा यांवर होतो. या मंडळीस तिकडे धर्माधिकारी, भट अशी संज्ञा आहे. हे लोक नोकरी वगैरेवर फारसे निर्वाह करणारे नाहीत. त्यांच्यापाशी उपाध्येपणा व जोशीपणा यांच्या वृत्तीसंबंधी सनदापत्रे आहेत. तींही आपणांस ता. ११।२।२२ व ता. २२।४।२२ रोजी समक्ष दाखविण्यांत आलेली आहेत.

याप्रमाणे कृष्णातीरकर व गंगातीरकर मिळून आमच्या ज्ञातिबांधवांची वस्ती उपरिनिर्दिष्ट ठिकाणांखेरीज इतरत्र नाही.

४ आतां ता. ११।२।२२ व २२।४।२२ रोजी जी मंडळी 'आम्ही गोवर्धन ब्राह्मण' म्हणून पुरावा सांगण्याकरितां 'ज्ञानकोश कचेरीत' आली होती त्यापैकी बहुतेक कोंकण प्रांतांतील असून अन्य शाखीय होती. त्यांचे वसतिस्थान ठाणा, कल्याण, भिवंडी, माहीम, बदलापूर वगैरे भागांतून आहे. त्यांचा आमचा शरीर संबंध, रोटीबेटीव्यवहार होत नाही म्हणून त्यांना आम्ही आपले शाखेचे समजत नाही. आतां अगदीं अलीकडे चारदोन वर्षांत शहरांतील एक दोन सुधारक म्हणविणाऱ्या लोकांनीं त्यांच्याशीं शरीरसंबंध केल्याचे आढळते. परंतु त्यास कांहीं व्यक्तिखेरीजकरून आमच्या समाजाची मान्यता नाही. विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, ता. २२।४।२२ रोजी आपणापुढे त्या मंडळींत मिसळून जे लोक आले होते त्यांत पुढारी या नात्याने जी मंडळी काम करित होती त्यांना आम्ही आमच्या वतीने मुळींच निवडलेले नाही. आमच्या समाजांतील चार दोन मंडळी त्यावेळीं हजर होती पण सदर मंडळींनीं आम्हास न बोलण्याविषयीं विनंति केल्यावरून (कां ते माहित नाहीं) व आपण होऊन आपणाकडे असलेल्या माहितीवरून गोवर्धन ब्राह्मणसमाजांत कोणकोणाचा समावेश होतो हा प्रश्न काढाल असें वाटल्यावरून आतांपर्यंत आम्ही तटस्थ राहिले व सर्व प्रकार निमुटपणे पाहिला.

५ त्यांत असें दिसून आले कीं, कोंकणस्थ मंडळीबरोबर पुणे येथील लकडे, टापरे, वगैरे मंडळीहि मिसळलेली आहेत. सदर लकडे, टापरे यांचा शरीरसंबंध कोंकणस्थांशीं असेल परंतु त्यांचा रोटी व बेटी व्यवहार कृष्णातीरकरांशीं नाही व त्यांच्याशीं शरीरसंबंध करण्यास आमचा समाज तयार नाही. आमची पुण्यास यापूर्वीं वरींच वस्ती होती. अनेक वर्षे या दोन्ही समाजांचे (कृष्णातीरकर व लकडे, टापरे) वास्तव्य पुण्यास असतांही त्यांच्याशीं आमचा रोटी व बेटी व्यवहार होत नाही याचे कारण कांहीं तरी असलेच पाहिजे. आम्हांस त्या समाजाची कांहींच

माहिती नाही व त्यांनीं हि ती दाखविलेली नाही. पूर्वी सन १८९४-९५ सालीं आमच्यां ज्ञातिबंधवांची व लकडे, टापरे यांच्या समाजाची ऐक्यता पुराव्यानिशीं व्हावी- म्हणजे ते आमचेच आहेत अशाबद्दल पुरावा दाखल करून त्यांनीं निर्णय करून घ्यावा—म्हणून सभा भरविण्यांत आली होती. त्यांत आमच्यातर्फे प्रगल्भ विचारांचे विद्वान असे गृहस्थ होते. परंतु त्यांनां तशा प्रकारचा पुरावा आणतां न आल्यामुळे सभा मोडण्यांत आली. त्यासंबंधीं माहिती दिलेले वर्तमानपत्राचे अंक आपणा स समक्ष दाखवीत आहोंत. करितां आमच्या समाजांत कृष्णातीरकर व गंगातीरकर कुंडगोवर्धन ब्राह्मण या नांवानें संबोधिल्या जाणाऱ्या लोकांत—त्यांचा (कोंकणस्थ, लकडे, टापरे) समावेश करणें झाल्यास कागदोपत्रीं—म्हणजे उपाध्येपणाच्या व वेदोक्त कर्माच्या अधिकाराच्या सनदा वगैरे—पुरावा पाहून करावयास चुकूं नये. ✓

६ यजुर्वेदी कोंकणस्थ गो. ब्राह्मण यांनीं एक काल्पनिक मध्यवर्ती मंडळ नेमून ज्ञानकोशमंडळाकडे पाठविल्या जाणाऱ्या सनदापत्रे वगैरे कागद त्या काल्पनिक मंडळीनें निवडून दिलेल्या अर्थात कोणीही न निवडलेल्या सेक्रेटरीमार्फत यावेत व नंतर आपण स्वीकारावेत अशी आपणाशीं अट ठरविल्याचें समजतें. तरी तसें केल्यानें आपणांस खरी वस्तुस्थिति कळणार नाही व कृष्णातीरकर व गंगातीरकर यांच्या नांवाचीं सनदापत्रे त्यांचेचमार्फत दाखल होऊन कोंकणस्थ, यजुर्वेदी व पुणे येथील लकडे, टापरे हे गोवर्धन ब्राह्मण आहेत असें ठरविण्याचे कामीं या पुराव्याचा उपयोग करण्याचा त्यांचा हेतु दिसतो तो सफल होऊं देऊं नये. कारण त्यापासून मागेपुढें आमच्या सुरळीत व्यवहारांत अडचणी येण्याचा संभव आहे हें आपणांस थोड्याशा विचारांती कळून येईल. त्यांच्या शाखेच्या उपाध्येपणाच्या सनदा किंवा आज्ञापत्रे त्यांनां निराळीं दाखल करण्यास सांगावें व नंतर योग्य तो निर्णय ज्ञान-कोशांत करावा.

येणेंप्रमाणें वस्तुस्थितीच्या खऱ्या निदर्शनाकरितां ही माहिती कृष्णातीरकर कुंडगोवर्धन ब्राह्मण यांच्यातर्फे देण्यांत आली आहे. कोणाच्या भिडेस्तव ही गाळण्यांत येऊं नये अशी विनंति आहे. आपणापुढें जीं सनदापत्रे आतांपर्यंत दाखल केलीं गेलीं आहेत तीं फक्त आमच्यातर्फे व गंगातीरकरांचीं आहेत हें विशेष लक्षांत घ्यावें.

आमच्या उत्पत्तीविषयीं शास्त्रीय विचार, आमचे आचार विचार, नित्यनैमित्तिक क्रमांचें आमचे संस्कार व कालस्थित्युरूप आम्हांस पावन करून घेण्याची आवश्यकता याबद्दल योग्य अशा निर्णयाचें स्वरूप कसें असावें अशासंबंधीं आमचे

मत आम्ही सोबत निराळेच देत आहोंत ते वाचून व सर्व पुरावा लक्षांत घेऊन ही सर्व हकीकत विस्तृत रूपानें ज्ञानकोशांत छपावी व त्याखालीं ज्ञानकोशमंडळाचा न्यायबुद्धिपुरस्सर विचार करून ठरविलेला निर्णय छपावा अशी विनयपूर्वक सूचना आहे, कळवें ता. १।५।२२.

सूचना—यासंबंधी पत्रव्यवहार करणें झाल्यास तो खालील पत्त्यावर करावा.

“चितणीस, कृष्णातीरकर कार्यकारी मंडळ, मिरासदार स्कूल, वेताळ पेठ पुणे.”

१ शंकर अमृत खडकतकर.	१ अनंत शंकर नाचणे बी. ए.
१ दत्तात्रय पांडुरंग जोशी.	१ सदाशिव नारायण परलेकर.
१ रामचंद्र गोपाळ ऋषी.	१ गोविंद बाळकृष्ण मिरासदार.

मिरासदार—स्कूल वेताळ पेठ.

कुंडगोवर्धन ब्राह्मणांस हल्लीं ‘ब्राह्मण’ म्हणणें कसें योग्य झालें आहे तत्संबंधी बुद्धिवाद व या जातीस गैरसमजुतीनें लोक ‘गोळक’ समजतात; हें कसें चुकीचें आहे हें खालीं लिहिलेल्या विचारांच्यायोगें लक्षांत येईल.

मिवाक्षरी स्मृतिः—“यो यज्जातीयाद्यजातीयामुत्पन्नः स तज्जातीय एव ! यथा गौर्गवि गौः । अश्वदश्वयाश्वः तस्माद् ब्राह्मण्यां ब्राह्मणोत्पन्नो ब्राह्मणः । द्विजोत्पन्नयोः कुंडगोलकयोरुपनयनसंध्यावंदनदिच परंपरागतं ग्राह्यं ॥ १ ॥ ” या स्मृतिवरून असा बोध होतो कीं, जो ज्या जातींत उत्पन्न झाला असेल त्यास त्याच जातींत गणावा व ब्राह्मणब्राह्मणीचे पोटीं उत्पन्न झालेला ब्राह्मणच होय असें प्रतिपादिलें आहे.

यावरून उघडच लक्षांत येईल कीं, आम्हांस गायत्रीमंत्रोपदेश, स्नानसंध्यादि कर्म, मौंजीबंधनादि संस्कार व वेदोक्त कर्म करण्याचा अधिकार आहेच व त्याप्रमाणें आजपर्यंत सर्व व्यवहार ऋग्वेदी ब्राह्मणांकरवीं अगर आमचे ब्राह्मणांकरवीं करित आहोंत व आमचा प्रत्येक ज्ञातिबंधव स्नानसंध्यादि ब्रम्हकर्म नित्य करित आहे, अन्य जातीचें पाणीहि घेत नाहीं. यांना उपाध्येपणाच्या सनदा आहेत. भटभिक्षुकीवर यांचा निर्वाह आहे. ब्राह्मणगृहीं हि यांना जोशीपणाच्या हक्काचें उत्पन्न व दान-दक्षिणा मिळते यावरून यांना ‘ब्राह्मण’ म्हणण्यास कोणत्याहि प्रकारची हरकत नाही असें विचारातीं कळून येईल.

“अमृते जारजःकुंडः मृते भर्तरि गोलकः ।” असें स्मृतींत म्हटलें असून त्यांत विधवेच्या पोटीं उत्पन्न होणाऱ्यास ‘गोळक’ ही संज्ञा दिलेली आहे. सुवासिनी ब्राह्मणस्त्रीस ब्राह्मणापासून जारकर्माचे योगें झालेल्या संततीस ‘कुंड’

एवढेच नांव दिलेले आहे व हे कुंडब्राह्मण जातीचे ब्राह्मणांचे वंशज आहेत हे समजण्याकरिता त्यांस पुढे ब्राह्मण नांव लावणे योग्य झाले आहे. या न्यायाने ज्ञानकोशांत कुंडब्राह्मणांस कुंडगोळक म्हणण्याची पद्धति चुकीने व्यवहारांत रूढ झालेली आहे हे दाखल होणे अवश्य आहे. ही चुकी ब्राह्मण व इतर समाजाकडून करण्यांत येते याचे कारण त्यांचे या ज्ञातिसंबंधी असणारे औदासिन्य व हलगर्जीपणा होय असे दिसून येईल. यावेळीं ब्राह्मणांनीं व जगद्गुरु शंकराचार्य यांनीं हे हि लक्षांत बाळगले पाहिजे कीं, अशा तऱ्हेची उत्पत्ति करण्यांत मूळ कारण हे ब्राह्मणच असल्यामुळे तेच दोषी आहेत हे ते विसरतात. यांच्या ह्या दोषाचा परिणाम अशा प्रकारच्या झालेल्या वंशांस अनेक प्रकारे लांछनास्पद व अपमानकारक झालेला आहे याचा बोजा त्यांच्यावर आहे. तो त्यांनीं उतरून या जातीस कैक वर्षांनंतर तरी मुक्त करावयास पाहिजे तरच ते मानवजातीतील श्रेष्ठ जातींत मोडण्यास पात्र आहेत असे आम्ही समजूं.

‘ अमृते जारजः कुण्डः ’ या स्मृतीप्रमाणे कित्येक शतकांपूर्वी अशा तऱ्हेची उत्पत्ति एके वेळीं झाली असेल परंतु त्यानंतर वारंवार अशाच अनाचारापासून उत्पन्न झालेल्या संततीस आपणामध्ये मिसळून देतां ही ज्ञाती कायम झाली असल्यामुळे इतक्या शतकांनंतरहि ती जारउत्पत्तीची ठरेल हे म्हणणे बुद्धिवंतास पटणे शक्य नाहीं. आमच्यामते आज कित्येक शतके आम्हांस शास्त्रोक्त विवाहपद्धतीने बद्ध होऊन त्यापासून निर्माण झालेली संतति म्हणून आम्ही अस्तित्वांत आलेलीं आहो व ब्राह्मणांप्रमाणेच आम्हांस आईबापे आहेत. त्यामुळे आम्ही जारकर्माची प्रजा नाहीं हे प्रत्येकास कबूल करावे लागेल. ब्राह्मण समाजांत आज कित्येक शतकांपासून व हल्लींहि त्यांच्यांत जारकर्मापासून संतति झालेली नाही अजर हेत नाही असे म्हणणारा कोणता ब्राह्मण छाती ठोकून पुढे येईल ? अशा तऱ्हेच्या संततीच्या आवृत्त्या ब्राह्मण समाजांत अनेक निघालेल्या आहेत व असतील, त्या संततीचा समावेश ब्राह्मण लोक कोणत्या समाजांत करतात व ती दाखवितील काय ? जर आमच्या समाजांत त्यांचा समावेश हेत नाही व त्यांची जातीहि निराळी आढळून येत नाही तर अशी प्रजा युक्तीने त्याच समाजांत मोडत असली पाहिजे; अगर ती निराळ्या शूद्र जातींत (समाजांत) तरी दाखल झाली असली पाहिजे हे उघड आहे.

जर अशा प्रजेची हल्लीं निराळी ज्ञाति बनत नाही तर पूर्वी कोणे काळीं एकाद्या ब्राह्मण-ब्राह्मणीच्या चुकीमुळे अशी प्रजा उत्पन्न झाली असल्यास ती प्रजा जर

पुढे आपल्या आचरणाने उत्तम कुलांत गणण्यास पात्र होऊन पृथक् राहिली असेल तर इतक्या वर्षांनीहि तिचे हीन ज्ञातित्व व हीन नांव जावयास नको काय ? या ज्ञातीची अधिक सुधारणा न होण्यास कारण ब्राह्मणांचे औदासिन्यच होय, असे गृहीत धरावयास नको काय ?

हल्लीं सुधारणेचा काल त्याहे. कैक ब्राह्मण आपल्या ब्राह्मणत्वाच्या आचार विचारास व परंपरेस सोडून वागत असतांहि ब्राह्मणवर्णांतच मोडतात याची जाणीव ब्राह्मणांस आहे काय ?

हल्लीं ब्राह्मण-ब्राह्मणी पुनर्विवाह कारितात व त्यापासून त्यांना संतति होते त्या संततीस काय नांव देणार व त्यांचा समावेश आमच्यांत तर केव्हांच होत नाहीं तर त्यांची जात बनली आहे काय ?

जर अशा पुनर्विवाहित संततीपासून ज्ञाति बनली नाहीं तर कुंड ब्राह्मण ही ज्ञाति संभवते कशी ?

अर्थात अशा तऱ्हेची जात कायम असणे ज्याअर्थी शक्य नाहीं त्या अर्थी ही कुंडब्राह्मण अगर गोळक ही नांवाची जाति होत नाहीं असे सिद्ध होते.

अर्थात् अशा प्रकारच्या व्यक्तिवाचक संततीस कांहीं अल्पकाळ ती दुसऱ्या ज्ञातींत समावेश पावेपर्यंत वरील नांवाने संबोधणे योग्य आहे असे दिसून येईल.

हा विचार लक्षांत घेऊन ज्ञानकोशमंडळाने ही समाजांत होणारी मोठी चूक दुरुस्त करण्याकरितां शंकराचार्य वगैरेस लिहून व ब्राह्मण लोकांस सदर दुरुस्ती करून अशा तऱ्हेच्या चुका ते यापुढे न करतील अशा प्रकारचा इशारा वर्तमान-पत्रामध्ये त्या लोकांस द्यावा व ज्ञानकोशांतहि अशा प्रकारचा न्याय नमूद करून ठेवावा.

“सत पिढ्यांनंतर कोणीहि हीनवंश असला तरी तो पूर्वीच्या आपल्या श्रेष्ठ ज्ञातींत-मूळ ज्ञातींत-येऊं शकतो.”

या स्मृतीच्या आधाराप्रमाणे आतां आमच्या हजार-पांचशें पिढ्या झाल्या आहेत तेव्हां इतक्या पिढ्यांनंतरहि आम्ही या हीन नांवानेच पाचारिले जावे हे न्यायदृष्ट्या अशास्त्र व जनदृष्ट्या निंद्य कृत्य आहे असे सिद्ध होते.

समाजास सद्गुरुस्थानी असणारे जे जगद्गुरु श्री शंकराचार्य ते या कामीं औदासिन्य दाखवितात. यावरून त्यांच्या डोळ्यावरहि अद्याप अज्ञानाचे आवरण असल्याचे स्पष्ट होत आहे व त्यामुळे आम्हांस मात्र अपमान सहन करावा लागत आहे. आम्ही छातीठोकपणाने सांगतो की, आम्ही जारकर्मापासून झालेलें नसून आमचे वाडवडीलहि तशा प्रकारची प्रजा नाहीं म्हणून आम्ही आतां कुंडगोवर्धन ब्राह्मण म्हणवून घेण्यास तयार नाहीं. आम्ही शुद्ध 'ब्राह्मण' आहोंत म्हणून ज्ञानकोशांत आम्हांस असा खुलासा पाहिजे की, “हल्लीं चुकीने ज्या लोकांस कुंड गोलक असे लोक समजतात, ते कुंड गोलक नसून ते अज्ञानामुळे तसे समजतात.

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

हे ऋग्वेदी ब्राह्मण आहेत असे समजावे ” व यांच्याशीं अत्रोदक व बेटीव्यवहार करण्यास हरकत नाही. पण ब्राह्मण समाजानें या गोष्टीचा निर्णय करणें आतां जस्त झालें आहे.

आतां आम्ही आपणांस ‘ गोवर्धन ब्राह्मण समजतो याचें कारण आम्ही ब्राह्मणवर्णीय लोक असून पूर्वी आमचा मुख्य व्यवहार गोवर्धन (गाईचें पालन पोषण) करणें हाच होता; व सर्व ब्राह्मणांच्या गाईहि रक्षण करणें आमचें काम होतें व तें पूर्वी थोड्याशा हीन दोषामुळेच आमच्या पूर्वजांकडे सोंपविलें होतें हेंच होय व नाशिक प्रांतांत आमच्या वंशजांपैकीं कांहींनीं गाईच्या मोठ्या कळपांचें संरक्षण केलें म्हणून त्या प्रांतासहि ‘गोवर्धन प्रांत’ म्हणण्यांत येत होते हें होय. हें नमूद करून ठेवणें. या कारणास्तवच आम्हांस ‘गोवर्धन ब्राह्मण’ असें समजतात. या गाहितीच्या अभावी कांहीं लोक अज्ञानपणानें आपणांस भलत्याच नावानें संबोधित असतील तर ती त्यांची चुकी होय. श्री. अ. केलकर

हल्लींच्या सुधारणेच्या काळांत पळशे, देवरुखे, सवाशे, हे पूर्वी ब्राह्मण न समजले जाणारे लोक हल्लीं ब्राह्मण समजले जातात तेव्हां तोच नियम आम्हांसहि लागू करण्यास काय हरकत आहे ? मूळ ब्राह्मणांची उत्पत्ति आमच्यापासून झाली व ती सशास्त्र झालेली आहे व तेच आम्ही ब्राह्मण आहोंत अशा अर्थाचा पुरावा कोणी ब्राह्मण आपूं शकेल काय ?

चित्पावन ब्राह्मण या नावावरून चितेपासून पावन केलेले ब्राह्मण म्हणून ते मूळचे ब्राह्मण नाहीत असें सिद्ध होत नाही काय ?

जगास आदर्शभूत व श्रुतिस्मृतीस आधारभूत मानलेले व ईश्वराचे अंश मानले गेलेले जे व्यास हे पराशर ऋषींच्या योगें कोळणीचे पोटी झालेली संतति हे ब्राह्मणांच्या गुहस्थानी मानले जात नाहीत काय ? भारतादि ग्रंथ वाचले असतां त्यांत असा स्पष्ट उल्लेख आहे कीं, पुष्कळ क्षात्रिय राजांनीं आपल्या कन्या ब्राह्मण ऋषींस देऊन तत्पासून झालेली संतति ब्राह्मणच गणली आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार आपल्या डोक्यांत यावा म्हणून लिहिलें आहे याचा राग नसावा. हा निर्णय जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य यांच्या हस्ते करण्यास आपल्यासारख्या वजनदार मंडळींचाच उपयोग होईल असें आम्हांस वाटल्यावरून आम्हांस ठेवावयाचे प्रश्न आपल्यापुढें ठेविले आहेत. तुमच्यामते हे प्रश्न अस्थानी आहेत व या गोष्टींचा विचार करण्याइतका अधिकारहि तुम्हांस नाही असें वाटेल हें आम्हांस कळू आहे तरी पण आपल्या सारख्या वजनदार मंडळींनीं मनांत आणल्यास आपण कांहीं तरी कार्य करूं शकाल असें आम्हांस वाटते.

ही सोवत झालेली कैफियत आपणांस विचार करण्याचें कामी मदत होईल म्हणून मूळ कैफियत कोवर जोडण्यांत आली आहे. ✓

